

Od nepobjedivog Sunca do Sunca pravde: Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj

---

Rendić-Miočević, Ante; Bulić, Frane; Jarak, Mirja; Migotti, Branka

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **1994**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:300:448660>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

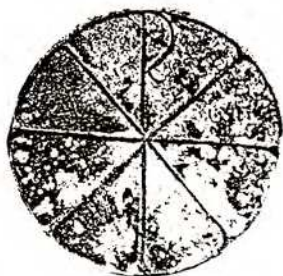

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

OD
NEPOBJEDIVOG
SUNCA
DO
SUNCA
PRAVDE

FROM THE
INVINCIBLE SUN
TO THE
SUN OF JUSTICE

Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj
Early Christianity in Continental Croatia

OD NEPOBJEDIVOG SUNCA DO SUNCA PRAVDE
FROM THE INVINCIBLE SUN TO THE SUN OF JUSTICE

OD
NEPOBJEDIVOG
SUNCA
DO
SUNCA
PRAVDE

FROM THE
INVINCIBLE SUN
TO THE
SUN OF JUSTICE

Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj
Early Christianity in Continental Croatia

Stražnja strana ovitka:

Freska s prikazom rajskog vrta, paunima, kantarosom, kristogramima i sunčanim diskovima (tijekom konzervacije); pripada grobu uništenom na Štrbincima (selo Budrovci kod Đakova) prigodom utvrđivanja obrambenih položaja Hrvatskih oružanih snaga u jesen i zimu 1991. godine.

Kat. br. 158.

Jacket illustration:

A fresco with an image of the heavenly garden, showing a kantharos, peacocks, Christograms, and rayed sun discs (photograph taken in the course of conservation). It was found in a grave at Štrbinci (the village of Budrovci near Đakovo) that was destroyed while fortifying the defensive positions of Croatian armed forces in the autumn and winter of 1991.

Cat. no. 158.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 904(082)

Od nepobjedivog sunca do sunca pravde : rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj : katalog izložbe = From the invincible sun to the sun of justice : early Christianity in continental Croatia ; exhibition catalogue / urednik Željko Demo ; prevod na engleski Barbara Smith-Demo ; crteži Miljenko Gregl... [et al.] ; fotografije Nenad Kobasić... [et al.] - Zagreb : Arheološki muzej, 1994. - 212 str. : ilustr. (djelomice u bojama) ; 30 cm

Tekst na hrv i engl. jeziku - Bibliografija: str. 137-147 i uz svaki prilog

ISBN 953-96043-0-3

I. Demo, Željko

940912264

© 1994 by Arheološki muzej u Zagrebu,
Hrvatska (Croatia)

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any manner whatsoever without permission in writing by the copyright holder.

OD
NEPOBJEDIVOG
SUNCA
DO
SUNCA
PRAVDE

FROM THE
INVINCIBLE SUN
TO THE
SUN OF JUSTICE

Rano kršćanstvo
u kontinentalnoj
Hrvatskoj

*Early Christianity in
Continental Croatia*

Izlaže / Exhibited at
ARHEOLOŠKI MUZEJ — ZAGREB
22. rujna do 4. studenog 1994. god.
*The Archaeological Museum in Zagreb
22 September - 4 November, 1994*

KATALOG IZLOŽBE
EXHIBITION CATALOGUE

Nakladnik / Published by
ARHEOLOŠKI MUZEJ — ZAGREB
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19

Urednik / Editor
ŽELJKO DEMO

Za nakladnika / For the publisher
ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Lektori / Language advisors
SALIH ISAAC
ANA DIKLIĆ (str. 17-39)

Prijevod na engleski / English translation
BARBARA SMITH-DEMO

Crteži / Drawings
MILJENKO GREGL
ANĐELKA FORTUNA (str. 56)
ZORAN JARAK (str. 21, 33, 37)
VLADIMIR MAŽURANIĆ (str. 106, br. 122)
MARIJA RENDIĆ-MIOČEVIĆ (str. 50, sl. 6)
KREŠIMIR RONČEVIĆ (str. 115, br. 153)
BERISLAV SHEIBAL (str. 54)

Fotografije / Photographs
NENAD K OBASIĆ
LAZO BJELAJAC (str. 122)
ELIO CIOL (str. 12)
IVO PAVLOVIĆ (str. 69, T. II:2)
ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (str. 68, T. I:2)
ŽELJKO ŠEPIĆ (str. 68 f., T. I:1 i II:1)
NIKOLA ŠIPUŠ (str. 136)
Fototeka Muzeja grada Siska (str. 90, br. 70)

Fototeka Arheološkog muzeja u Zagrebu

Kompjutorski slog i priprema / Desktop
publishing
ŽELJKO DEMO

Dizajn / Designed by
ŽELJKO DEMO

Naslovnica i ovitak / Cover and jacket
ŽELJKO DEMO

Tisak / Printed by
GINA PRESS, Zagreb, Hrvatska (Croatia)

Naklada 1200 primjeraka / 1200 copies printed

ISBN 953-96043-0-3

IZLOŽBA
EXHIBITION

Autor / Author
BRANKA MIGOTTI

Prostorna koncepcija i likovni postav /
Spatial conception and artistic design
MARIO BEUSAN

Organizacija / Organization
ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Fotografije / Photographs
NENAD K OBASIĆ

Lektor / Language advisor
SALIH ISAAC

Restauracija izložaka / Restoration
NIKOLA EHRlich
JOSIP FLUKSI

Plakat / Poster
MARIO BEUSAN

Tajništvo i tehnička pripomoć projekta /
Secretarial and technical support
NADA GAGRO
SRETEN (SREČKO) ŠKRINJARIĆ

Mišljenjem Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske (kl. oznaka 612-10/-01-346, ur. br. 532-03/5-94-01) stručna publikacija *OD NEPOBJEDIVOG SUNCA DO SUNCA PRAVDE* — *Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj* oslobođena je plaćanja poreza na promet.

Organizatori izložbe zahvaljuju ustanovama, koje su omogućile postav izložbe:
Ministarstvo kulture i prosvjete Republike Hrvatske, Zagreb
Gradski sekretarijat za obrazovanje, kulturu i znanost, Zagreb

K tome zahvaljujemo organizacijama koje su pripomogle u realizaciji izložbe:
"Era", poduzeće za uslužne i proizvodne djelatnosti, Zagreb
"Gina press", Zagreb
HRT - Hrvatski radio, Fono odjel, Zagreb
Tadija i Marinko Šagolj, ljevaonica umjetnina, Zagreb

Zahvaljujemo, također, svim institucijama, kolegama, te stručnim i znanstvenim suradnicima koji su svojom posudbom građe, odnosno savjetima, i korisnim sugestijama, kao i priložima u katalogu pripomogli i obogatili ovaj izložbeni projekt.

Osobitu zahvalnost dugujemo kolegama Marinu Zaninoviću, Darku Novakoviću, Nenadu Cambiju, Josipu Stošiću, Berislavu Sheibalu, Branki Vikić-Belančić, Bojani Dimitrijević, Hermini Göricke-Lukić, Slavici Filipović, Ivani Iskri Janošić, Dubravki Sokač-Štimac, Zdenku Burkowskom, Ivi Pavloviću, Stjepanu Hajđuku, Goranu Jakovljeviću, Marini Šimek, Silviji Salajić, Lazi Čučkoviću, Josipu Vidoviću, Zorku Markoviću i Vladimiru Sokolu.

XIII. MEĐUNARODNI KONGRES ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU
XIII. CONGRESSUS INTERNATIONALIS
ARCHAEOLOGIAE CHRISTIANAE

SPLIT — POREČ
(25.9.-1.10.1994.)

I
1894

XIII
Split-Salona
1994

SADRŽAJ

- 8 UVODNA RIJEČ
149 *FOREWORD*
(Ante Rendić-Miočević)
- 13 SV. KVIRIN, BISKUP I MUČENIK GRADA SISCIAE [SISKA]
151 *ST QUIRINUS, BISHOP AND MARTYR OF THE CITY OF SISCIA [SISAK]*
(Frane Bulić)
- 17 POVIJEST STAROKRŠĆANSKIH ZAJEDNICA NA TLU KONTINENTALNE HRVATSKE
155 *THE HISTORY OF EARLY CHRISTIAN COMMUNITIES IN CONTINENTAL CROATIA*
(Mirja Jarak)
I. Počeci i doba progonâ
II. Razdoblje razvijenih starokršćanskih zajednica
- 41 ARHEOLOŠKA GRAĐA IZ RANOKRŠĆANSKOG RAZDOBLJA U KONTINENTALNOJ
HRVATSKOJ
187 *THE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD IN CONTINENTAL
CROATIA*
(Branka Migotti)
I. Uvod
II. "Predkršćanski" horizont (2-3. stoljeće)
1. Kult boga Sola
2. Gnostički sadržaji
3. Židovska religija
4. Predmeti s mogućom kršćanskom simbolikom
III. Ranokršćanski horizont (4-7. st. oljeće)
1. Urbanizam i arhitektura
2. Nekropole i pojedinačni grobni nalazi
3. Predmeti umjetničkog obrta
IV. Zaključno razmatranje
- 71 KATALOG
CATALOGUE
(ured. Željko Demo)
I. "Predkršćanska" građa [br. 1-38]
a) Kult boga Sola
b) Gnostički sadržaji
c) Židovska religija
d) Predmeti s mogućom kršćanskom simbolikom
II. Ranokršćanska ostavština [br. 39-213]
a) Gradske cjeline — (Sisak, Vinkovci, Osijek, Varaždinske Toplice, Ludbreg, Daruvar)
b) Utvrđenja i utvrđena naselja — Ozalj, Donja Glavnica
c) Nekropole i grobni nalazi — Budrovci, Treštanovci, Veliki Bastaji, Prozor, Sv. Marija
pod Okićem, Čečavac, Beli Manastir, Zagreb, Sotin Sv. Martin na Muri, Kalnik, Selci
Đakovački, Novačka, Virovitica, Kamanje, Samobor)
d) Kontinentalna Hrvatska (?) — nepoznata nalazišta
e) Novac — Aljmaš, Batina, Čovići, Gaboš, Gornji Kosinj, Kneževi Vinogradi, Kupčina,
Orešac, Peklenica, Popovac, Sladojevci, Srb, Studenci, Šćitarjevo, Vranić, Vukovar,
Zmajevac, kontinentalna Hrvatska (nepoznato nalazište)
- 145 BIBLIOGRAFIJA
BIBLIOGRAPHY
(ured. Željko Demo)
- 180 Reprodukcijske slike u boji
Color Photographs

UVODNA RIJEČ

Ideja o realizaciji izložbe o pojavama ranog kršćanstva u hrvatskim kontinentalnim prostorima, nedovoljno istraženu i dugo vremena nepravedno zanemaranu fenomenu, sazrela je u trenutku kad je Nacionalni organizacijski odbor za pripremu XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju redefinirao prije planirane programe pratećih sadržaja toga znanstvenog skupa, odlučivši da se umjesto jedne "velike" središnje izložbe u Zagrebu, postavi niz manjih tematskih izložaba u više hrvatskih gradova. Razlozi takovoj odluci u prvom su redu bili praktične naravi, a jedan od njih, vjerojatno odsudan, odnosio se na moguće organizacijske probleme, osobito na one koji su se mogli pojaviti prigodom prikupljanja spomeničke građe iz različitih krajeva Hrvatske, poglavito iz njezinih okupiranih područja.

S obzirom na činjenicu da je riječ o iznimno važnom znanstvenom skupu (njegovu su i ovoga puta domaćini Split i Solin, organizatori prvoga kongresa za starokršćansku arheologiju, održana točno prije 100 godina, te Poreč), u zagrebačkom Arheološkom muzeju procijenili smo da je vrijedno truda i hrvatsku metropolu uključiti u program manifestacija koje će se potkraj rujna i na početku listopada 1994. događati u našim priobalnim središtima. Odlučili smo se upustiti u avanturu pripremanja izložbe o počecima kršćanstva u kontinentalnim područjima Hrvatske, znajući unaprijed za mnoge poteškoće koje će stajati na putu realizaciji takva projekta. Uzdali smo se dakako u suradnju mnogih relevantnih institucija iz sjevernih dijelova Hrvatske i u tome pogledu naša očekivanja nisu bila iznevjerena. Nismo međutim predvidjeli sve probleme koji su se pojavljivali tijekom pripremanja izložbe. Tako je, primjerice, izvan priobalnoga hrvatskog područja malo stručnjaka kojima je starokršćanska arheologija uža specijalnost, pa je teret koncipiranja izložbe i njezina osmišljavanja bio na leđima malog broja pojedinaca, koji su morali uložiti velik napor da ideju dovedu do konačne realizacije. Drugi podjednako složen problem proizašao je iz činjenice da je jedna od posljedica događaja koji se posljednjih godina zbivaju na ovim prostorima i vrlo otežano funkcioniranje uobičajenih muzejskih djelatnosti. Primjerice, bilo je vrlo teško doći do izložaka pohranjenih u mnogim muzejskim zbirkama, jer su nerijetko bile dislocirane i teško dostupne. Svakako treba naglasiti da je sretna okolnost i to što Zagreb u ovoj, 1994. god., obilježava 900. godišnjicu osnutka Zagrebačke biskupije. Premda Arheološki muzej za tu prigodu priprema projekte koji su izravno povezani s najstarijom prošlošću grada, ipak držimo da se i ova tema dobro nadopunjuje uz druge planirane svečanosti obilježavanja toga jubileja. Valja se podsjetiti da je Zagreb utemeljenjem biskupije utro put izgradnji svoga povijesnog identiteta, a nova je biskupija neformalno bila nasljednikom starije, ranokršćanske, sisačke biskupije.

O sadržaju ove izložbe više će biti riječi u jednom od uvodnih tekstova i u kataloškoj obradbi izložaka. Čitatelji kataloga i posjetitelji izložbe uvjerit će se u težnju autora da u što je moguće većoj mjeri prezentiraju spomenike iz različitih područja kontinentalne Hrvatske. Neizbježno je ipak bilo posvetiti osobitu pozornost spomeničkoj baštini važnijih antičkih (i kasnoantičkih) središta: Siska (Siscia), Osijek (Mursa) i Vinkovaca (Cibalae), zatim Varaždinskih Toplica (Aquae Iasae), Ludbrega (Iovia), Daruvara (Aquae Balissae) te Đakova, Slavonske Požege, Ozlja, Prozora, Zagreba i dr. Valja također naglasiti da su istraživanja koja je bilo nužno obaviti nadmašila očekivanja temeljena na podacima iz stručne literature. "Otkriven" je niz do sada nepoznatih spomenika, neki su spomenici reinterpetirani, a neki valorizirani prema novim, drukčijim kriterijima. Izložba je bez sumnje opsežnija i zanimljivija od one koja je u početnoj fazi pripreme bila zamišljena. Tu činjenicu smatramo najvrednijim postignućem ovoga projekta. Premda su u mnogim slučajevima interpretacije i datacije iskoračile iz shematiziranih okvira uvriježenoga načina razmišljanja — sa čime se netko može i ne mora u potpunosti slagati — nepobitno je da se

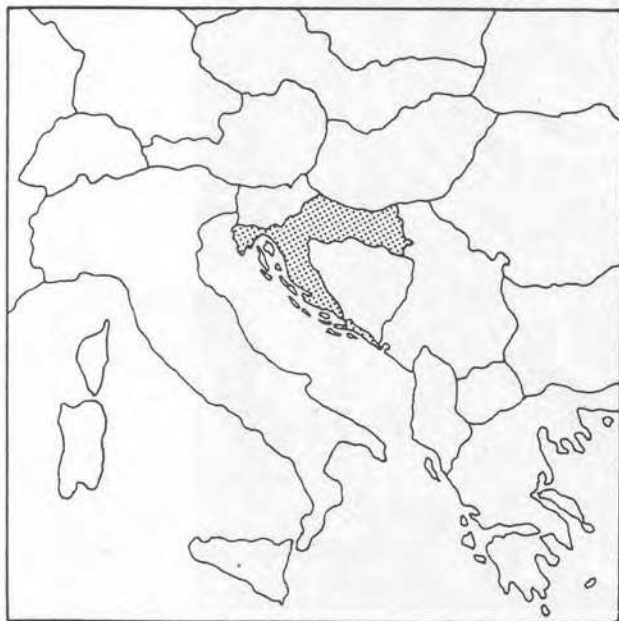
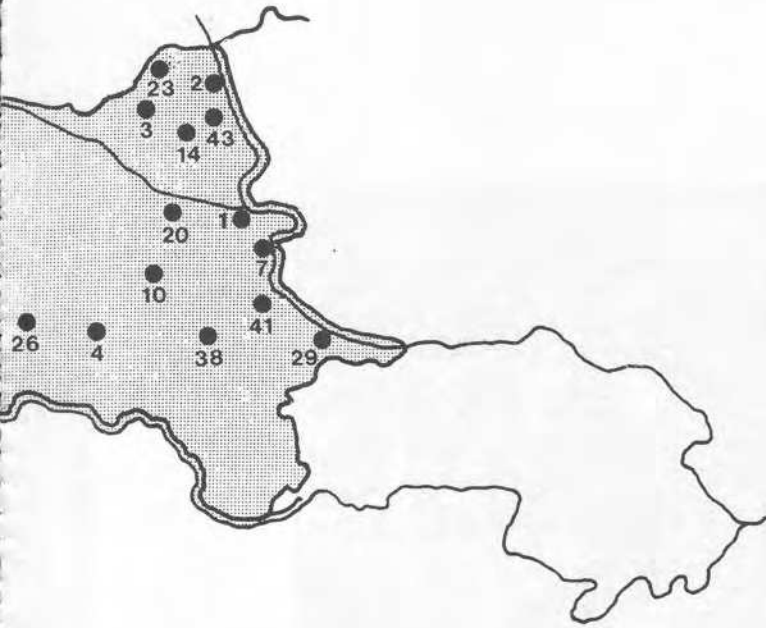
prezentacijom većeg dijela građe stručnoj javnosti otvara mogućnost vrednovanja spomeničke građe i uvid u taj nepravedno marginaliziran dio naše arheološke baštine. Cilj je ove inicijative da to bude poticaj daljim istraživanjima i drukčijem odnosu prema ranokršćanskoj baštini sjeverne Hrvatske. Moramo, naime, vjerovati da su znatno bogatiji nalazi u susjednoj Mađarskoj u najvećoj mjeri rezultat bolje istraženosti toga dijela nekadašnje Panonije, to prije što su kasnoantički izvori podjednako, ili čak u većoj mjeri relevantni za hrvatski panonski prostor (usporedbe s Dalmacijom i Istrom nisu primjerene iz mnogih razloga).

Osjećam potrebu da na kraju uvodne riječi iskažem veliku zahvalnost svim muzejskim ustanovama diljem sjeverne Hrvatske, koje su spremno ustupile odgovarajuću spomeničku građu, surađujući na taj način s nama u realizaciji ovoga projekta (imena tih institucija istaknuta su na drugome mjestu u katalogu). Također zahvaljujem svim suradnicima koji su pišući tekstove za katalog ili na bilo koji drugi način omogućili da posao uspješno privedemo kraju. Iako im u ovoj prigodi ne mogu svima pojedinačno zahvaliti, ipak moram istaknuti one koji su dali osobit doprinos i bez kojih ne bi bilo ovakve izložbe. U prvom redu to je dr. Branka Migotti iz Odsjeka za arheologiju HAZU, koja je od početka sudjelovala u realizaciji izložbe, ponajprije kao autor, ili barem kao najeksponiraniji od nekolicine autora, pisac jednog od uvodnih tekstova u katalogu. Zahvalnost dugujemo i kolegici mr. Mirji Jarak iz Odsjeka za arheologiju zagrebačkog Filozofskog fakulteta koja je za ovu prigodu pripremila podugačak, ali nesumnjivo vrlo zanimljiv i koristan uvodni tekst bez kojega bi teško bilo razumjeti ozračje pojave i razvoja kršćanstva u tim našim krajevima. Nadalje moram spomenuti i kolegu dr. Željka Demu, koji je, uz ostalo, vodio brigu o pripremi kataloga, preuzevši tu nezahvalnu dužnost u trenutku kad je bilo sumnji u mogućnosti uspješnog i pravodobnog okončavanja posla. Naposljetku, iz ovoga popisa nije moguće izostaviti ime autora likovnog postava izložbe, kolege Marija Beusana, koji je profesionalnost ovoga puta nadopunio i osobnom zanesenošću za građu koju je valjalo prezentirati, što je moralo uroditi uspješnim rezultatima. Svima njima te onima koji su odradili bilo koji dio posla u svezi s realizacijom izložbe (pisci kataloških jedinica, fotograf, crtač, prevoditelj, lektori, restauratori i dr.) zahvaljujem. Nadam se da smo svi zajedno ovom izložbom otvorili novu stranicu jedne važne grane arheologije, kojoj se u sjevernim hrvatskim krajevima do sada nije posvećivala potrebna pozornost, a kojoj je u nas, prije svega u Dalmaciji, temelje postavio naš zaslužni arheolog don Frane Bulić, upozoravajući na problem panonskih starokršćanskih mučenika te u ono doba ohrabrivao istraživanja i na sjevernohrvatskim panonskim prostorima!

Ante Rendić-Miočević
Ravnatelj Arheološkog muzeja u Zagrebu

POPIS MJESTA I NALAZIŠTA SPOMENUTIH U
KATALOGU / A LIST OF PLACES AND SITES
MENTIONED IN THE CATALOGUE:

1. Aljmaš, Županija Osječko-baranjska (XIV)
2. Batina, Županija Osječko-baranjska (XIV)
3. Beli Manastir (Sarkanja), Županija Osječko-baranjska (XIV)
4. Budrovci (Štrbinci), Županija Osječko-baranjska (XIV)
5. Čečavac (Rudina), Županija Požeško-slavonska (XI)
6. Čovići (nepoznato nalazište), Županija Ličko-senjska (IX)
7. Dalj, Županija Osječko-baranjska (XIV)
8. Daruvar (kupališno liječilište "Daruvarska toplice"), Županija Bjelovarsko-bilogorska (VII)
9. Donja Glavnica (Kuzelin), Grad Zagreb (XXI)
10. Gaboš, Županija Vukovarsko-srijemska (XVI)
11. Gornji Kosinj, Županija Ličko-senjska (IX)
12. Kalnik (Veliki Kalnik), Županija Koprivničko-križevačka (VI)
13. Kamanje (Vrlovka), Županija Karlovačka (IV)
14. Kneževi Vinogradi, Županija Osječko-baranjska (XIV)
15. Komin, Županija Zagrebačka (I)
16. Kupčina Žumberačka, Županija Zagrebačka (I)
17. Ludbreg (ul. I.L. Ribara), Županija Varaždinska (V)
18. Novačka (Fuzetić, Gradina), Županija Koprivničko-križevačka (VI)
19. Orešac, Županija Virovitičko-podravska (X)
20. Osijek (Crkvena ulica, Donji grad, donjogradsko pristanište, blizu južnih vrata Tvrde, obala Drave), Županija Osječko-baranjska (XIV)
21. Ozalj (Stari grad Ozalj), Županija Karlovačka (IV)
22. Peklenica, Županija Međimurska (XX)
23. Popovac, Županija Osječko-baranjska (XIV)
24. Prozor (Stara crkva/"Grčka crkva"), Županija Ličko-senjska (IX)
25. Samobor, Županija Zagrebačka (I)
26. Selci Đakovački, Županija Osječko-baranjska (XIV)
27. Sisak (rijeka Kupa), Županija Sisačko-moslavačka (III)
28. Sladojevci, Županija Virovitičko-podravska (X)
29. Sotin (nepoznato nalazište), Županija Vukovarsko-srijemska (XVI)
30. Srb, Županija Zadarsko-kninska (XIII)
31. Studenci, Županija Ličko-senjska (IX)
32. Sveta Marija pod Okićem (Popov dol), Županija Zagrebačka (I)
33. Sveti Martin na Muri, Županija Međimurska (XX)
34. Šćitarjevo, Grad Zagreb (XXI)
35. Treštanovci (Gradina), Županija Požeško-slavonska (XI)
36. Varaždinske Toplice, Županija Varaždinska (V)
37. Veliki Bastaji, Županija Bjelovarsko-bilogorska (VII)
38. Vinkovci (HPT centrala, Kamenica, ulica A. Cesarca, ulica J. Dalmatinca, ulica kralja Zvonimira), Županija Vukovarsko-srijemska (XVI)
39. Virovitica (I. Ribnjak), Županija Virovitičko-podravska (X)
40. Vranić, Županija Požeško-slavonska (XI)
41. Vukovar, Županija Vukovarsko-srijemska (XVI)
42. Zagreb (Gornji grad, Mirogojska cesta, Španjsko), Grad Zagreb (XXI)
43. Zmajevac, Županija Osječko-baranjska (XIV)

Portretni prikaz sv. Kvirina na bočnoj strani ovalne kapsule-relikvijara; srebro, 5. stoljeće.
A portrait of St Quirinus on the side of an oval capsula-reliquary; silver, 5th century.

Grado, bazilika sv. Eufemije (trezor); ljubaznošću dr. Paole Lopreato, Museo
Archaeologico Nazionale di Cividale; foto: Elio Ciol - Casarsa

Frano Bulić

SV. KVIRIN, BISKUP I MUČENIK GRADA SISCIAE [SISKA]

(pretisak iz *Bogoslovske smotre* XII/1, Zagreb 1924, pp. 118-123)

Nuovo Bullettino di archeologia cristiana Anno 1916., 1917., 1918., 1919., 1920. (XXII., XXIII., XXIV., XXV., XXVI.) Roma 1916.—1920.

U ovom časopisu, utemeljenu god. 1863. od oca kršćanske arheologije I. K. Derossi-a, kao *Bullettino di archeologia cristiana*, a iza njegove smrti god. 1895., nastavljen od njegovih učenika kao *Nuovo Bullettino di archeologia cristiana*, ima višekrat spomena i o kršćanskoj arheologiji i hagiografiji naših krajeva, kao što i onih drugih djelova Evrope, i ako se časopis pretežno bavi arheologijom grada Rima.

Da upoznamo naše čitaoce samo s onim što se nas tiče u ovom časopisu i to zadnjih godina 1916.—1920.

Prigodom zadnjih iskopina ispod i iza bazilike sv. Sebastijan u Rimu, u tako zvanj »Platonija«, gdje su kroz 250 godina bili pokopani poglavice Apostola Petar i Pavao, na Via Appia, a gdje je bio pokopan i sv. Kvirin biskup Siska (Sisciae), došlo se je do važnih otkrića i glede ovoga sveca, mučenika prvih godina IV. v. pod Dioklecijanom dne 4. lipnja i pravoga položaja njegova groba, kao što rek bi i prenosa njegova tijela iz Panonije u Rim.

Netreba da se napominje ovdje sve što se dosad o njemu pisalo,¹ kako je on biskupovao u Sisku, te preko prognostva Dioklecijanova bio odveden iz ovoga grada u grad Sabaria (Stein am Anger, Subotište—Szombately), gdje je stolovao rimski predstojnik, da bude ondje osuđen i mučen; kako je bio bačen u rijeku Rab (Arabon), prtok Dunava, kamenom vezanim o vrat; kako je plivao nad vodom kroz neko vrijeme na očigled kršćana, nadošlih na obalu rijeke, proseći njegov blagoslov; kako je bio progutan od valova, a kasnije nađen od kršćana malo dalje od mjesta gdje bijaše potonuo; kako je ondje bio sagrađen locus orationis, a odavle njegovo tijelo bilo preneseno u grad Sabaria i pokopano ad Scarabatensem portam, kroz koju se iz Sabarije izlazilo prema gradu Scarabantia (Šoprunj, Oedenburg) i t. d.

Nego za provale varvarskih naroda koncem IV. v., bio je on prenešen u Rim:² »facta autem incursione Barbarorum in partes Pannoniae, populus Christianus de Scarabatenensi urbe Romam fugiens, sanctum corpus Quirini Episcopi et Martyris afferentes, secum deduxerunt. Quem via

Appia milliario tertio sepelierunt in basilica Apostolorum Petri et Pauli ubi aliquando iacuerunt, ubi et Sebastianus Martyr Christi requiescit in loco qui dicitur Catacumbas: aedificantes nomini eius dinam ecclesiam.«

U gore navedenom *Bullettinu* g. 1916. 5 sl. poznati rimski arheolog O. Marucchi, nadovezujući na već učinjena istraživanja u Platoniji, u bazilici sv. Sebastijana, donosi novih podataka i o godini prenosa tijela sv. Kvirina u Rim i na temelju natpisa u grafitu, nađenog pri zadnjim istraživanjima, mnijenja je, da je ovo sveto tijelo bilo preneseno po kopnu iz grada Sabarije do Dalmacije, do Zadra, a odavle po moru do Jakina, odakle u Rim.

Nego da se pozabavimo nešto detaljnije ovim prenosom.

Bilo je opće mnijenje, da se je ovaj prenos moći sv. Kvirin u Rim dogodio oko god. 400. po Kr., a to stoga što su se oko ove godine zbivale velike provale varvara u podunavskim krajevima. Nego može se ovaj datum suziti na jedan ili dva decenija prije god. 400., i to ako svrnemo pogled na događaje onog doba i na silne provale svakojakih naroda. God. 396. Sv. Jeronim piše Heliodoru:³ »Viginti et eo amplius sunt anni, quod inter Constantinopolim et Alpes Julias quotidie Romanus sanguis effunditur Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardaniam, Daciam, Thesaliam, Achaïam, Epiros, Dalmatiam, cunctasque Pannonias, Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Hunni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt etc.« Ako se od god. 396. odbije dvadeset i još više imamo god. 376. A god. 375. umro je car Valentinijan I. U ovoj bujici varvara, koja je bila poplavila svu istočnu Evropu, Goti bijahu sa svojim saveznicima najjači, te potiskivahu neprestano Rimljane na Balkanu. Došlo je do bitke kod

¹ Sr. Acta SS. mensis Junii dies 4.; Farlati, *Illyricum Sacrum* V p. 319. sl.; De Rossi u *Bullettino di archeologia cristiana* 1894. str. 147. sl.; Ritig, *Sv. Martyrologij srijemsko-panonske metropolije* u *Bogoslovnoj Smotri* 1912., str. 264. sl.

² Acta SS., I. c. p. 375.

³ Epist. LX (b) ad Heliodorum. *Epitaphium Nepotiani*, Ed. Migne Tom. I, str. 600.

Adrianopola, u kojoj izgubi život i sam car Valens (dne 9. augusta 378.). Kakvo je razaranje tada nastalo, opisuje također sam Jeronim god. 392. ovako: »Hoc qui non credit accidisse populo Israel, cernat Illyricum, cernat Thraciam, Macedoniam atque Pannonias.«⁴

I u jednom i u drugom navodu Jeronim ističe da među poharanim pokrajinama jest Panonija, ili bolje dvije Panonije (cuntasque Pannonias). A u Pannonia Superior ležali su sva tri grada Siscia (Sisak), sjelo biskupa Kvirina, te dalje prema sjeveru Sabaria (Stein am Anger), sjelo rimskog predsjednika, gdje je bio Kvirin mučen, a jedno 200 milja prema sjeveru Scarabantia (Oedenburg, Šopronj). Među gradovima tada porušenim ubraja se i Poetovio (Ptuj, Pettau) po prilici na po puta među Siscia i Sabaria.⁵

Po gornjim vijestima mnogi narod pobježe ispred varvara u Rim, te tom prilikom bi preneseno tijelo sv. Kvirina u Rim, dakle malo iza god. 378.

Nego u svojem razlaganju Marucchi ide dalje te na temelju jednog grafita, nađenog nedavno u katakombama ispod bazilike sv. Sebastijana, zaključuje, da je tijelo sv. Kvirina bilo preneseno u Rim, bar djelomice po moru. Grafiti koji bi bili urezali oni pobožni kršćani, koji su iz Panonije pratili ovo sveto tijelo, glasio bi, da je grob Kvirinov bio oštećen od varvara: »deteriore (facto) loco Quirini«, te tijelo doneseno u Rim po moru: »navigaverunt«.

Po Marucchi-u pako tijelo sv. Kvirina, preneseno po kopnu do Zadra — ne kaže on kojim putem — bilo bi odavle prevezeno po moru do Jakina, a odavle cestom via Flaminia do Rima.

Glede ovoga pravca — ako se je ovaj ovako zbio — mi smo drugoga mnijenja i to na temelju starih natpisa.

Ponajprije iz Sabarije rimska je cesta vodila najbližim pravcem do Varaždina (Aquaviva), do Andantonia (Ščitarjevo na istok Zagreba) u Sisak (Siscia), pa preko Petrinje, Gline, Topuskoga, prešavši granice Gornje Panonije (Pannonia Superior) ulazila u pokrajinu Dalmaciju, a odavle na Slunj, preko Doljana na Lešće (Epidotium ili Bivium) na istok Ogulinu. Odavle je ova cesta vodila na sjeveru Gospića do sv. Mihovila (Ausancalio), te preko Velebita na Obrovac (Clambetae). Ali od Lešća (Bivium) išao je jedan ogranak ceste na Vitalj (Arupium), a kroz Vlaško kompolje (Avendo) na Senj (Senia).

Od Obrovca cesta je preko Medvidja (Hadra) vodila na Ivoševce pokraj Kistanja (Burnum), te dalje jednim ogrankom na Skradin (Scardona), Danilo, Perković (Riditiae), na Trogir (Tragurium), te Solin (Salona), ili drugim ogrankom od Burnuma na Prominu (Promona), Kljake (Mun. Magnum), Muč (Andetrium) u Salonu (Solin).

Ne nalazimo da bi iz Obrovca jedna cesta vodila direktno na Zadar (Jader), nego je jedna vodila iz Burnuma na Podgradje (Asseria), Nadin (Nedinum), Zadar (Jader).

S ovih razloga mi smo mnijenja, da je tijelo sv. Kvirina — ako je imalo biti dalje preneseno u Rim po moru, imalo doći na Salonu, a odavle u Italiju.

Iz Solina za Italiju najbliži put je po moru bio u Aternum (danas Pescara) u Samniumu. Ovo nam je posvjedočeno i od starih geografa i od natpisa.

Itinerarium Antonini (str. 101. ed. Wesely str. 497.) kaže: »traiectus ab. Aterno Salonas in Dalmatia stadiorum MD (Sr. C. I. L. IX. 3337.) nekoga »nauclerus« iz Aterna qui erat in colleg. Serapis Salonis, per freta, per maria traiectus saepe«. ⁶ Sr. Buechler Anth. Lat. 1265: »per freta, per maria traiectus saepe per und (as) qui non debuerat obitus remanere in Atern(o)«. Ovim pravcem po moru bilo je preneseno iz Aterna u Dalmaciju, u okolici Splita (Srinjine) tijelo nekoga Aelius Messorianus (sr. Bull. dalm. 1901. str. 40). Iz Solina do Aternum-a bilo je 1500 stadija, ali opkoljujući otoke; au pravcu direktnomu 1215 stadija, ili 225 klm, rimskih 151.875 millia passuum. Iz Aternum-a (Pescare) pako u Rim vodila je upravo direktno cesta, jedan ogranak viae Flaminiae. Ovaj pravac čini nam se vjerojatniji, nego li onaj predložen od Marucchi-a, pretpostavivši uvijek, da je tijelo sv. Kvirina bilo preneseno u Dalmaciju do mora.

Ali da bi bilo došlo do mora, nemamo nikakva historijskog podatka. U stolnoj Krčkoj Crkvi koje je patronus sv. Kvirin, nema nikakve uspomene o ovom prenosu. O štovanju sv. Kvirina na otoku Krk evo što nam u zadnje doba priopćuje na naš upit Biskupski Ordinarijat u Krku:⁷

»Regbi da kult sv. Kvirina nije bio raširen po ovom otoku, jer između mnogobrojnih crkvi i kapela, koje se spominju ili još postoje na Krku, samo se jedna kapela sv. Kvirina spominje i to ona u Omišaljskoj općini, sada porušena. Ime Kvirin nosi u cijeloj biskupiji tek par ljudi.«

»O prenosu tijela (kosti?) sv. Kvirina ovdje je poznato samo ono, što se čita u našem »Proprium-u« oficija sv. Kvirina u lekcijama II. nokturna a što se čita u Acta SS. quarta dies mensis Junii.«

»O dobi gradjenja crkve sv. Kvirina u Krku ovdje se ne zna ništa pozitivno. Samo se u pismu, što ga je biskup Vitezić prigodom njezina popravka 1864. (Kurij. Br. 896.) pisao bivšemu Namjesništvu u Trstu, čita ovo:

⁴ S. Hieronymi Comment. in Oseam Prophetam lib. I. cap. IV. vers. 3. Ed. Migne Tom. IV. p. 888. Sr. Bulic, Stridon Grahovo Polje, rodno mjesto sv. Jeronima u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku 1920., str. 13. sl.

⁵ Cfr. Egger R.: Die Zerstörung Pettaus durch die Gothen u Jahreshefte des Archeol. Instituts v. XVIII. (1915.) Heft II, Beiblatt p. 257.

⁶ Bull. dalm. 1900., str. 55.; 1903., str. 104. sl.

⁷ Dopis od 15. januara 1923. Br. 1486. ex 1922., među spisima arheol. muzeja br. 338. ex. 1922.

»La primitiva Cattedrale di Veglia dedicata a San Quirino Patrono della città e diocesi si trova costruita sopra solidissime volte di altra sottoposta antichissima chiesa ch'era consacrata a Santa Margherita di elegante forma e stile specialmente nelle arcate delle tre navate e nelle tre capelle.

Qualche tecnico ha creduto di trovarne indicii di stile architettonico del secolo ottavo qualunque però possa essere l'epoca della sua origine no vi ha dubbio, che l'idea dell'originaria sua costruzione ricorda i primi tempi del cristianesimo, quando cioè sopra i delubri si costruivano le chiese in segno del trionfo della Croce.

In seguito poi e probabilmente sotto il Dominio dei Frangepani venne costruita in con... delle mentovate antichissime chiese un'altra più spaziosa chiesa che in origine apparteneva ai Dinasti, e dopo la loro abdicazione in favore del veneto Doge... si chiamava chiesa Ducale, la di cui insegna era impressa in diversi parti.

Le contemplate chiese come erano contigue erano pure in comunicazione anzi (si) vuole che lo stesso organo serviva ad ambedue mediante l'apertra di un arco (situato?) dietro l'organo, che successivamente è stato murato di cui però si scorgono tuttora tracce in conferma della tradizione tuttora in vigore.

È notorio e si rileva dai libri parrocchiali, che la chiesa di San Quirino era Cattedrale e parrocchiale sino al l'a. 1743. in cui è stata consacrata e posta in attività l'attuale Cattedrale dedicata alla Madona Assunta e la chiesa di S. Quirino continuo, ad essere ufficiata per qualche tempo dalla confraternita divota al Santo.

Siccome però le risorse della Confraternita non erano sufficienti per provvedere alle spese di manutenzione edile e di culto, venne perciò chiusa al divin culto nel giorno 29. aprile 1792., destinata ad uso di deposito delle cere ed utensili della Cattedrale, come pure per custodire la Cassa delle Confraternita e delle facultà del Monte di Pietà."« O m i s s i s .

Godine 1864. crkva je bila radikalno popravljena i ponovno predana bogoslužju.

Dr. se je Gnirs izrazio, da je naša crkvice sv. Kvirina najljepši primjerak rimske bazilike u Istri.«

Ali Marucchi—evo mnijenje, da bi u gore navedenom grafitu bilo spomena putovanja po moru »navigaverunt« naišlo je na prigovore sa strane istražitelja i čitatelja ovoga grafita.⁸ Ovaj grafit, veoma teško se čita, nije još, rek bi, do kraja razjašnjen, ni pročitano. Iskopine se ondje još vode, grafit se proučava, a svakako ovim istraživanjem utanačeno je bolje mjesto gdje je bio pokopan sv. Qvirin, biskup sisački. Na rezultate ovih iskopina, koje će biti objelodanjene u Nuovo Buletino di archeologia cristiana mi ćemo se opet na svoje vrijeme povratiti.

⁸ Nuovo Buletino di arch. cristiana 1916. (XXII.) p. 215. sl.; a.1917. (XXIII.) p. 68., 75., 96., 129.; a. 1920. (XXIV.-XXV.) p. 52.-57., 58., 60.-61.; a. XXVI. p. 23., 25.

Stropna freska s likom sveca iz kupališne bazilike u Varaždinskim Toplicama: druga polovica 4. stoljeća [br. 139]
*A ceiling fresco with the image of a saint from the basilica at the *thermae* in *Varaždinske Toplice*; second half of the 4th century.*

Zagreb, Arheološki muzej; foto: Nenad Kobasić - Zagreb (AMZ)

Mirja Jarak

POVIJEST STAROKRŠĆANSKIH ZAJEDNICA NA TLU KONTINENTALNE HRVATSKE

Kao što je i u naslovu istaknuto, tema ovog uvodnog teksta jest povijest antičkih kršćanskih zajednica na jednom geografski ograničenu području, na tlu kontinentalne Hrvatske. Obje sintagme — starokršćanska zajednica i kontinentalna Hrvatska — valja potanko odrediti u uvodnim napomenama, kako bi se iz tih značenjskih cjelina ocrtao i osnovni okvir istraživanja.

Starokršćanske zajednice na prvome mjestu odgovaraju izvornomu pojmu Crkve.¹ S njima se zatim vezuju različita etička i teološka značenja.² U odnosu na cjelinu antičkoga društva za te zajednice vrijede ista načela oblikovanja kao i za profane zajednice. Ta nam je razina značenja najvažnija jer otvara mnoga povijesna pitanja povezana s ostvarivanjem pojedinih hijerarhijskih stupnjeva. Starokršćanske zajednice imale su složenu hijerarhijsku strukturu, koja se postupno razvijala, tako da nam podaci o pojedinim službama ilustriraju stupanj organizacijskog oblikovanja određenih zajednica. U ovom kontekstu u literaturi se često citira poznati podatak o organizacijskom oblikovanju rimske općine u sredini 3. st., koji donosi Euzebij u svojoj Crkvenoj povijesti.³ Dok je rimska zajednica već sredinom 3. st. bila organizacijski potpuno oblikovana, na području kontinentalne Hrvatske možemo za to doba pretpostaviti tek početke formiranja prvih kršćanskih zajednica. No, kako ćemo pokazati u daljem tekstu, ovo zapažanje ne vrijedi samo za sjevernu Hrvatsku, nego i za gotovo sve susjedne krajeve.

Hijerarhijski stupnjevine službe unutar kršćanskih zajednica odgovaraju svjetovnoj hijerarhijskoj ljestvici dužnosti i predstavljaju svojevrstan kršćanski *cursus honorum*.⁴ U literarnim izvorima i epigrafskom materijalu bolje su zastupljeni viši stupnjevi crkvene hijerarhije. U zapisima s crkvenih koncila spominju se gotovo isključivo biskupi. Svećenici i đakoni koji su prateći svoje biskupe bili nazočni na važnijim crkvenim saborima, spominju se samo usput i to bez posebnog imenovanja pojedinaca.⁵ Imenovani su samo kad predstavljaju posebno važne osobe, pa tako čitamo: "...*Pancratius presbyter & Hilarius diaconus sedis apostolicae legati...*... svećenik Pankracije i đakon Hilarije, papinski poslanici...".⁶ I na drugome mjestu u vezi osude arijanskih biskupa: "...*Palladius & Secundianus episcopi Ariani, cum Attalo quodam presbytero, damnantur...*... arijanski biskupi Paladije i Sekundijan osuđuju se zajedno s nekim Atalom, svećenikom."⁷ Zanimljiv je i primjer đakona

Felixa: "*Cum Liberius Episcopus Romanus projectus fuisset in exilium, ei substitutus est Felix Diaconus.* /Kad je rimski biskup Liberije otjeran u progonstvo, zamijenio ga je đakon Feliks."⁸

Natpisi koji nemaju tako ekskluzivan karakter kao koncilski zapisi i koji donose podatke i o običnim vjernicima, pripadnicima starokršćanskih općina, čine izvore za tzv. niže crkvene službenike. Najbrojniji su natpisi lektora, a rjeđi akolita, egzorcista i ostijarija.⁹ Viši crkveni

¹ Sadržaj tog pojma prenosi nam crkveni pisac s kraja 2. i s početka 3. st., Klement Aleksandrijski, koji pod pojmom Crkve misli zajednicu izabranih, a ne mjesto okupljanja (Clem. Alex. *Strom.* VII, V). Jedan od najvećih autoriteta starokršćanske arheologije, F. W. Deichmann, u svome shvaćanju razvoja kršćanske arhitekture polazi i od navedenoga Klementova određenja. Klementov pojam Crkve Deichmann promatra u kontekstu "čiste" religije, odnosno u kontekstu prvotnoga svjetonazorskog stava starokršćanskih zajednica kojem su bile strane kasnije materijalističke oznake Crkve i koji svojim idejnim sklopom nije dopuštao razvoj kršćanske arhitekture (DEICHMANN 1983, 68–88). U starokršćanskom poimanju Crkve posebnu važnost ima dakle ideja zajedništva, ideja zajednice vjernika koja predstavlja Crkvu *par excellence*.

² Općenito određena kao dobro (*bonum*) — prema etičkom principu opća dobrobit ima prednost pred privatnim interesima, kako su to izražavali već apostolski oci — zajednica je ključni pojam za razumijevanje stare Crkve, gdje samorazumljivo vrijedi prvenstvo dobre zajednice nad individualnim postojanjem, nad pojedincem. Dalju raščlambu brojnih etičkih i teoloških pitanja daje POPKES 1976, col. 1100–1145.

³ Euseb. *Hist. eccl.*, 6, 43, 11.

⁴ Mozaički natpis na podu akvilejske bazilike u kojem se spominje Teodorovo odrastanje predstavlja, kako je to interpretirao R. Bratož, lijep primjer neizravnoga upućivanja na kršćansku ljestvicu časti. Kao primjer izravnog spominjanja hijerarhijski stupnjevine ljestvice dužnosti navodimo natpis biskupa Flavija Latina, *CIL* V 4846; u natpisu je obrnutim redom navedeno nekoliko stupnjeva što ih je Flavije Latin postigao za života: bio je egzorcist, prezbiter i biskup.

⁵ Isp. primjerice u Mansijevoj zbirci crkvenih koncila: MANSI, 1759, Tom III, 126 C, 294 C.

⁶ MANSI, 1759, Tom III, 233 D.

⁷ MANSI, 1759, Tom III, 599–600.

⁸ MANSI, 1759, Tom III, 289 E.

⁹ Isp. KAUFMANN 1917, 264–271.

službenici dobro su predstavljeni u epigrafskom materijalu.¹⁰

Ista hijerarhijska struktura obilježava i staro-kršćanske zajednice na tlu sjeverne Hrvatske u doba njihova potpuna razvitka, tj. nakon Dioklecijanova progona kršćana. Iako iz doba progona pa čak i iz druge polovice 3. stoljeća raspoložemo s nekim imenima koja svjedoče o postojanju organizacijski oblikovanih zajednica s biskupima na čelu, ti su podaci nedovoljni za poimanje cjelovite strukture prvih kršćanskih zajednica. Premda se isti zaključak o nemogućnosti stvaranja cjelovite slike o kršćanskim zajednicama može protegnuti i na doba nakon progona (ponovo zbog vrlo manjkavih i fragmentarnih podataka), ipak se za to kasnije doba može sa sigurnošću tvrditi da su u zajednicama koje su u izvorima posvjedočene kao biskupije, postojale sve potrebne službe za uspješno djelovanje tih zajednica.

Kao što smo u prethodnim razmišljanjima o hijerarhijskoj strukturi starokršćanskih zajednica mogli povući paralelu između općega razvoja i razvoja na tlu današnje Hrvatske, tako i u sljedećim razmišljanjima o vjerničkoj masi koja je činila jezgru kasnoantičkih kršćanskih zajednica, možemo ukazati na slične paralele. Kao što se općenito malo zna o običnim vjernicima, tako se o njima malo zna i kad je riječ o zajednicama koje su postojale na području današnje sjeverne Hrvatske. O karakteru spoznaja o tzv. pučkom supstratu, koje posreduju literarni izvori, svjedoče neka mjesta iz mučeničkih akata. Cijele zajednice ponekad se neodređeno spominju u pasijama kršćanskih mučenika, kada se želi nagovijestiti veličina pojedinih općina. Tako se u vrlo rano nastaloj Pasiji sv. Ciprijana, koja ima veliku vrijednost kao historijski izvor spominje mnoštvo vjernika: "*Post hanc vero sententiam turba fratrum dicebat: Et nos cum ipso decollemur. / Poslije ove osude mnoštvo braće govoraše: Neka i nama s njim odrube glave.*"¹¹ U Pasiji sv. Justina, filozofa, spominje se neodređeni broj kršćana koji pokopaju mrtva tijela mučenika: "*Post haec quidam fideles clam illorum corpora sustulerunt, & in loco idoneo illa condiderunt... / Nakon toga neki vjerni kradom su odnijeli njihova tijela i sahranili ih na prikladnom mjestu...*"¹² U Pasiji sv. Florijana, koja se može ubrojiti među autentične antičke izvore, spominje se zaokruženi broj od 40 "svetih" ljudi: "*Et comprehensi sunt sanctorum numero quadraginta, qui diutissime concertantes et multis suppliciis cruciati missi sunt in carcerem. / I uhvaćeni su sveti ljudi, njih 40 na broju, koji su vrlo dugo odolijevajući napastima i trpeći mnoge muke, bili bačeni u tamnicu.*"¹³ Na drugom mjestu u istom izvoru ti su sveci označeni kao *confessores*.¹⁴ Možemo pretpostaviti da je tih 40 kršćana činilo jezgru zajednice u Lauriacu (*Lauriacum*). Ovaj brojčani podatak iz Pasije sv. Florijana utoliko je dragocjeniji što se sasvim nezavisnim putem dokazala njegova točnost i pouzdanost. Pokazalo se da broj od 40 svetaca izražava historijsku zbilju. U arheološkim istraživanjima crkve Sv. Lovre u Lorchu pronađen je relikvijar s kostima koje su pripadale približno tolikom broju ljudi.¹⁵ Tako je nalaz relikvija

lorških mučenika potvrdio autentičnost navoda legende. Treba ipak napomenuti da takvi zaokruženi brojevi koji se javljaju u legendama obično nisu pouzdani i najčešće imaju simboličko značenje. Mnogo je češće neodređeno spominjanje velikoga broja vjernika.

Navedene karakteristike izvorâ o mučenicima nalazimo i u legendama o našim, panonskim mučenicima. I u tim legendama se javljaju okvirni spomeni kršćanskih zajednica, koje možemo usporediti s prije navedenim mjestima iz nekih vrlo slavni pasija. Podaci iz pasija panonskih mučenika dopuštaju nam uglavnom samo zaključak o postojanju kršćanskih općina na prijelazu iz 3. u 4. stoljeće. Koliko se na temelju drugih literarnih izvora koji se odnose na doba razvijenih kršćanskih zajednica može tematizirati tzv. pučki supstrat, ostaje otvorenim pitanjem.

Na tlu kontinentalne Hrvatske prostirale su se u kasnoj antici, od Dioklecijanova doba dalje, tri teritorijalno-administrativne cjeline: *Pannonia Savia*, *Pannonia Secunda* i *Dalmatia*. Te nazive daje *Notitia Dignitatum*. *Laterculus Veronensis* naziva naše dvije panonske provincije *Savensis* i *Inferior*.¹⁶ To su, međutim, nebitne terminološke razlike, koje i inače karakteriziraju izvore za administrativnu podjelu Carstva.

Dalmatia je obuhvaćala samo jedan manji dio kontinentalnoga područja, ustvari prelazno područje između Panonije i Jadranskog mora. Taj prelazni dio hrvatskog teritorija nije nam zanimljiv u ovom radu jer literarni izvori ne daju nikakve podatke o postojanju ranokršćanskih općina na tom prostoru. Naprotiv, o dvjema panonskim provincijama postoji bogata izvorna građa, koja je na različite načine tematizirana u crkvenopovijesnoj i arheološkoj literaturi.¹⁷ Zanimljivo je da ta izvorna građa ponekad daje dragocjene podatke o svjetovnoj sferi, upravo o spomenutim teritorijalno-administrativnim cjelinama.¹⁸ To nije samo obilježje literarnih izvora za crkvenu povijest panonskih provincija, nego je opća crta antičkih crkvenih izvora, posebice koncilskih zapisa koji pokazuju pripadnost gradova (biskupija) pojedinim provincijama.¹⁹ Tako se i kod obrade svjetovnih pitanja pokazuje posebna vrijednost izvorâ za crkvenu povijest.

Literarni izvori daju podatke za četiri staro-kršćanske zajednice na tlu sjeverne Hrvatske. Dvije su se nalazile u granicama Panonije Savije: *Siscia* i *Iovia*, a dvije u granicama Panonije Sekunde: *Mursa* i *Cibalae*. Crkveni

¹⁰ KAUFMANN 1917, 244–264.

¹¹ *Acta Procon. S. Cypriani*, V.

¹² *Acta S. Justini*, V.

¹³ *Passio S. Floriani*, 2.

¹⁴ *Passio S. Floriani*, 10.

¹⁵ ECKHART 1982, 375–385.

¹⁶ Isp. JONES 1964, Vol. III, Appendix III, 381–391.

¹⁷ Pregled literature koja se bavi antičkim crkvenim izvorima isp. kod JARAK 1991, 109–127.

¹⁸ O tome će detaljnije biti govora u daljem tekstu.

¹⁹ JONES 1964, 381.

centar kojemu su pripadale obje Panonije, pa u skladu s tim i navedeni gradovi, bio je *Sirmium*. Kao crkveni centar jednog šireg prostora, *Sirmium* se polako, tokom 4. stoljeća, uzdizao do nadbiskupijskog ranga. O uzdizanju sirmijske biskupije do nadbiskupijske časti zaključuje se iz sačuvanih naslova sirmijskih biskupa.²⁰ Nema, dakle, nekog izravnog antičkog svjedočanstva koje bi eksplicitno navodilo vrijeme uspostavljanja sirmijske nadbiskupije. Isto vrijedi i za uspostavljanja susjednih nadbiskupija: Akvileje i Salone.²¹ Ovdje je bitno naglasiti da se područja crkvenih okruga, nadbiskupija, u kasnoj antici podudaraju s područjima civilnih administrativnih cjelina. Tako čitamo u Jonesa: "*The province of the ecclesiastical organisation was in origin the administrative province of the empire, and the ecclesiastical metropolis was its secular capital.*"²² Iako se u citatu spominju provincije, podrazumijeva se isti odnos i između većih svjetovnih i crkvenih teritorijalno-administrativnih područja. To bi značilo da su sirmijskoj nadbiskupiji bile podvrgnute i Crkve u obje mađarske Panonije (o kojima literarni izvori ne pružaju gotovo nikakve podatke), biskupije u oba Norika i u Dalmaciji. Razvoj je, međutim, bio ponešto drugačiji, pa se u jednoj od provincija, u Dalmaciji, razvila samostalna crkvena organizacija s vlastitom metropolijom, a za crkvenu pripadnost oba Norika nemamo pouzdane vijesti. S uspostavom nadbiskupija u Akvileji i Sirmiju, noričko područje se našlo između tih centara, pa je moglo pripadati i jednoj i drugoj metropoliji. Može se ipak pretpostaviti, po analogiji sa svjetovnom upravom, da je Norik u drugoj polovici 4. st. potpadao pod sirmijsku nadbiskupiju. U 5. st. s opadanjem značenja Sirmija i s rastućom ulogom Akvileje, Norik ulazi u sferu akvilejske nadbiskupije.²³

Jedna provincija panonske dijeceze imala je, dakle, samostalan crkveno-organizacijski razvoj, dok su druge provincije potpadale pod sirmijsku nadbiskupiju. Ako se upitamo zašto primjerice Panonija Savija nije postala nezavisnim nadbiskupijskim područjem, onda odgovore možemo djelomice naći u malom broju gradova koji su se nalazili na području te provincije (u literarnim izvorima pouzdano je zabilježena samo siscijska biskupija, dok je ona u Joviji više hipotetičkoga karaktera), a djelomice u općim nepovoljnim okolnostima (barbarskoj opasnosti) koje su negativno utjecale na razvoj panonskoga područja u 5. i 6. stoljeću. Ovo opažanje dobiva na neki način utemeljenje i u činjenici da se dalmatinska crkvena metropolija razvija tek na početku 5. st.,²⁴ dakle u vrijeme kad i sama sirmijska metropolija stagnira i kad se sličan razvoj nije mogao dogoditi u Panoniji Saviji.

Iz prethodnog izlaganja nedvojbeno proizlazi tijesna povezanost Panonije Savije i Panonije Sekunde. Riječ je o jedinstvenome geografskom, administrativnom, jezičnom i kulturnom području. Stoga izlaganje o starokršćanskim općinama na tlu sjeverne Hrvatske moramo povezati s izlaganjem o razvoju kršćanske organizacije u metropoliji kojoj je gravitirao čitav naš prostor. Pojava mučenika u antičkim gradovima hrvatske Panonije razumljivija je ukoliko nam je poznat tijek progona u Sirmiju. Isto tako, kasnije djelovanje arijanskog biskupa iz Murse, razum-

ljivo je samo u okviru poznavanja općeg razvoja te hereze. Stoga će se u ovom radu povijest starokršćanskih zajednica sjeverne Hrvatske pojaviti kao jedan segment, kao jedan neodvojivi dio starokršćanske povijesti Panonije.

U pisanju "povijesti" starokršćanskih zajednica ovaj rad samorazumljivo polazi od literarnih izvora. U određenoj mjeri bit će konzultiran i epigrafički materijal, dok će arheološka građa (obuhvatno prezentirana u zasebnom članku autorice B. Migotti), osim u nekim iznimnim slučajevima, ostati netematizirana. S obzirom na karakter literarnih izvora javlja se razlika između izvora koji donose podatke o mučenicima i izvora koji se odnose na kasniju povijest kršćanskih zajednica. Glavni antički izvori za kršćanske mučenike uopće, pa tako i za mučenike s našega područja, jesu Jeronimov martirologij i pasije pojedinih mučenika. Glavni izvori za kasniju crkvenu povijest jesu akta crkvenih koncila.

U vezi postojanja različitih termina za izvore posvećene mučenicima — akta, pasije, legende, žića — izvore koji se odnose na naše područje možda je najprikladnije nazivati pasijama ili legendama. *Acta*, naime, pretendiraju na najveću starost i autentičnost te na neki način imaju najveću težinu. *Passiones* su spisi već nešto slobodnijega sadržaja; kod nekih je autentičnost vrlo velika, kao kod akta, a kod nekih dolazi do kasnijih dodavanja, mijenjanja i obogaćivanja sadržaja. Legendama se mogu nazivati i *acta* i *passiones* pa i kasnija srednjovjekovna žića. Taj termin — legenda — vrlo često rabi znameniti hagiograf H. Delehaye. Termin žića asocira na kasnije sastavljene, povijesno manje vrijedne spise.

Polazeći od navedenih glavnih izvora, unutar povijesti starokršćanskih zajednica razlikujemo u ovome radu dva glavna razdoblja: I. početke i doba progonâ, te II. razdoblje razvijenih starokršćanskih zajednica.

I. Počeci i doba progonâ

S obzirom na cjelinu Carstva, Panonija Savija i Sekunda ne ubrajaju se među vrlo rano kristijanizirana područja.²⁵ Naši su prostori, naprotiv, kristijanizirani relativno kasno — u sredini i u drugoj polovici 3. st.²⁶

²⁰ Isp. BRATOŽ 1983, 268; BRATOŽ 1990, 536–539.

²¹ Supra n. 20.

²² JONES 1964, Vol. II, 881.

²³ O akvilejskom nadbiskupijskom području isp. s.v. Aquileja, u: *Lex. Theol. Kir.* I, 780–781; također i kartu akvilejske nadbiskupije: s.v. Aquileia, u: *Enc. Catt.* I, 1721–1722.

²⁴ Supra n. 20.

²⁵ Razdiobu područja Carstva prema stupnju kristijanizacije daje HARNACK 1924, 341–354.

²⁶ O navedenom vremenu kristijanizacije može se zaključiti iz nedostatka bilo kakvih izvora za ranije razdoblje i iz pretpostavljene sličnosti u razvoju sa susjednim područjima.

Otprilike u isto doba ili nešto prije, dolazi i do kristijanizacije susjednih područja — Dalmacije, sjeverne Italije i Istre.²⁷ Dok se za akvilejsko područje na temelju nekih posebnih dodataka u formuli vjeroispovijedi²⁸ može pretpostaviti postojanje organizirane kršćanske općine već na početku 3. st., u Panoniji kao i u Dalmaciji dopuštamo u to doba prisutnost kršćana pojedinaca ali nemamo nikakvog oslonca za zaključak o već hijerarhijski posve konstituiranim kršćanskim zajednicama. Legendarne vijesti koje stavljaju osnivanje prvih općina u apostolsko doba imaju u slučaju panonskog prostora utoliko pravo što ukazuju na podrijetlo prvih misionara i veze podunavskoga prostora s Malom Azijom i Grčkom.

O legendarnim počecima panonske Crkve, bez pravog razumijevanja legendarnog karaktera tih vijesti, pišu autori prvih crkveno-povijesnih sinteza koje su se ticale ovoga područja. Tako u sintezi *Illyricum sacrum*,²⁹ u prikazu sirmijske Crkve spominje se njezino utemeljenje još u apostolsko doba. Uočen je, međutim, nedostatak izvora za 2. i 3. st. i praznina koja je dijelila pretpostavljene biskupe 1. st. od sigurnih vijesti Dioklecijanova doba. Iako ta činjenica govori protiv apostolskog podrijetla sirmijske Crkve, u doba kada je nastajala sinteza *Illyricum sacrum*, "pričanje" o apostolskim počecima donosilo je poseban ugled, a osim toga kritičko vrednovanje građe još nije bilo tako uznapredovalo da bi omogućilo jasnu spoznaju o postupnosti u procesu kristijanizacije. I u drugim ranim djelima ponavljaju se iste teze o apostolima ili apostolskim učenicima kao utemeljiteljima panonske Crkve, što je u suvremenoj literaturi posve odbačeno, premda se ne odbacuje mogućnost kritičkog ispitivanja legendarnih sadržaja, što, kao u slučaju kritičkoga vrednovanja legende o počecima akvilejske Crkve, može dovesti do uočavanja nekih zbiljskih povijesnih momenata skrivenih unutar maštovito satkane priče.

Treba pretpostaviti da kristijanizacija, kada je do nje doista došlo u 3. st., nikako nije bila tako snažna da bi obuhvatila natpolovičnu većinu stanovništva. Vjerojatno je velik broj ljudi ostao odan poganstvu i tijekom 4. st., osobito u seoskim sredinama. Dobar primjer dugotrajnog odbacivanja kršćanstva nalazimo u području koje nam je već poslužilo za izvođenje komparativnih zaključaka — u području sjeverne Italije. Ovaj put je, istina, riječ o zabačenoj unutrašnjosti sjeverne Italije, a ne o naprednom akvilejskom području. Potkraj 4. st., u području poznatom pod imenom Val di Non, došlo je do stradanja trojice svećenika koji su pokušali sagrađiti crkvu. Stanovništvo tog područja bilo je rano romanizirano i ne može se smatrati barbarskim ili neobrazovanim. Prema arheološkim nalazima, u tom je kraju bila vrlo razvijena poganska religija. Krajem 4. st. područje je bilo djelomično kristijanizirano, međutim, očito su poganska vjerovanja bila još tako snažna da nisu dopuštala potpunu kristijanizaciju. Kršćanstvo još nije bilo pobijedilo staru religiju i otvoreno negiranje te religije izgrađnjom crkve dovelo je do smaknuća radikalnih svećenika.³⁰

Navedeni slučaj je jedini primjer tako radikalna odbacivanja kršćanstva u sjevernoj Italiji još krajem 4. st. U području Panonije nije zabilježen neki sličan primjer, ali je sigurno i tu postojala struja koja se neko vrijeme opirala kristijanizaciji.

Nasuprot tim razmišljanjima o poganskom odbacivanju kršćanstva, u literaturi o kasnoj antici s pravom se ističe da se s pojavom različitih orijentalnih kultova, osobito širenjem mitraizma,³¹ u samoj poganskoj religiji stvorila podloga za potonje prihvaćanje kršćanstva. Znamo da su ti kultovi bili vrlo prisutni u Panoniji, o čemu svjedoče bogati arheološki nalazi.³² Isto tako dokazana prisutnost židovskih zajednica,³³ govori o postojanju pretpostavki za prihvaćanje kršćanstva.

Bliskost kasnoantičkih kultova kršćanstvu navodi nas na to da poznata mjesta iz Pasije Četvorice ovjenčanih tumačimo kao prividnu proturječnost. Kamenoresci kršćanskog uvjerenja izrađuju, naime, bez pogovora kip boga Sunca a odbijaju izraditi Asklepijev kip.³⁴ Očito je štovanje Sunca, kao vrlo razvijeni kasnoantički kult, bilo blisko kršćanskim uvjerenjima majstora.

Iz prethodnih redaka koji su s različitih strana dodirnuli problem početaka kršćanstva u Panoniji, jasno proizlazi nedostatak zaokruženih spoznaja o tom pitanju. Kako na jednom mjestu u svojoj knjizi kaže slovenski historičar R. Bratož,³⁵ počeci kršćanstva u Sirmiju završeni su u tami. Tek za razdoblje progonâ kršćana imamo prve sigurne vijesti o panonskim zajednicama. S jedne strane moguće je izdvojiti pregledan popis poimence poznatih mučenika, a s druge, moguće je na temelju analize opširnijih izvora o stradanjima, izvesti određene zaključke o karakteru panonskih starokršćanskih općina. Iako je broj poznatih mučenika iz zajednica što su egzistirale u hrvatskom dijelu Panonije neusporedivo manji od broja mučenika najveće, sirmijske zajednice, analiza izvora posvećenih siscijskoj i cibalskoj općini, pokazat će veliku važnost koju ti izvori, zahvaljujući svojim podacima, imaju unutar korpusa sačuvanih tekstova.

²⁷ Za iscrpan prikaz početaka kršćanstva u sjevernoj Italiji i Istri isp. BRATOŽ 1986. Za početke kršćanstva u Dalmaciji vidi STRGAČIĆ 1941; isp. također ZEILLER 1906.

²⁸ O ranom nastanku akvilejske zajednice govori osobito dodatak *invisibilis et impassibilis* u formuli vjeroispovijedi. O tome piše R. Bratož u naprijed citiranim radovima.

²⁹ FARLATI 1817, 465–482.

³⁰ O smaknuću trojice svećenika piše LIZZI 1990, 156–173.

³¹ Osobito se u literaturi o mitraizmu naglašavaju brojne paralele između mitraizma i kršćanstva. O tome isp. LEASE 1980, 1306–1332, gdje je i osnovna literatura.

³² MÓCSY 1962, col. 728–750.

³³ RADAN 1973, 265–278; PINTEROVIĆ 1965a, 61–75.

³⁴ *Passio SS. quatt. coron.*, 765–784, passim.

³⁵ BRATOŽ 1986, 38.

Karta 1. — Kristijanizacija Panonije, sjeverne Italije i Dalmacije u 3. stoljeću

Kad je riječ o popisima tzv. autentičnih mučenika koji se javljaju u novijoj literaturi, potrebno je početi od glavnoga antičkoga "kataloga", od Jeronimova martirologija. Vijesti Jeronimova martirologija možemo uz konzultaciju Delehayevih komentara (u kojima su ispravljena neka nejasna mjesta), smatrati pouzdanima.

Jeronimov martirologij cijenjen je osobito zbog svoje starine. Smatra se da je nastao u sredini 5. st. na akvilejskom području, dok najstariji sačuvani rukopis potječe iz 7. st.³⁶ U Jeronimovu martirologiju su, u suprotnosti s mučeničkim legendama, zastupljeni samo najosnovniji podaci o kršćanskim mučenicima. Iako se smatra pouzdanim izvorom, treba napomenuti da Jeronimov martirologij ne daje uvijek točne podatke. Taj kalendar karakteriziraju određene slabosti koje su povezane s načinom njegova nastanka. Izrazito je kompilatorskoga karaktera, nastao nekritičkim spajanjem različitih starijih izvora. Zato jedna od njegovih slabosti i

jest često ponavljanje imena istih mučenika. Jedan te isti mučenik javlja se tako nekoliko puta, pod različitim datumima, a da ničim nije upozoreno na uzroke te pojave.

Kao primjer možemo navesti opetovani spomen sirmijske mučenice Anastazije koja je u Jeronimovu martirologiju navedena nekoliko puta (25. prosinca, te 6. i 8. siječnja).

I druga velika slabost Jeronimova martirologija proizlazi iz njegova kompilatorskog karaktera. Riječ je o pogrešnom navođenju podrijetla pojedinih mučenika. Umjesto pravih toponima javljaju se iskrivljeni ili posve različiti oblici (imena udaljenih geografskih područja). Zatim, često se prema nepotvrđenim legendarnim vijestima navode mučenici čiji historicitet nije dokazan. Tako se i uz Sirmij veže niz imena samo legendarnoga značenja.

³⁶ MARCON 1955, 77-93.

Osobna imena se, kao i spomenuti toponimi, u pravilu javljaju u iskrivljenim oblicima. Kako se Jeronimov martirologij sačuvao u različitim rukopisima, iskrivljena imena pokazuju dalju varijaciju osnovnoga oblika. U sljedećem popisu panonskih mučenika navedeni su samo oni mučenici koji se prema općem mnijenju smatraju autentičnim panonskim martirima. Isto tako, navedeni su samo oni datumi koje je kritičko vrednovanje izvora proglasilo pravim spomen-danima.

Kronološki se prvi javlja sirmijski mučenik Sinerot. Datum njegove mučeničke smrti je 23. veljače. Naravno, ovdje je riječ samo o relativnome kronološkom slijedu, jer martirologij daje samo dane i mjesece, a ne i godine stradanja. Stoga će tek naknadno trebati odrediti stvarni kronološki slijed, i to uz pomoć podataka iz drugih izvora. Sv. Sinerot se kratko spominje u sva tri glavna rukopisa (*Cod. Bernensis*, *Cod. Epternacensis* i *Cod. Wissenburgensis*). Kao mjesto njegova stradanja navodi se Sirmij i Panonija.³⁷

Slijedeći datum vezan uz panonske mučenike jest 26. ožujak. To je dan pogubljenja svećenika Montana i njegove supruge Maksime. Zanimljivo je da je o mučeniku Montanu sačuvan jedan od najdužih elogija u Jeronimovu martirologiju. Takvih opširnijih elogija u cijelom martirologiju ima samo desetak, a inače su podaci Jeronimova martirologija sasvim šturi. Elogij o sv. Montanu sačuvao se u samo jednom rukopisu (*Cod. Bern.*). Ostala dva rukopisa donose uobičajeni kratki navod. Montanov elogij sadrži opis kraja, zanimanje mučenika, podatke o njegovu bijegu, uhićenju i pogubljenju te o nalazu svečevih posmrtnih ostataka. Sva tri glavna rukopisa navode kao mjesto stradanja Sirmij.³⁸

6. travnja datum je mučeničke smrti sv. Ireneja. S iskrivljenim oblikom imena (*Bereneus*, *Hereneus*), taj se mučenik spominje u sva tri rukopisa. Isto tako dva rukopisa donose iskrivljeno ime grada — *Firmi*, iza kojega se krije Sirmij, a u trećem rukopisu zapisano je točno ime grada.³⁹

9. travnja Jeronimov martirologij navodi čitav niz panonskih mučenika. Od tih mučenika u novijoj se literaturi spominju kao autentični Fortunat, Donat, Demetrije i anonimne sirmijske svete. Njihov historicitet potvrđuju neke dodatne činjenice. Za sv. Donata imamo uvjerljivo tumačenje R. Eggera.⁴⁰ Naime, pored spomena u Jeronimovu martirologiju, o mučeniku Donatu se sačuvala i originalna pasija, nastala još u antici. Ta pasija potječe iz lokalnoga evanđelja italskog gradića Cividalea (*Forum Iulii*). U njoj je opisano stradanje panonskih mučenika Donata, Romula, Silvana, Venusta i Hermogena. Datum pogubljenja naveden u pasiji razlikuje se od onog iz Jeronimova martirologija. Egger se odlučio za datum iz Jeronimova martirologija; drugačije datiranje u pasiji smatrao je odrazom lokalnoga kulta koji se razvio u sjevernoj Italiji. Držao je da taj drugi datum samo upućuje na lokalni blagdan. Međutim, bez obzira na pogrešan datum, Pasija sv. Donata i drugova potvrđuje povijesnost mučenika Donata iz Jeronimova martirologija. Povijesnost Fortunata koji se u Jeronimovu martirologiju javlja

također 9. travnja, potvrđena je njegovom povezanošću s mučenikom Hermogenom, navedenim u spomenutoj Donatovoj pasiji. Fortunat i Hermogen javljaju se zajedno u Jeronimovu martirologiju 23. kolovoza. Riječ je o istom Hermogenu koji je naveden u Pasiji sv. Donata. Razlika je opet samo u datumu. Ako prihvatimo Eggerovo datiranje mučeništva sv. Donata i ostalih mučenika iz pasije onda bi i dan Hermogenove smrti bio 9. travnja, koji bi bio i Fortunatov spomen-dan. Fortunat se zajedno s Hermogenom spominje i u vezi s kultom relikvija. Relikvije panonskih mučenika Hermogena i Fortunata bile su pohranjene u zajedničkom relikvijaru u katedrali u Grădu.⁴¹ Takva uska povezanost, sačuvana dugo nakon antičkoga razdoblja (izvještaj o kultu relikvija potječe s kraja 10. st.), svjedoči o zajedničkoj sudbini naših mučenika koji su vjerojatno stradali istodobno. Tako bi mučenik Fortunat, koji se ne spominje u Pasiji sv. Donata, ipak pripadao Donatovoj skupini mučenika i predstavljao sasvim sigurno povijesnu osobu. O trećem mučeniku, sv. Demetriju, postoji u novijoj literaturi načelna suglasnost s obzirom na pitanje njegova podrijetla. U komentaru Jeronimova martirologija⁴² tako čitamo da je Demetrije pretrpio mučeništvo u Sirmiju otkuda je njegov kult prenesen u Solun: "*Nostra coniectura est Demetrium Sirmii martyrium fecisse, unde eius cultus Thessalonicam delatus sit, et reliquiae in basilica maxima repositae.*" Naš je zaključak da je Demetrije podnio mučeništvo u Sirmiju, odakle je njegov kult prenešen u Tesaloniku gdje su relikvije pohranjene u najvećoj bazilici." Od dva različita broja sirmijskih svetica obično se navodi samo jedan (7 mučenica), i to kao podatak o jednoj skupini mučenica. U martirologiju su, naime, u sva tri rukopisa navedene dvije grupe svetica; to se najčešće tumači kao nepažljivo ponavljanje jednog podatka što je česta pojava u Jeronimovu martirologiju. U tom smislu R. Egger primjećuje da je broj anonimnih mučenica u različitim rukopisima martirologija, nestalan.⁴³ Ostali mučenici koji se spominju 9. travnja⁴⁴ u novijoj su literaturi izostavljeni.

Potkraj travnja (28. IV.) spominju se u sva tri glavna rukopisa panonski mučenici Euzebije i Polion. Pored njihovih imena u sva tri rukopisa je u iskrivljenom obliku navedeno i ime grada Cibala. U starijoj literaturi taj se toponim tumačio kao ime osobe, pa se govorilo o još jednome panonskom mučeniku — Tibalu. Takvo tumačenje nalazimo kod bolandista u jednom od starijih svezaka njihovog monumentalnog djela.⁴⁵ U jednom od

³⁷ *Mart. Hieron.*, 24.

³⁸ *Mart. Hieron.*, 36.

³⁹ *Mart. Hieron.*, 40.

⁴⁰ EGGER 1948, 48–50.

⁴¹ O tome izvještava mletački kroničar Dandolo. Za citat iz Dandulove "Kronike" kao i interpretaciju kulta relikvija isp. BRATOŽ 1986, 61–63.

⁴² DELEHAYE—QUENTIN 1931, 180.

⁴³ EGGER 1948, 47.

⁴⁴ *Mart. Hieron.*, 41.

⁴⁵ HENSCHENIUS 1675, 565–567.

posljednjih svezaka istog djela, u komentarima⁴⁶ uz Jeronimov martirologij, nalazimo ispravak iskrivljenoga oblika koji je zavarao prve istraživače. Tako nam 28. travnja Jeronimov martirologij donosi spomen samo dvojice svetaca — Euzebija i Poliona. Evo točnoga citata iz Jeronimova martirologija:

Cod. Bern.
III KL. MAIAS
IN PANNONIA.
Eusebi epi Pollionis
Tuballi.

Cod. Eptern.
III k m pannonia eusebi epi pollionis tiballi

Cod. Wissenb.
III KL. MAI. II n pannonia eusebi epi
tiballi pollionis⁴⁷

Blagdan sv. Kvirina je 4. lipnja. Spominje se u sva tri rukopisa u kojima je povezan sa Savarijom a ne sa Siscijom. Da je riječ o sisačkom biskupu saznaje se iz drugih, prilično brojnih izvora. U Jeronimovu martirologiju nakon spomena Kvirina u Savariji, spominje se pod istim nadnevkom nekoliko drugih imena i grad Rim. Iz teksta martirologija bi logičnije proizlazilo povezivanje Rima s tom grupom mučenika, a ne s Kvirinom. Pomutnju, međutim, unosi tradicija o Kvirinovoju translaciji u Rim. Kako će tumačenje izvorâ o Kvirinu biti i poslije predmetom ovoga rada, sada ostavljamo problem otvorenim. Također u sljedećem citatu navoda Jeronimova martirologija, dajemo samo prvi, sigurni dio teksta:

Cod. Bern.
PRID. NO. IUN.
IN. SABARIA
ciuitate. pannonie
Quirini.

Cod. Eptern.
Pridie non iun in saba civi pannoñ quirini

Cod. Wissenb.
II NON. IUN.
In sabaria civit quirini⁴⁸

4. srpnja je datum mučeničke smrti sirmijske svetic Sabatije. O njoj nisu sačuvani nikakvi dodatni podaci (o staleškoj pripadnosti, načinu smrti itd.). Na istome mjestu u Jeronimovu martirologiju nalazimo spomen još nekih sirmijskih mučenika, koje starija literatura prihvaća kao autentične, dok su u novijoj literaturi izostavljeni.⁴⁹

Slično tomu na dan 15. srpnja u martirologiju u sva tri glavna rukopisa spominje se nekoliko mučenika koje starija literatura sve prihvaća dok se u novijim djelima spominju samo dva imena: *Agrippinus* i *Secundus*. O ta dva mučenika inače nemamo drugih podataka.⁵⁰

Za panonskoga mučenika Ursicina kao dan smrti prihvaćen je 14. kolovoza. To je nadnevak koji donosi jedna grčka pasija i koji je zabilježen u kalendaru cari-

gradske Crkve.⁵¹ U Jeronimovu martirologiju pod tim datumom nije zabilježen nijedan Ursicin. Međutim, pod raznim drugim datumima zabilježena su čak 4 Ursicina. Panonski mučenik krije se pod imenom ravenskoga mučenika Ursicina, koji je u martirologiju naveden 13. prosinca. To nam potvrđuje zapažanje u komentaru,⁵² gdje se o tobožnjem ravenskom mučeniku kaže da je vojnik i mučenik iz Ilirika koji je pretvoren u Ligurca, liječnika i ravenskog mučenika: "...miles et martyr Illyricus factus est homo Ligur, arte medicus, martyrio Ravennas.../... vojnik i mučenik iz Ilirika pretvoren je u Ligurca, liječnika i ravenskog mučenika." Na panonskog mučenika Ursicina odnosi se dakle ipak jedan navod Jeronimova martirologija.⁵³

Dne 29. kolovoza spominje se u sva tri rukopisa sirmijska mučenica Bazila o čijem životu nije ništa poznato.⁵⁴

Dne 8. studenoga spominju se u Jeronimovu martirologiju tzv. fruškogorski klesari. Isti datum javlja se i u sačuvanoj pasiji. U rukopisima Jeronimova martirologija izostavljen je jedan mučenik iz te grupe panonskih mučenika — Simplicije. Zanimljivo je da je prvotno Simplicije bio izostavljen i iz pasije posvećene panonskim kamenorescima. Spomen o 5. mučeniku, Simpliciju unesen je u pasiju naknadno, u nešto kasnijem razdoblju. Usporedbom s navodima Jeronimova martirologija možemo približe odrediti vrijeme te interpolacije. Kako se sama pasija datira vrlo rano, vjerojatno već u 4. st., i kako se određuje da je Jeronimov martirologij nastao u sredini 5. st., to navedenu interpolaciju možemo datirati u doba nakon nastanka Jeronimova martirologija. Pretpostavljamo, naime, da je sastavljač martirologija, koristeći različite starije izvore, došao u dodir s mučeničkim aktima panonskih kamenorezaca, u kojima još nije bilo spomena o 5. mučeniku. Tako je prema izvornom tekstu pasije, oblikovan zapis u Jeronimovu martirologiju.⁵⁵

Posljednja u svetačkom kalendaru nalazi se sirmijska svetica Anastazija. Njezin spomen-dan je 25. prosinca. Za razliku od kasnije legende, koja izostavlja njezino pravo podrijetlo, u rukopisima Jeronimova martirologija Anastazija je označena kao sirmijska svetica.⁵⁶

Ovime završavamo pregled Jeronimova martirologija. Kod citiranja smo se posve pridržavali De Rossijeva izdanja, ostavljajući sve nepravilnosti kojima martirologij obiluje. Time smo zorno upozorili na poteš-

46 DELEHAYE—QUENTIN 1931, 215: "Tiballi non recte".

47 *Mart. Hieron.*, 51.

48 *Mart. Hieron.*, 75.

49 *Mart. Hieron.*, 86.

50 *Mart. Hieron.*, 91.

51 O grčkoj pasiji isp. BHG n. 1861.

52 DELEHAYE—QUENTIN 1931, 646

53 *Mart. Hieron.*, 152.

54 *Mart. Hieron.*, 112.

55 *Mart. Hieron.*, 140.

56 *Mart. Hieron.*, 1.

koće s kojima su se susretali prvi istraživači koji su zavedeni manjkavostima rukopisa ponekad izvodili pogrešne zaključke (slučaj Tibala).

O nekim panonskim mučenicima ne postoje nikakvi dodatni podaci, a o drugima su sačuvane opširnije pasije. Bez mučeničkih akata su Euzebije, sedam sirmijskih svetica, Fortunat (izostavljen je iz Donatovih akata, iako pripada Donatovoj skupini mučenika), Montan, Maksima, Sabatija, Agripin, i Bazila. Informativne članke (uglavnom komentari različitih martirologija) o ovim slabo poznatim mučenicima pisali su bolandisti.⁵⁷ O njima se zbog nedostataka izvora nije razvila bogatija literatura. Naprotiv, mučenici sa sačuvanim legendama postali su predmet žive diskusije te o njima postoji veći broj znanstvenih radova. O njima su pisali i bolandisti,⁵⁸ koji su objavljivali legende i davali kritičke osvrte na izvorne tekstove. Bez obzira na neke nedostatke starijih radova, objave bolandista ostaju na neki način antologijskim pothvatima.

Analiza navodâ Jeronimova martirologija pokazala je prilično velik broj mučenika s područja panonskih provincija. Taj se broj posebice pokazuje velikim u komparaciji s brojem noričkih, pa čak i dalmatinskih martira.⁵⁹ Broj panonskih mučenika bio bi još veći da su prihvaćeni različiti manje pouzdani podaci, uglavnom legendarnoga karaktera. Možda je neki od tih podataka i vjerodostojan, te bi kalendar panonskih mučenika mogao biti i širi, kako nam to ilustrira lista S. Ritiga.⁶⁰ Osim toga, treba pretpostaviti da su postojale i žrtve o kojima se nije sačuvala pisana uspomena, pa naš popis panonskih mučenika ne treba smatrati apsolutno dovršenim, iako je zahvaljujući argumentima na kojima je utemeljen, u najvećoj mjeri prihvatljiv. Imena koja taj popis sadrži, svjedoče o slojevitome etničkom sastavu panonskih kršćanskih zajednica. Osim grčkih imena (kao što su Sinerot, Demetrije, Anastazija) javlja se i dosta latinskih imena (npr. Montan, Fortunat, Donat, Kvirin). O povezanosti sa židovstvom svjedoči kognomen Sabatija, koji pripada među kalendarska *cognomina* židovskog porijekla.⁶¹ Slika koja se o najranijim panonskim zajednicama može stvoriti na temelju sačuvanih imena, govori nam, dakle, o ranom širenju kršćanstva među latinskim stanovništvom.

Vijesti iz Jeronimova martirologija sadrže, kad je riječ o vremenu stradanja pojedinih mučenika, samo tzv. *dies natalis*. Nedostaju bilo kakvi podaci o carevima, odnosno progonima kojih su oni bili pokretači. Stoga je, radi točnijeg datiranja mučeništva, potrebno konzultirati opširnije kasnoantičke izvore, u prvome redu legende o panonskim mučenicima.

Mučeničke legende nasuprot podacima martirologija predstavljaju šire zapise o samim mučenicima i o dobu u kojem su se mučeništva događala. Ograničenje tih legendi sastoji se u njihovoj isključivo religijskoj usmjerenosti, kojoj je podređen sadržaj tekstova. Kao povijesni izvori legende imaju, prema tome, ograničenu vrijednost. Ako se tekstovi legendi promatraju unutar djelâ kasnoantičke književnosti, opaža se i u tom slučaju

njihova ograničenost. Tekstovi legendi u pravilu su krajnje tipizirani, rađeni prema usvojenim obrascima kojima su se prilagođavale životne priče različitih mučenika. U legendama stoga nailazimo na tzv. opća mjesta — sadržaje prisutne u gotovo svim pasijama koji se i u načinu izricanja često podudaraju (zato govorimo o ustaljenim načinima izricanja pojedinih sadržaja koji čine posebnu frazeologiju mučeničkih akata). Općim mjestima možemo smatrati:⁶² datiranje mučeništva, oznaku domašaja i jačine progona, reakciju kršćana na nadolazeću opasnost, opis područja u kojem se zbivaju progonstva, informacije o lokalnim progoniteljima, spomen službenog poganskog kulta, isticanje mučenika mišljenja o poganskim bogovima, naznaku mučeničkova društvenog položaja i zanimanja, podatke o ostalim kršćanima u kraju u kojem se odvija glavno zbivanje, opis mučenja, podatke o mučeničkoj ustrajnosti u vjeri, izražavanje divljenja izazvana kršćanskom nepokolebljivošću, prikaz načina pogubljenja, opis mjesta i načina pokopa posmrtnih ostataka, spominjanje čudesnih događaja, osobito različitih ozdravljenja (čudesa se spominju na samome kraju pasije — npr. ozdravljenja povezana s posvećenim grobom, ali i u drugim dijelovima teksta — npr. čudesna djela kojima se budući mučenik ističe prije početka sudskoga procesa i poslije, tijekom samoga procesa).⁶³

Legende o panonskim mučenicima svojim stereotipnim sadržajem pokazuju navedena obilježja hagiografske literature. Naravno, u pojedinim legendama dolazi i do određenih odstupanja, tj. ne moraju se uvijek naći sva "opća" mjesta, a mogu se pojaviti i neki netipični podaci koji onda imaju posebnu vrijednost. Kao primjer navodimo tzv. opća mjesta Polionove i Kvirinove pasije:

⁵⁷ HENSCHENIUS 1675, 565–567; HENSCHENIUS 1675a, 820–821; AA SS Mart. III, *De S. Irenaeo.*, 616–617; SOLLERIUS 1721, 6; SOLLERIUS 1725, 28; SOLLERIUS 1743, 515–516.

⁵⁸ Objava akata panonskih mučenika u zbirci AA SS: HENSCHENIUS 1675, 565–567; AA SS Oct. IV, *De S. Demetrio.*, 50–209; AA SS Aug. III, *De S. Ursicino.*, 156–163; AA SS Aug IV, *De SS. Donato & aliis.*, 411–413; AA SS Mart. III, *De S. Irenaeo.*, 555–557; AA SS Jun. I, *De S. Quirino.*, 380–384; AA SS Feb. III, *De S. Sireno.*, 365–366; AA SS Nov. III, *De SS. quatt. coron.*, 748–784.

⁵⁹ Isp. PILLINGER 1985, 173–183; BRATOŽ 1986, 267–275; STRGAČIĆ 1941, *passim*; BULIĆ 1984, 333–361.

⁶⁰ RITIG 1911, 113–126, 248–268, 353–371.

⁶¹ KAJANTO 1965, 62, 135.

⁶² Navedeni popis odgovara prikazu tzv. općih mjesta mučeničkih legendi što ga je na temelju podataka tršćanskih legendi dao R. BRATOŽ u knjizi o akvilejskom kršćanstvu.

⁶³ Popisu bi mogli dodati još neke stereotipne podatke kao npr. mučnikovu neosjetljivost na bolove (ovo mjesto možemo pribrojiti grupi čudesnih događaja), spomen određenih lokacija i ustanova u gradu (sudište, tamnica, gradsko predgrađe), iznošenje istih brojčanih podataka za međusobno nepovezane stvari (brojevi u tom slučaju nemaju povijesnu nego isključivo simboličku vrijednost).

Loci communes Polionove pasije:

Mučeništvo je datirano u doba careva Dioklecijana i Maksimijana:

"...in civitate Cibalitana die quinto Kalendarum Majarum, jubentibus Diocletiano & Maximiano Imperatoribus..." (...u gradu Cibalama, 5. dan prije majskih Kalenda, po zapovijedi careva Dioklecijana i Maksimijana...) — *Passio S. Pollionis*, III.

Oznaka domašaja progona dana je vrlo opširno. Najprije se opisuje progon u Sirmiju, a zatim u Cibalama. Ovdje navodimo, samo kao opću oznaku domašaja progona, spomen klerika:

"*Probus praeses imperata sibi persecutione, a clericis sumsit exordium...*" (Pošto mu je određeno da provede progon, prezes Prob započne od klerika...) — *Passio S. Pollionis*, I.

Nema izvještaja o reakciji kršćana.

Opis područja u kojem se zbiva progon prilično je iscrpan:

"...ad urbem Cibalarum pervenisset, de qua Valentinianus Christianissimus Imperator oriundus esse cognoscitur, & in qua superiori persecutione Eusebius ejusdem ecclesiae venerandus antistes moriendo pro Christi nomine, de morte & de diabolo noscitur triumphasse;" (...bijaše došao u grad Cibale u kojem se, kako je poznato, rodio najkršćanskiji car Valentinijan i u kojem je u prethodnom progону časni poglavar tamošnje Crkve, Euzebije, umirući u Kristovo ime, odnio pobjedu nad smrću i zloduhom;) — *Passio S. Pollionis*, I.

Informacija o lokalnom progonitelju sadržana je u citiranom izvještaju o domašaju progona.

Službeni poganski kult spomenut je općenito:

"...ut non cesset deos & Principes blasphemare." (...da ne prestaje kuditi bogove i poglavare.) — *Passio S. Pollionis*, I.

Mučenik doživljava poganske bogove kao isprazne idole:

"...deum ex ligno & lapide..." (...boga od drveta i kamena...) — *Passio S. Pollionis*, II.

Mučenikovo zanimanje je točno određeno:

"*Probus praeses dixit: Quod officium geris? Pullio respondit: Primicerius Lectorum.*" (Prezes Prob je rekao: Kakvu obnašaš dužnost? Polion je odgovorio: Prvi sam od lektora.) — *Passio S. Pollionis*, II.

U Polionovoj pasiji spominju se poimence neki panonski mučenici: Euzebije (u citiranom odlomku koji donosi opis područja u kojem se zbiva progon), Montan i Irenej. Cibalska kršćanska općina podrazumijeva se pri spomenu lektorâ koji se obraćaju kršćanskom puku.

Nema posebnog opisa mučenja. Mučenjem, međutim, možemo smatrati samo pogubljenje spaljivanjem.

Mučenikova ustrajnost u vjeri je jasno istaknuta odbijanjem da žrtvuje poganskim bogovima:

"*Ego hoc facturus non sum, quia scriptum est: Sacrificans daemioniis, & non Deo, eradicabitur.*" (Ja to neću učiniti jer je pisano: onaj koji žrtvuje demonima, a ne Bogu, iskorijenit će se.) — *Passio S. Pollionis*, III.

Divljenje se izražava željom da se i dalje ostvaruju kreposti slavnih mučenika:

"...deprecamur divinam potentiam, ut nos eorum meritis participes esse concedere dignetur." (...molimo se božanskoj moći da se udostoji učiniti nas dionicima njihovih zasluga.) — *Passio S. Pollionis*, III.

Točno je opisan način pogubljenja:

"...flammis jussit eum exuri." (...zapovijedio ga je sažeći ognjem.) — *Passio S. Pollionis*, III.

Nema podataka o sahrani.

Nema spomena čudesnih događaja.

Loci communes Kvirinove pasije:

Kvirinovo mučeništvo datirano je u doba Dioklecijana i Maksimijana:

"Per Illyricum vero Diocletianus sacrilegis praeceptis in Christi populum hostiliter saeviebat, addito tyrannidi suae Maximiano in regno particeps, qui & suam rabiem, & Diocletiani per omnem Illyricum ostenderet." (Kroz Ilirik je Dioklecijan sa svetogrdnim zapovijedima dušmanski mahnitao protiv kršćanskog stanovništva, pridruživši svojoj tiraniji kao sudionika u vlasti Maksimijana, koji je u cijelom Iliriku iskazivao i svoj i Dioklecijanov gnjev.) — *Passio S. Quirini*, I.

Mučenikov *dies natalis* naveden je na završetku pasije:

"Passus est beatus Quirinus episcopus Siscianus, martyr Christi, sub die pridie Nonarum Juniarum..." (Blaženi Kvirin, siscijski biskup i Kristov mučenik, mučen je dan prije junijskih Nona...) — *Passio S. Quirini*, V.

Osobito je istaknuta jačina progona, kako se vidi iz prethodnog citata.

Kvirin pred nadolazećom prijetnjom pokušava pobjeći:

"...egressus est a civitate, & fugiens comprehensus est..." (...izašao je iz grada i bježeći bio uhvaćen...) — *Passio S. Quirini*, II.

Opis je područja u Kvirinovoju pasiji vrlo zanimljiv. Spominju se dvije panonske provincije i njihovi glavni gradovi kao i gradovi uz Dunav. Navodimo kratak spomen podunavskih gradova:

"...ad ripam Danubii ad singulas civitates (ducebatur)..." (...bijaše vođen na obalu Dunava od grada do grada...) — *Passio S. Quirini*, IV.

Informacije o lokalnim progoniteljima protežu se cijelim tekstom. Riječ je o dvojici provincijskih namjesnika, Maksimu i Amanciju. Navodimo njihov zajednički spomen:

"...Maximus Quirinum episcopum jussit ad Amantium praesidem, ad primam Pannoniam deduci..." (...Maksim je zapovjedio da se biskup Kvirin odvede prezesu Amanciju u Prvu Panoniju...) — *Passio S. Quirini*, III.

Službeni poganski kult spominje se više puta. Tako čitamo:

"Respice & agnosce potentes esse deos, quibus Romanorum servit imperium." (Obazri se i spoznaj da su moćni bogovi kojima služi Rimsko Carstvo) — *Passio S. Quirini*, II.

Mučenikovo mišljenje o poganskim bogovima možda je najsnažnije izraženo sljedećim tekstom:

"...contra Dei praecepta jubet servos Christi diis vestris immolare, quibus ego non servio, quia nihil sunt." (...protiv Božjih zapovijedi traži da Kristove sluge žrtvuju vašim bogovima kojima ja ne služim jer ne predstavljaju ništa.) — *Passio S. Quirini*, II.

Jasno je naznačen Kvirinov položaj:

"...beatus Quirinus episcopus Siscianus..." (...blaženi Kvirin, siscijski biskup...) — *Passio S. Quirini*, II.

Na pripadnike svoje općine Kvirin upućuje tijekom razgovora s prezesom Maksimom, a u drugom dijelu pasije spomenute su kršćanke iz Prve Panonije. Navodimo to drugo mjesto:

"...Christianae mulieres, cibum, potumque obtulerunt ei." (...žene kršćanke su mu donijele hranu i piće.) — *Passio S. Quirini*, IV.

Nema iscrpnijeg opisa mučenja, nego se samo kratko spominje batinanje:

"Tunc Maximus praeses jussit eum fustibus caedi." (Tada ga je prezes Maksim zapovjedio šibati batinama.) — *Passio S. Quirini*, II.

Mučenikova nepokolebljivost naglašena je u cijelom tekstu, iz kojega navodimo misao:

"...vere modo sacerdos effectus sum, si me ipsum vero Deo sacrificium obtulero." (...uistinu sam postao svećenikom, ako samoga sebe pravom Bogu prinesem kao žrtvu.) — *Passio S. Quirini*, II.

Divljenje se iskazuje okupljanjem na mučenicovu grobu:

"...ubi major est pro meritis ejus frequentia procedendi." (...gdje je, zbog njegovih zasluga, veća učestalost dolaženja.) — *Passio S. Quirini*, V.

Način pogubljenja istaknut je u namjesnikovoj zapovijedi, a zatim je opisano samo pogubljenje. Navodimo namjesnikovu zapovijed:

"...jussit sancto Dei Sacerdoti vel famulo molam ad collum ligari & in fluvii Sibaris undas demergi." (...zapovjedio je da se svetomu svećeniku ili Božjemu služi sveže oko vrata mlinski kamen i da se baci u valove rijeke Sibaris.) — *Passio S. Quirini*, V.

Mjesto pokopa spomenuto je vrlo određeno:

"Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabetensem portam depositum..." (Ali isto sveto tijelo pohranjeno je u bazilici kod Skarabancijskih vrata...) — *Passio S. Quirini*, V.

Jedno od čudesnih zbivanja događa se u tamnici:

"Media autem nocte apparuit splendor magnus in carcere." (Sredinom noći pojavila se velika svjetlost u tamnici.) — *Passio S. Quirini*, III.

Napomena: U citiranju pasija umjesto zastarjelih grafema za slova c i s uvrstili smo suvremene oblike. Sva ostala mjesta ostala su neizmijenjena. Tako se kod izgovorne varijante vokala i (slučajevi kad se vokal i izgovara kao j) u tekstovima javlja grafem j. Morfološke nepravilnosti nisu previše česte. Možemo spomenuti nepravilnosti kod pojedinih glagolskih oblika (*sumsit* umjesto *sumpsit* — *Passio S. Polionis*, I).

Pregled "općih" mjesta pokazuje dodirne točke dviju analiziranih pasija. Od posebnih navoda koji se ubrajaju među netipične podatke, u Polionovoj se pasiji izdvaja neizravan spomen cibalske crkvene hijerarhije, a u Kvirinovoj podatak o administrativnoj podjeli Panonije. U legendama o drugim panonskim mučenicima također se javljaju takvi posebni podaci koji se nalaze ili unutar "općih" mjesta (koja time dobivaju osobitu sadržajnu vrijednost i obojenje) ili u drugim dijelovima teksta. U Sinerotovoj pasiji grupi posebnih podataka pripada spomen mučenikova podrijetla i doseljenja u sirmijski kraj. Taj podatak odgovara povijesnoj situaciji odnosno izraženu utjecaju istočnjačkog stanovništva u formiranju panonskih kršćanskih općina. U Irenejevoj pasiji izdvaja se spomen katoličkoga karaktera sirmijske općine, u Donatovoj pasiji — podaci o panonskom kleru, u Ursicinovoj pasiji — spomen privatnoga izvangradskoga imanja, u Pasiji Četvorice ovjenčanih — izvanredno važni navodi o panonskim kamenolomima i klesarskoj umjetnosti.

Polionova i Kvirinova pasija s pomoću kojih smo ilustrirali stereotipni karakter mučeničkih legendi, jedine su dvije pasije koje govore o općinama na tlu današnje Hrvatske. Takav mali broj sačuvanih legendi odgovara brojčanim podacima iz Jeronimova martirologija, u kojemu je najveći broj mučenika povezan sa Sirmijem.

Najvažnije pitanje koje se postavlja u vezi s mučeničkim aktima tiče se vjerodostojnosti događaja ispričanih u legendama, tj. tiče se historijske vrijednosti izvora. Podjelu koja polazi od historijske vrijednosti akata, dao je H. Delehaye.⁶⁴ Kako je ta podjela ostala do danas temeljnom i kako su u njoj našle mjesto legende o panonskim mučenicima, možemo i historijsku vrijednost tih legendi naznačiti na temelju Delehayevih kriterija. U Delehayevoj klasifikaciji koja dijeli sve legende u 6 grupa, svaka sljedeća grupa unutar podjele jest udaljšavanje od zahtijevanoga kriterija povijesne vrijednosti izvora. Prema grupama kojima pripadaju panonske legende jasno je da

se one ne ubrajaju u izvore od najveće vrijednosti, ali isto tako i da imaju određenu povijesnu vrijednost.

Sačuvane legende o panonskim mučenicima pripadaju 3. i 4. grupi Delehayeve klasifikacije. 3. grupi pripadaju legende o Ireneju, Polionu, Kvirinu, Sinerotu, Donatu i drugovima, Ursicinu i panonskim klesarima. 4. grupi pripadaju legende o Anastaziji i Demetriju.

Za 3. Delehayevu grupu općenito je karakteristično da se u nju ubrajaju legende koje su kasnije preradbe originalnih dokumenata. Tim je legendama dakle izvor neki autentični dokument. Često u 3. grupi nalazimo pasije nastale višestrukom preradbom originalnih dokumenata. Prema stupnju na kojem se promjene zbivaju (preradba originalnih ili već prerađenih, sekundarnih dokumenata), legende ove grupe obilježavaju male stilske izmjene ili veće, sadržajne promjene.

Legende 4. grupe nastale su, za razliku od legendi prethodne 3. grupe, bez podloge pisanih izvora. Njihov je sadržaj rezultat kombinacije realnih i irealnih elemenata. Legende ove grupe nazivaju se historijskim romanima i vrlo su brojna kategorija. Historijski element u njima se svodi na minimum. Možemo ga otkriti u imenu mučenika, datumu pogubljenja i eventualnom postojanju kulturnog mjesta.

O pripadnosti akata panonskih mučenika 3. i 4. Delehayevoj grupi govori u prvom redu njihov sadržaj.

Legenda o sv. Polionu izvještava o Dioklecijanovu progonu. Nakon procesa protiv sirmijskih kršćana prezes Prob okrenuo se susjednim općinama i u Cibalama osudio prvog lektora tamošnje zajednice, Poliona. Glavninu pasije čini dijalog između prezesa i osuđenika — dijalog je zapravo slobodnije oblikovan tijekom saslušavanja. Polionova pasija nema slikovite dodatke kao što su npr. opisi čudesnih obraćenja. Ona je ograničena na prepričavanje sudskog procesa, koji je dan vrlo opširno. Ta strogoća sadržaja upućuje na vjerodostojnost izvora,

⁶⁴ DELEHAYE 1955, 106–109.

premda se u suvremenoj literaturi Polionova pasija smatra manje pouzdanom⁶⁵ (osobito u usporedbi s Pasijom sv. Ireneja, koja vrijedi kao najpouzdanija panonska legenda). Usmjerenost na prepričavanje sudskog procesa pokazuje da su sastavljaču Polionove pasije bili poznati originalni sudski zapisi, pa legenda opravdano pripada 3. Delehayevoj grupi. Mučenik Polion pogubljen je spaljivanjem u blizini svoga grada.

Siscijski biskup Kvirin pogubljen je po legendi u Prvoj Panoniji, u Savariji. Legenda donosi izvještaj o dvostrukom saslušavanju — prvom u Sisciji i drugome u Savariji. To govori o njezinomu složenu karakteru; nastala je naime, na osnovu zapisnika s dvostrukog sudskog procesa koji je vođen protiv Kvirina. Mučenik Kvirin je nakon drugog ispitivanja bačen u rijeku s mlinskim kamenom oko vrata.

Od drugih legendi o panonskim mučenicima Pasija sv. Ireneja odlikuje se vrlo čistom formom a stereotipni izvještaj o tijeku sudskog procesa donosi i Pasija sv. Donata i drugova. Slobodnijeg su sadržaja legende o mučenicima Sinerotu, Ursicinu i panonskim klesarima. Pasija sv. Ireneja daje izvještaj o sirmijskom biskupu Ireneju, koji je pogubljen za Dioklecijanova progona. Veći dio teksta zauzima dijalog između prezesa Proba i optuženog Ireneja. Taj tekst evocira tijek službena sudskoga procesa, koji je vjerojatno bio zabilježen u originalnim dokumentima. Irenej je u legendi prikazan kao vrlo mlad čovjek, ali i kao gorljiv i nepokolebljiv kršćanin. Kada je odbio žrtvovati poganskim bogovima, po zapovijedi prezesa Proba pogubljen je mačem i bačen u rijeku Savu. Legenda o sv. Donatu i četvorici drugih panonskih mučenika prepričava sudski proces protiv tih mučenika. Kako je nerazmjerno velik dio teksta posvećen procesu protiv panonskog mučenika Hermogena, pasiju bi opravdano mogli nazvati Aktima sv. Hermogena i drugova. Svi mučenici iz ove legende članovi su panonskoga klera. Događaji se datiraju u Dioklecijanovo doba. Legenda o sv. Sinerotu govori o Sirmiju. Veći dio teksta odlikuje se posebnom pripovjedačkom svježinom i neobičnom pričom. Stereotipni dijalog (odraz sudskoga procesa) zauzima manji dio teksta. Legenda govori o skromnome vrtlaru Sinerotu, kojega je na poganski sud dovela osveta uvrijeđene žene, kojoj je zamjerio nečudoredan život. Pogubljen je mačem. Legenda o sv. Ursicinu donosi opširniji prikaz procesa protiv panonskoga vojnog tribuna, kršćanina Ursicina. U legendi se kao Ursicinovo rodno mjesto spominje grad Sibentum u Gornjem Iliriku. Prema opisu procesa zaključuje se da se vodio u Sirmiju. Ursicin je pogubljen mačem. Datiranje događaja nije posve sigurno. Legenda o panonskim klesarima govori o Dioklecijanovu boravku u Panoniji i njegovu susretu s vještim kamenorescima Simpronijanom, Klaudijem, Kastorijem, Nikostratom i Simplicijem. Oni ispunjavaju careve želje, izrađuju mu različite skulpture i dekorativne ukrase i sve više se potvrđuju u svome nadahnutom umijeću. Kao kršćani, odbijaju izraditi kip boga Eskulapa, na što bivaju osuđeni i pogubljeni. Živi su zatvoreni u olovne sanduke i bačeni u rijeku. Kako je

vidljivo iz Dioklecijanove prisutnosti, događaji se datiraju u njegovo doba. Legenda o panonskim klesarima vrlo je opširna i slobodno oblikovana. Službeni izvještaj, koji se vjerojatno nalazio u njezinoj osnovi, preoblikovan je do neprepoznavanja. Ipak, smatra se da je u legendi riječ o autentičnim događajima i da osim imena mučenika i neki drugi podaci (o geografskom području, panonskim kamenolomima, razvijenoj klesarskoj djelatnosti) svjedoče o njezinoj pripadnosti 3. Delehayevoj grupi.

Dvije legende (o sv. Anastaziji i mučeniku Demetriju) imaju obilježja historijskih romana te se ubrajaju u Delehayevu 4. grupu. U njima su stvarna zbivanja posve zapostavljena i svedena na minimum. Umjesto u Panoniju, događaji su postavljeni u strane sredine, u kojima se javljaju osobe koje s našim mučenicima nisu imale nikakve veze.

Nakon pitanja o historijskoj vrijednosti mučeničkih akata postavlja se pitanje o vremenu njihova nastanka. Do nas su ranokršćanske legende doprle preko srednjovjekovnih rukopisa. Kao primjer možemo navesti mnogobrojne rukopise u kojima je sačuvana legenda o panonskim klesarima. Najraniji od tih rukopisa potječe iz 8. st. (Pariški kodeks br. 10861). Ostali se datiraju nešto kasnije.⁶⁶ Isto tako se i legende o drugim panonskim mučenicima nalaze zabilježene u različitim srednjovjekovnim rukopisima. Pitanje koje ipak treba posebno postaviti tiče se teze o antičkom podrijetlu mučeničkih legendi. Može li se sa sigurnošću govoriti o nastanku legendi još u kasnoantičkom razdoblju? Da li su one tada postojale samo kao ideje ili su već imale literarni oblik? Na ta pitanja hagiografska literatura daje zadovoljavajuće odgovore. Sve pasije 3. Delehayeve grupe nesumnjivo su nastale još u antici. One su, naime, slobodnije preradbe dokumenata nastalih u doba progona. Morale su stoga biti sastavljene ondâ kada su prvotni izvori još bili dobro sačuvani i općenito poznati.

Legende o mučenicima Ireneju, Polionu, Kvirinu, Sinerotu i panonskim klesarima mogu se datirati u 4. st. Od njih je možda najstarija legenda o sv. Ireneju, koja u vrlo čistoj formi prenosi tijek sudskog procesa. Datum Irenejeve smrti koji donosi legenda odgovara datumu iz Jeronimova martirologija. Sintagma *Ecclesia tua catholica*⁶⁷ upućuje na prvu pol. 4. st., kada su se na čelu sirmijske općine nalazili ortodoksno orijentirani biskupi. Sredinom 4. st. s postavljanjem arijanskog biskupa Germinija sirmijska općina postaje naprotiv izrazito arijanska zajednica. Pridjev katolički⁶⁸ u 4. st. je već dobro poznat i udomačen. On se u sačuvanoj literaturi rijetko javlja u pretkonstantinovskom razdoblju iako je i tada bio poznat i korišten od nekih crkvenih pisaca. U 4. st. je njegovo javljanje sasvim očekivano i ne proturječi predloženoj dataciji pasije.

⁶⁵ MUSURILLO 1972, Introduction XLIII.

⁶⁶ DELEHAYE 1910, 750-753.

⁶⁷ *Passio S. Irenaei*, V.

⁶⁸ Isp. MOUREAU 1923, 1999-2012.

Pasija sv. Poliona datira se u 2. pol. 4. st., u doba cara Valentinijana I. koji se u njoj spominje. Literarni oblik je možda dobila već prije, u prvoj pol. 4. st.. U Valentinijanovo doba vjerojatno je napisana sačuvana verzija, premda je možda i poslije dolazilo do nekih izmjena i nadopunjavanja.⁶⁹ Spomen Valentinijana kao najkršćanskijeg vladara ima smisla samo ako je pasija napisana u njegovo doba. Da je pasija nastala primjerice stoljeće kasnije, Valentinijan sigurno ne bi bio tako istaknut, jer bi vremenska distanca omogućila točnije sagledavanje njegova karaktera i postupaka. Po svome karakteru Valentinijan I. sigurno ne zaslužuje naziv najkršćanskijega vladara, a isto tako niti po svojim postupcima, osobito ako se ima u vidu njegova vjerska snošljivost. Međutim, sastavljač pasije koji je pisao u doba Valentinijanova vladanja, zanemario je careve negativne strane i u tekstu kojim se služila cibalska kršćanska zajednica prikazao ga je u najljepšem svjetlu, sigurno i zato što se car rodio u Cibalama.

O kompilatorskome karakteru Kvirinovih akata govori izvještaj o dvostrukome sudskom procesu. Očito se sastavljač akata koristio različitim primarnim izvorima koji su još bili sačuvani i dostupni. *Terminus ante quem* za nastanak pasije sasvim je sigurno prijenos Kvirinovih relikvija u Rim do čega je došlo početkom 5. st. U pasiji se, naime, spominje Kvirinov grob u Savariji a o prijenosu relikvija nema nikakvih podataka. Tek kasniji dodatak Kvirinovoj pasiji spominje translaciju u Rim. Prema tome, prvobitni tekst legende može se datirati u drugu pol. 4. st.

U Pasiji sv. Sinerota osim mučenika, imenovan je samo car Maksimijan. Upravitelj provincije ostao je anonimn. Spomenut je jedino njegov namjesnički rang, tj. titula prezesa. Dataciju Sinerotovih akata u 4. st. podupire uvodna napomena o Sinerotovu doseljenu u Sirmij. Sinerot je označen kao grčki građanin koji je doselio u Sirmij. Zbog dosta slobodna sadržaja legende može se pretpostaviti da podatak o Sinerotovu doseljenu nije preuzet iz nekoga službenog spisa, nego se sačuvao usmenom tradicijom. Takva doseljavanja iz istočnih krajeva u 4. st. bila su uobičajena pojava. Poslije, u 5. i 6. st., prestaje priljev istočnjačkog stanovništva. Držimo stoga da je autor legende naglasio Sinerotovo strano podrijetlo pišući u doba kada su doseljavanja u Sirmij bila uobičajena pojava. On je tada predaju mogao usporediti sa stvarnom situacijom, zaključujući iz njihova podudaranja o vjerodostojnosti priče.

Legenda o panonskim klesarima potječe iz antičkog razdoblja i to iz ranijeg kasnoantičkog perioda. Glavni argument za dataciju pasije već u 4. st. jest latinski jezik kojim je pisana, posebice upotrijebljeni tehnički nazivi i citat iz Matejeva evanđelja, koji potječe iz prijevoda što je prethodio Jeronimovu tekstu.

Za legendu o sv. Donatu i drugovima može se prihvatiti Eggerova datacija. Kao i kod Kvirinovih akata nastanak Donatove pasije promatra se u vezi s prijenosom mučeničkih relikvija. Dok je u Kvirinovu slučaju prijenos svečevih relikvija predstavljao *terminus ante quem* za nastanak pasije, u Donatove grupe mučenika prijenos

relikvija jest *terminus post quem*. Relikvije panonskih klerika Donata, Romula, Silvana, Venusta i Hermogena dospjele su u sjevernu Italiju na početku 5. st. Tada je, uskoro nakon pohrane relikvija, na tlu Italije napisana legenda o panonskim mučenicima. R. Egger je kao i S. Ritig smatrao da su Donatova akta napisana pod utjecajem Akata sv. Poliona.⁷⁰ Eggerovo mišljenje razlikovalo se od Ritigova utoliko što je Egger kasnije datirao nastanak Donatovih akata (S. Ritig je Donatovu pasiju smatrao istodobnom Polionovoj).

Legendu o mučeniku Ursicinu teško je sa sigurnošću datirati. O nešto kasnijem nastanku legende govori primjerice iskrivljeni naziv mučenikova rodnoga grada, koji se u legendi javlja kao *Sibentum*. Isto tako, o kasnijem nastanku legende govori datiranje po indicijama koje se javlja na kraju pasije.

Dvije naše legende koje pripadaju 4. Delehayevoj grupi (legenda o sv. Demetriju i legenda o Anastaziji Sirmijskoj) nastale su također nešto kasnije, ali sasvim sigurno još u antici.⁷¹

Među važnije podatke koje donose mučeničke legende ubrajaju se podaci o vremenu pogubljenja pojedinih svetaca. Mučeničke legende ne donose godinu pogubljenja nego samo dan i mjesec. Pamćenje godine pogubljenja nije imalo liturgijske važnosti pa se moglo zanemariti. Kršćanske općine čuvale su, međutim, sjećanje na careve progonitelje te su njihova imena navedena u legendama.

⁶⁹ Isp. KUNKERA—ULMAN—DRAGUTINAC 1972. *passim*.

⁷⁰ EGGER 1948, 50.

⁷¹ Tri legende o sv. Demetriju objavljene u zbirci AA SS prikazuju Demetrija kao solunskog mučnika — AA SS Oct. IV, *De S. Demetrio*, 50–209. Prema podacima o Demetrijevu porijeklu sve tri legende mogu se datirati u vrijeme nakon učvršćenja njegova kulta u Solunu. Demetrije je tada pretvoren u domaćeg solunskog mučnika a njegovo pravo porijeklo se nastojalo izbrisati. Ipak, znanje o mučnikovu pravom porijeklu u kasnoantičkom razdoblju je još uvijek postojalo i ono se u prikrivenoj formi javlja i u navedenim legendama. U 2. i 3. pasiji spominje se tako prijenos Demetrijevih relikvija u Sirmij. U obje pasije spominje se pohrana Demetrijevih relikvija u sirmijskoj bazilici što se nalazila u blizini svetišta mučnice Anastazije — AA SS Oct. IV, *De S. Demetrio*, 95, 103. Iz dobrog poznavanja sirmijskih crkava vidljivo je da su legende nastale u kasnoj antici, u vrijeme kada su te građevine još postojale. Kako je, međutim, sv. Demetrije pretvoren u solunskog sveca to su legende morale nastati nakon prijenesa njegovih relikvija u Solun. S obzirom na dva granična termina (prijenos relikvija u Solun i pad Sirmija) legende se mogu okvirno datirati u 5–6. st. Dataciju legende o sv. Anastaziji omogućuje usporedba sa sadržajem jedne druge legende. Riječ je o legendi o Kancijima, vrlo popularnim akvil-ejskim mučnicima. Sadržaj legende pokazuje da je legenda o Anastaziji starija od legende o Kancijima. Detaljnom analizom pasija H. Delehaye je ustanovio približno vrijeme nastanka obiju legendi. Legendu o sv. Anastaziji datirao je u vrijeme poslije 521. g. Za kritičko izdanje ove legende isp. DELEHAYE 1936, 221–258.

Većina panonskih mučenika stradala je u Dioklecijanovo doba. U legendama o Ireneju, Polionu, Kvirinu, Donatu, panonskim klesarima, Anastaziji i Demetriju spominje se Dioklecijanov progon (spominju se zajedno carevi Dioklecijan i Maksimijan ili samo jedan od njih). U literaturi je kao godina smrti Ireneja, Poliona, Donata (i drugih mučenika iz Donatovih akata), te Anastazije i Demetrija prihvaćena 304. god. Početak Polionove pasije,⁷² u kojem se spominju prethodna stradanja u Sirmiju, važan je izvor za izvođenje kronološkoga slijeda stradanja panonskih mučenika. Kako u pasiji stoji *a clericis sumsit exordium*⁷³ podrazumijeva se da je taj progon bio usmjeren i protiv laika, tj. da je riječ o 4. Dioklecijanovu progonu iz proljeća 304.⁷⁴ Redoslijed kojim su navedeni mučenici u Polionovoj pasiji odgovara redoslijedu u Jeronimovu martirologiju. Najprije je stradao svećenik Montan, 26. ožujka 304. god., a zatim 6. travnja biskup Irenej, te 28. travnja Polion. Kako se jasno vidi iz Jeronimova martirologija, uz ove klerike u progonu su stradali i laici što upućuje na 4. edikt. Kao prva od laika sa svećenikom Montanom stradala je njegova žena Maksima. Uz klerike Donata (s kojim se povezuje i grupa mučenika spominjanih u Donatovim aktima) i Demetrija povezuju se zatim u Jeronimovu martirologiju anonimne sirmijske svete. Smrt Anastazije te mučenika o životu kojih nema nikakvih podataka (Sabatija, Agripin, Sekund, Bazila) treba također staviti u 304. god., kada su svi građani Carstva bili izloženi progonu.

Ostali mučenici koji su poznati iz navoda Jeronimova martirologija i iz sačuvanih legendi, stradali su u različitim progonima.

Sasvim je sigurno da je prvi među panonskim kršćanima stradao cibalski biskup Euzebij. On se spominje u Jeronimovu martirologiju i u Pasiji sv. Poliona, a nema vlastitu sačuvanu legendu. Iz navoda u Jeronimovu martirologiju moglo bi se pomisliti da je Euzebij stradao iste godine kad i Polion — mučenici su navedeni zajedno pod istim datumom. U Polionovoj pasiji⁷⁵ međutim jasno stoji da je Euzebij stradao u prethodnom progonu; pitanje je kojem? Smještanje stradanja u 2. st. svakako otpada zbog kasnije kristijanizacije panonskog područja. Od mogućih progona u 3. st., opet s obzirom na stupanj kristijanizacije panonskog prostora, čini se da je kao vrijeme Euzebijeva stradanja najprikladnije Valerijanovo doba.

Smrt panonskih klesara treba prema legendi vezati uz Dioklecijanov boravak u Panoniji. Kako Dioklecijan u studenom 304. g. nije boravio u Panoniji postavlja se hipoteza o nešto kasnijem mučeništvu tzv. Fruškogorskih klesara. U literaturi se predlaže 306. kao godina njihova stradanja.⁷⁶

Legenda o sv. Sinerotu datira njegovo mučeništvo u doba cara Maksimijana. Prema usvojenom mišljenju riječ je o Galeriju Maksimijanu. Sinerotova smrt stavlja se u doba nakon Dioklecijanova progona — najvjerojatnije u 307. god. Iako je Galerije panonsko područje sa Sirmijem držao i kao cezar (pa se time može objasniti i velik broj žrtava Dioklecijanova progona), u legendama koje opisuju

mučeništva iz 304. god. spominju se Dioklecijan i Maksimijan zajedno, kao pokretači progona. Galerije je spomenut samostalno tek kao august, u Sinerotovoj pasiji.

Točno godinu Ursicinove smrti teško je odrediti. U samoj pasiji Ursicinova smrt je datirana zajedničkim konzulatom Dalmata i Maksencija, što je neuobičajena preciznost za mučeničke legende. Također je naznačen i broj indikcije. U konzulskim listama nisu zabilježeni Dalmat i Maksencije ni na početku 4. st. ni u drugoj pol. 3. st.⁷⁷ Na početku 4. st. pojavljuje se u konzulskim listama samo Maksencijevo ime, i to nekoliko puta — riječ je o 4 konzulata cara Maksencija. Ako se i pretpostavi da je autor pasije mislio na 2. Maksencijev konzulat iz 309. god., navedeni broj indikcije ne odgovara toj dataciji. Godina Ursicinove smrti ostaje stoga nepoznatom.

U Kvirinovoj se pasiji mučeništvo veže uz Dioklecijana i Maksimijana. Prema drugim, pouzdanijim izvorima, Kvirinova smrt se stavlja u doba poslije Dioklecijanova progona, u god. 308. Veliki kršćanski pjesnik Prudencije ne navodi godinu Kvirinova stradanja, ali točno postavlja mučeništvo u Galerijevo doba.⁷⁸ Prudencije u početnim stihovima povezuje Kvirina sa Siscijom,⁷⁹ a Savariju uopće ne spominje. God. 308. daje Jeronim⁸⁰ koji poput Prudencija opisuje smrt siscijskog biskupa. Ta godina je prihvatljiva s obzirom na datum, 4. lipnja, koji donosi Jeronimov martirologij. Kasnije te godine, 11. studenoga, panonsko područje potpalo je pod Licinijevu vlast. Do tada je Panonijom vladao Galerije, pa se Jeronimova datacija slaže s ostalim podacima o Kvirinu, koji se tako smatra posljednjim panonskim mučenicom. Još jedan antički pisac iz nešto kasnijeg doba, iz 6. st., koji spominje Kvirina, Grgur Tourski,⁸¹ ne donosi nikakve nove spoznaje u vezi s Kvirinovom smrću. Grgur kao i ostali spomenuti pisci, vrlo detaljno opisuje samo pogubljenje utapljanjem, a važne podatke o okolnostima pogubljenja zanemaruje.

U sljedećem tabelarnom pregledu izložena je predložena kronologija panonskih martirija:

Mučenici:	Vrijeme stradanja:
Euzebij	28. travnja 259. ?
Montan, Maksima	26. ožujka 304.
Irenej	6. travnja 304.

⁷² *Passio S. Pollionis*, I.

⁷³ *Passio S. Pollionis*, I.

⁷⁴ O Dioklecijanovim progonima isp. KERESZTES 1983, 379–399.

⁷⁵ *Passio S. Pollionis*, I.

⁷⁶ VULIĆ 1931, 366–367.

⁷⁷ Za popis konzula do 337. g. n. e. isp. BICKERMAN 1969, 170–192.

⁷⁸ Prudentius *Peristeph.*, VII, 6–10.

⁷⁹ Prudentius *Peristeph.*, VII, 1–5.

⁸⁰ Hieron. *Chron.*, s.a. 308.

⁸¹ Greg. Tur. *Hist. Franc.*, I, 33.

Fortunat, Donat, Romul, Silvan, Venust, Hermogen, Demetrije, anonimne sirmijske svetece	9. travnja 304.
Polion	28. travnja 304.
Sabatija	4. srpnja 304.
Agripin, Sekund	15. srpnja 304.
Bazila	29. kolovoza 304.
Anastazija	25. prosinca 304.
Ursicin	14. kolovoza (god. ?)
Panonski klesari	8. studenog 306. ?
Sinerot	23. veljače 307. ?
Kvirin	4. lipnja 308.

Iako su svi navedeni mučenici nesumnjivo povijesne osobe, historicitet Ireneja i Sinerota dodatno potvrđuju sirmijski epigrafički spomenici.⁸²

Mučenici cibalske i siscijske zajednice imaju unutar općeg popisa vrlo istaknuto mjesto i u posve formalnom, ali i u sadržajnom smislu. U formalnom smislu s njima progoni započinju i završavaju — prvi poznati mučenik pripadao je cibalskoj općini a posljednji, siscijskoj. U sadržajnom smislu posebnu težinu ima podatak o prvom panonskom martiru — Euzebiju. Taj podatak govori o razvijenosti cibalske općine u sredini 3. st. Ona tada sigurno nije zaostajala za sirmijskom zajednicom, o čijim mučenicima u to doba nema podataka, što ne znači da nisu postojali. Ipak, Sirmij sredinom 3. st. još nema onu važnost koju zadobiva s Dioklecijanovom teritorijalno-administrativnom reorganizacijom Carstva, pa stoga šutnja izvorâ o mogućim martirima 3. st. možda odgovara stvarnosti. Tako se s cibalskim mučenicom Euzebijem stvarno otvara povijest kršćanskih zajednica čitavog panonskog prostora.

Dok o samom Euzebiju osim podatka da je bio biskup, nema nikakvih spoznaja, o drugoj dvojici mučenika, Polionu i Kvirinu, zna se mnogo više. O Polionovu karakteru i društvenom položaju izvještava sačuvana legenda, a o Kvirinu i legenda i neki vrlo slavni antički pisci. Pitanje je je li Kvirin bio toliko glasovit da je privukao pažnju sv. Jeronima i Prudencija ili su ovi o njemu pisali zbog svoje posebne povezanosti s Panonijom. Sv. Jeronim je zbog svoga podrijetla mogao istaknuti siscijskog biskupa. Za Prudencija je poznato da je bio upravitelj jedne neimenovane provincije, pa se u literaturi upravo zbog njegova veličanja Kvirina može naći pretpostavka da je bio namjesnik u Panoniji Saviji.⁸³ Bez obzira na ovu mogućnost čini nam se da je Kvirinova slava mogla potaknuti pjesnika da mu posveti prekrasnu himnu.

O posebnome položaju siscijskog biskupa Kvirina u kasnoj antici, svjedoče i neki vrlo vrijedni spomenici. Na jednomu vrlo lijepu srebrnom relikvijaru koji se čuva u gradeškoj katedrali, a vjerojatno se izvorno nalazio u

Akvileji, sačuvao se Kvirinov portret. Kvirin je prikazan u društvu svetaca (Kancijeva grupa mučenika i Latin iz Rima) koji su u doba nastanka relikvijara bili čašćeni u Akvileji.⁸⁴ Očito je i Kvirinov kult u 5. stoljeću bio vrlo razvijen u akvilejskome području, te je visok stupanj štovanja doveo do sačuvanoga likovnog prikaza.

Drugi spomenik povezan s Kvirinom potječe iz Rima. Riječ je o glasovitom natpisu koji je pronađen potkraj prošlog stoljeća na lokalitetu *ad catacumbas*, na kultnome mjestu apostolskih prvaka.⁸⁵ Smatra se da je taj natpis u kojem se spominje Kvirin, stajao na svečevu grobu u Rimu, te da dokazuje prijenos mučenikovih ostataka iz Panonije u Rim, o čemu govori kasniji dodatak Kvirinovojoj pasiji.⁸⁶ S obzirom na povijesna zbivanja na prijelazu iz 4. u 5. stoljeće te kroz cijelu kasnu antiku prisutnu povezanost Panonije s Italijom, koja se ogleda i u razvijenom kultu drugih panonskih mučenika u sjevernoj Italiji i Rimu, čini se da rimski Kvirinov natpis zaista treba vezivati uz siscijskog biskupa. Problem Kvirinove povezanosti s Rimom koji je bio naznačen i u analizi Jeronimova martirologija, razriješava se tako pouzdanošću svjedočanstva i natpisa i dodatka izvornim aktima. Što se tiče samoga navoda u Jeronimovu martirologiju, iako je prema datiranju martirologija nastao nakon Kvirinova prijenosa u Rim, u njemu ne treba tražiti dokaz o povezanosti s Rimom. Spomen Rima u Jeronimovu martirologiju, prema kontekstu u kojem se javlja, ne treba povezivati s Kvirinom.⁸⁷

Mučenici cibalske zajednice, Euzebije i Polion, nisu pobudili takav interes antičkih pisaca kakav je izazvao Kvirin, pa se siscijski biskup može označiti najglasovitijim predstavnikom početnog razdoblja formiranja starokršćanskih općina na tlu Hrvatske. Kvirin se može usporediti sa slavnim predstavnicima sirmijske općine, Demetrijem i Anastazijom, čiji je kult prerastao lokalne okvire i utkao se u temelje širega regionalnog razvoja srednjovjekovnoga kršćanstva.

Dvije sačuvane legende o mučenicima iz Cibala i Siscije, unatoč svojoj usmjerenosti na religijska pitanja i stereotipne forme (o čemu svjedoči pregled tzv. općih mjesta), donose podatke zanimljive i u kontekstu crkvene i opće, svjetovne povijesti. Kako je naznačeno u analizi Polionove pasije, njezino je veliko značenje u donošenju podataka o tijeku progona u Panoniji. Kvirinova pasija spominjanjem dvaju provincijskih namjesnika neizravno upućuje na Dioklecijanovu teritorijalno-administrativnu podjelu Panonije. Ti su upravitelji uvršteni u popise

⁸² DUVAL 1979, 83–84; *CIL* III 10232, 10233.

⁸³ RONCAIOLI 1981, 222.

⁸⁴ BRUSIN—ZOVATTO 1957, 513–522; CUSCITO 1986, 22–27.

⁸⁵ Natpis je često bio predmetom proučavanja u stručnoj literaturi, od De Walla i De Rossija do C. Roncaioli. Ovdje upućujemo na Kaufmannovu objavu — KAUFMANN 1917, 372–373.

⁸⁶ *AA SS* Jun. I, *De S. Quirino*, 380–384.

⁸⁷ Pitanjem Kvirinove povezanosti s Rimom detaljnije se bavi RONCAIOLI 1981, *passim*.

provincijskih namjesnika⁸⁸ samo na temelju spomena u Kvirinovoj pasiji, pa se naša legenda ubraja među one hagiografske izvore koji imaju nesumnjivu povijesnu vrijednost.⁸⁹ Da se takvim povijesnim podacima u hagiografskoj literaturi može vjerovati, dokazuju slučajevi njihova potvrđivanja epigrafskim nalazima.⁹⁰ Stoga se i kada nedostaju epigrafske potvrde, kao u slučaju panonskih namjesnika iz Kvirinove pasije, može pretpostaviti da su podaci iz izvora točni.⁹¹ Takvi profani podaci pored značenja koja imaju sami po sebi, omogućavaju da se spoznaje o starokršćanskim zajednicama postave u jasan povijesni okvir.

Na temelju analize opširnijih izvora o stradanjima (mučeničkih legendi) mogu se na kraju ovoga propitivanja početnog razdoblja nastajanja kršćanskih općina, izvesti vrlo općeniti zaljučci o karakteru prvih starokršćanskih zajednica u Panoniji uopće, pa stoga i u Hrvatskoj. Već spominjani podatak iz Irenejeve pasije o katoličkome karakteru sirmijske Crkve može se uzeti kao mjerilo i za druge zajednice. Vjerojatno su, jer nema protivnih podataka, panonske zajednice u svojim počecima bile katolički orijentirane. One su bile i brojčano velike, kako to svjedoči veliki broj poznatih mučenika (pripadnika različitih društvenih staleža) i primjerice, navod iz legende o četvorici ovjenčanih, u kojem se spominje veliki broj zatočenih kršćana u tamnici.⁹²

II. Razdoblje razvijenih starokršćanskih zajednica

U početnome razdoblju formiranja kršćanskih zajednica, u panonskome prostoru su se očitovali dvostruki utjecaji — utjecaji iz Male Azije i Grčke i utjecaji iz sjeverne Italije. I u doba razvijenih kršćanskih zajednica opažaju se veze sa istočnim i sa zapadnim područjima. Odnosi sa susjednom provincijom Dalmacijom, su, nasuprot tomu, slabo istraženi. Tek u 6. st. javljaju se podaci o povezanosti s Dalmacijom, što je uvjetovano stagnacijom panonskog područja.

Odnose s Malom Azijom ilustriraju biskupi istočnoga podrijetla (sirmijski biskupi Fotin i Germinije). Arijanstvo kao najznačajnija hereza 4. st., u prvome redu karakteristična za istočne zajednice, također vrlo snažno odvaja heretičke biskupe panonskih općina od uglavnom katolički orijentiranih zapadnih biskupa. Djelovanje arijanskih biskupa te pitanje načelnoga odnosa snaga između katoličkoga i arijanskoga kršćanstva u panonskom prostoru, svakako je najzanimljivija tema koju otvaraju sačuvani literarni izvori. Tijekom 4. st. veze s Italijom intenziviraju se a kulminiraju u djelovanju Ambrozija Milanskoga. Osim posvjedočenoga Ambrozijeva odnosa sa sirmijskom zajednicom, od posebne je važnosti pitanje o njegovu mogućem utjecaju na zbivanja u općinama na tlu današnje Hrvatske.

Osnovu za proučavanje panonskih kršćanskih zajednica 4., 5. i 6. st. predstavljaju iz literarnih izvora izvedene biskupske liste. Najpotpunija biskupska lista

sačuvana je za sirmijsku općinu (najpotpunija u odnosu na preostale panonske biskupije, a zapravo i sama vrlo fragmentarna), dok o ostalim biskupijama svjedoči mali broj poznatih imena.

Sirmijska biskupska lista, izvedena iz pouzdanih izvora i prihvaćena u suvremenoj literaturi od Zeillera i Nagya do Vulića, Leclercqa, Bratoža i Duvala,⁹³ sadrži sljedeća imena:

Nakon biskupa—mučenika Ireneja, koji je stradao 304. god., kao prvi sudionik nekoga crkvenog koncila iz panonskog prostora, spominje se sirmijski biskup Domno. On se javlja u listama potpisnika koncila u Nikeji:

"*Provinciae Pannoniae
Domnus Stridonensis.*"⁹⁴

"*Pannoniae.*

Domnus Pannoniensis."⁹⁵

Da je riječ o sirmijskom biskupu, dokazuje primarni izvor, sv. Atanazije, koji u djelu *Historia Arianorum ad monachos* između ostalih biskupa spominje i Domnija Sirmijskog.⁹⁶

Kao slijedeći sirmijski biskup navodi se Euterije, sudionik koncila u Serdiki:

"*Eutherius a Pannoniis*"⁹⁷

Primarni izvor za Euterija jest sv. Hilarije, koji ga spominje u svome popisu biskupa.⁹⁸

O biskupu Fotinu postoje mnogobrojni izvori. I u Mansijevoj zbirci koncilskih akata Fotin se stoga često spominje (npr. unutar prikaza koncila u Milanu, Rimu, Sirmiju...).⁹⁹ Od primarnih izvora upućujemo primjerice na Sokratovu Crkvenu povijest.¹⁰⁰

Isto tako su se o biskupu Germiniju sačuvala mnogobrojna svjedočanstva. Taj se biskup u izvorima spominje u razdoblju duljem od 20 godina. Obično se

⁸⁸ JONES—MARTINDALE—MORRIS 1971, 50, 580, 1091.

⁸⁹ O nekim drugim povijesnim podacima u hagiografskim izvorima isp. npr. WOODS 1991, 286–292; WOODS 1992, 31–39, WOODS 1993, 78–84.

⁹⁰ Ovdje su osobito zanimljivi epigrafski nalazi koji su potvrdili vjerodostojnost podataka o provincijskim namjesnicima koje su spominjali neki hagiografski izvori, isp. WOODS 1992a, 131–134.

⁹¹ U Kvirinovoj pasiji se oba namjesnika javljaju s titulom *praeses* ali s različitim ovlastima. S tim u vezi zanimljivo razmišlja C. Roncaioli koja drži da su različite namjesničke ovlasti proizlazile iz različitog ranga provincija i da je sjedište apelacionog suda bilo u Savariji. O tome pobliže, RONCAIOLI 1981, 220.

⁹² *Passio Sanct. quatt. coron.*, 6, 1910, 769.

⁹³ ZEILLER 1918, 598; NAGY 1939, 217; VULIĆ 1929, 159; LECLERCQ 1937, 1054–1055; BRATOŽ 1986a, 384–385; DUVAL 1988, 363–365.

⁹⁴ MANSI 1759, Tom. II, 696 D.

⁹⁵ MANSI 1759, Tom. II, 702 A.

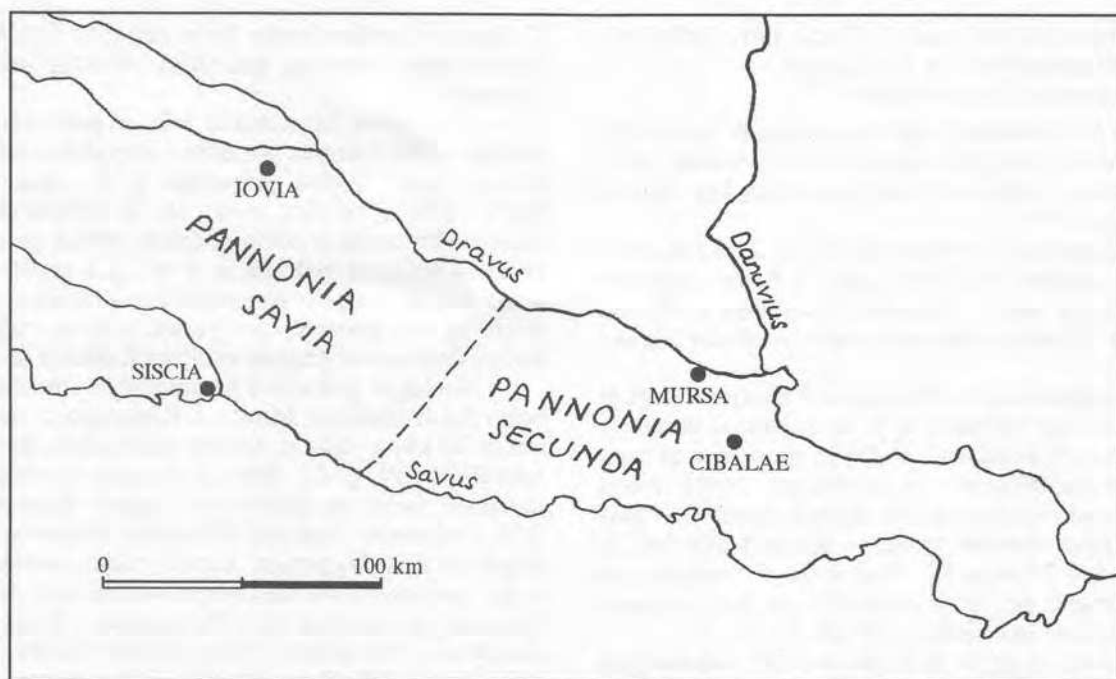
⁹⁶ Athanasius *Hist. Arian.*, 5 (PG XXV, 1884, 700 B).

⁹⁷ MANSI 1759, Tom. III, 39 A.

⁹⁸ Hilarius *Coll. Antiar. Paris.*, B II, 4 (CSEL LXV, 1916, 13.)

⁹⁹ MANSI 1759, Tom. III, *passim*.

¹⁰⁰ *Soc. Hist. Eccl.*, II, XXIX, 123–124 (PG LXVII, 1864, col. 275–278).

Karta 2. — U literarnim izvorima posvjedočene kasnoantičke biskupije na tlu sjeverne Hrvatske

spominje zajedno s panonskim biskupima Valentom i Ursacijem.¹⁰¹ O Germiniju i o spomenutoj dvojici pišu mnogi antički pisci.¹⁰²

Biskup Anemije zabilježen je kao sudionik koncila u Akvileji 381. god. Od njega potječe poznata izjava o Sirmiju kao glavnom gradu Ilirika.¹⁰³

Ostali poznati sirmijski biskupi ne navode se kao sudionici crkvenih koncila. Oni su spomenuti u papinskim pismima, a anonimni sirmijski biskup u jednome fragmentu povjesničara Priska. Biskup Kornelije spomenut je u 16. pismu pape Inocentija.¹⁰⁴ U naslovu jednoga drugoga pisma istog pape¹⁰⁵ spominje se biskup Lovro "*Innocentius Laurentio episcopo Seniensi*". Biskup Sebastijan spominje se u naslovu dvaju pisama pape Grgura Velikog.¹⁰⁶ U oba pisma naslov je identičan: "*Gregorius Sebastiano episcopo Resiniensi*". Anonimni sirmijski biskup javlja se u Priskovu fragmentu br. 8.¹⁰⁷

O ostalim panonskim ranokršćanskim općinama ima mnogo manje podataka. Umjesto o biskupskim listama bolje je govoriti o pojedinačnim imenima.

U Cibalama, osim prvog biskupa i mučenika iz 3. st., prema kasnijoj šutnji izvora, kao da i nije bilo drugih biskupa. Nedostatak bilo kakvih podataka onemogućuje istraživanja cibalske crkvene povijesti.

Za biskupiju u Joviji također nema gotovo nikakvih podataka. Jedino ime koje se tradicionalno veže uz Joviju je ono biskupa Amancija, potpisnika koncila u Akvileji 381. god.¹⁰⁸

Za biskupiju u Mursi raspolažemo s jednim sigurnim imenom — biskupom Valentom. O njemu postoje mnogobrojna svjedočanstva, budući da je bio jedan od najaktivnijih sudionika u dugotrajnome sukobu

između arijanstva i ortodoksije. Kako su izvori o biskupu Valentu mnogobrojni, ovdje je dovoljno napomenuti da mu mnogo pažnje posvećuju najistaknutiji crkveni pisci poput Sokrata, Sozomena, Atanzija i Hilarija.

Za siscijsku općinu sačuvano je nekoliko pouzdanih imena. Nakon biskupa-mučenika Kvirina, u kasnijem razdoblju djelatni siscijski biskupi spominju se kao sudionici crkvenih koncila.

Siscijski biskup Marko sudionik je koncila u Serdiki. U Mansijevoj zbirci koncilskih akata nalazimo ga među potpisnicima koncila: "*Marcus ab Asia, de Sciscia*";¹⁰⁹ u drugoj listi potpisnika naveden je kao: "*Marcus ab Asia de Fissia*";¹¹⁰ i na kraju u alfabetskom popisu koncilskih sudionika nalazi se ispravak prethodnih nepravilnih navoda: "*Corrige a Savia de Sciscia*."¹¹¹

¹⁰¹ Supra n. 99.

¹⁰² O Germiniju isp. JÜLICHER 1910, col. 1262–1263.

¹⁰³ MANSI 1759, Tom III, 604 B. Pravilan oblik imena vidi u najnovijem izdanju izvornog teksta — *Schol. Arrian*. 20 (CCSL 87, Pars I, 1982, 158).

¹⁰⁴ *Innocentius Epist.*, XVI (PL 20, 1975z, 520 B).

¹⁰⁵ *Innocentius Epist.*, XLI (PL 20, 1975, 607).

¹⁰⁶ *Greg. Mag. Reg. Epist.*, I, 27 i V, 40 (CCSL CXL, 1982, 35 i 318–320).

¹⁰⁷ DIETZ 1987, 32.

¹⁰⁸ *Gesta Conc. Aquil.*, 1, 64 (CSEL 82/3 1982, 325, 327, 363); EGGER 1924, 329–330.

¹⁰⁹ MANSI 1759, Tom III, 39 B.

¹¹⁰ MANSI 1759, Tom III, 42 D.

¹¹¹ MANSI 1759, Tom III, 47 E.

Mansijev je ispravak prihvatljiv. Točan naziv Markove biskupije daje i primarni izvor, sv. Hilarije:

"52) Marcus a Sauia de Siscia..."¹¹²

Biskup Konstancije javlja se na koncilu u Akvileji 381. god. U Mansijevoj zbirci spominje se nekoliko puta, najprije u popisu sudionika koncila, a zatim kao aktivni sudionik rasprave.¹¹³

Ivan i Konstantin javljaju se u 6. st. kao sudionici dvaju koncila u Saloni 530. i 533. god. U Šišićevu izdanju akata tih sabora stoji: "*Joannes episcopus ecclesiae Siscianae...*" i "*Constantinus episcopus ecclesiae Siscianae...*"¹¹⁴

Još valja spomenuti i biskupiju u Basijani, koja je bila izvan hrvatskog teritorija. U 6. st. spominje se naime anonimni biskup iz Basijane.¹¹⁵ Taj je spomen u svezi s utemeljenjem nadbiskupije u Justinijani Primi. Nova nadbiskupija nadomjestila je nekadašnju sirmijsku i pod njezinim pokroviteljstvom našao se dio područja koji je nekada pripadao Sirmiju.¹¹⁶ Biskupija u Basijani ne spominje se prije 6. st., te su pogriješili oni koji su poput Szalágyija ranije datirali njezine početke.¹¹⁷

Prvo pitanje koje se postavilo u svezi s navedenim nepotpunim biskupskim listama, a čija razrada osobito dominira u starijoj literaturi, tiče se moguće popune tih popisa. Sirmijsku kronotaksu su stariji autori, osim s legendarnim biskupima iz 1. st., pokušavali dopuniti različitim imenima, koja su nalazili među potpisnicima kasnoantičkih crkvenih koncila. U tom smislu se najviše potrudio Szalágyi,¹¹⁸ koji donosi najviše imena. Szalágyi je također pokušao popuniti i kronotaksu ostalih panonskih biskupija. Ti i prijedlozi nekih drugih autora zaslužuju zbog predočene fragmentarnosti usvojenih popisa, iscrpniji osvrt.

Na prvom se mjestu javlja problem cibalske općine, za koju se ne može sa sigurnošću navesti ni jedan predstavnik nakon biskupa i mučenika Euzebija. Szalágyi ipak uočava jedno ime koje se u aktima crkvenih koncila često spominje i koje bi se moglo odnositi na cibalskoga biskupa. Riječ je o panonskome biskupu Gaju, koji se kao predstavnik arijanstva u izvorima vrlo često bilježi skupa s arijanskim biskupima Valentom, Ursacijem i Germinijem. Dok se uz imena posljednje trojice u pravilu nalazi i oznaka biskupije, uz Gajevo ime ta oznaka nedostaje. Gaj se, međutim, spominje kao panonski biskup, te se nalazio na čelu neke od panonskih općina. I zaista, kako Mansi u svojoj kompilaciji, tako i primarni antički izvori, vrlo često spominju panonskog biskupa Gaja.¹¹⁹ Szalágyi je smatrao da je riječ o cibalskom biskupu: "*Suspicio me non levis pulsat, Pannonium illum Episcopum, nomine Gajum, Valentis, & Ursacii, & Germinii in propugnanda haeresi Ariana socium, de quo saepius hactenus mentionem fecimus, fuisse Praesulem Cibalensem./Slutim, zaista, da je onaj panonski biskup, po imenu Gaj, drug Valentov, Ursacijev i Germinijev u branjenu arijanske hereze, o kojemu smo do sada češće govorili, bio cibalski voda.*"¹²⁰ Navedeno Szalágyijevo mišljenje o biskupu Gaju možda bi se moglo prihvatiti, iako se u literaturi mogu naći i drugačija određenja. Tako

T. Nagy¹²¹ pretpostavlja da je arijanac Gaj bio biskup Jovije prije dolaska katolički orijentiranog biskupa Amancija.

I siscijska kronotaksa bila je predmetom sličnih diskusija. Od petorice pouzdano posvjedočenih siscijskih biskupa prva trojica pripadaju 4. st., dok se Ivan i Konstantin spominju u 6. st. U našem poznavanju siscijske kronotakse postoje, dakle, velike praznine. Nije sačuvan spomen biskupa iz 5. st., a i među sačuvanih nekoliko imena postoje poprilične praznine. Stoga kod nekih autora crkveno-povijesnih sinteza nalazimo pokušaje djelomične popune siscijske kronotakse.

Szalágyi pokušava ispuniti hijat između pouzdano potvrđenih biskupa Marka i Konstancija navođenjem nekih biskupa, čija su imena zabilježena na koncilu u Ariminiju 359. god.: "*Inter Episcopos Arianae perfidiae patronos fuere ex Illyrico in Synodo Ariminensi anno 359. celebrata Valens, Ursacius, Germinius, Gajus, Migdonius, & Megasius. Certae sunt omnium istorum sedes, praeterquam duorum postremorum, Migdonii, & Megasii: nam Valens Mursensem, Ursacio Singidunensem, Germinius Sirmiensem, Gajus, ut supra conjecimus, Cibaltanam sedem occupabant. Migdonius, & Megasius cum Illyricani fuerint, tum eosdem Pannonios fuisse.../Između biskupa arijanskoga krivo-vjerja bili su zaštitnici iz Ilirika, na sinodi održanoj u Ariminiju 359. god., Valent, Ursacije, Germinije, Gaj, Migdonije i Megazije. Sigurna su sviju njih sjedišta, osim posljednje dvojice, Migdonija i Megazija. Valent je, naime, zauzimao mursijsku stolicu, Ursacije singidunsku, Germinije sirmijsku, Gaj, kako smo ranije zaključili, cibalsku. Migdonije i Megazije ne samo da su bili Ilirici, već su bili i Panonci.*"¹²² Da je riječ upravo o siscijskim biskupima, govore prethodne rečenice: "*...Sisciae post Marcum, & ante Constantium Arianos sedisse Episcopos. ..At quinam hi fuerint, nunc indagamus./U Sisciji su poslije Marka, a prije Konstancija bili arijanski biskupi... A koji su to bili, sada istražujemo.*"¹²³ Ovaj poduži citat ilustrira Szalágyijevo nastojanje popunjavanja siscijske

¹¹² Hilarius *Coll. Antiar. Paris.*, B III 4 (CSEL LXV, 1916, 138).

¹¹³ MANSI 1759, Tom III, 600 D, 613 A.

¹¹⁴ Šišić 1914, 160, 164.

¹¹⁵ Isp. DIETZ 1987, 45-46.

¹¹⁶ Temeljnu studiju o toj novoj nadbiskupiji napisao je GRANIĆ 1925, 113-134.

¹¹⁷ SALAGIUS 1777, 163 (Liber tertius).

¹¹⁸ SALAGIUS 1777, 44 (Liber tertius).

¹¹⁹ Neki spomeni panonskog biskupa Gaja: MANSI 1759, Tom. III, 314 D, 359 B-C, 361 B, 399 B; *Soc. Hist. Eccl.*, II, XXXVII, 137 (PG LXVII, 1864, col. 307); *Soz. Hist. Eccl.*, IV, XVII, 155 (PG LXVII, 1864, col. 1162).

¹²⁰ SALAGIUS 1777, 160 (Liber tertius).

¹²¹ NAGY 1939, 217.

¹²² SALAGIUS 1777, 183 (Liber tertius).

¹²³ *Supra* n. 122.

biskupske liste. Migdonije i Megazije spominju se zajedno s Ursacijem, Valentom, Gajem i nekim drugim biskupima u pismu iz 359. god. koje donosi Hilarije.¹²⁴

Za 5. st. Szalágyi ne pronalazi odgovarajuće ličnosti.

J. Zeiller predlaže da se siscijanskim biskupom smatra Vindemije, sudionik koncila u Gradu 579. god. Taj Vindemije je u aktima potpisan kao *Vindemius episcopus Cessensis*. U izvorima se pojavljuje i poslije, na koncilima 589. i 590. god. Zeiller navodi Pavla Đakona, koji izvještava o Vindemijinu sudjelovanju na koncilima. Pavao Đakon ga je smatrao biskupom Istre, s čime se Zeiller ne slaže. Po Zeillerovu mišljenju, riječ je o siscijanskom biskupu.¹²⁵

U novijoj literaturi Zeillerova teza o Vindemiju kao posljednjemu poznatom siscijanskom biskupu nije prihvaćena. Najuvjerljivijom se čini teza M. Suića, koji Vindemijevu biskupiju postavlja na otok Brijun.¹²⁶

Drugo pitanje iz literature o panonskoj Crkvi također se najuže povezuje s fragmentarnim karakterom postojećih biskupskih lista. Riječ je o problemu jovijskoga biskupa i jovijske biskupije uopće. Naime, u raspravljanju o Joviji treba razlikovati dvije razine istraživanja, odnosno dva međusobno povezana problema: problem postojanja same biskupije u Joviji (što proizlazi iz različitih podataka u izvorima) i problem lociranja te biskupije (koji nastaje nakon što se prihvati da se izvori odista odnose na biskupiju u Joviji).

Teza o biskupiji u Joviji nastala je na temelju koncilskih akata u kojima se uz ime biskupa Amancija, sudionika koncila u Akvileji 381. god. pojavljuje oznaka *Ioviensium*. Međutim, u nekim izvorima umjesto *Ioviensium* čitamo *Niciensis*.¹²⁷ Radi li se u ovom slučaju o dvojici različitih biskupa ili jedan od spomenutih navoda treba odbaciti kao pogrešan? Sudeći prema mnogim nejasnim mjestima iz koncilskih akata (spomenimo samo različite varijante pisanja istog imena, koje može biti iskrivljeno do neprepoznavanja) moguće je i jedno i drugo. Uz Amancija se, međutim, veže i treća oznaka. U novom izdanju akata akvilejskoga koncila (*CSEL* 82/3, 1982) umjesto spomenutih određenja, stoji *Amantius episcopus Lotovensium*. U najnovijoj se literaturi stoga ističe dvojbenost Amancijeve veze s Jovijom, premda to nije isključivo stajalište, te se i dalje u literaturi jednako zastupa i teza o Amanciju kao biskupu Jovije.¹²⁸

Osim koncilskih akata, prema Eggerovim vrlo uvjerljivim argumentima drugi važan izvor za istoga Amancija, sudionika koncila u Akvileji, jest izgubljeni natpis s jednoga sjevernoitalskog sarkofaga.¹²⁹ U tom se natpisu međutim nigdje ne spominje Jovija, iako se iz njegova sadržaja može pretpostaviti da se Amancijeva biskupija nalazila u Panoniji. Ako se sada u izvorima potraži neki biskup Amancije iz Panonije, pojavljuje se već spomenuti navod o Amanciju iz Jovije. Tako se posredno, analizom sadržaja natpisa sa sarkofaga biskupa Amancija, dvojbeni podatak o biskupiji u Joviji pojavljuje u novome svjetlu.

Ako je u izvorima zaista riječ o biskupiji u Joviji, potrebno je još riješiti pitanje položaja te biskupije. Prema

Eggerovu mišljenju od tri panonske Jovije samo je jedna mogla biti biskupsko sjedište.¹³⁰ To bi bila Jovija smještena između Petovija i Murse, jedina označena kao *civitas*, a druge dvije Jovije¹³¹ bile su samo skromne cestovne postaje te nisu mogle imati rang biskupije. U mađarskoj literaturi postoji međutim drukčije mišljenje glede lokacije antičke biskupije. T. Nagy je prema Eggerovom kriteriju veličine i značenja grada, postavio tezu da je jovijska biskupija bila u Heténypuszti (lokalitet s važnim antičkim ostacima).¹³² Tu se moglo nalaziti veliko utvrđeno naselje, *civitas* u kasnoantičkome smislu riječi. Kako je takvo naselje prelazilo okvire obične cestovne postaje, u njemu se mogla nalaziti i starokršćanska biskupija. I drugi mađarski autori tvrde da je jovijska biskupija bila u Heténypuszti.¹³³ Kako nasuprot tome brani tezu o biskupiji u današnjem Ludbregu? Ako znamo da su mađarski starokršćanski, a i uopće kasnoantički nalazi vrlo brojni i bogati, dok su naprotiv u Hrvatskoj vrlo oskudni, onda bogatstvo nalaza u Heténypuszti nije nikakav argument za lokaciju biskupije u tom mjestu. I na drugim hrvatskim lokalitetima, u Sisku, Osijeku ili Vinokovcima, starokršćanski nalazi su vrlo oskudni (mislimo na nedostatak starokršćanske arhitekture), pa ipak nitko i ne pomišlja da Sisciju, Mursu ili Cibale, treba zbog toga locirati na drugim mjestima. Naravno, problem lokacije Jovije posebno je izražen zbog postojanja više istoimenih naselja na prilično usku prostoru. Ipak, oskudnost starokršćanskih nalaza, koja je općenito karakteristična za sjevernu Hrvatsku, ne može biti dokazom protiv postojanja jovijske biskupije u Ludbregu. To ne znači da u Mađarskoj nije bilo biskupija ili da ih čak nije bilo mnogo. Obilje nalaza, osobito starokršćanske arhitekture, svjedoči o postojanju biskupija na mađarskom tlu. One nažalost ostaju bez potvrda u literarnim izvorima jer se njihov spomen nije sačuvao u postojećim aktima, a kako je korpus kasnoantičkih izvora zatvoren i dobro istražen, mala je ili gotovo nikakva mogućnost potvrđivanja neke mađarske kasnoantičke biskupije literarnim zapisom.¹³⁴

¹²⁴ Hilarius *Fragm.*, X, 693 B (*PL* X, 1845, col. 705).

¹²⁵ ZEILLER 1918, 140.

¹²⁶ SUIĆ 1987, 203–215.

¹²⁷ Pregled različitih imenovanja biskupa Amancija u izdanjima koncilskih akata donosi EGGER 1924, 328.

¹²⁸ Isp. BRATOŽ 1986a, 372 n. 58.

¹²⁹ Za objavu i detaljnu interpretaciju natpisa EGGER 1924, 327–341.

¹³⁰ EGGER 1924, 340.

¹³¹ O više lokaliteta pod imenom *Iovia*, isp. VULIĆ 1916, col. 2005; GRAF 1936, 41, 62–64, 119–120.

¹³² NAGY 1971, 320.

¹³³ Isp. npr. THOMAS 1980, 109; THOMAS 1982, 263.

¹³⁴ Jediní podatak u literarnim izvorima jest zapis o Vigiliju, mogućem biskupu Skarabancije. Zbog kasnoga vremena u kojem se Vigilije javlja i taj je podatak dvojben. Izvore o Vigiliju i kasniju sekundarnu literaturu donosi TÓTH 1974, 269–275.

Izgleda da i povijesne okolnosti i doba u kojem se spominje Amancije Jovijski govore u prilog Eggerove argumentacije. Taj je biskup samo jedan od posrednika i prenositelja sjevernoitalskih utjecaja u panonskom međurječju u doba Ambrozija Milanskoga. Podaci o vremenu pokopa s izgubljenoga Amancijeva sarkofaga govore da je biskup djelovao u Panoniji u zadnjim desetljećima 4. st., upravo u doba djelovanja Anemija, Ambrozijeva štićenika u Sirmiju. Kao što je poznato, Ambrozije Milanski je kao protivnik arijanstva djelovao vrlo radikalno te je uz njegovu osobnu intervenciju na čelo sirmijske metropolije postavljen katolički orijentiran Anemije. O tom činu Ambrozijeva uplitanja u crkvenu politiku Ilirika izvještava Ambrozijev biograf Paulin.¹³⁵ Paulin izričito govori o Ambrozijevu dolasku u Sirmij zbog posvećenja biskupa Anemija. Spominje također neprijateljsko držanje arijanaca pod zaštitom carice Justine, koji se nisu slagali s izborom katolika Anemija. Na ovome mjestu Paulinovo pripovijedanje poprima anegdotski karakter — svu pažnju poklanja neobičnom događaju, napadu djevojke arijanke na Ambrozija. Ono što Paulin ne prenosi, a što proizlazi iz njegova pričanja, jest značenje koje je imalo Ambrozijevo djelovanje u kontekstu crkvenih odnosa između Milana i Sirmija. Ambrozije je naime djelovao izvan postojećih crkvenih kanona i dotadašnje prakse, jer je sirmijska Crkva, koja se tada uzdiže do metropoliskoga ranga, bila crkveno-pravno nezavisna od sjeverne Italije i imala je navlastito pravo samostalnoga uređenja svoje hijerarhije. U tom smislu se Ambrozijevo djelovanje izvan njegova područja, posebno ističe i tematizira u suvremenoj literaturi. Tako čitamo kod Jonesa: "Milan was at this period the administrative capital of the West, but its ecclesiastical pre-eminence was due less to this fact than to the dominating, not to say domineering, personality of its bishop, Ambrose. His most extraordinary assertion of his authority was to consecrate a bishop of Sirmium in 376. No canon or ancient custom justified this interference of the bishop of Milan in the affairs of a church which lay not only in another province but another diocese."¹³⁶ Ambrozijevo djelovanje u Sirmiju može se objasniti samo snagom njegove ličnosti i njegovim velikim autoritetom i ono ne označava potpadanje sirmijskog područja pod jurisdikciju Milana. Riječ je o prolaznome utjecaju na crkvene prilike u inače crkveno-jurisdikcijski nezavisnu području.

Pored Anemija Sirmijskog i Amancija iz Jovije spominje se u isto doba katolički siscijski biskup Konstancije. Kao i prethodna dvojica panonskih biskupa i Konstancije Siscijski pojavljuje se na koncilu u Akvileji 381. god., gdje aktivno sudjeluje u raspravi o arijanstvu i pridružuje se ostalim katolicima u osudi Paladija.¹³⁷ U Sisciji, koliko je poznato, za razliku od Murse i Sirmija, nisu djelovali arijanski biskupi, pa se Konstancijeva orijentacija može smatrati nastavkom već utvrđene crkvene politike. Ipak, kako smo opširno ilustrirali navođenjem Szalágyijeva mišljenja, možda se u nekim pratiocima Valenta, Ursacija i Germinija, mogu pre-

poznati siscijski arijanski biskupi. Po toj konstrukciji imali bi i u Sisciji sličnu situaciju kao u Sirmiju, gdje nakon perioda dominacije arijanstva, dolazi do katoličke reakcije i postavljanja katoličkoga biskupa. Dalje pitanje koje bi se u ovome kontekstu moglo postaviti tiče se moguće povezanosti između Ambrozija Milanskoga i siscijskog biskupa Konstancija. Ima li literarnih potvrda o njihovoj povezanosti?

Konstancije je nesumnjivo kao katolički biskup i sudionik koncila u Akvileji, bio u nekoj vezi s Ambrozijem Milanskim. Poznata je Ambrozijeva korespondencija s nekoliko sjevernoitalskih biskupa, nad kojima je imao neposredan utjecaj, a također su sačuvana njegova pisma upućena drugim osobama, među ostalima i onodobnim carevima. Unutar korpusa sačuvanih Ambrozijevih pisama, dva su upućena izvjesnu Konstanciju, koji nije sigurno identificiran. Štoviše, ništa ne dokazuje da su oba pisma upućena istoj osobi. Prvo pismo upućeno Konstanciju datirano je u kritičkom izdanju Ambrozijevih pisama u 379. god. U pismu se spominje Konstancijevo nedavno imenovanje biskupom, pa je isključeno da se radi o nekoj svjetovnoj osobi. U to doba se osim siscijskoga Konstancija pojavljuje još jedan istoimeni biskup Constantius Arausicanus. Pismo međutim, po jednome svom navodu, nije bilo upućeno ni jednomu ni drugomu poznatom Konstanciju. U tome navodu, Ambrozije povjerava svome štićeniku Konstanciju na brigu kršćansku zajednicu u blizini gradića *Forum Cornelia*, koju je trebalo češće posjećivati. To znači da se Konstancijeva biskupija morala nalaziti negdje u blizini toga gradića. Autor komentara uz ovo pismo Konstanciju priznaje da ne može odrediti Konstancijevo sjedište.¹³⁸ Drugo pismo upućeno Konstanciju ne sadržava međutim nikakve podatke o lokaciji Konstancijeve biskupije.¹³⁹ To pismo raspravlja o razlozima nekih razlika između Staroga i Novoga zavjeta i posve je teorijske prirode. O Konstancijevoj osobi ne kazuje ništa. Iako se može pretpostaviti da su oba pisma upućena istoj osobi (kako pretpostavlja autor komentara), to i ne mora biti točno. Moguće je da je drugo pismo Konstanciju (ono objavljeno pod brojem 72) bilo upućeno siscijskome biskupu. Time bi i Konstancije, poput Anemija i Amancija, bio povezan s Ambrozijem Milanskim, čime obnovljena ortodoksna orijentacija panonske Crkve zadobiva posebnu kompaktnost, koja se izražavala u vrlo sličnim uvjerenjima predstavnika panonskih općina.

U proučavanju starokršćanskih panonskih zajednica posebno je važno pitanje o mjestu koje su predstavnici tih općina imali unutar općega razvoja kršćanske Crkve. Predočene kronotakse svjedoče o malome broju poznatih

¹³⁵ Paulinus *Vita S. Ambrosii*, 11 (PL XIV, 1882, 32-33).

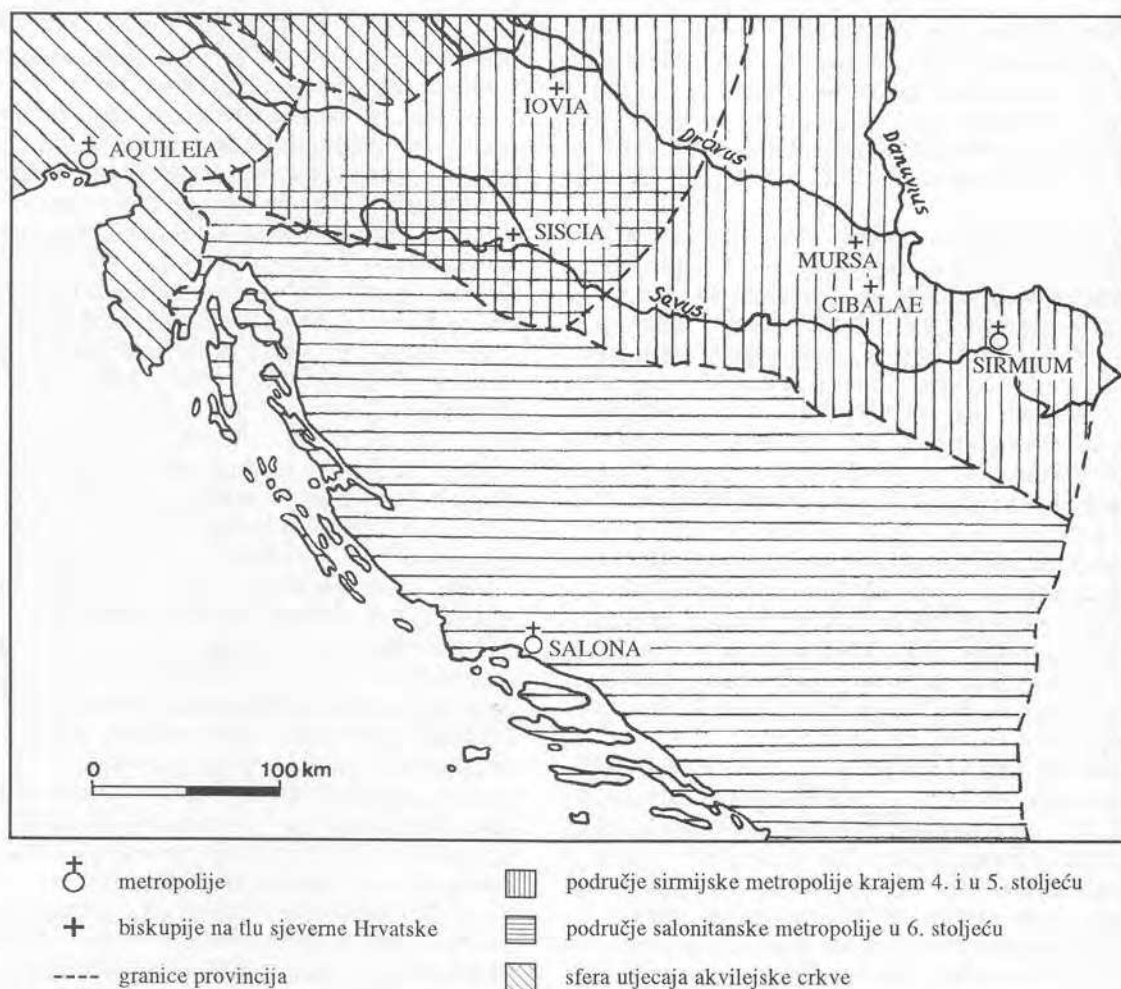
¹³⁶ JONES 1964, 888.

¹³⁷ MANSI 1759, Tom. III, 613 A.

¹³⁸ Ambrosius *Med. Epist.*, II, 755-761 (PL 16, 1979, col. 879-888, 851-852).

¹³⁹ Ambrosius *Med. Epist.*, LXXII, 1071 ff. (PL 16, 1979, col. 1243-1251, 867-868).

Karta 3. — Crkveno jurisdikcijska pripadnost antičkih biskupija sjeverne Hrvatske

biskupa. O nekim drugim područjima Carstva koja su uživala mirniji razvoj nego panonsko područje, ostalo je mnogo više podataka i o razvoju hijerarhije i o brojnosti klera (primjerice susjedna salonitanska biskupija). Od broja predstavnika puno je važnija djelatnost pojedinih lica, pa su prema tome kriteriju zajednice s fragmentarnim kronotaksama mogle imati važniju ulogu od onih s posvjedočenim kontinuitetom, ali s neaktivnim predstavnicima, koji se svojim stavom i uvjerenjima nisu posebno isticali. Panonske kršćanske zajednice u 4. st. imale su nerazmjerno veliko značenje i utjecaj na onodobna zbivanja u odnosu na broj poznatih predstavnika. O tome govori prisutnost i uloga panonskih biskupa na crkvenim koncilima u 4. st. Arijski biskupi panonskih zajednica, pretvorili su zapravo, kako se to u literaturi s pravom ističe,¹⁴⁰ 4. st. u svoje stoljeće. Više je povijesnih okolnosti dovelo do takvog razvoja. Sirmij, pa onda i cijela Panonija, u 4. st. vrlo su često mjesta boravka rimskih careva. Naravno da to utječe na procvat cijeloga kraja i jačanje samosvijesti lokalnoga svećenstva, koje se smatra pozvanim svima određivati pravu mjeru vjere.

Duboka odanost arijanstvu djelomice se razvila i zbog Arijeva boravka u Panoniji.¹⁴¹ Možda je nepokolebljiva ustrajnost u arijanstvu usred katoličkog Zapada jednim dijelom uvjetovana i težnjom za isticanjem vlastite posebnosti. Ovo bi se možda moglo naslutiti iz sadržaja antičkih izvora koji više naglašavaju pragmatizam panonskih arijanskih biskupa nego njihovu veličinu kao teologa i mislilaca.

Najglasovitiji arijanski biskup, Mursijac Valent bio je prisutan na mnogobrojnim crkvenim sjednicama kroz dugo vremensko razdoblje. Prvi put se pojavljuje, zajedno s Ursacijem na sinodi u Tiru 335. god. Tu se Valent i Ursacije sukobljavaju sa sv. Atanazijem, koji je važan

¹⁴⁰ Za povijest crkvenih koncila još je najvažnije monumentalno djelo iz 19. st., HEFELE 1873 (Erster Band), 1875 (Zweiter Band). O arijanskoj herezi isp. primjerice GWATKIN 1882 i SCHWARTZ 1959, te studije na hrvatskome jeziku PAVIĆ 1891, ROGOŠIĆ 1962 i GABRIČEVIĆ 1987. Koristan je i informativniji GENTZ 1950.

¹⁴¹ Jedini sačuvani likovni prikaz Arije potječe iz Panonije — THOMAS 1980, 203.

izvor za njihovo djelovanje. Naime, od Valenta i Ursacija nisu sačuvali nikakvi spisi, nikakva djela u kojima bi obrazložili svoja teološka gledanja. Možda je i to što o njima najviše znamo iz opisa protivnika razlogom što pobuđuju negativne emocije. Susrećemo ih ponovno kao važne sudionike zbivanja na crkvenom koncilu 343. god. u Serdiki.

Zatim se javljaju u Milanu 347., na sirmijskim saborima 50-tih godina (na kojima su donesene tzv. *formulae Sirmienses*), u Milanu 355. god. i u Ariminiju 359. god. Nije sigurno jesu li bili nazočni na sinodi u Rimu 369. god., na kojoj su pod papom Damazom osuđeni i izopćeni. Ne zna se da li su nakon toga napustili Panoniju i kakva im je bila dalja sudbina. Njihov istomišljenik Germinije Sirmijski također u to vrijeme iščezava iz crkvenih izvora, a da, nakon što je ublažio svoje arijansko shvaćanje, nije bio izopćen na rimskoj sinodi 369. god.

Položaj ostalih panonskih biskupa ogleda se u njihovom sudjelovanju na najvažnijim crkvenim koncilima u 4. st. Tako Domnio Sirmijski sudjeluje na I. ekumen-skomp koncilu u Nikeji 325. god. što govori o visokom stupnju kristijanizacije panonskog prostora, pogotovo kada se ima u vidu da je u Nikeji bilo vrlo malo biskupa s latinskog Zapada.

Položaj ostalih panonskih biskupa ogleda se u njihovom sudjelovanju na najvažnijim crkvenim koncilima u 4. st. Tako Domnio Sirmijski sudjeluje na I. ekumen-skomp koncilu u Nikeji 325. god. što govori o visokom stupnju kristijanizacije panonskog prostora, pogotovo kada se ima u vidu da je u Nikeji bilo vrlo malo biskupa s latinskog Zapada.

Na središnjem koncilu u 4. st., saboru u Serdiki, održanu vjerojatno 343. god. (različiti izvori daju različite datume održavanja koncila),¹⁴² bili su nazočni katolici Marko Siscijski i Euterije Sirmijski te arijanac Valent iz Murse. Kako je na tome koncilu došlo do razdvajanja katolika i arijanaca, spomenuti biskupi bili su zapravo na dvama različitim koncilima, pri čemu se Valent pridružio pretežito istočnoj skupini, dok su Marko i Euterije ostali vjerni Zapadu. U crkvenoj se historiografiji posebno ističe ta dimenzija koncila u Serdiki, naime prvi put jasno iskazano dijeljenje kršćanske Crkve na Istočnu i Zapadnu, što će se onda dalje produbljivati na koncilima i u 4. i u kasnijim stoljećima.¹⁴³ Mursijac Valent je na serdičkom koncilu posebno osuđen od strane ortodoksnih biskupa zbog pokušaja zauzimanja akvilejske stolice. Iz opisa toga nemilog događaja, koji daje sv. Hilarije,¹⁴⁴ prosijava negativnost Valentova karaktera.

Na kraju, po završetku dominacije arijanstva, pojavljuju se na koncilu u Akvileji trojica katolika: Konstancije Siscijski, Anemije Sirmijski i Amancije Jovijski. Akvilejski sabor 381. bio je sabor Zapada; istodobno je održan istočni sabor u Carigradu, što pokazuje kako se nastavila praksa započeta u Serdiki. Ti sabori iz 381. god. poznati su po konačnoj osudi preostalih arijanskih biskupa, nakon čega ta hereza umnogome gubi na važnosti.

Treba napomenuti da je arijansko krivovjereje u odnosu na katoličko shvaćanje sv. Trojstva bilo samo najvažnija, ali ne i jedina neortodokсна orijentacija unutar panonskoga kršćanstva. Spomenimo ovdje samo heretičko učenje sirmijskoga biskupa Fotina, čija je kristologija imala utjecaja i nakon njegova protjerivanja iz Sirmija.

Slika o panonskim starokršćanskim općinama, proizlazi kako je vidljivo, iz podataka o biskupima, vođama tih zajednica. O tome kakva su bila religijska uvjerenja običnih ljudi, manje se zna. To nije neka posebnost panonskog prostora, nego je opća karakteristika naših spoznaja o starokršćanskom razdoblju. Tako npr. na koncilu u Serdiki nije bilo govora o uvjerenjima običnoga puka: "This period was dominated ecclesiastically by the power and authority of bishops. We find nothing in the Serdica documents concerning the religion of the masses of the people. The later Eastern Orthodox belief that the authority of the Church is diffused among all its members, bishops, clergy and people had not yet come into prominence."¹⁴⁵

Tračak svjetla u pitanje teoloških shvaćanja puka unosi, kad je riječ o sirmijskoj općini, sačuvana rasprava između pučanina Heraklijana i biskupa Germinija — *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo Sirmiensi*.¹⁴⁶ Taj dokument, kako kaže Gabričević: "na veoma jasan način govori o zanimanju širokih slojeva pučanstva u Sirmiju za teološke rasprave, odnosno za političko-vjerska pitanja koja su sa tim raspravama svakako bila u vezi."¹⁴⁷ Zanimljivo je da pučanin Heraklijan ne pristaje uz biskupova shvaćanja i da ima vlastite kristološke poglede. To je međutim jedini primjer da se u sačuvanim izvorima za panonsku Crkvu spominju uvjerenja običnoga puka. Ni sačuvani epigrafički materijal (posebno kada je u pitanju hrvatsko područje, gdje su starokršćanski epigrafički spomenici rijetki) ne unosi mnogo svjetla u tu problematiku.

U literarnim izvorima koji se odnose na sakralnu i na svjetovnu povijest nalazimo neke vremenske odrednice koje govore o mogućem trajanju starokršćanskih općina. Crkveno-povijesne izvore naveli smo unutar ovoga rada. Riječ je o onim, prilično rijetkim podacima, o biskupima 6. st. Uz rezervu spram Tóthova i Zeillerova mišljenja (o biskupima Vigiliju i Vindemiju) u izvorima nalazimo samo nekoliko podataka. Godine 530. i 533. spominju se siscijski biskupi Ivan i Konstantin. Njihovo sudjelovanje na salonitanskim koncilima govori o priključenju siscijske općine salonitanskoj nadbiskupiji. Spomen vjerojatno sirmijskog biskupa Sebastijana u kasnom 6. st. predstavlja zapravo svjedočanstvo o padu Sirmija. I na kraju, podatak o anonimnom biskupu iz Basijane, koji je potčinjen novoj nadbiskupiji, također govori o opadanju značenja Sirmija. Možemo reći da crkveno-povijesni zapisi iz 6. st. prije

¹⁴² BARNARD 1983, 49.

¹⁴³ BARNARD 1983, *passim*.

¹⁴⁴ Hilarius *Fragm.*, fr. II, 630, 12 (PL X, 1845, col. 641).

¹⁴⁵ BARNARD 1983, 132.

¹⁴⁶ Objavljena u *PL*, Suppl. I, 1958, 350. — Podatak prema BRATOŽ 1990, 549 n. 204.

¹⁴⁷ GABRIČEVIĆ 1987, 298.

svjedoče o nestajanju panonske crkvene organizacije, nego o njezinu trajanju. Ipak, oni su pouzdani dokazi o postojanju pojedinačnih općina.

Izvori koji se odnose na svjetovnu povijest, odnosno na zbivanja oko seobe naroda, mnogo su brojniji.¹⁴⁸ Ti su izvori vrlo važni za pitanje kasnoantičkoga kontinuiteta romaniziranog stanovništva. Različite teorije o kasnoantičkom kontinuitetu romaniziranog življa Panonije, koje su osobito brojne u suvremenoj literaturi, polaze i od literarnih podataka i od arheoloških nalaza.¹⁴⁹ Što je posebno važno, te teorije dokazuju kontinuitet romaniziranog stanovništva na tlu Mađarske, pa se iz toga samo po sebi podrazumijeva da je u južnim krajevima (na tlu Hrvatske) taj kontinuitet bio još izraženiji.¹⁵⁰ Evo nekih argumenata zastupnika teorije o kontinuitetu, izvedenih samo iz radova jedne osobe, E. B. Thomas.

U klasična djela provincijalne arheologije spada knjiga E. B. Thomas o rimskim vilama u Panoniji. Autorica je u cijelome nizu objekata pretpostavila sakralnu namjenu ili prilagodbu prostora.¹⁵¹ U poglavlju o kontinuitetu rimskih vila Thomas pretpostavlja njihovo trajanje tijekom 5. st. Ona govori o zajedničkom životu kasnoantičkoga romaniziranog i novodošloga, barbarskog stanovništva.

U pregledu arheoloških starokršćanskih nalaza iz mađarskoga dijela Panonije Thomas povezuje neke nalaze s produženom egzistencijom kasnoantičkoga stanovništva. Među te nalaze pripadaju pločaste fibule koje su panonski kršćani kao hodočasničke spomen-predmete donosili iz Svete Zemlje. Ove su fibule naročito brojne u grobovima Pečuha i Fenékpuszte, koji se datiraju u 6. i 7. st.¹⁵²

U drugome sličnom pregledu starokršćanskih nalaza¹⁵³ Thomas mnoge predmete datira u 5. i 6. st. Iako ne isključuje mogućnost egzistiranja pojedinih barbarskih kršćanskih grupa, kojima pripisuje neke starokršćanske nalaze, Thomas smatra da se ranokršćanski predmeti mogu uglavnom pripisati kasnoantičkomu romaniziranom stanovništvu. Ona smatra da se osobito u nekim manjim područjima kontinuitet romaniziranoga stanovništva može dokazati do duboko u srednji vijek.

Slično mišljenje imaju mnogi suvremeni istraživači. Svi oni pristaju uz teoriju kontinuiteta koja je u suvremenoj literaturi općenito prihvaćena.

U svjetlu takvih razmišljanja, a imajući u vidu i one malobrojne literarne vijesti o postojanju starokršćanskih zajednica (osobito u Sirmiju i Sisciji) na južnome panonskom području, možemo smatrati sigurnim da su te zajednice postojale tijekom cijeloga 6. st. prilagođavajući se novim prilikama, kako to svjedoči pripojenje Siscije salonitanskoj metropoliji.

¹⁴⁸ Vidi npr. njihovu objavu kod DIETZ 1987, 27–67.

¹⁴⁹ Neka mišljenja o kasnoantičkom kontinuitetu: ALFÖLDI 1926; ŠAŠEL 1980, 13–17; TÓTH 1980, 93–100.

¹⁵⁰ Osnovna literatura o gradovima južne Panonije: BRUNŠMID 1902, 117–166; MIRKOVIĆ (M) 1971, 5–90; PINTEROVIĆ 1978; ŠAŠEL 1974, col. 702–741; GORENC—VIKIĆ 1983, 59–71.

¹⁵¹ THOMAS 1964, *passim*.

¹⁵² THOMAS 1982, 280–281.

¹⁵³ THOMAS 1987, 284–294.

Napomena: Zahvaljujem se prof. dr. B. Kuntić-Makvić na brojnim primjedbama i sugestijama koje su poboljšale ovaj tekst.

Bočna strana sarkofaga s prikazom pantera koje piju iz kantarosa; Veliki Bastaji, početak 4. stoljeća [br. 170]
The side of a sarcophagus with the image of panthers drinking from a kantharos; Veliki Bastaji, beginning of the 4th century.

Zagreb, Arheološki muzej; foto: Nenad Kobasić – Zagreb (AMZ)

Branka Migotti

ARHEOLOŠKA GRAĐA IZ RANOKRŠĆANSKOG RAZDOBLJA U KONTINENTALNOJ HRVATSKOJ

Današnja se kontinentalna Hrvatska — koja na zapadu graniči sa Slovenijom, na sjeveru s Mađarskom, na istoku sa Srbijom, a na jugu s Bosnom i Hercegovinom — do kraja 3. st. prostirala na području rimskih provincija Gornje i Donje Panonije (*Pannonia Superior* i *Inferior*), te Dalmacije. Ta podjela u osnovi vrijedi i za razdoblje od 4. st. i dalje, s time da se nakon 297. god. dijelovi Panonije na prostoru današnje sjeverne Hrvatske nazivaju *Pannonia Savia* i *Pannonia Secunda*.¹

Ranokršćansko razdoblje u klasičnome smislu započinje poslije 313. god., ali se njegova prva duhovna, organizacijska i simbolička očitovanja pojavljuju već u 1. i 2. st.² Donjom granicom teoretske mogućnosti prepoznavanja ranokršćanske prisutnosti u kontinentalnoj Hrvatskoj smatram 2. st., a razloge ću takvome pristupu obrazložiti dalje u tekstu. Ostavljajući po strani problematiku arheološko-povijesnih periodizacija i početaka srednjovjekovnog razdoblja u različitim dijelovima Rimskoga Carstva, gornjom granicom ranokršćanskoga horizonta smatram kraj 6. i početak 7. st. Tada se, naime, na našem području stvaraju prve ranosrednjovjekovne državne tvorevine slavenskih naroda.³

I. Uvod

Istraživanje ranokršćanske crkvene povijesti Panonije ima dugu tradiciju, bogatu saznanjima, koja se temelje na obilju izvornih ili prerađenih pisanih podataka.⁴ Tim je rezultatima mađarska arheologija između dvaju ratova pribrojila i važne nalaze ranokršćanskih materijalnih ostataka.⁵ Istovremeno je ranokršćansko razdoblje u hrvatskome dijelu Panonije, odnosno kontinentalnoj Hrvatskoj u cjelini, najslabije istražen arheološki horizont. Planska se iskopavanja ranokršćanskih lokaliteta nisu nikada provodila, a jedini tekst koji tematizira ranokršćanske nalaze sjeverne Hrvatske pregledna je studija, pa nije mogla obuhvatiti ni svu širinu, a kamoli složenost toga horizonta.⁶ Rezultat je očekivan — varljiva slika o izrazitoj oskudnosti arheološke građe ranokršćanskoga razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj. U istinitost takvoga dojma s pravom se može sumnjati, primjerice i zbog usporedbe s arheološki bogatijim mađarskim dijelom Panonije. Ne samo da je riječ o istoj

prirodno-povijesnoj i geopolitičkoj cjelini nego o hrvatskome dijelu Panonije, koji je prvi kristijaniziran, postoji veći broj izvornih pisanih podataka iz razdoblja ranoga kršćanstva negoli o mađarskome.⁷ Stoga je barem podjednaka zastupljenost u arheološkoj građi najmanje što se može realno očekivati. Ostavljajući po strani pitanje prirodnog propadanja arheoloških ostataka, njihova otuđivanja i odnošenja izvan Hrvatske, te uništavanja iz utilitarnih pobuda, o čemu bi se dala napisati zasebna studija, glavnim uzrokom slabije zastupljenosti ranokršćanskih predmeta u arheološkoj građi kontinentalne Hrvatske ostaje neistraženost. S obzirom da argumente za tu tvrdnju tek treba iznaći, neka jedan od njih bude lokalitet Štrbinci u Budrovcima, gdje se u novije doba zaštitnim istraživanjima ušlo u trag dvjema ranokršćanskim nekropolama.⁸

Općenita neistraženost kasnoantičkih groblja u Hrvatskoj velika je prepreka i otkrivanju ranokršćanskih ostataka.⁹ Premda je u tome pogledu situacija u susjednoj Mađarskoj znatno povoljnija, razlučivanje i sistematiziranje nalaza iz 5. i 6. st. još je neizvršena obveza panonske arheologije u cjelini. Put je k tome cilju dobro rasrčen kada je s vremenom odbačena (premda ne posve!) dugogodišnja zabluda o Panoniji kao zemlji od 4. st. opustošenoj i osiromašenoj u arheološkome pogledu.¹⁰ Arheolozi koji se bave tim razdobljem nastoje ponajprije prepoznati i razdvojiti nalaze na temelju etničkih i kulturnih obilježja, odnosno autohtone rimske od barbarskih. Međutim, u širem je civilizacijsko-kulturološkome smislu jednako važno ustanoviti ranokršćanske elemente, kao potvrdu kontinuiteta. Naime, kršćanska su obilježja nosili i Rimljani i barbari, a upravo je vjera ugradila moralna i materijalna obilježja rimske

¹ SOPRONI 1980, 58–59.

² JEDIN 1972.

³ MRKOBRAĐ 1980, 7.

⁴ JARAK 1994.

⁵ THOMAS 1980a; THOMAS 1982.

⁶ VIKIĆ-BELANČIĆ 1978.

⁷ THOMAS 1974, 143.

⁸ RAUNIG 1980; GREGL 1993.

⁹ DEMO 1986, 29.

¹⁰ BARKÓCZI 1980, 114; SALAMON—BARKÓCZI 1982, 159.

civilizacije u temelje europskog srednjovjekovlja. Riječima E. Tótha — rimski je kozmopolitizam nastavio živjeti u kršćanskoj univerzalizmu.¹¹

II. "Pretkršćanski" horizont (2–3. stoljeće)

1. Kult boga Sola

Na putu od ilegalnih početaka u 1. st., sve do 4. st., kada je prvo ozakonjena (313. god.), a potom nametnuta kao državna vjera (380. god.), kršćanstvo se suočavalo s otporima. Klasična poganska božanstva, orijentalni misterijski kultovi i židovska vjera bili su otvoreni i stoga manje opasni protivnik. Temelje kršćanskoga naučavanja i crkvenoga ustrojstva teže su nagrizala različita gnostička strujanja i magijsko–apotropejska vjerovanja. Ona su, nikada dokraja prevladana, ostala preživljavati na rubovima kršćanskoga pravovjerja ili u samome njegovu tkivu, asimilirana na različite načine.¹²

Od poganskih religija s monoteističkom potkom ideji se kršćanskoga Boga najviše približio kult Nepobjedivoga Sunca (*Sol Invictus*).¹³ Solarni je aspekt Kristove božanske osobe u tolikom opsegu kršćanima približio kult Nepobjedivoga Sunca, da od njega nisu zazirali ni kršćanski mučenici.¹⁴ Car Galijen (253–268. god.), inače sklon kršćanima, na revers svoga novca stavlja lik Sola [br. 5], dok ga Aurelijan (270–275. god.) nameće kao vrhovno državno božanstvo. Međutim, tek je Konstantin Veliki (306–337. god.), kojega kršćanska historiografija, premda ne posve opravdano, rado naziva prvim kršćanskim vladarom, odigrao presudnu ulogu u poistovjećivanju kulturne simbolike Sola i Krista.¹⁵ Poslovična Konstantinova vjerska kolebljivost obilježila je razdoblje njegove vladavine izrazitim religijskim sinkretizmom, koji je našao odraza i u ikonografiji novca. Naime, istodobno s folisom, na kojemu je careva kaciga ukrašena kristogramom [br. 136], u optjecaju su kovovi sa simbolikom Sola [br. 6]. Kao što iz Konstantinovih postupaka i komentara suvremenih pisaca proistječe da se car dugo kolebao između Sola i Krista, na svojevrsan ih način poistovjećujući, postoje indicije da ni mnogi kršćani nisu svog Boga razlikovali od Nepobjedivoga Sunca.¹⁶ Stoga gotovo i ne treba sumnjati da je žrtvenik iz Varaždinskih Toplica, posvećen Solu [br. 1], ostao nedirnut i nakon preuređenja kupališne bazilike u kršćansku crkvu. Vjerujem da je svojevrsni solarno–kršćanski sinkretizam našao odraza u nekolicini kulturno–zavjetnih metalnih privjesaka iz Siska [br. 2–4]. Temeljna ukrasna zamisao svakoga od njih počiva na kružnome polju, ispunjenome uspravnim ili kosim križem, odnosno kristogramski raspoređenim zrakastim crtama. Iznimak je privjesak s likom oranta [br. 2d] u kružnome okviru. Riječ je o solarnoj simbolici, izraženoj motivima koji su istodobno kršćanski znakovi — tijekom prva tri stoljeća tajni, a poslije otvoreni.¹⁷ Slično su zamišljeni i neki drugi predmeti, svrstani u različite grupe prema

određenim kriterijima, pa će o njima biti riječi naknadno [br. 33, 34, 60–64].

Među spomenutim privjescima osobito je zanimljiv onaj s likom oranta. S obzirom na dataciju (2–3. st.), najvjerojatnije je riječ o poganskome molitelju, ali ne treba zaboraviti ni to da tijekom prva tri stoljeća prikriivenoga kršćanstva orant nadomješta simboliku križa.¹⁸ Drugi je izuzetan po tome što združuje solarno–lunarni oblik i metaforiku, koja je inače opće mjesto kršćanske teologije [br. 4].¹⁹ Ta grupa predmeta bez dvojbe simbolizira monoteističku religiju, utjelovljenu u kultu Sunca, ali moguće i u solarnome aspektu Kristove osobe. Naime, od Staroga zavjeta do patrističke literature Krist se poistovjećuje s različitim moralno–filozofskim vidovima sunčeve kozmičke energije, među inim s pravednošću (*Sol Iustitiae*).²⁰ Stoga se ne treba čuditi da je kristogram na carevu labarumu zadovoljavao i kršćane i pogane, jer su ovi drugi i dalje u njemu vidjeli simbol Sunca.²¹ S time je u vezi zanimljivo da se jedan ranokršćanski privjesak iz Siska [br. 68] s križem u profiliranome okviru stilsko–ikonografski neposredno nadovezuje na skupinu solarnih privjesaka [osobito br. 2a].

2. Gnostički sadržaji

U znanstvenome je smislu magijsko–apotropejske sadržaje moguće razlučiti od gnostičkih, premda su te pojave, pogotovo s obzirom na odnos prema kršćanstvu, nedovoljno proučene. Gnostička strujanja u okviru kršćanstva religijski su sustavi, sastavljeni od poganskih filozofsko–vjerskih razmišljanja, magijsko–apotropejskih elemenata i kršćanske teologije. Na praktičnoj razini djeluju kao tajanstveni i alegorijski znakovi i simboli, odnosno nerazumljivi tekstovi. Pojavljuju se već u 2. st., u pravilu isprepleteni s elementima apotropejske magije. Pravovjerna se crkva protiv magije i gnoze borila duže i bezuspješnije nego protiv poganskih kultova.²²

S obzirom na simboliku predmeta, ali i materijala od kojih su izrađivani (olovo, plemeniti metali, drago kamenje), magijsko–gnostički sadržaji rado se pojavljuju

¹¹ TÓTH 1977, 116.

¹² JEDIN 1972, 207; JOHNSON 1982, 182; JELENIĆ 1921, 105; STUTZINGER 1983; PHILIPP 1983; ENGEMANN 1975.

¹³ HEINTZE 1983; JOHNSON 1982, 67–68.

¹⁴ JARAK 1994, 20.

¹⁵ JEDIN 1972, 440–445; EGGER 1963, 335; SPAJIC 1967, 118; KÜHNEL 1994, 164.

¹⁶ JOHNSON 1982, 67. O sinkretizmu u umjetnosti GRABAR 1968, 40; BURCKHARDT 1924, 454; KOEP 1988; GOUGH 1973, 18, 71; KÜHNEL 1994, 167–169.

¹⁷ FORSTNER 1982, 19–20.

¹⁸ FORSTNER 1982, 20.

¹⁹ FORSTNER 1982, 101; KÜHNEL 1994, 164.

²⁰ FORSTNER 1982, 97; KÜHNEL 1994, 165.

²¹ Supra n 15.

²² Supra n 12.

na prstenju i gemama.²³ Iz Siska je tzv. abraxas olovna gema [br. 9] s natpisom IAW i likom božanstva s pijetlovom glavom, zmijskim nogama, te bičem i štitom u rukama. Postoji sklonost da se takvim predmetima odrekne gnostičko i pripiše isključivo magijsko- apotropejsko značenje. Međutim, opisani lik simbolizira najviše božansko biće u gnozi bazilidijevaca, a natpis IAW (= *Jahve*) približava ga religijskome svijetu Židova.²⁴ U gnostičkim se evanđeljima molitva, sastavljena od različitih kombinacija riječi "iao" pripisuje samome Isusu i povezuje s kršćanstvom.²⁵ U dvjema bi se gemama iz Osijeka eventualno mogli prepoznati gnostički sadržaji. Na jednoj je prikazan Hermes [br. 11], grčko-rimsko božanstvo, kojega kršćansko-gnostička sekta nasenaca smatra predvodnikom duša na vječni sud.²⁶ Na gnostički sadržaj upućuje i znak sličan grčkome slovu "psi" ispod lijeve ruke božanstva. Taj je znak mogao stajati umjesto riječi *psihopomp* (pratilac duša), ili biti magični simbol, odnosno prikriveni križ. Naime, simbolika slova "psi" poznata je u ranokršćanskoj liturgiji krštenja, a sam znak često zamjenjuje križ.²⁷ Ni Hermesov štap s letvama u obliku slova "x" nema izgled klasičnog *kerikeiona*, nego nalikuje križnome sceptru, koji se pojavljuje na novcu kršćanskih vladara u srednjemu vijeku.²⁸ Druga bi se osječka gema [br. 10] mogla odnositi na sektu valentinovaca. Naime, Harpokrat-Horus, prikazan kao dječak s prstom na usnama — simbolom tajanstva, ponekad se u spomenutoj kršćanskoj gnostičkoj sekti pojavljuje zajedno s božanstvom IAW. Može se pomišljati i na sektu karpokratijanaca, koja se također povezuje s Horusom-Harpokratom.²⁹

Natpis na srebrnom prstenu iz Vinkovaca [br. 8] najvjerojatnije je gnostički. Cjeloviti smisao znakova, od kojih je sastavljen natpis, nije odgonetnut. Indikativno je, međutim, da prevladavaju križevi, trozupci i slovo Y, s obzirom da posljednja dva znaka također ponekad zamjenjuju križ.³⁰

Zlatna gnostička pločica iz Vinkovaca [br. 7] zatečena je u ustima pokojnika u jednome grobu podalje od sjeverne nekropole. Premda je nisu proučavali stručnjaci za to područje, obilježena je kao gnostička na temelju analogije sa sličnim nalazom iz Dacije (Rumunjska).³¹ Ona zapravo pripada široj skupini gnostičko-magičnih predmeta, sastavljenih od dviju cjelina — niza magičnih znakova, razumljivih samo upućenima, te latinskoga ili grčkoga teksta, kojime se nešto zahtijeva od određenoga božanstva.³² Pločica iz Vinkovaca ne pripada grupi običnih tablica zaklinjanja (*tabulae defixionum*), nego gnostičko-religijskih predmeta. Na to upozoravaju okolnosti nalaza, materijal (zlato), te grčki tekst u kojemu se na nekoliko mjesta razabiru samoglasnici I, A i O u različitim kombinacijama. Ukoliko je to zapažanje točno, riječ je o sadržaju svojstvenome gnozi bazilidijevaca [usp. br. 9]. Činjenica da je pločica zatečena u ustima pokojnika umanjuje mogućnost da je onamo dospjela naknadno, što se u pravilu događa s magičnim tekstovima zaklinjanja. Ta okolnost podsjeća na mjesto u *Otkrivenju* (10,9–10), gdje

Ivan Evanđelist guta knjigu otajstva Božjega, kao simbol usvajanja njezine skrivene poruke. S obzirom da su magični tekstovi zaklinjanja redovito ispisani na papirusu, keramici ili olovu, zlato od kojega je načinjena vinkovačka pločica upućuje na vjersko-gnostičku narav njena sadržaja.³³

3. Židovska vjera

Premda u sukobu s kršćanstvom, židovska je monoteistička vjera posvuda bila okolina, u kojoj su rasle prve kršćanske općine.³⁴ Na našem je području židovska vjerska zajednica posvjedočena jedino u Mursi (Osijek), i to nalazima koji upućuju na postojanje kultne građevine. Ključan je pritom natpis u čast caru Septimiju Severu, datiran u početak 3. st. [br. 12]. Premda su različite mogućnosti čitanja i tumačenja oštećenoga teksta, teško je iznaći argumentirani prigovor pretpostavci da se u ostatku riječi ...*seucham* krije izraz *proseucha* — naziv za židovsku vjersku zajednicu, ali i bogomolju.³⁵ Drugi je nalaz zavjetni žrtvenik s natpisom DEO AETERNO (= *Vječnome Bogu*) [br. 13]. Ta bi se zavjetna sintagma mogla odnositi na različita božanstva, osobito Mitru, ali je u ovome primjeru ipak najvjerojatnije riječ o židovskome Bogu. Naime, u Panoniji je takvo obraćanje Jahvi posvjedočeno natpisom iz Dunaújvárosa (Intercisa) u Mađarskoj.³⁶ S druge strane u našim krajevima nije poznat ni jedan pouzdano Mitrin natpis, naslovljen *Vječnome Bogu*.³⁷ Mitrini natpisi najčešće sadrže i ime boga, dok je, s razloga vjerske dogme, jedini mogući način obraćanja Jahvi onaj metaforički.³⁸ Treći je židovski predmet iz Murse opeka s posljednja tri slova riječi (*ti*)ŠRI, u značenju mjesec (rujan-listopad) [br. 14]. Možda je riječ o natpisu, izvedenome opekama na

²³ O simbolici prstenja FORSTNER 1982, 397, o metalu i dragome kamenju FORSTNER 1982, 132 i d.

²⁴ JELENIĆ 1921, 90–92; ŠEPER 1942.

²⁵ CRAVERI 1969, 478.

²⁶ ŠEPER 1942, 31; STUTZINGER 1983, 88.

²⁷ FORSTNER 1982, 38–39; MILOJČIĆ 1966, 247.

²⁸ WHITTING 1973, 37–38, br. 42, 44.

²⁹ PINTEROVIĆ 1965, 37; ŠEPER 1942, 21, 33–34; JELENIĆ 1921, 92, 95; STUTZINGER 1983, 147.

³⁰ KAUFMANN 1917, 302–303; MILOJČIĆ 1968, 249, Abb. 8/1–2; FORSTNER 1982, 38, *passim*; O magičnome značenju slova abecede na kršćanskim spomenicima GUARDUCCI 1969.

³¹ BENEÀ—ŠCHIOPU—VLASSA 1974.

³² BRUNŠMID 1919; EGGER 1963; WORTMANN 1968; LUCCHESI-PALLI 1994.

³³ BRUNŠMID 1919, 180; EGGER 1963, 88.

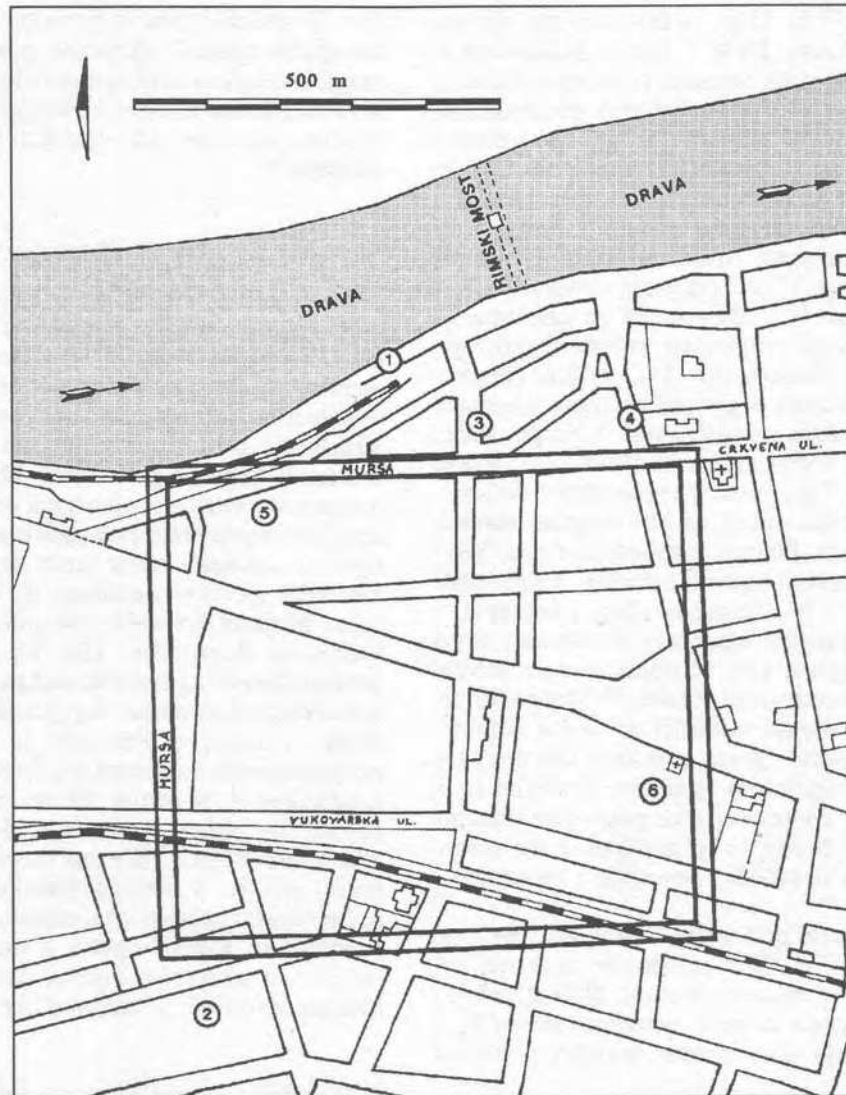
³⁴ JEDIN 1972, 71–100; RADAN 1973, 268.

³⁵ PINTEROVIĆ 1978, 63–65.

³⁶ RADAN 1973, 268.

³⁷ ZOTOVIĆ 1973, 19–22.

³⁸ REBIĆ 1991, 129; HERLITZ —KIRSCHNER 1982, 1219.

1. židovska bogomolja (?)	4. ranokršćanski (?) sarkofag
2. ranokršćanska grobna bazilika (?)	5. ranokršćanska (?) bazilika
3. veći broj ranokršćanskih (?) nalaza	6. veći broj ranokršćanskih (?) nalaza

Slika 1. — Plan Murse (Osijek) s naznačenim mjestima ranokršćanskih nalaza (prema: PINTEROVIĆ 1978)

bogomolji ili grobnoj građevini. Podaci o okolnostima nalaza opisanih predmeta nisu dovoljno pouzdani za ubikaciju kulturnoga mjesta židovske zajednice u Mursi, ali upućuju na prostor izvan gradskih zidova (sl. 1, br. 1).³⁹

4. Predmeti s mogućom kršćanskom simbolikom

Raspravu o kršćanskoj simbolici nije moguće odijeliti od problema arheološkoga konteksta. Naime, ni jedan pojedinačni kršćanski motiv, uključujući križ, nije ostvarenje kršćanske umjetničko-simboličke zamisli. Sve je već viđeno u klasičnome rimskom repertoaru, a sam je

motiv križa — simbola života i sreće, u orijentalnim ambijentima poznat od prapovijesnog razdoblja.⁴⁰ Stoga prepoznavanje i klasificiranje ranokršćanskih predmeta, pogotovo ako im simbolika nije posve tipična, ovisi o arheološkome kontekstu više nego građa bilo kojega drugog horizonta. S obzirom da podaci o okolnostima nalaza, pogotovo u velikim gradovima (Siscia, Mursa, Cibalae) uglavnom nedostaju, uzela sam slobodu pri odabiru i određenju materijala veći broj predmeta obilježiti vjerojatno, ili pak moguće ranokršćanskima. Smatram ih

³⁹ PINTEROVIĆ 1978, 35.

⁴⁰ MAKKAY 1969; DÖLGER 1959, 22; FORSTNER 1982, 19.

ilustracijom horizonta s mogućim religijskim naznakama, nadajući se da će buduća istraživanja donijeti usporednu građu, koja će ih postaviti u vjerodostojniji arheološko-kulturološki kontekst. Te se primjedbe odnose na uvjetno nazvanu pretkršćansku grupu izložaka iz 2–3. st., ali i na one predmete koji formalno-kronološki pripadaju ranokršćanskome razdoblju od 4. st. nadalje, ali nisu dovoljno karakteristični. S obzirom da je pritom 3. st. prelazno razdoblje jedne formalne kronologije, pojedini tako datirani nalazi opredijeljeni su u ranokršćanski horizont, pogotovo ako je njihova preciznija datacija upitna.

Prikrivena očitovanja kršćanske umjetnosti pojavljuju se u 2. st., a istovremeno o njima govore kršćanski pisci, osobito Justin (†165/166. god.) i Tertulijan (oko 160. god. do poslije 220. god.). Tertulijan prenosi legendu da je car Tiberije (14–37. god.) namjeravao Krista pridružiti rimskome panteonu, ali je nakanu osujetio Senat.⁴¹ Općeniti razvitak kršćanstva upozorava na to, da je u 2. st. u Panoniji moralo biti kršćana, premda ne nužno i kršćanskih zajednica, o kojima se znade tek od polovice 3. st.⁴² Međutim, šutnja izvora može neke pojave činiti manje ili više vjerojatnima, ali ih ne može bezuvjetno dokumentirati u pozitivnome ni u negativnom smislu. Svojevremeno je izražena pretpostavka da je Siscia već u 2. st. bila biskupija.⁴³ Teorija je malo vjerojatna, ali opće i lokalne povijesne okolnosti, koje su stvorile uvjete za takav način razmišljanja, potiču i na pokušaj da se u arheološkoj građi "prepoznaju" tragovi moguće rane prisutnosti kršćana na našem području. Osim prethodno spomenutih solarnih privjesaka [br. 2–4], ovamo pripadaju motivi koje kršćanski pisci radi neutralne simbolike ili nekih drugih svojstava smatraju prikladnima za izražavanje kršćanske poruke. Riječ je o bukoličkim prizorima s drvećem i pticama [br. 15a, 37], motivu ribe [br. 16–19], palme [br. 20a–b] i sidra [br. 15d, 21], te različitim geometrijski ili biljno stiliziranim križnim, odnosno kristogramskim oblicima [br. 22–36].⁴⁴

Emajlirana fibula-riba [br. 17] vjerojatno nije imala izvorno kršćansku namjenu, premda je takvoj mogla poslužiti. Privjesak od tankoga pozlaćenog lima u obliku ribe [br. 18] najvjerojatnije je bio zavjetno-kulturni predmet, ali je narav toga kulta nemoguće ustanoviti bez arheološkoga konteksta. To vrijedi i za olovnu pločicu s motivom dvaju dupina uz trozubac [br. 19], jer je on svojstven poganskoj i kršćanskoj simbolici.⁴⁵ Kršćansko je značenje u ovome primjeru vjerojatnije s obzirom da je motka između dupina stilizirana poput križa, te da i dupin i trozubac u kriptokršćanskome jeziku simboliziraju Krista, odnosno vjernike.⁴⁶ Od dvije je fibule u obliku sidra osobito zanimljiva ona iz Novačke [br. 15d], zamišljena kao kombinacija sidra i slova "S". Sidro je razmjerno beznačajan pojam u rječniku poganske simbolike, a u kršćanstvu se pojavljuje izrazito često, s različitim značenjima — spas, razum, a osobito nada (*spes*).⁴⁷ S obzirom da se na kršćanskim nadgrobniim natpisima uz

motiv sidra ponekad navodi riječ nada (*spes*), može se pretpostaviti da je fibula iz Novačke zamišljena kao predmet s dvostrukom simbolikom kršćanske nade. Nađena je u paljevinskome grobu, zajedno sa staklenim posudicama za mirise [br. 15b–c], sigilatnom zdjelicom [br. 15a], te većim brojem različitih keramičkih posuda.⁴⁸ Premda balsamariji imaju svoje mjesto u kršćanskome grobnom ritualu, a motivima drveća i rozeta na zdjelici također nije teško iznaći kršćanski simbolički smisao, ne može se pouzdano tvrditi da je riječ o kršćanskome grobu.⁴⁹ Međutim, ta se mogućnost ne smije ni isključiti, a prilika je upozoriti na zabludu da je inhumacija (skeletalno pokapanje) isključiva odlika i uvjet kršćanskoga ukopa. Kršćani se, istina, pretežno inhumiraju, ali manje radi obveze prema svome vjerskom nazoru, a više pod utjecajem općih duhovnih strujanja i mode vremena. Pojedini se kršćanski pisci zaustavljaju na problemu sudbine umrloga tijela u vezi s uskrsnućem i vječnim životom (Minucije Feliks, Tertulijan, Augustin), ali je Tertulijan osamljen u uvjerenju da je fizička cjelovitost tijela (njegova je raspadljivost pritom zanemarena!) uvjet ispunjenja najviše kršćanske dogme. Ostali se pisci drže razumnijega stava da se o tim stvarima brine Božja providnost.⁵⁰ Da je Tertulijan bio u pravu, kakva bi sudbina snašla cibalskoga mučenika Poliona, spaljenoga na lomači?!

Simbolika palme slična je u pogana, Židova i kršćana, s time da je na ranokršćanskim nadgrobniim natpisima ta biljka gotovo nezaobilazan motiv.⁵¹ Simbolički smisao motiva palme na zakovicama iz Siska [br. 20], ako je uopće postojao, nije moguće dokučiti. Stoljeće ili dva poslije taj će motiv, znatno stiliziran i

⁴¹ JELENIĆ 1921, 46.

⁴² O biskupu Cibala Euzebiju iz 3. st. KUNKERA—ULMAN—DRAGUTINAC 1972, 21.

⁴³ KOVAČIĆ 1924, 388.

⁴⁴ O kršćanskoj simbolici nabrojanih pojmova FORSTNER 1982, 19–22, 40–41, 169–170, 255–258, 379–402; ENGEMANN 1983. U geometrijski i biljno stiliziranim križnim oblicima prije 4. st. (usp. WESTERMANN—ANGERHAUSEN 1973; KÜHNEL 1994, 167) u pravilu se ne prepoznaje križna simbolika.

⁴⁵ ENGEMANN 1969, 1084; DIN 1957, 673; FORSTNER 1982, 248–249.

⁴⁶ Supra n. 30 i 45.

⁴⁷ STUMPF 1950, 440–443; FORSTNER 1982, 400–402.

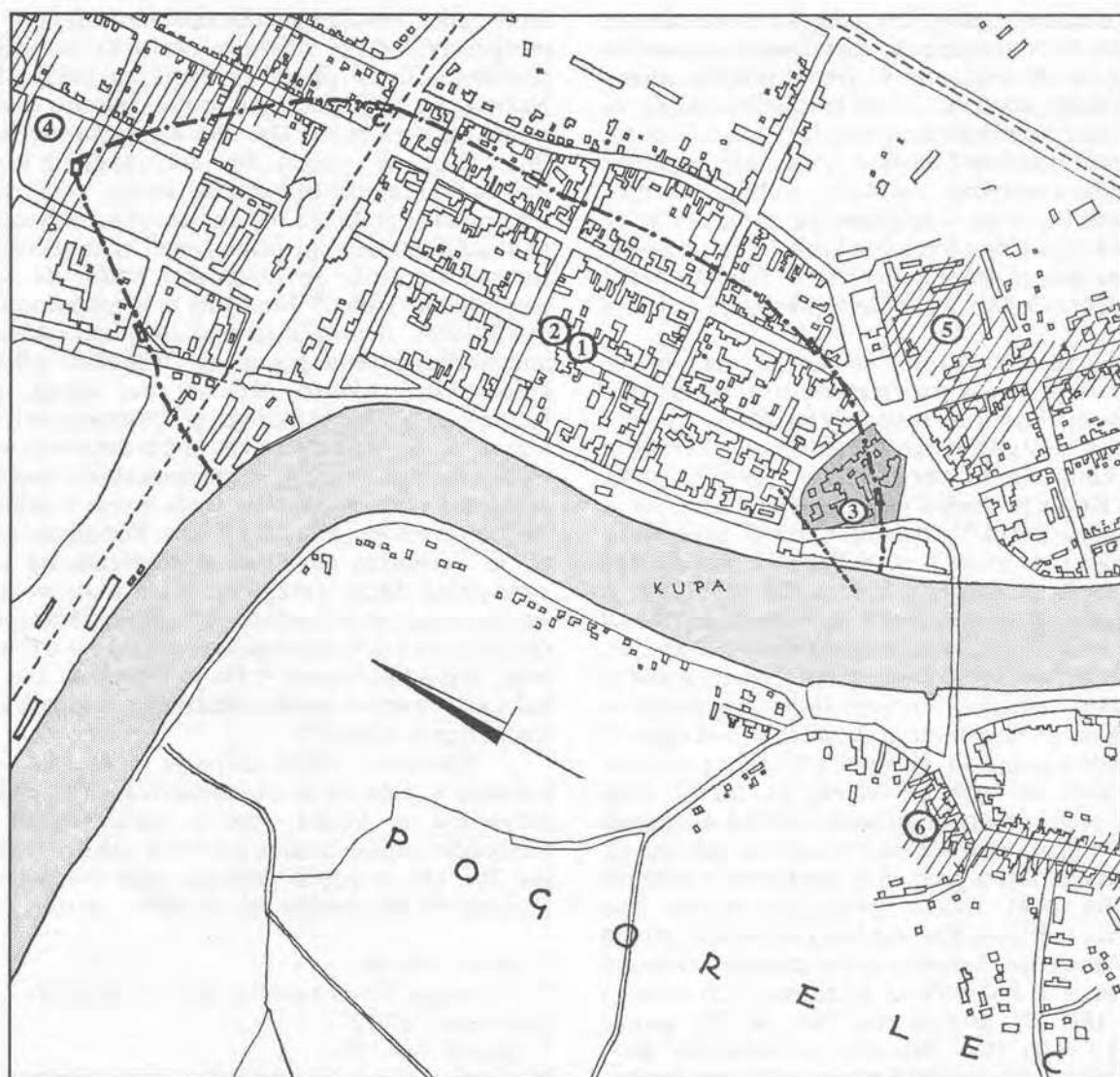
⁴⁸ ŠARIĆ 1981.

⁴⁹ O simbolici drveća i rozeta FORSTNER 1982, 149–154; BRIESENICK 1964, 107. O uporabi mirisa u grobnome ritualu Židova i kršćana BURGER 1966, 160; ESCURAC—DOISY 1967, 151; O mukotrpnome prepoznavanju kršćanskih grobova u Panoniji prije 4. st. THOMAS 1974, 146.

⁵⁰ O skeletalnome pokapanju kršćana KAISER—MINN 1983, 318; PLESNIČAR—GEC & suradnici 1983, 29. O drukčijemu mišljenju VAN DOORSELAER 1967, 44–50.

⁵¹ FORSTNER 1982, 169–170; MARUCCHI 1933, 190, *passim*; CRAVERI 1969, 86.

1. apsidalna građevina (ranokršćanska basilika)	4. ranokršćanski grobovi
2. apsidalna građevina (ranokršćanska bazilika ?)	5. ranokršćanski grobovi
3. ranokršćanski sarkofazi i kasnoantička građevina	6. ranokršćanski (?) grobovi

Slika 2. — Plan Siscije (Sisak) s naznačenim mjestima ranokršćanskih nalaza (prema: FABER 1973)

različito primijenjen na keramičkim svjetiljkama [br. 77a–b, 78b–d, 80, 132–133], znatno uvjerljivije upućivati na ranokršćanski sadržaj. Na sigilatnome posudu s prizorima drveća, cvijeća, vitica i ptica [br. 15a, 37] naziru se odjeci, ili — radije — prefiguracije kršćanskoga motiva rajskoga vrta.⁵²

Poglavlju o predmetima s mogućom kršćanskom simbolikom pridodajem i one koji podsjećaju na križni oblik, ili nose takav ukras, a slijedom toga i moguće simboličko značenje [br. 22–36]. Trostruka razina značenja nekoga oblika odnosi se na onoga tko ga osmišljava, zatim na onoga tko ga nosi, i naposljetku na onoga tko ga gleda, odnosno simbolički doživljava.

Ponekad je arheološki kontekst u prilici potvrditi da je predmet bio zamišljen kao kršćanski simbol, ali je nošen tako da je simbolika ostala prikrivena, odnosno iskrivljena.⁵³ Obrnutu situaciju nije teško predočiti, pogotovo stoga što je i literarno posvjedočena. Naime, kršćanski pisac Justin u 2. st., a i drugi nakon njega, tvrde da su svakodnevnne aktivnosti kršćana bile prožete znamenjem križa. Gorljivi su vjernici taj znak vidjeli čak i

⁵² FORSTNER 1982, 153; GOUGH 1973, 22; MIRKOVIĆ 1959, 215–216.

⁵³ STEIN 1991, 119.

u poprečnoj gredi jarbola, plugu, položaju očiju i nosa na licu čovjeka, raširenim rukama molitelja ili krilima ptica u letu i sličnim prizorima.⁵⁴ Stoga je teško odbaciti pretpostavku da su pojedinci, ovisno o religijskoj kulturi i vjerskoj pripadnosti, u predmetima koji oblikom ili ukrasom podsjećaju na križ, odnosno kristogram, vidjeli i odgovarajuću simboliku. U tome je smisao uključivanja takvih predmeta u temu o kršćanstvu, premda vremenski prethode klasičnome ranokršćanskom razdoblju.

III. Ranokršćanski horizont (3–4. stoljeće do 7. stoljeće.)

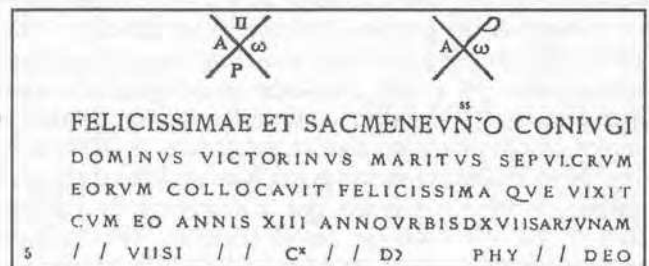
1. Urbanizam i arhitektura

Pretpostavlja se da je svako naselje gradskoga tipa (*civitas*) u Panoniji do polovice 4. st. imalo biskupa.⁵⁵ Međutim, na području se kontinentalne Hrvatske u izvorima spominju jedino biskupije u Sisku (Siscia), Vinkovcima (Cibalae), Osijeku (Mursa) i Ludbregu (Iovia?). Iz nabrojanih gradova, s izuzetkom Ludbrega, potječe većina ranokršćanskih predmeta. Značajniji nalazi otkriveni su u Velikim Bastajima [br. 170–171], Daruvaru [Aquae Balissae, br. 145–146], Varaždinskim Toplicama [Aquae Iasae, br. 139–141] i Budrovcima kod Đakova [Certissa, br. 155–163]. Preostali lokaliteti dali su, osim novca s kršćanskom simbolikom, pretežno "neutralne" nalaze kasnoantičkoga horizonta, koji tek uvjetno upućuju na ranokršćansku okolinu.

Premda je značajnijih ranokršćanskih građevina moralo biti barem u biskupskim središtima (Siscia, Cibalae, Mursa, Iovia), na području kontinentalne Hrvatske još nije otkrivena ni jedna izvorno ranokršćanska crkva. Jedino što se zasad može dokumentirati (Varaždinske Toplice), odnosno pretpostaviti (Ludbreg), jest preuređivanje javnih profanih zdanja u kršćanske sakralne građevine. O kršćanskim crkvama posredno govore i ostaci arhitekture i namještaja u Kamenici kod Vinkovaca, te Daruvaru. Uz pomoć je podatka iz starije literature i novijih, pretežno sondažnih istraživanja i slučajnih nalaza moguće doći do stanovitih saznanja o ranokršćanskome urbanizmu panonskih gradova u Hrvatskoj. S obzirom na neistraženost ranokršćanskoga horizonta na tome prostoru, gotovo je izlišno naglašavati da je manje riječ o istinskim spoznajama, a više o pretpostavkama koje tek treba provjeravati.

Rimska je Siscia (Sisak) primjer arheološkoga lokaliteta nedopustivo zapuštenog u odnosu na njegovu važnost i zastupljenost u antičkim izvorima.⁵⁶ Ipak je moguće, uz pomoć starih podataka i novijih spoznaja odrediti sigurne ili vjerojatne, odnosno pretpostavljene položaje ranokršćanskih nalaza (sl. 2). Pedesetih su godina ovoga stoljeća prigodom građevinskih radova pronađene dvije apsidne građevine. Jedna od njih, s apsidom na sjeveru (sl. 2, br. 1), naknadno je hipotetično poistovječena s bazilikom, koju je polovicom 19. st.

povjesničar Kukuljević opisao kao "veliku crkvu".⁵⁷ Taj je lokalitet, međutim, pod znakom pitanja, jer se ne može pouzdano ustanoviti da je riječ o jednom te istom zdanju, kao ni to da je bilo ranokršćansko. Druga je od dviju spomenutih apsidnih građevina bila orijentirana (sl. 2, br. 2), što pretpostavku o sakralnoj namjeni čini uvjerljivijom.⁵⁸ Po mome je mišljenju ipak najvjerojatnija ranokršćanska lokacija unutar grada ona u njegovu jugoistočnome uglu, u blizini suvremene župne crkve ("Stari Sisak") (sl. 2, br. 3). Ondje su zatečeni ranokršćanski sarkofazi Severile [br. 39] i Felicissime (sl. 3). Pretpostavljam da su bili u izvornome položaju, a ne odnekud doneseni, na što upozorava poganski sarkofag, iskopan na tome mjestu.⁵⁹ Na sjevernome je rubu toga dijela grada (na planu označen iscrtkano, sl. 2, br. 3) djelomice istražena raskošno opremljena kasnoantička, moguće stambeno-trgovačka građevina.⁶⁰ Nije stoga isključeno da je u Sisciji, kao i u tolikim drugim ranokršćanskim gradovima, jezgra kršćanske općine nastala oko prvobitne privatne zgrade, preinačene u "*domus ecclesiae*".⁶¹ Naslućuje se i kulturni kontinuitet do suvremenog razdoblja, jer je u tome dijelu grada župna crkva iz 19. st., sagrađena na mjestu starije, a do unatrag pedesetak godina ondje je bilo i groblje.⁶²

Slika 3. — Natpis sa sarkofaga iz Siska (CIL 3996a)

Izvangradsku ranokršćansku topografiju Siscije odlikuje miješanje poganskih i kršćanskih ukopa, odnosno nastavljanje kršćanskih groblja na poganska. Na sjeverozapadnome rimskom groblju (sl. 2, br. 4), gdje je prigodom građevinskih radova sedamdesetih godina srušena barokna kapela Sv. Kvirina, još su u prošlome stoljeću otkriveni ranokršćanski grobovi različitog oblika.⁶³ U novije je doba ondje pronađena metalna svjetiljka u obliku Jaganjca Božjeg [br. 76]. Kršćanski su ukopi ustanovljeni i na sjevernome dijelu južne

⁵⁴ DÖLGER 1958, 5–19; DÖLGER 1967, 7–9.

⁵⁵ MÓCSY 1974, 329.

⁵⁶ KOŠČEVIĆ 1991, 8, n. 5; HOTI 1993.

⁵⁷ FABER 1973, 155; NENADIĆ 1987, 78, sl. 4.

⁵⁸ NENADIĆ 1987, 78, sl. 3.

⁵⁹ BRUNŠMID 1909, 156, br. 349.

⁶⁰ FABER 1973, 135–138; NENADIĆ 1987, 78.

⁶¹ GABRIČEVIĆ 1987; JEDIN 1972, 409; KRAUTHEIMER 1975, 27.

⁶² Informacija kustosa GMSi Z. Burkowskiog.

⁶³ Informacija Z. Burkowskiog. Također NENADIĆ 1987, 84.

nekropole (sl. 2, br. 5). Ondje je pronađen prsten s kristogramom, naknadno zagubljen.⁶⁴ Kasnoantička je nekropola otkrivena i na lokalitetu Pogorelec (sl. 2, br. 6) na desnoj obali Kupe, gdje su zatečeni ulomci mramornih nadgrobnih natpisa, moguće ranokršćanskih, od kojih jedan s izrazom "*domus aeterna*".⁶⁵ S obzirom na dataciju (4–5. st.) i duhovne konotacije toga izraza, vjerujem da je radije riječ o židovskome ili kršćanskome, negoli poganskom natpisu.⁶⁶

Slika 4. — Prsten iz Srijemske Mitrovice

Zahvaljujući jednome izvanrednom povijesnom dokumentu, o duhovnome ozračju ranokršćanskih Cibala (Vinkovci) znamo više negoli o drugim gradovima. Riječ je o apologijskome govoru, što ga je lektor tamošnje crkve Polion održao pred civilnim vlastima, objelodanjujući dogmu i etiku još i tada proganjanog kršćanstva u tome dijelu Panonije.⁶⁷ Nažalost, pritom ne spominje građevinu u kojoj se okupljala kršćanska zajednica. A. Ulman ne dvoji da je biskupski sklop grada bio otprilike u njegovu središtu, u blizini današnjega glavnoga trga i župne crkve.⁶⁸ Tu bih lokaciju zasad smatrala tek "radnom pretpostavkom", jer je izvedena isključivo na temelju teoretskih promišljanja geomorfološke i urbanističke naravi, te općih povijesnih parametara o smještaju ranokršćanskih građevina, pa joj nedostaje bilo kakav arheološki argument. Po mome su mišljenju unutar grada dva moguća ranokršćanska lokaliteta. Jedan je od njih u blizini današnje pravoslavne crkve (sl. 5, br. 1), gdje je polovicom prošloga stoljeća iskopan ulomak ranokršćanskoga nadgrobnog natpisa [br. 97]. Nepo- sredno unutar sjevernoga gradskog bedema pronađen je temelj kasnoantičke zgrade (sl. 5, br. 2) s uzidanim ulomcima razbijenih kipova poganskih božanstava.⁶⁹ Na tome se mjestu može pretpostaviti razaranje hrama, koje bi prethodilo izgradnji kršćanske crkve.⁷⁰ Na tu mogućnost upućuje i zakonitost ranokršćanskoga urbanizma, prema kojoj svakoj crkvi unutar grada odgovara groblje na najbližoj, odnosno najprikladnijoj izvangradskoj lokaciji.⁷¹ Naime, neposredno sjeverno od mjesta razorenoga hrama proteže se uz cestu prema Mursi cibalska nekropola (sl. 5, br. 4), na kojoj su zatečeni najznačajniji ranokršćanski nalazi — sarkofag i nadgrobnja ploča [br. 95, 96]. Ondje je pronađena i kršćanskome sadržaju bliska gnostička pločica [br. 7].⁷²

Najvažniji je ranokršćanski lokalitet u Vinkovcima, ako ne i na cjelokupnome području kontinentalne Hrvatske, memorijalno–cemeterijalni sklop u Kamenici (sl. 5, br. 3), udaljen oko 1,5 km od istočnoga gradskog zida, uz cestu prema Sirmiju (Srijemska Mitrovica). Nastavlja se na smjer protezanja istočne nekropole Cibala, ali je od nje udaljeniji, odnosno odvojen cezurom u nalazima, što, međutim, nije konačno arheološki potvrđeno. U okviru istočne nekropole pronađen je grob s veoma bogatim priložima (tri brončane posude, ulomci stakla, te dva izložena predmeta — zlatni prsten i srebrna fibula [br. 105a–b]), koji su u nekim detaljima bliski kršćanskome sadržaju.⁷³ U istraživanjima 1968. god. u Kamenici, na vidjelo su izišle dvije podzemne grobne prostorije — svaka sa po dva groba — objedinjene, prema pretpostavci istraživača, nadzemnom konstrukcijom u obliku mauzoleja.⁷⁴ Toj su građevini pripisani ostaci mramornih transena (dijelovi prozora ili oltarskih pregrada) [br. 103a–c] i oplatnih ploča od raznobojnoga mramora [br. 104a–f]. Ulomci mramornih natpisnih ploča [br. 98–101] vjerojatno su, s obzirom na debljinu (2–4 cm), također bili dijelovi zidne oplata mauzoleja, odnosno grobne kapele. Međutim, veličina kapitela [br. 102], koji je još potkraj prošloga stoljeća dospio u današnji zagrebački Arheološki muzej, upozorava na to da u Kamenici treba očekivati monumentalniju arhitekturu, vjerojatno baziliku. Prema paleografiji natpisa [br. 98–101] cijeli se sklop može datirati u 4–5. st., s time da stariji nalazi daju naslutiti da je kršćanski ambijent izrastao u okviru ili na mjestu privatnoga imanja iz 3. st.⁷⁵ Udaljenost Kamenice od gradskoga perimetra Cibala (oko 1,5 km) odgovara podatku iz "*Acta sancti Pollionis*", prema kojemu je mučenik Polion spaljen na mjestu, udaljenome od grada jednu rimsku milju (1478,5 m). Pretpostavka o povezivanju Kamenice s navedenim povijesnim podatkom posvema je uvjerljiva.⁷⁶ Uistinu je šteta da je taj lokalitet, tek dodirnut istraživanjima, izgubljen za dugi niz godina, jer se zatekao u području

⁶⁴ NENADIĆ 1987, 85. Umjesto njega izlažemo gotovo identičan primjerak iz Srijemske Mitrovice (sl. 4).

⁶⁵ BRUNŠMID 1909, 153 br. 344, 161 br. 353.

⁶⁶ STOMMEL 1959, 109–128.

⁶⁷ KUNKERA — ULMAN — DRAGUTINAC 1972, 27–53.

⁶⁸ ULMAN 1990, 14.

⁶⁹ BRUNŠMID 1902, 137–139.

⁷⁰ MIGOTTI 1993, 226.

⁷¹ MIGOTTI 1990, 61.

⁷² DIMITRIJEVIĆ 1979, 156–158.

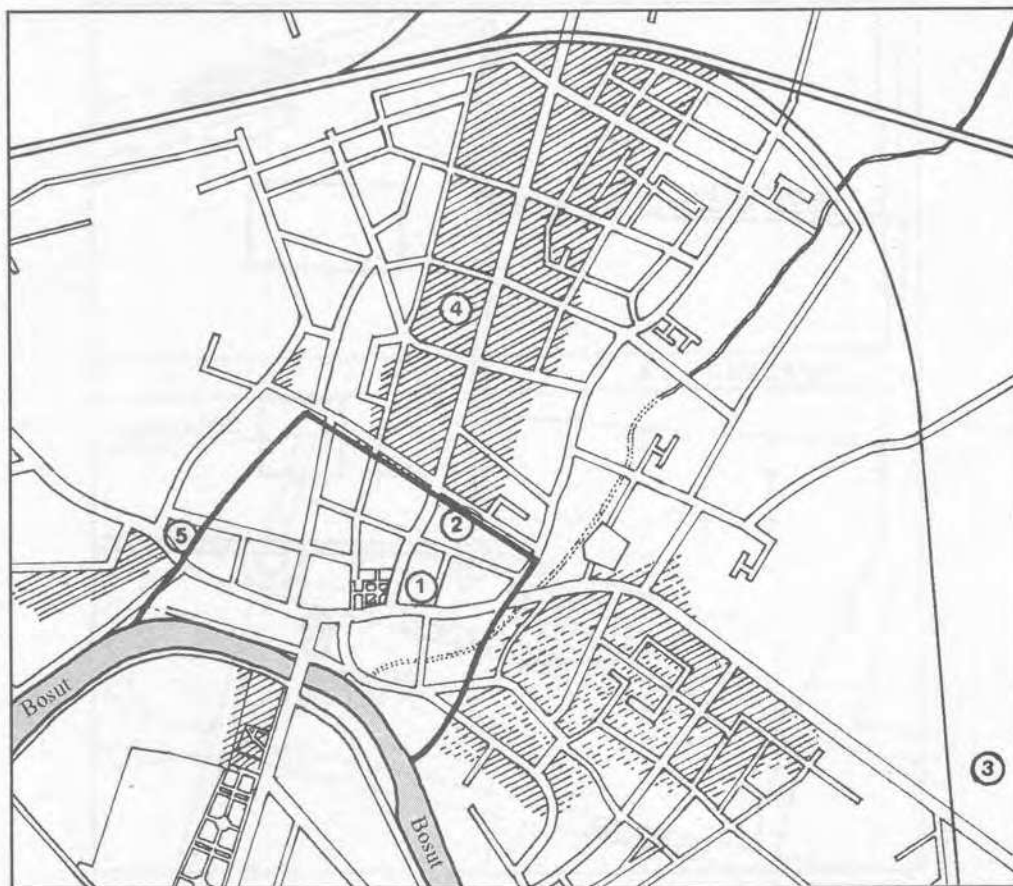
⁷³ DIMITRIJEVIĆ 1979, 278, K–II, br. 29. O prilaganju staklenih posuda i natpisima VTERE (FELIX) u kršćanskome ritualu supra n. 120–125 i 189–192.

⁷⁴ DIMITRIJEVIĆ 1979, 180–183; ŠARANOVIĆ–SVETEK 1968, 108.

⁷⁵ ŠARANOVIĆ–SVETEK 1968, 108.

⁷⁶ DIMITRIJEVIĆ 1979, 181–182.

1. ranokršćanski grob	4. ranokršćanski grobovi
2. kasnoantička (sakralna ?) arhitektura	5. ranokršćanski (?) lokalitet (Meraja)
3. cemetrijalno-memorijalna arhitektura (Kamenica)	

Slika 5. — Plan Cibala (Vinkovci) s naznačenim mjestima ranokršćanskih nalaza (prema: DIMITRIJEVIĆ 1979)

ratnih zbivanja. Njegovo bi sustavno arheološko iskopavanje pružilo neprocjenjivih saznanja o ranome kršćanstvu u hrvatskome dijelu Panonije.

Prije nalaza u Kamenici često se kao mogući ranokršćanski lokalitet spominjala Meraja (sl. 5, br. 5), smještena neposredno izvan gradskog bedema.⁷⁷ Ondje je u blizini raskošne rimske građevine i drugih istodobnih nalaza nastao srednjovjekovni kršćanski centar s crkvom Sv. Ilije.⁷⁸ Nema, međutim, arheoloških potvrda za pretpostavku o ranokršćanskome horizontu toga lokaliteta.

Među panonskim se gradovima u Hrvatskoj jedina Mursa (Osijek) može pohvaliti izvornim povijesnim dokumentom o postojanju martirijalne crkve.⁷⁹ Međutim ta, ni bilo koja druga ranokršćanska građevina, odnosno kultno središte tamošnje kršćanske (arijanske!) zajednice, ne može se pouzdano utvrditi. Pretpostavlja se da je "basilica martyrum" identificirana u ostacima arhitekture izvan jugozapadnoga gradskog bedema (sl. 1, br. 2), u blizini mjesta gdje se predviđa i lokacija amfiteatra.

Naime, uz pomoć podataka o nalazima iz 18. st. i rezultata novijih sondažnih istraživanja, D. Pinterović je u maloj okrugloj građevini s pravokutnim dodatkom (sl. 6) na tome mjestu "prepoznala" martirijalnu baziliku Murse.⁸⁰ Pretpostavka da je opisano zdanje bila jezgra većega crkvenog sklopa, koji nikada nije dovršen, nije dostatno uvjerljiva.⁸¹ Naziv *bazilika*, što ga je uporabio Sulpicije Sever, kao i činjenica da se u vrijeme bitke protiv Magnencija onamo sklonio car Konstancije, upozorava na veću građevinu. Pretpostavljam da je ona bila sagrađena na spomenutoj, ili nekoj drugoj lokaciji, ali joj se nije ušlo

⁷⁷ KUNKERA—ULMAN—DRAGUTINAC 1972, 15.

⁷⁸ DIMITRIJEVIĆ 1979, 181–182.

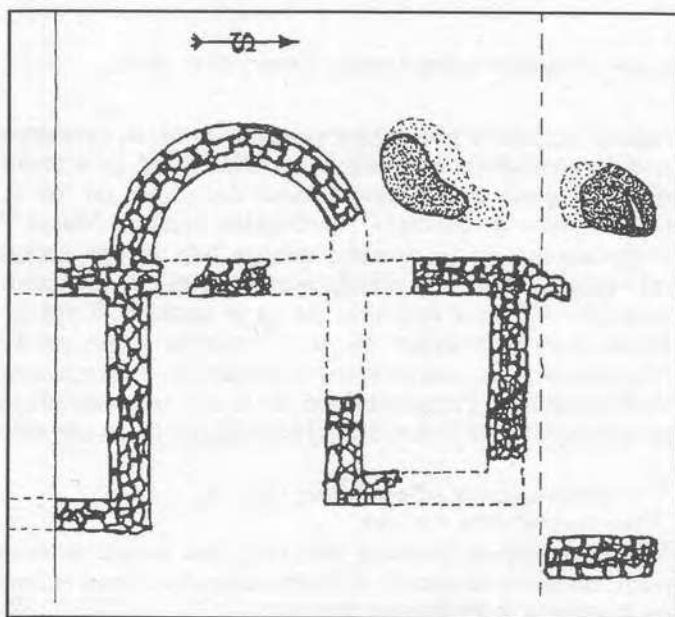
⁷⁹ Podatak Sulpicija Severa iz 351. god., kada se tijekom bitke protiv uzurpatora Magnencija u baziliku mučenika u Mursi sklonio car Konstancije II. PINTEROVIĆ 1980, 62.

⁸⁰ PINTEROVIĆ 1980.

⁸¹ PINTEROVIĆ 1980, 63.

Slika 6. — Plan jugoistočnog dijela Murse s položajem tzv. bazilike mučenika (prema: PINTEROVIĆ 1980)

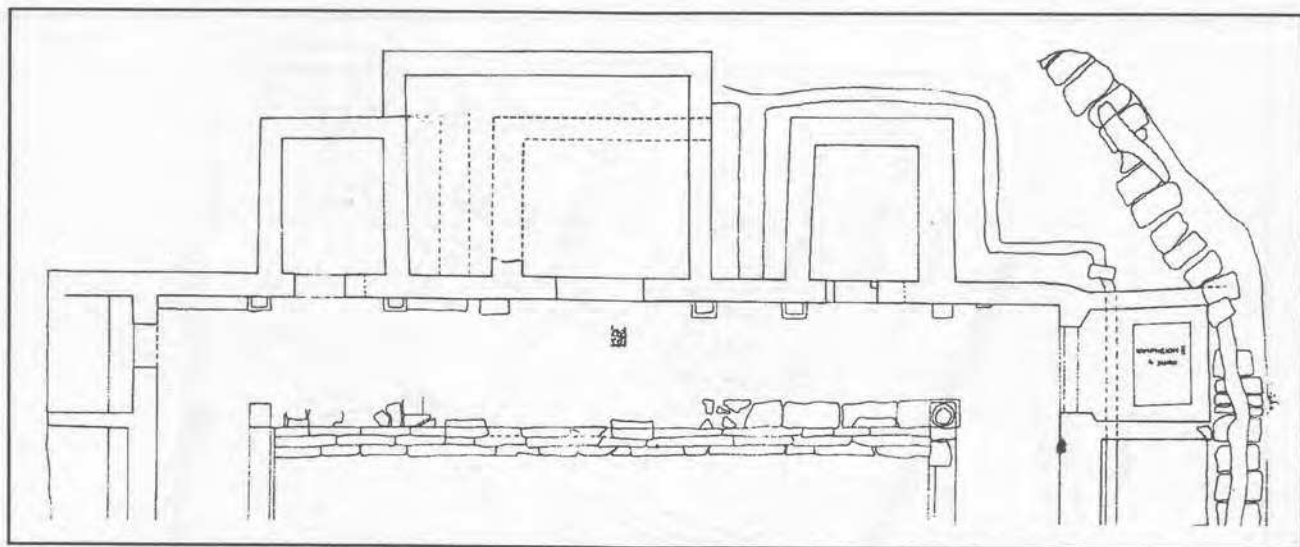

Slika 7. — Apsidalna bazilikalna građevina u Muris (usp. sl. 1, br. 5)

u trag. S obzirom da mjesto nalaza ranokršćanskih nadgrobni ploča iz Osijeka [br. 114–118] nije poznato, nezahvalno je nagađati o kršćanskim ukopima u okviru nekropola Murse. Ostaje pretpostavka o opisanome memorijalno–cemeterijalnom sklopu, uvjerljiva utoliko što je na tome mjestu uistinu rimska nekropola. Zanimljivo je da je u blizini, ali unutar gradskih zidova, među kasnoantičkim ukopima zatečen i olovni sarkofag, u kojemu je bila gema s ugraviranim pastoralnim prizorom, vjerojatno Dobrim Pastirom [br. 127]. Koncentracija nalaza na položaju donjogradskoga pristaništa sjeverno od rimskoga bedema (sl. 1, br. 3) također upućuje na ranokršćanski lokalitet. Ondje su pronađeni ranokršćanski predmeti [br. 134, 119b]⁸², te nekolicina iz tzv. pretkršćanskoga horizonta [br. 31, 35, 37]. S obzirom na to da je oko tristo metara odatle (sl. 1, br. 4), pronađen sarkofag s priložima [br. 120a–d] (T. I:1), koji upućuju na kršćanski grobni ritual, moguće je na cijelome tom prostoru očekivati ranokršćanske nalaze.⁸³

⁸² Supra n. 111–113.

⁸³ O mogućoj kršćanskoj simbolici prilaganja staklenih posuda u grobove supra n. 120–125.

Slika 8. — Tlocrt kapitolijuskog hrama u Varaždinskim Toplicama (prema: GORENC—VIKIĆ 1979)

Unutar grada, u blizini sjeverozapadnoga ugla, djelomice je istražena bazilikalna građevina s apsidom na zapadnoj strani, datirana u 4. st. (sl. 1, br. 5; sl. 7).⁸⁴ Na tome je mjestu pronađena i ranokršćanska fibula [br. 122]. Pretpostavka o rezidencijalnoj bazilici cara Valensa nije dostatno uvjerljiva. Naime, rubna lokacija radije govori u prilog ranokršćanskome sakralnom zdanju, pogotovo što su carske rezidencije u panonskim gradovima mahom smještene u njihovim središtima.⁸⁵

Grupiranje moguće ranokršćanskih nalaza zamjećuje se u jugoistočnome dijelu grada (sl. 1, br. 6). Ondje je, osim mramorne posude [br. 119a] i figurice janjeta [br. 128], pronađen i ulomak freske s likom ribe u medaljonu.⁸⁶

Do početka 4. st. termalni sklop u Varaždinskim Toplicama (Aquae Iasae) imao je pretežno lječilišni karakter s naglašenim kulturnim sadržajem. U doba Konstantina (306–337. god.) ta je urbanistička cjelina prostorno i funkcionalno preuređena, tako da je naglasak slječilišne usmjeren na reprezentativnu, a potom i gospodarsku ulogu.⁸⁷ Već se tada naziru detalji, koji odražavaju carevo monoteističko (kršćansko ?) raspoloženje. Prigodom preuređenja kapitolija, izvorno simetričnoga trodijelnog prostora (sl. 8), naglašava se srednji hram, a u Konstantinovu se natpisu o obnovi kupališta [br. 139] spominje uvođenje nedjeljnih sajmova (*nundinae die Solis*). Pretpostavljam da je u svojim vjerskim nedoumicama tom odredbom car "počastio" jednako Sola i Krista, ali u njoj ipak vidim kršćansku komponentu u gospodarskome uređenju naselja. Konstantin je, naime, 321. god. zakonom odredio nedjelju, kršćanski blagdan otprije, danom svetkovine za cijelo Carstvo.⁸⁸ Postupna je kristijanizacija napokon u drugoj polovici 4. st. osmišljena adaptacijom kupališne bazilike u kršćansku crkvu.⁸⁹ Tom je prigodom na njezin

južni zid prigradna prostorija poput nartekse, koja je vjerojatno objedinjavala različite funkcije pomoćnih bazilikalnih prostora — nartekse, krstionica, katekumeneja (sl. 9). Unutrašnja je stijenka njezina južnoga zida bila oslikana geometrijski stiliziranim prizorom rajske ograde u obliku mreže tzv. Andrijinih križeva, izvedenih crvenom bojom na žućkastoj podlozi sa zelenkastim nijansama [br. 141]. Manji dio te freske slabo je sačuvan na samome mjestu (T. I:2).⁹⁰ U središnjoj bazilikalnoj prostoriji pronađen je ulomak stropne freske, na kojoj je prikazana glava sveca s bradom i aureolom [br. 140].

Ostaje neobjašnjenom činjenica da u okviru ovakvoga građevinskoga sklopa, sustavno istraživana dvadesetak godina, počevši od 1953. god., nisu na vidjelo izašli pokretni ranokršćanski predmeti.

Ranokršćanska urbanistička cjelina Aquae Iasae ima sličnosti s obližnjim Ludbregom, gdje se u posljednje vrijeme nastoji locirati biskupija Iovia.⁹¹ Prema tome bi Jovija bila crkvenoupravno središte naselja u Varaždinskim Toplicama. I u Ludbregu je manjak ranokršćanskih nalaza velika zagonetka, s obzirom da su zaštitna istraživanja (1968–1979. god.) potvrdila naseljenost grada od 1. do 6. st.⁹² Sličnost se dvaju

⁸⁴ BULAT 1989, 199.

⁸⁵ PÓCZY 1980, 250.

⁸⁶ Neobjavljen, privremeno nedostupan.

⁸⁷ GORENC — VIKIĆ 1979, 41.

⁸⁸ FRANZEN 1988, 54–55; ADAM 1993, 283–286.

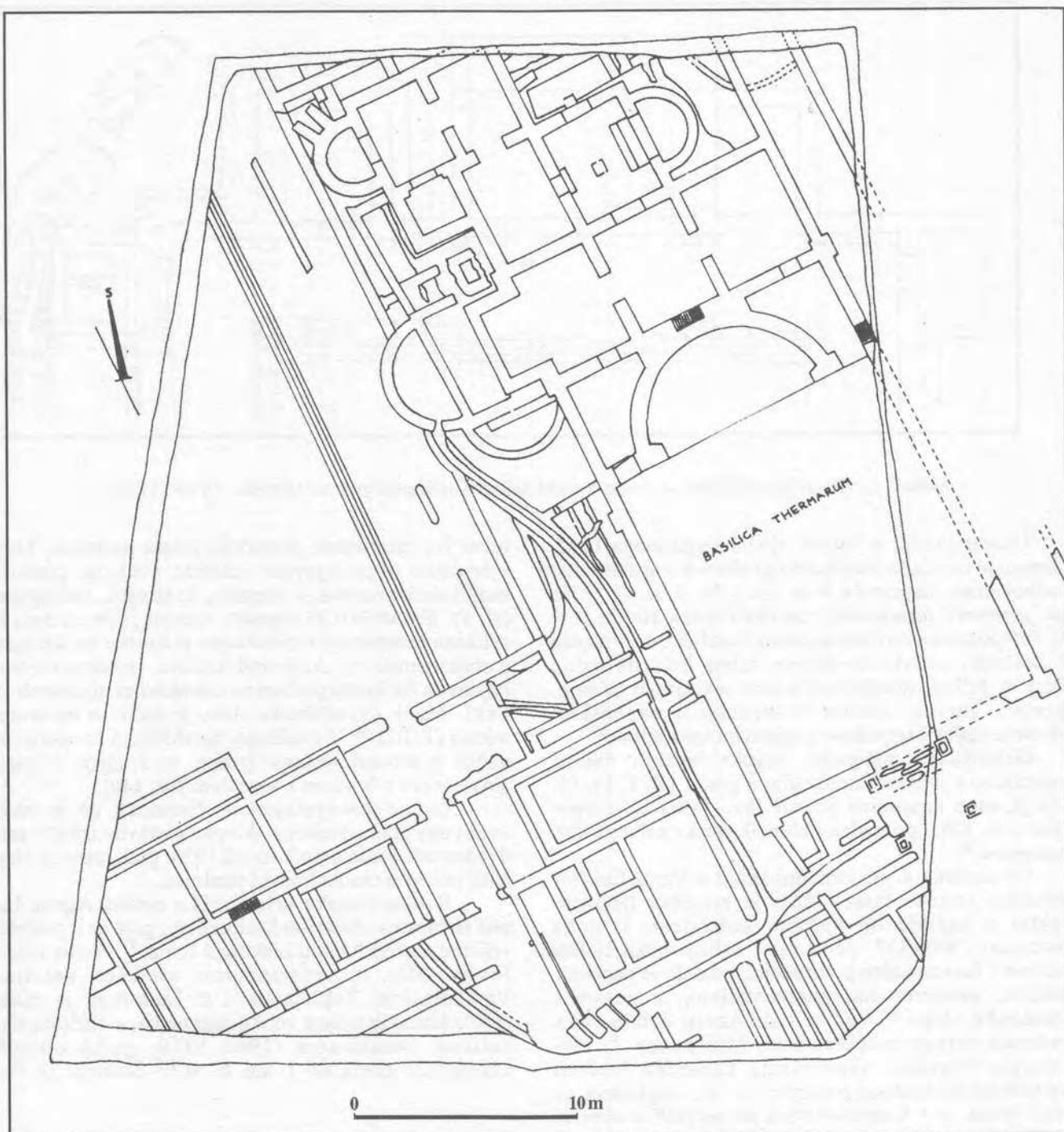
⁸⁹ GORENC — VIKIĆ 1979, 43; VIKIĆ—BELANČIĆ 1978, 590.

⁹⁰ O geometrijski stiliziranim prizorima rajske ograde MARUCCHI 1933, 167; GARRUCCI 1873, Tav. 12; KÁDÁR 1969, 188.

⁹¹ JARAK 1994, 35.

⁹² VIKIĆ—BELANČIĆ 1978a, 168.

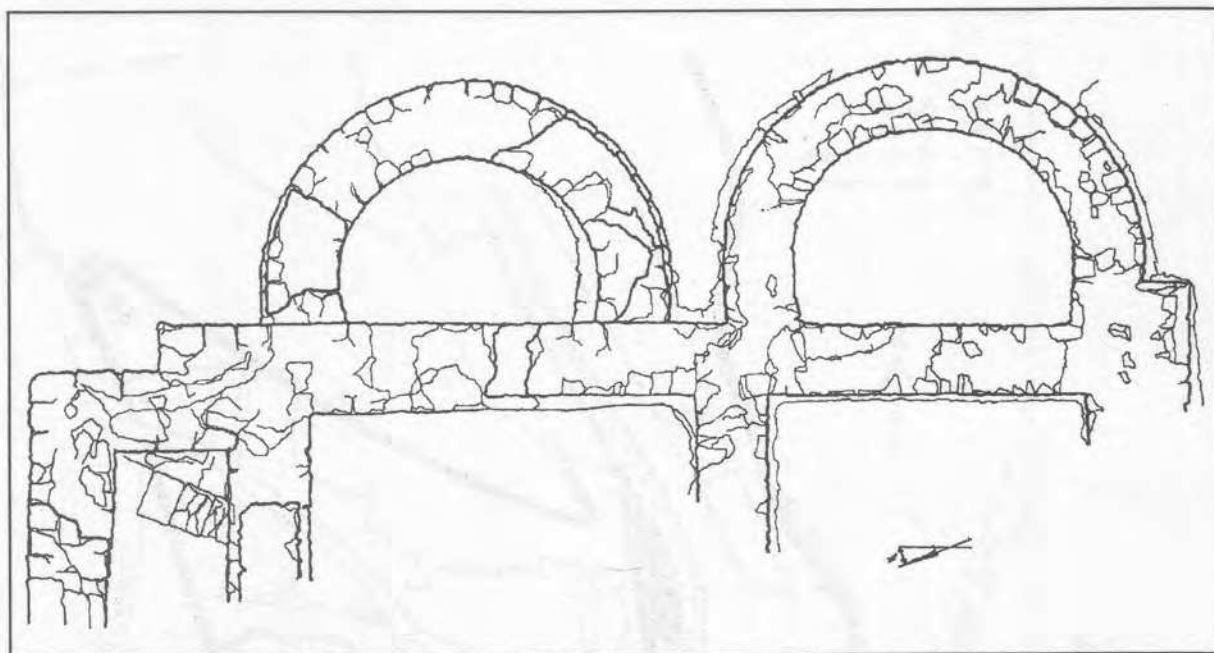

Slika 9. — Bazilika u Varaždinskim Toplicama (prema: GORENC—VIKIĆ 1979)

lokaliteta očituje i u arhitekturi. Naime, pretpostavlja se da je prva kršćanska crkva u Joviji uređena u prostoru termi potkraj 4. st. Tom je prigodom jedan od tri apsidna bazena uklonjen i zamijenjen trijemom. Novonastali je pretpostavljeni sakralni objekt (sl. 10) imao tlocrt u obliku dvoapsidne građevine s bočnim hodnikom.⁹³ Premda je

riječ o urbaniziranome naselju, vjerojatno biskupskome središtu, nije se ušlo u trag ranokršćanskoj nekropoli. Jedan moguće kršćanski ukop s priloženim mačem i staklenom čašom [br. 142a–b] pronađen je unutar grada

⁹³ VIKIĆ–BELANČIĆ 1978, 591–592, sl. 4,5.

Slika 10. — Termalna arhitektura u Ludbregu nakon preuređenja u sakralnu građevinu (prema: VIKIĆ-BELANČIĆ 1984)

Slika 11. — Plan Jovije (Ludbreg) s položajem termi/crkve (prema: VIKIĆ-BELANČIĆ 1984)

blizu termi, odnosno crkve, dok su sarkofazi, ali bez specifičnih kršćanskih obilježja, zatečeni na nekropoli jugoistočno od grada, uz cestu prema Varaždinskim Toplicama.⁹⁴

Urbanistički je razvitak Jovije obilježen osobitošću koja se odnosi na orijentaciju arhitekture. Dok su, naime, starije građevine usmjerene po osi sjever-jug, kasnoantičke slijede orijentaciju istok-zapad.⁹⁵ Vjerujem da je ta pojava prouzročena uvođenjem kršćanskoga elementa u gradsku strukturu. Drugim riječima, kasnoantičke su građevine vjerojatno slijedile orijentaciju termi, preuređenih u crkvu, ili pak odgovarajuće usmjerenje biskupske bazilike Jovije, uz pretpostavku da je ona postojala na nekoj drugoj lokaciji. U tome je smislu indikativan položaj suvremene župne crkve Sv. Trojice u krajnjem sjeverozapadnome uglu grada (sl. 11). I ona je orijentirana, podignuta na mjestu srednjovjekovne crkve, sagrađene izravno nad kasnoantičkim bedemom.⁹⁶ Inače, promjena usmjerenja gradskoga tkiva zapažena je i u kasnoantičkoj fazi Murse, ali nije podrobnije ispitivana, niti obrazložena.⁹⁷

Gradski perimetar rimskoga Daruvara (Aquae Balissae) nije pouzdano definiran, a sam je grad, usprkos činjenici da slučajni nalazi nagovještaju prvorazredan arheološki lokalitet, gotovo potpuno neistražen (sl. 12).⁹⁸

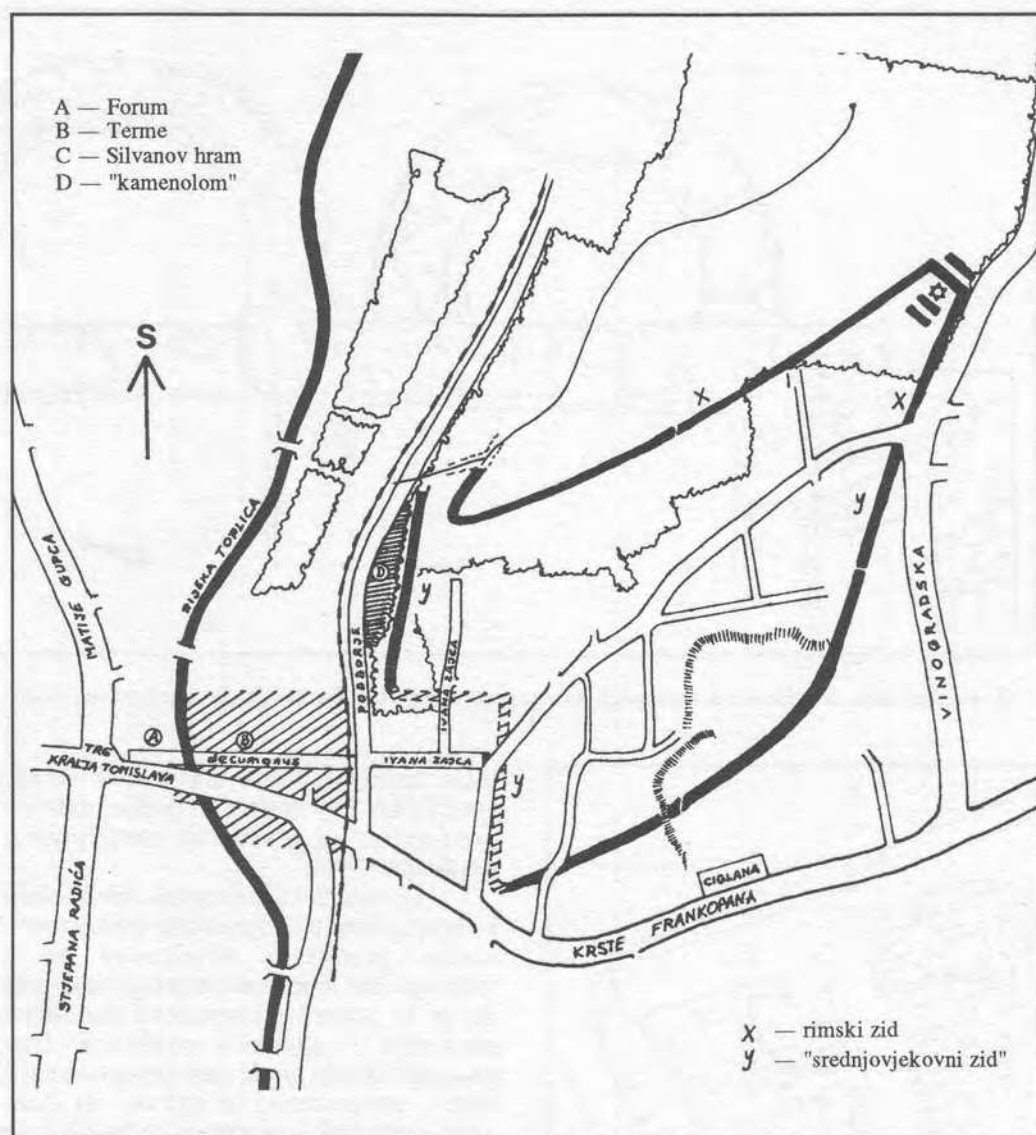
⁹⁴ VIKIĆ—GORENC 1981, 92.

⁹⁵ VIKIĆ-BELANČIĆ 1984, 161.

⁹⁶ VIKIĆ-BELANČIĆ 1984, 135.

⁹⁷ BULAT 1989a, 21–22. O istoj pojavi u drugim panonskim gradovima PÓCZY 1980,350

⁹⁸ SZABÓ 1934.

Slika 12. — Plan Daruvara (prema: Berislav Sheibal, Daruvar)

Na mjestu rimskih termi i Silvanova hrama danas je hotelsko-lječilišni sklop. Najvjerojatnije su ondje, prigodom građevinskih radova pedesetih godina ovoga stoljeća, pronađena dva predmeta [br. 145–146], ukrašena izvanrednom reljefnom skulpturom. Naime, u inventarskoj knjizi Gradskoga muzeja u Bjelovaru ubilježen je podatak da je 1950. god. uprava Daruvarskih Toplica toj ustanovi poklonila stup s bazom [br. 146]. S obzirom na sličnu stilizaciju biljnoga ukrasa na cilindričnoj posudi [br. 145] i bazi stupa, te na istovrsan kamen od kojega su isklesani, pretpostavljam da su oba predmeta bila dio zajedničkoga inventara jednog prostora, te da su istom prigodom dospjela u bjelovarski muzej. Premda im datacija i namjena nisu dokraja razjašnjene, njihov oblik i ukras upućuju na sakralnu građevinu iz 6. ili

7. st., vjerojatno preuređenu na prostoru rimskih termi. Slična pojava dokumentirana u Varaždinskim Toplicama i pretpostavljena u Ludbregu daje naslutiti da je uređivanje kršćanskih sakralnih zdanja u rimskim termama opće mjesto ranokršćanskoga urbanizma u kontinentalnoj Hrvatskoj. To je, inače, uobičajena pojava i u drugim krajevima.⁹⁹

Oblik kamene posude iz Daruvara, kao i simbolika reljefnih prizora na njezinoj oplati, upućuju na krstionicu, odnosno krsni zdenac. Stup je mogao biti u funkciji oltarskoga postolja ili baldakinske konstrukcije. Oblik mu je rijedak, ali ne i posve nepoznat u antičkome

⁹⁹ STOMMEL 1959a; PAPAGEORGHIOU 1985, 304.

razdoblju.¹⁰⁰ Jedinствен je i biljni motiv (lepezasto rašireni šiljati listovi s grozdolikom cvjetnom čaškom), koji ga prekriva poput saga, što je inače uobičajen stilski postupak u ukrašavanju ranokršćanskoga namještaja i građevinskih elemenata.¹⁰¹ Prizori na posudi — golubovi i paunovi uz duboku zdjelu, odnosno kalež, te zečevi uz stiliziranu biljku (drvo života?), potpuno se uklapaju u ikonografsko-simboličke obrasce, kojima se u ranokršćanskome razdoblju predočava krštenje.¹⁰² Stoga pretpostavljam da je kamena posuda bila krstionica, točnije krsni zdenac. Premda su ranokršćanske piscine u pravilu ukopane, to razdoblje poznaje i slobodne recipijente manjih dimenzija, prikladne za krštavanje djece, odnosno odraslih osoba polijevanjem.¹⁰³ Pored toga, na ranokršćanskim se lokalitetima u pravilu zatiču oveće, najčešće mramorne posude s ručkama [usp. br. 41, 119a–b] koje su najvjerojatnije služile kao škropionice, ali moguće i prijenosne piscine.¹⁰⁴ Reljefni prizori na predmetima iz Daruvara odaju kasnoantičku ikonografsku zamisao i "barbariziranu" izvedbu, koja je osobito izražena u tehnici plošnoga klesanja, gomilanju prizora, odabiru nesvakidašnjih oblika (zdjele, odnosno kaleži umjesto kantarosa, "lanac" kao donja bordura posude, biljni motiv na stupu) i neujednačenoj kvaliteti izrade pojedinih detalja. Sve zajedno, uključujući i okolnosti nalaza, upućuje na datiranje u okvirima 6. i 7. st. S obzirom na nedostatak bližih analogija, izgleda da je riječ o jedinstvenim primjercima, koji nagovještavaju prijelaz prema srednjovjekovnim oblicima liturgijskoga namještaja. Ostavljajući otvorenom mogućnost da su ti predmeti izrađeni u kasnijem srednjovjekovnom razdoblju, treba naglasiti da je njihov ikonografski predložak morao biti antički.

Time je iscrpljen pregled urbanih ranokršćanskih sredina. U ruralnim bi prostorima ranokršćanske ambijente trebalo očekivati u ladanjsko-gospodarskim zdanjima (*villae rusticae*) s kasnoantičkim horizontom (primjerice Drenje, Jalžabet, Petrijanec).¹⁰⁵ Ako ne drukčije, antičkim je stanovnicima Drenja kršćanska simbolika kao carska propaganda bila poznata putem novca.¹⁰⁶ Inače, drugdje na nabrojenim lokalitetima istraživači nisu uočili specifično kršćanske ostatke.

Krajnji se zapadni dio kontinentalne Hrvatske u pogledu prirodno-zemljopisnih uvjeta nadovezuje na alpski prostor susjedne Slovenije, ranokršćanski krajolik koje je obilježen lancem utvrda s odgovarajućim sakralnim sklopovima.¹⁰⁷ Jedinu djelomice istraženi srodan lokalitet na području Hrvatske je Ozalj. Premda su ostaci građe ranokršćanskoga horizonta oskudni [br. 147–148], pod temeljima i u neposrednoj blizini romaničke crkve otkriveni su kasnoantički zidovi, u kojima autor istraživanja s pravom pretpostavlja ranokršćansku građevinu.¹⁰⁸

Slične, ali skromnije refugijalne cjeline naslućuju se u Kuzelinu i Okiću. Usprkos razmjerno velikoj površini (200 x 40 m) naselja na Donjoj Glavnici u Kuzelinu i redovitim arheološkim istraživanjima od 1981. god., u kojima je potvrđeno njegovo trajanje od 1. do 6. st., sakralna arhitektura nije uočena.¹⁰⁹ Kršćanski ambijent

jedva da je posvjedočen i sitnim predmetima [br. 149, 154].

Sondiranjem u 1990. god. utvrđen je refugijalni karakter inače neistražene prapovijesne gradine i kasnoantičkoga utvrđenja Sveta Marija pod Okićem. Istovremeno se ušlo u trag kasnoantičkoj nekropoli u podnožju, na lokalitetu Popov dol, odakle su još na početku ovoga stoljeća u zagrebački Arheološki muzej dospjeli mnogi predmeti [br. 175–176].¹¹⁰

Izvorna ranokršćanska sakralna arhitektura u kontinentalnoj Hrvatskoj nije nigdje pouzdano utvrđena, a slično vrijedi i za liturgijski namještaj. Osim spornih predmeta iz Daruvara [br. 145–146], ostaci građevinskih elemenata i liturgijske opreme pronađeni su jedino u Kamenici kod Vinkovaca [br. 102–104]. Međutim, kategoriji liturgijskoga namještaja uvjetno bih priključila veće mramorne posude sa četiri ovalne ili četvrtaste drške, od kojih jedna sa žlijebom za izlivanje tekućine [br. 41, 119a–b]. Ti predmeti nisu izvorno ranokršćanski. Zatiču se na lokalitetima iz 3–4. st., gdje su, smatra se, imale profanu namjenu u domaćinstvu.¹¹¹ S obzirom na impozantne dimenzije i skupocjen materijal (mramor), posude iz Siska [br. 41] i Osijeka [br. 119a–b], mogle su imati pretkršćansku kulturnu namjenu. Takvi su predmeti istovremeno nezaobilazni na ranokršćanskim nalazištima gdje su, pretpostavlja se, služile kao prenosivi krsni zdenci ili posude za posvećenu vodu.¹¹² Mnogobrojne su, u varijanti s dvije ručke, i na lokalitetima u Dalmaciji.¹¹³ S obzirom na čitave posude sa četiri ručke

¹⁰⁰ BOKOTOPULOS 1980, 152, T. 94 a.

¹⁰¹ VOLBACH 1958, 59, Abb. 80; BASLER 1972, sl. 167, *passim*.

¹⁰² JELIČIĆ 1984, 35–36; GARRUCCI 1880, 6, Tav. 406/6–17; FORSTNER 1982, 231, 242, 260.

¹⁰³ ROSENTHAL-HEGINBOTTOM 1982, 179; KHATCHATRIAN 1962, 121, Fig. 204.

¹⁰⁴ FISKOVIĆ 1971, 148; BRØNDSTED 1928, 98, Fig. 93; KHATCHATRIAN 1971, 38; TÖRÖK 1975, 120–122, Fig. 14; EGGER 1963 b.

¹⁰⁵ Jalžabet: VIKIĆ-BELANČIĆ 1968; Petrijanec: ŠARIĆ 1978; Drenje: Drenje 1987.

¹⁰⁶ Drenje 1987, 56, br. 11–14.

¹⁰⁷ CIGLENEČKI 1987.

¹⁰⁸ ČUČKOVIĆ 1994.

¹⁰⁹ SOKOL 1986.

¹¹⁰ GREGL 1993a.

¹¹¹ FISKOVIĆ 1971, 148; TÖRÖK 1975, 121–122.

¹¹² *Supra* n. 104.

¹¹³ BRØNDSTED 1928, 98, Fig. 93.

iz Siska [br. 41] i iz nepoznatoga mjesta u Baranji (T. II:1), osječke ulomke vjerojatno treba rekonstruirati na sličan način.

2. Nekropole i pojedinačni grobni nalazi

Radi osobitoga odnosa kršćana prema pitanjima života i smrti (istinski život slijedi tek nakon smrti!), te poradi pravne nesigurnosti u kojoj su rasle prve kršćanske zajednice, groblja su posvuda najomiljenija mjesta okupljanja, a pogrebni kult najizrazitiji je oblik ranokršćanskoga vjerskog obreda.¹¹⁴ Međutim, kasnoantičke su nekropole u kontinentalnoj Hrvatskoj slabo istražene i nedovoljno proučene, pa je i prepoznavanje kršćanskih sadržaja mukotrpan i ne uvijek zahvalan posao. Jedine su pouzdano kršćanske grobne cjeline Kamenica kod Vinkovaca (usporedi osvrt u okviru gradske cjeline Cibala), te dva manja groblja na lokalitetu Štrbinci u Budrovcima kod Đakova. Ondje su potkraj prošlog stoljeća u blizini kasnoantičke građevine, ukrašene freskama i mozaicima, pronađeni zidani kasnoantički grobovi.¹¹⁵ S istoga nalazišta je i ranokršćanska nadgrobna ploča [br. 155]. Nažalost, danas više nismo u mogućnosti pouzdano odrediti mjesto nalaza tih predmeta u odnosu na dvije ranokršćanske nekropole, ustanovljene u novije doba. Naime, prigodom građevinskih radova 1966. god. u zaštitnom su iskopavanju istražena dva groba iz 4. st.¹¹⁶ Izloženi predmeti iz tih grobova [br. 156a–b, 157a–b], a ni oni privremeno nedostupni, nisu obilježeni kršćanskom simbolikom. Međutim, o vjerskoj pripadnosti pokojnika svjedoče tlocrti obaju grobova u obliku latinskoga križa (sl. 13). S obzirom da za takav izgled nema tehničko-konstruktivnoga opravdanja ni potrebe, autorica istraživanja i objave zaključila je s pravom da u njemu treba vidjeti kršćanski simbolički smisao, koji se, prirodno, prenosi i na grobne priloge, u ovome primjeru vrčeve od pocakljene keramike i staklene posudice za mirise.¹¹⁷ Taj je podatak prilika za osvrt na problem prilaganja keramičkih, u pravilu pocakljenih, a osobito staklenih posuda u kršćanske grobove.

Na našem području nisu pronađene staklene posude, ukrašene ranokršćanskim simbolima. Najbliže je kršćanskome ambijentu dno plitice, izrađeno od dvije staklene stijenke, između kojih je zlatni listić s prizorom bračnoga para i natpisom FLORENTES [br. 160]. Naime, veliki je broj takvih predmeta, često s kršćanskim natpisima, pronađen na rimskim grobljima.¹¹⁸ Plitica sa Štrbinaca, međutim, nema osobitih kršćanskih obilježja, a pretpostavlja se da ni nije grobni, nego nalaz iz naselja.¹¹⁹ S obzirom na dataciju (4. st.) i podatak da potječe s lokaliteta gdje su pronađeni ranokršćanski ostaci, možemo jedino pretpostaviti da natpis FLORENTES (= neka cvjetaju) ima zamišljeni nastavak IN DEO, koji bi mu davao kršćanski smisao.

Razmjerno veliki broj staklenih posuda na izložbi, kojom se nastoji predočiti ugođaj kršćanskoga svjetonazora u okviru kasnoantičkoga horizonta [br. 120a–c, 142b, 164b, 165a–b, 168, 173b, 175–176],

ima opravdanja. Namjera mi je bila predočiti pretpostavku da zdjelica, vrč i čaša u različitim međusobnim kombinacijama ili pojedinačno, u grobovima iz 4. i 5. st. simboliziraju euharistijsko blagovanje ili pak kršćansku pogrebnu gozbu — refrigerij, o čemu svjedoči kršćanska literatura, grobno slikarstvo i natpisi.¹²⁰ Na moguću euharistijsku simboliku staklenoga posuđa u grobovima upućuje pojava, zamijećena na ranokršćanskim lokalitetima u Dalmaciji, gdje se isti oblici staklenih posuda zatiču u grobovima i na mjestima ostataka sakralne arhitekture.¹²¹ Sveti Augustin (354–430. god.) opisuje razočarenje svoje majke, gorljive kršćanke, kada su se crkvene vlasti u Milanu usprotivile njenu afričkome običaju da na grobove pokojnika odnosi kašu, kruh i vino, što je činila poradi kršćanske pobožnosti, a ne zbog praznovjerja.¹²² Pretpostavka o kršćanskoj simbolici prilaganja posuđa u grobove može se odnositi i na keramiku, osobito pocakljenu [br. 156a–b, 163], za koju bih rekla da oponaša staklo, radije negoli metal, kako se obično tvrdi.¹²³ S obzirom da prilaganje posuđa u grobove ne može imati drugu namjenu osim obredne, činjenica da se većina izloženih staklenih predmeta datira u drugu polovicu 4. i prvu polovicu 5. st. govori u prilog kršćanskome običaju. U tome je smislu znakovito da u kršćanskome svjetonazoru staklo, s obzirom da u njegovu nastanku sudjeluje dah (posredno: duh, duša), uživa prednost pred glinom, te se doživljava s gotovo kulturnim poštovanjem.¹²⁴ U istome svjetlu treba vidjeti i posude za mirise [br. 157a–b, 167], jer je njihova uporaba važan dio kršćanskoga pogrebnog obreda.¹²⁵

Vratimo se Štrbincima. Na udaljenosti od otprilike jednoga kilometra u odnosu na dva groba s križnim tlocrtom, 1991. god. prigodom kopanja vojničkih rovova pronađena je (i uništena!) ranokršćanska grobnica s freskom [br. 158].¹²⁶ Freska je naslikana na zabatnome konstruktivnom elementu grobnice, sazidane opekama i

¹¹⁴ MARUCCHI 1933, 7; KAUFMANN 1917, 71, *passim*; DELEHAYE 1912, 34; CRAVERI 1969, 242.

¹¹⁵ BRUNŠMID 1901, 137–139.

¹¹⁶ RAUNIG 1980.

¹¹⁷ RAUNIG 1980, 164.

¹¹⁸ ENGEMANN 1969a; GARRUCCI 1876, 151–152, T. 181, *passim*.

¹¹⁹ RAUNIG 1965, 148. Podatak se ne može smatrati potpuno pouzdanim s obzirom na okolnosti istraživanja, te činjenicu da se takvi predmeti redovito zatiču na grobljima. THÜMMEL 1994, 262.

¹²⁰ FÉVRIER 1977; GOUGH 1973, 45–47; MARUCCHI 1933, 145, *passim*; FÜLEP 1984, 45, 154; THOMAS 1974, 144; UBL 1982, 89; PLESNIČAR–GEC & suradnici 1983, 23.

¹²¹ FADIĆ 1992, 67.

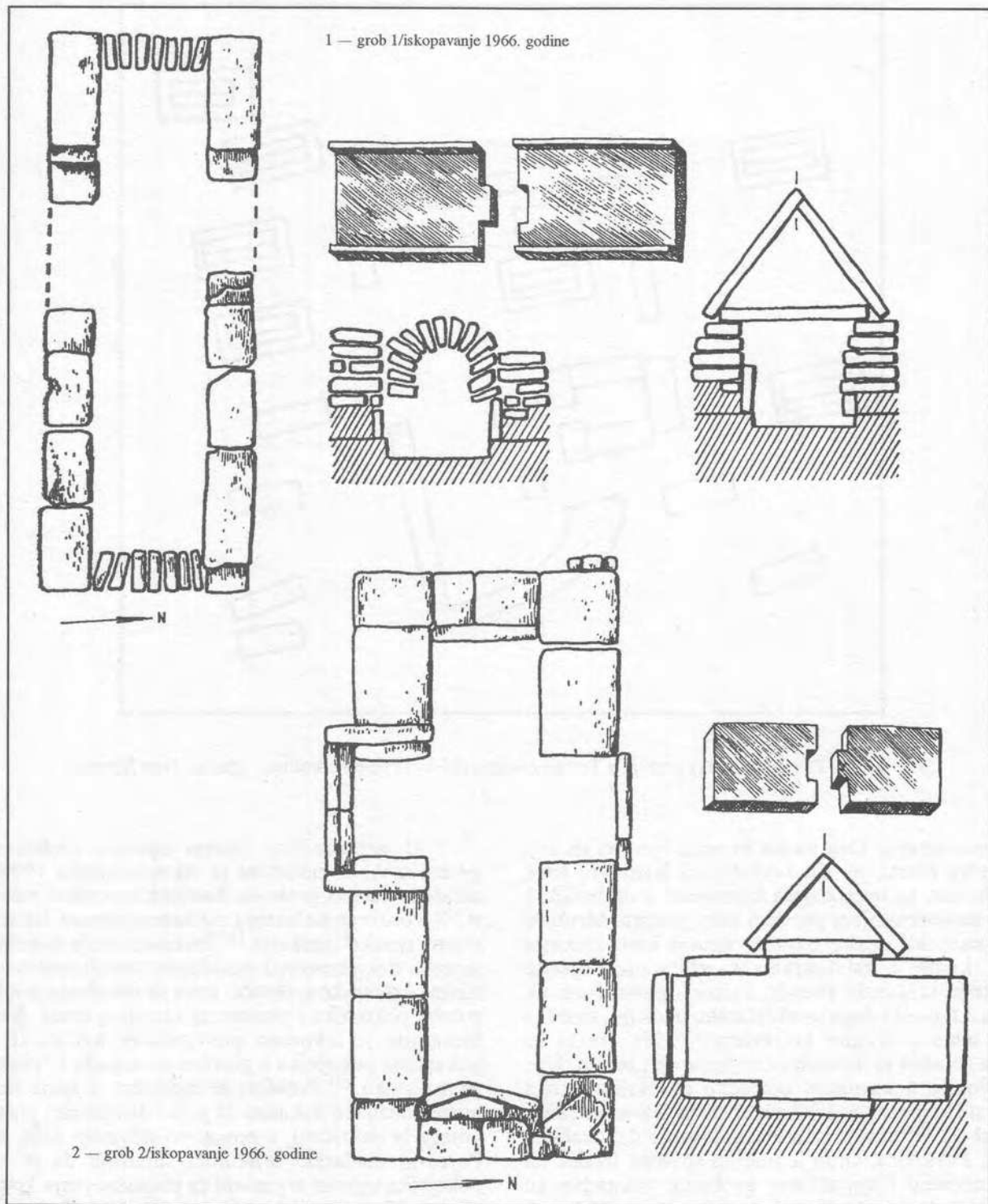
¹²² AUGUSTIN 1983, 108.

¹²³ BURGER 1966, 141; *Intercisa II*, 1957, 71–77; PINTEROVIĆ 1975, 86; BÓNIS 1980, 366.

¹²⁴ CRAVERI 1969, 520.

¹²⁵ BURGER 1966, 140, 160; ESCURAC–DOISY 1967, 151.

¹²⁶ GREGL 1993, 32.

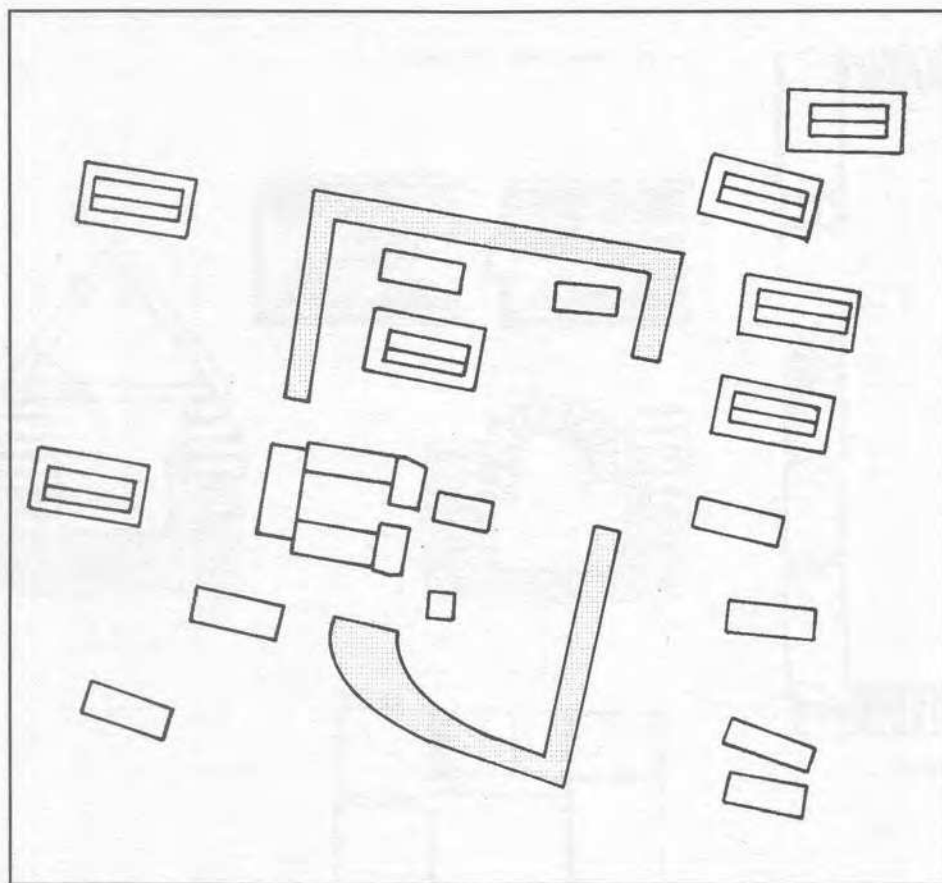

Slika 13. — Tlocrt grobova s lokaliteta Štrbinci (prema: RAUNIG 1980)

kamenim pločama u obliku komore s krovom "na dvije vode" (T. II:2). U prilično je oštećenome stanju prenesena u đakovački muzej, a prigodom izložbe o ranome kršćanstvu u kontinentalnoj Hrvatskoj restaurirana u

Arheološkome muzeju u Zagrebu. Crvenom je bojom na žučkasto podlozi jednostavnom linearnom stilizacijom prikazan jedan od najprepoznatljivijih motiva rano-kršćanske ikonografije, prožet simbolikom u svakom

Slika 14. — Tlocrt (maketa) groblja u Treštanovcima (Muzej Požeske kotline; izradio: Ivan Štimac)

pojedinoe detalju. Dva pauna uz vazu vjernici su koji piju s izvora života, jer su, zahvaljujući Kristovoj žrtvi, pobijedili smrt, na što podsjeća kristogram u simbolički i vizualno najistaknutijem gornjem kutu prizora. Mrežasti je obrub naznaka rajske ograde, unutar koje zrakaste sunčeve kugle i kristogramski stilizirane zvijezde simboliziraju kršćanski svemir. Prizor s paunovima uz izvor ima u Panoniji dugu pretkršćansku tradiciju, možda i bogatiju nego u drugim krajevima.¹²⁷ Na freski sa Štrbinaca izveden je jednostavnim linearnim stilom, koji ima analogija u kasnijem odsječku ranokršćanskoga grobnog slikarstva u nedalekom središtu Sópianae (Pécs u Mađarskoj).¹²⁸ Prema informaciji kustosa đakovačkog muzeja I. Pavlovića, čijim je marom spašena freska, na mjestu razorene i opljačkane grobnice naknadno su pronađeni ostaci grobnoga inventara [br. 159a–e]. Premda je njegov cjelokupni sadržaj nepoznat, zanimljivo je da ni jedan preostali predmet nije obilježen kršćanskom simbolikom. Naprotiv, kršćanka pokopana u tome grobu nosila je narukvicu sa završecima u obliku zmijske glave i repa [br. 159c], dakle s izrazitim magijsko–apotropejskim obilježjima. O takvim će elementima, povezanim s kršćanskim ukopima, biti još riječi.

U neposrednoj blizini opisane grobnice (tzv. grobnica A) u zaštitnim je iskopavanjima 1993. god. istraženo desetak grobova, datiranih novcem u polovicu 4. st.¹²⁹ S obzirom na blizinu oslikane grobnice, istraživač ih smatra ranokršćanskima.¹³⁰ Pretpostavka je uvjerljiva, ali je treba dokumentirati opsežnijim istraživanjima. Osim blizine kršćanske grobnice, tome ih određenju približava i položaj pokojnika s glavom na zapadnoj strani. Naime, u literarnim je izvorima posvjedočen kršćanski običaj pokapanja pokojnika s glavom na zapadu i "pogledom" prema istoku.¹³¹ Problem je, međutim, u tome što se ne može pouzdano dokazati da je to istovremeno položaj od kojega bi nekršćani, a pogotovo štovatelji Sola, zazirali. Pojedini mađarski arheolozi smatraju da je položaj pokojnika siguran argument za prepoznavanje kršćanskih ukopa. Međutim, iskustva na terenu pokazuju da taj

¹²⁷ Supra n. 90.

¹²⁸ NAGY 1945, 35.

¹²⁹ GREGL 1993.

¹³⁰ GREGL 1993, 33.

¹³¹ BURGER 1966, 158; FÜLEP 1984, 152–153; FORSTNER 1982, 98.

podatak treba na svakome primjeru dodatno provjeravati.¹³² Stoga nećemo pogriješiti ustvrdimo li da je na lokalitetu Štrbinci, u blizini grobnice A, bilo groblje na kojemu su se pokapali kršćani, a uz njih i oni koji su prema toj vjeri bili blagonakloni, ili barem ravnodušni. Izbor predmeta iz nekolicine grobova inače siromašnih prilozima (gr. 1, 6 i 7), upućuje na sadržaj blizak kršćanskome ambijentu. O glaziranoj keramici [br. 163] kao simbolu euharistijske ili pogrebne kršćanske gozbe već je bilo riječi. Jezičac pojasne opreme [br. 161] ukrašen je križno raspoređenim okruglim udubljenjima. Posebno izdvajam tkalačku pločicu [br. 162]. Takav bi predmet, slično kao i vreteno, u smislu potvrde bavljenja određenim poslom bio svojstven isključivo ženskoj osobi. U grobu br. 1 pokopan je, međutim, muškarac, za kojega paleoantropološka analiza ne sugerira dugotrajno sjedenje uz tkalački stan, nego upravo suprotno.¹³³ Stoga vjerujem da je tkalačka pločica u ovome primjeru simbolički grobni prilog. Naime, predmeti koji se odnose na tkanje u kršćanstvu simboliziraju niti života, odnosno božansko ruho besmrtnosti, ostvareno Kristovom žrtvom.¹³⁴

Na lokalitetu Gradina u Treštanovcima kod Požege u sustavnim je iskopavanjima 1972–1981. god. istražena kasnoantička nekropola sa stotinjak grobova na površini od 1026 m².¹³⁵ Na prostoru između ukopa zatečena je razmjerno velika količina novca s kršćanskom simbolikom [br. 169]. U samim grobovima (zidane grobnice i ukopi u običnoj zemlji, bez konstrukcije) nije bilo predmeta s vjerskim obilježjima, ali o mogućoj kršćanskoj naravi nekropole ipak posredno govore neke pojedinosti. Na njenu je jugozapadnome dijelu stajala grobna kapela (3,15 x 2,44 m) s ulazom na istočnoj strani i jednim grobom, prislonjenim uz istočni zid (sl. 18).¹³⁶ S obzirom da nije riječ o apsidnoj građevini, tek se s velikim oprezom smije u njoj vidjeti kršćanska memorija, odnosno kapela. Naime, u Panoniji su takva zdanja svojstvenija ranokršćanskima negoli grobljima nekršćanskih zajednica.¹³⁷ U prilog istoj pretpostavci govori i položaj većine pokojnika (glava na zapadnoj strani), od kojih neki s prekrizanim rukama, te činjenica da su najbrojniji prilozima staklene posude [br. 164b, 165a–b, 167, 168].¹³⁸ Međutim, ta nekropola ima i drugo "lice", izraženo predmetima koji su obilježeni apotropejskim motivom zmijske glave, ili pak znakom "x" [br. 164a]. S obzirom da veći broj predmeta na izložbi nosi takav ukras [br. 2c, 11, 19, 54, 60, 62–63, 66, 70, 105b, 141, 148–149, 152–153, 164a, 185], na tu se pojavu treba osvrnuti.

Dvije koso prekrizene crte mogu se nazvati znakom "x", ali i svojim pravim ikonografsko-simboličkim imenom — *crux decussata* ili Andrijin križ. Teško da je na bilo kojemu od prije nabrojanih predmeta taj znak stavljen slučajno, ili samo kao ukras. On je, naime, prožet simbolikom, ponajprije magijsko-apotropejskom, a potom i vjerskom, židovskom i kršćanskom.¹³⁹ Zastupljen je na raznovrsnim predmetima, koji uz to sami po sebi imaju snažno simboličko i zaštitno značenje (narukvice, pojasevi, fibule, prstenje, ključevi).¹⁴⁰ Najilustrativniji je

primjer magijske simbolike toga znaka prsten iz Siska [br. 60], na kojemu je kružni prostor unutar zmijoliko savijenoga životinjskog tijela ispunjen slovom "x". Većina slično obilježenih predmeta nema osobitih kršćanskih oznaka, niti im okolnosti nalaza (uglavnom nepoznate) govore tome u prilog. Međutim, motiv se Andrijina križa pojavljuje na freski sakralnoga prostora u Varaždinskim Toplicama [br. 141], te na naličju privjeska [br. 70], prednja strana kojega je ukrašena kristogramom. U takvim je primjerima kršćanska simbolika znaka "x" jasna, dok je drugdje vjerojatno riječ o nedovoljno razlučenim magijsko-apotropejskim i religijskim osjećajima. U prilog takvoj pretpostavci govori i činjenica da se pravovjerno kršćanstvo protiv praznovjerja borilo mnogim osudama i zabranama, da bi naposljetku i samo osvanulo prožeto duhom slabo prikrivene, odnosno asimilirane magije.¹⁴¹ Dostaje prisjetiti se ustanove egzorcizma u službenoj crkvi! Isto tako, snažan magično-apotropejski naboj tzv. konstanjinskog kristograma nije izbljedio ni nakon što je taj znak s labaruma i kacige "sišao" na različite predmete kršćanskoga obrednog, ali i svakodnevnoga života.¹⁴² Na nekropoli u Treštanovcima zamjećuju se još neki detalji koji upozoravaju na zastupljenost poganskih i magijskih elemenata. U jednome je grobu bio priložen čavao, očito bez ikakve stvarne namjene, a u okviru groblja identificiran je otvoren prostor s tragovima žrtvovanja životinja i obavljanja pogrebnih gozbi.¹⁴³ Crkvene su se vlasti nastojale boriti protiv kršćanskih pogrebnih gozbi, ali su se one na različite načine i s promijenjenim smislom održale do dubokog srednjeg vijeka, ako ne i dulje.¹⁴⁴ Pretpostavljam da je na lokalitetu Gradina u Treštanovcima bilo groblje zajednice koja je upoznala, a vjerojatno djelomice i prihvatila kršćanstvo, a da se pritom nije odrekla pogansko-magijskih običaja. Tom se osobinom potpuno uklapa u prilike kasnoantičkoga horizonta u Panoniji, barem onoliko koliko to otkrivaju grobni prilozima u nekropolama.¹⁴⁵ Slično se može primijeniti na lokalitet Štrbince (vidi prije u tekstu), a vjerojatno i na groblje u Sladojčevcima kod Podravske

¹³² VAN DOORSELAER 1967, 83–84; ELLMERS 1974, 236.

¹³³ Na podatku zahvaljujem mr. M. Šlausu iz Odsjeka za arheologiju HAZU, koji je obavio antropološku analizu osteološkoga materijala.

¹³⁴ FORSTNER 1982, 407–409.

¹³⁵ SOKAČ-ŠTIMAC—BULAT 1974; SOKAČ-ŠTIMAC 1984.

¹³⁶ SOKAČ-ŠTIMAC 1984, 115.

¹³⁷ FITZ 1980, 172; FÜLEP 1984, 155.

¹³⁸ Supra n. 120. O orijentaciji FORSTNER 1982, 98; o prekrizanim rukama kao simbolu vjere JOHNSON 1982, 181; DÖLGER 1960, 11.

¹³⁹ DINKLER 1962; DÖLGER 1958, 1959, 1960, 1967.

¹⁴⁰ FORSTNER 1982, 397–399, 402–403, 420–421; HERTER 1950; KYLL 1966, 58–70.

¹⁴¹ Supra n. 12.

¹⁴² EGGER 1963a, 328–330; FORSTNER 1982, 41–43.

¹⁴³ SOKAČ-ŠTIMAC—BULAT 1974, 131; SOKAČ-ŠTIMAC 1984, 117.

¹⁴⁴ KYLL 1966, 29, 65; THÜMMEL 1994, 262.

¹⁴⁵ THOMAS 1982, 278; LÁNYI 1972, 134.

Slatine [br. 205]. Ondje je tijekom 1966. god. u zaštitnim iskopavanjima istražen dio nekropole s polovice 4. st.¹⁴⁶ Osim položaja pokojnika s glavom na zapadu, te veće količine novca s kršćanskom simbolikom, među inače izrazito skromnim grobnim prilozima nema takvih, koji bi svjedočili o kršćanskoj naravi groblja.

U Prozoru su istražena dva kasnoantička groba, a da nije ustanovljeno jesu li pripadali većoj nekropoli.¹⁴⁷ Izloženi dio grobnoga inventara stavlja jednoga od njih [br. 173] u moguće ranokršćansku okolinu,¹⁴⁸ dok je drugi vjerojatno kršćanski [br. 172]. S obzirom da ne raspolažemo antropološkim podacima, ne može se sa sigurnošću utvrditi spol pokopane osobe, vjerojatno ženske. Na to upozorava par igala-ukosnica, te medaljon-privjesak, koji su u ranokršćanskome razdoblju oko vrata u pravilu nosile žene. S time u vezi treći prilog — vreteno ne mora imati samo simboličku namjenu, nego i praktičnu, ilustrativnu.¹⁴⁹ Međutim, o vjerskoj pripadnosti pokojnice više govori pozlaćeni medaljon [br. 172a], ukrašen motivom svastike. Taj se pradačni simbol života u rimskoj civilizaciji i na njezinim rubnim područjima, osobito u Germana, pojavljuje već od 1. st. kao magični, apotropejski i vjerski znak.¹⁵⁰ Ovisno o razdoblju i prilikama, svastika je u ranokršćanskoj umjetnosti u 2–6. st. rabljena kao zamjena, prikrivena ili stilizirana, za znak i simbol križa.¹⁵¹ Ukoliko nedostaju drugi elementi, amulete s motivima koje rabe pogani i kršćani gotovo je nemoguće vjerski opredijeliti.¹⁵² Vjerujem da taj predmet u ovome primjeru ipak svjedoči o kršćanskome grobu, jer je, sudeći prema obliku igala-ukosnica, u njemu bila pokopana Rimljanka, a ne osoba germanske narodnosti.¹⁵³ Prema tome, svastika je tu pravi kršćanski križ, koji, međutim, nije izgubio izvornu magijsko-apotropejsku simboliku. Na to upozorava činjenica da je ukrašavao medaljon-amulet, u kojemu se čuvala neka vrsta relikvije. Kršćani su, naime, običaj nošenja apotropejskih amuleta preuzeli od poganstva. Pritom nisu uvijek marili da ti predmeti budu ukrašeni kršćanskom simbolikom, nego su, zajedno s oblikom i namjenom, često preuzimali i motive, jednostavno im dajući novi smisao.¹⁵⁴

Sarkofazi i nadgrobne ploče posvuda su najbrojnija i najpouzdanije dokumentirana kategorija ranokršćanskih nalaza. U nas su, nažalost, razmjerno malobrojni, a okolnosti nalaza su im nepoznate ili nedovoljno razjašnjene. U kontinentalnoj su Hrvatskoj poznata tek tri sigurno ranokršćanska sarkofaga, od kojih dva postoje [br. 39, 95], a trećem se zameo trag (CIL III 3996a, ovdje sl. 3). Iz Vinkovaca je izduženi sarkofag tzv. maloazijskog tipa [br. 95] s praznim natpisnim poljem među ansama ukrašenima rozetama, naknadno prilagođen kršćanskome ukopu.¹⁵⁵ Tom su prigodom sa strana urezani motivi ribe, valovito stiliziranih biljaka ili rakovica, te shematiziranih rozeta (euharistijski hljebovi?). Nedvosmisleni, ali ipak tajni kršćanski simboli upozoravaju da je riječ o ukopu prije 313. god. Drugi je sarkofag pripadao kršćanki Severili iz Siscije, o čemu svjedoči natpis na prednjoj plohi među ansama [br. 39].

Moguće je i tu riječ o sarkofagu naknadno prilagođenome kršćanskome ukopu. Naime, prizori koji u maniri "horror vacui" ispunjavaju slobodni dio prednje plohe — vaze, vinova loza, žitarice, ptice, pas i zec, svojstveni su misterijskim kultovima, i tek im izraz "famula Christi" u natpisu, te kristogrami na mjestu rozeta u zakržljanim ansama, daju simbolički smisao rajskoga vrta.¹⁵⁶ Od trećega sarkofaga, također iz Siska, ostao je samo prijepis teksta (CIL III 3996a), iz kojega se razabire da ga je Dominus (gospodin?) Viktorinus dao načiniti za suprugu Felicisimu, s kojom je živio 13 godina, te za Sakmeneuna (sin?). Čini se da sarkofag nije imao drugih ukrasa osim dvaju kristograma na prednjoj plohi. Oni, zajedno s izrazom DEO na kraju natpisa, svjedoče da je riječ o bračnome paru kršćana. S obzirom da paleografija natpisa nije dokumentirana, može se datirati jedino poslije 313. god.

Najatraktivniji, a s obzirom na analizu okolnosti nalaza i jedan od najzanimljivijih moguće ranokršćanskih sarkofaga u kontinentalnoj Hrvatskoj potječe iz Bastaja kod Daruvara [br. 170]. Objavljen je kao ranokršćanski, premda nema izravnih kršćanskih obilježja, a ni simbolika njegovih prizora, u osnovi dionizijačka, ne govori izričito u prilog takvome određenju. Taj je sarkofag, zajedno s još jednim, danas izgubljenim, u prošleme stoljeću zatečen u podzemnoj grobnoj komori, u kojoj se najvjerojatnije nalazila i ploča od vapnenca [br. 171] s uklesanim metričkim natpisom. Ploča je uzidana u dvorcu Janković u Daruvaru.¹⁵⁷ Njen se natpis prema paleografskim osobinama može datirati od kraja 3. st. pa sve do 5. st., a sadržajno je još teže dokučiv.¹⁵⁸ Neznatno iskrivljenim heksametrima i stilom uronjenim u tajanstvene i alegorične predodžbe izražena je dogma izvornoga grijeha i Kristove otkupiteljske žrtve. Može se pomišljati na gnostičko-magičnu atmosferu, koja se naslućuje i u nekim drugim elementima, kao dosta izrazita duhovna komponenta panonskoga kršćanstva. Pritom mislim na predmete koji otkrivaju gnostičke sadržaje [br. 7–11], te na one obilježene apotropejsko-religijskim znakom "x" (nabrojani u sklopu osvrta na groblje u Treštanovcima). Pitanje se podrijetla te liturgijske himne, primjerene simbolici mjesta

¹⁴⁶ SPAJIC 1967.

¹⁴⁷ RENDIĆ-MIOČEVIĆ (A) 1980, 241.

¹⁴⁸ O prilaganju staklenih posuda u ranokršćanskim grobovima supra n. 120–125.

¹⁴⁹ Supra n. 134.

¹⁵⁰ BÓNA 1965, 262.

¹⁵¹ FORSTNER 1982, 20; KAUFMANN 1917, 64–67; GARRUCCI 1873, 50. Tav. I, *passim*.

¹⁵² ELLMERS 1974, 236.

¹⁵³ Usp. LÁNYI 1972, 91, Abb. 66/10, 11.

¹⁵⁴ ELLMERS 1974, 236–237; ECKSTEIN—WASZINK 1950.

¹⁵⁵ VIKIĆ—BELANČIĆ 1978, 594–595, sl. 8.

¹⁵⁶ PALLAS 1975, 11; GOUGH 1973, 80.

¹⁵⁷ Tekst je u Kukuljevića (1891, 32) pogrešno objavljen kao natpis na sarkofagu [br. 170].

¹⁵⁸ PETROVIĆ 1975, 108–120; MARUCCHI 1933, 297.

kojega je krasila (grobna komora — smrt — uskrsnuće u Kristu), svodi na sljedeće: nepoznati je sastavljač prema proznome predlošku stihovima izrazio kristološku dogmu, ili je pak naručitelj odabrao iz literature mu poznatu liturgijsku pjesmu. Kakogod bilo, u pitanju je bila izrazito imućna (raskošni mramorni sarkofag!) i vjerski naobražena osoba sofisticiranih prohtjeva. Nažalost, nije mi pošlo za rukom pronaći izvornik teksta, ili pak analogni epigrafički spomenik. Ploča je, zajedno s ulomcima drugih sličnih natpisa ondje pronađenih, vjerojatno bila ugrađena u zid grobne komore, u kojoj je zatečen i sarkofag [br. 170]. Premda je on mogao naknadno biti upotrijebljen za kršćanski ukop, navedena okolnost nalaza upozorava na mogućnost da se dionizijačka simbolika njegovih prizora shvati u kršćanskome smislu. Prema tome bi drveće i trsje s grozdovima dočaravali rajске predjele, a pantere uz kantaros s lozom i plodovima, glava "pokajnički" pognutih, simbolizirali bi pokoreno zlo, odnosno obraćene grešnike, koji se hrane plodovima vječnoga života.¹⁵⁹ Na mogućnost takvoga viđenja upozorava motiv s novca cara Konstantina, iskovanoga nakon koncila u Niceji 325. god., gdje je pobijeđeno poganstvo simbolički naznačeno likom pantere pognute glave.¹⁶⁰ Podatak da u Velikim Bastajima, kao ni obližnjem Daruvaru, nikada nisu provedena sustavnija arheološka istraživanja, govori sam za sebe.

Preostale nadgrobne kamene ploče mahom su jednostavni spomenici, ukrašeni standardnim motivom kristograma, datirane prema paleografskim značajkama natpisa u 4. i 5. st. [br. 40, 96–101, 114–118]. Ti natpisi uglavnom ne izlaze iz uobičajenih shema vjerskih formula, ili su previše fragmentarni da bi pružili podatke o društvenim i organizacijskim elementima ranokršćanskih zajednica ili o nekim posebnim oblicima javnih i privatnih pobožnosti. U tome je smislu izuzetan spomenik Flavija Maura [br. 155], jer se u natpisu spominju kolege koji su ga njemu u čast postavili. Vjerojatno je riječ o članovima humanitarno-vjerske, odnosno profesionalno-vjerske udruge. To je pojam koji se u gotovo nepromijenjenom obliku pojavljuje od antičkoga do suvremenog razdoblja.¹⁶¹ Međutim, epigrafičke potvrde ranokršćanskih kolegija nisu poznate ni u Dalmaciji, koja obiluje natpisima iz toga razdoblja, a pogotovo ne na području kontinentalne Hrvatske. Poradi drugih značajki, ponajprije literarnih, bio bi zanimljiv metrički natpis Paulina, Lucerinova sina [br. 40]. On je, nažalost, previše fragmentaran za detaljniju analizu, ali je u posljednjem redu vjerojatno sadržavao tipičnu formulu pravovjernoga kršćanstva "*Deo gratias*", te izraz "*benedictio*" ili "*benedictus*". Premda je to jedan od najučestalijih pojmova kršćanskoga rječnika općenito, u epigrafici se pojavljuje rjeđe. Dvoje kršćana iz Cibala [br. 96], Venatorinus i Martorija, u svojem su nadgrobnom natpisu nazvani tipično ranokršćanskim izrazom "nedužni" (*innocentes*). Možda je riječ o običnim vjernicima, ali način na koji je natpis sročan — bez nadnevka smrti, godina života i podataka o onima koji

podizaju spomenik, upozorava na mogućnost da su Martorija i Venatorinus bili dobro poznati svojoj vjerskoj općini. Drugim riječima, da su bili mučenici ili svjedoci (*confessores*), kojima je zajednica iz određenih pobuda podigla spomenik tek u drugoj polovici 4. st. Teoretski može biti riječ o mučenicima toga razdoblja, stradalima u doba cara Julijana (361–363. god.), iskorjenitelja "*opačina minulih vremena*" — kršćanstva [usp. br. 113], ili u sukobima arijanaca i pravovjernih. S obzirom da su takva mučeništva ipak rijetka, vjerojatnija je pretpostavka o — ako je uopće riječ o mučenicima — naknadnom pronalaženju njihovih relikvija.¹⁶² Na razmišljanje o mučenicima navodi i ime Martorija, drugdje nepoznato, koje podsjeća na izraz *martyr* (mučenik).¹⁶³

Na većini nadgrobnih ploča urezan je kristogram, koji se kao apotropejski i pobjednički znak u ranokršćanskome razdoblju pojavljuje na različitim mjestima i predmetima, a osobito na nadgrobnim spomenicima, simbolizirajući pobjedu nad smrću.¹⁶⁴ Nakon polovice 4. st. često je popraćen slovima *alfa* i *omega*, koja naglašavaju njegovu temeljnu simboliku, priključujući joj i glavnu misao pravovjernoga kršćanstva, o Kristu kao ishodištu i cilju života. Ta se ideja isticala osobito kao suprotnost arijanskome odnosu prema kristologiji.¹⁶⁵ Opeka s nepoznatoga lokaliteta u sjevernoj Hrvatskoj, ukrašena kristogramom i apokaliptičkim slovima, vjerojatno je služila kao pokrovna ploča, odnosno prilog u grobu.¹⁶⁶

U sustavnim je istraživanjima lokaliteta Rudina kod Požege otkriven srednjovjekovni benediktinski samostan i bogata reljefna skulptura toga razdoblja, ali i građevinski ostaci rimskoga horizonta.¹⁶⁷ Vjerujem da ulomak sarkofaga s urezanim likom ribe [br. 177], upotrijebljen sekundarno kao preklonica srednjovjekovnoga groba, svjedoči o ranokršćanskoj fazi lokaliteta. Na to upozoravaju i odabir motiva i način njegove izvedbe, pogotovo ako imamo u vidu činjenicu da romanička skulptura s Rudine izgleda posve drukčije.

3. Predmeti umjetničkoga obrta (metal, keramika, staklo, kost)

Od druge polovice 4. st. termin "ranokršćanski" istiskuje "kasnoantički". Jedan od razloga je i to, što je drugi izraz uži značenjem i primjereniji periodizaciji povijesnoumjetničkih razdoblja, dok prvi nosi dublje

¹⁵⁹ Usp. FORSTNER 1982, 373–374.

¹⁶⁰ FORSTNER 1982, 279.

¹⁶¹ JOHNSON 1982, 93; MIGOTTI 1987.

¹⁶² Naknadno pronalaženje relikvija opće je mjesto u kršćanskoj martirološkoj hagiografiji DELEHAYE 1912, 86 i d.

¹⁶³ O natpisu na kojemu je riječ *martores* pročitana kao *martyres* MARUCCHI 1933, 421.

¹⁶⁴ FORSTNER 1982, 35.

¹⁶⁵ FORSTNER 1982, 36; KÁDÁR 1969, 179.

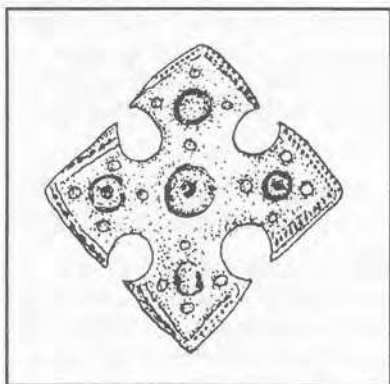
¹⁶⁶ O analogijama THOMAS 1980, 177; DÖLGER 1966, 36.

¹⁶⁷ SOKAČ-ŠTIMAC 1987.

društvene i vjerske konotacije.¹⁶⁸ Osim toga, potkraj 4. st. cjelokupna rimska civilizacija postaje službeno kršćanskom, a kršćanstvo se, usprkos otporima, od vjere pretvara u svjetonazor.

Između građe horizonta, uvjetno nazvanoga prekršćanskim [br. 1–38] i one pouzdano rano-kršćanske iz druge polovice 4. st. nadalje, predmeti su koji pripadaju sinkretističkom razdoblju 3. i 4. st. U to doba u Panoniji već postoje kršćanske općine i biskupije, ali povremeno proganjane.¹⁶⁹ Stoga je suvremeni simbolički jezik kršćanstva još i tad prikriiven, odnosno uronjen u sinkretističko umjetničko strujanje razdoblja.¹⁷⁰ Međutim, ni simbolika se slobodnoga kršćanstva ne predočuje uvijek klasičnim motivom križa, nego raznorodnim stilizacijama, proisteklima iz osobita odnosa prema umjetničkome izražavanju. Građa iz 3. i prve pol. 4. st. pridružena je onoj koja nedvojbeno pripada rano-kršćanskome razdoblju, uz napomenu da je riječ o vjerojatno, ili tek moguće kršćanskim predmetima. Opravdanje takvome postupku vidim u činjenici da je razdoblje 3–4. st. već posve na pragu klasičnoga ranokršćanskoga horizonta, te da ni nalazi iz 5. ili 6. st., zatečeni u kršćanskoj sredini, nemaju uvijek osobitih vjerskih obilježja.

Mali predmeti utilitarne, ukrasne ili kombinirane namjene čine najbrojniju skupinu izložene građe, što je odraz činjenice da kršćanstvo, kao ni jedna vjera prije, u većini pojava i stvari svakodnevnoga života vidi odgovarajuću simboliku. Pritom je gorljivi vjernici pretjeranim marom primjenjuju na različitim, u osnovi profanim predmetima — fibulama, nakitu, pojasnoj opremi, pa čak i opremi za konja, posuđu, ključevima i slično.

Slika 15. — Fibula iz Siska (prema: VINSKI 1974)

Križne fibule lukovičastoga tipa, koje se datiraju od kraja 3. st. do prve polovice 5. st., izrazito su brojne na kasnoantičkim nalazištima u Panoniji [br. 42, 106–107, 120d, 122–123, 143, 150–151, 166, 173a, 184, 186–189].¹⁷¹ Među izloženim je primjercima samo jedan ukrašen kršćanskim simbolima [br. 122]. Premda se u arheološkoj literaturi uvriježio naziv "lukovičasta" fibula

(Zwiebelknopffibel), mislim da je prijašnji termin — "križna", koji se još ponegdje rabi, bio točniji, premda možda nedovoljno određen.¹⁷² Literatura o tome predmetu ne donosi nikakvih razmišljanja o simbolici njegova oblika, premda je prepoznatljiv izgled latinskoga križa vjerojatno sadržavao i odgovarajuću simboliku. Iako se ne može tvrditi da je takav predmet u svakoj prilici označavao kršćanskoga vlasnika, vjerujem da poticaj za njegovo oblikovanje izvire iz vjerske simbolike. Osim toga, budući da je riječ o dijelu nošnje, svojstvenome gotovo isključivo pripadnicima civilne uprave, svaka je takva fibula od druge polovice 4. st. bila svojina predstavnika službene, dakle kršćanske vlasti.¹⁷³

Kršćanska se simbolika na sitnim uporabnim i ukrasnim metalnim predmetima (okovi, kopče, predice, privjesci, ključevi i slično) izražava klasičnim motivima križa i kristograma [br. 49, 52, 55, 67–68, 70–73, 75, 122, 124, 147, 182; sl. 15], natpisima [br. 69], ili pak na prikriiven, odnosno posredan način. Pritom mislim na predmete u obliku životinjskih likova, ili njima ukrašene — orao, paun, golub, leptir, konj, riba [br. 43–46, 50–51, 56–57, 74, 121, 144],¹⁷⁴ te one s geometrijski stiliziranim motivima križa [br. 47–48, 53, 65a–b, 121, 129, 172a]. Na nekim je primjercima simbolika naglašena združivanjem dvaju elemenata, primjerice svastika i konj [br. 121], orao i križno raspoređena udubljenja [br. 50, 51], križ i križno raspoređena udubljenja [br. 49].

Fibule i igle u obliku orla, a osobito pauna i goluba, u razdoblju koje obuhvaća 4.–6. st. teoretski imaju kršćansku simboliku, ali bi njen stvarni domet na tim predmetima mogao razjasniti jedino arheološki kontekst. Igle s glavicom u obliku ptice (golub?) pronađene su u Sisku [br. 56–57], Ludbregu [br. 144], i Vinkovcima.¹⁷⁵ Srodna brončana palica [br. 58] interpretirana je kao germanski kulturni predmet, a slična je, ali očito bez hvataljke na donjem dijelu, prikazana zabođena u kantaros na ranokršćanskome pluteju iz Trieria.¹⁷⁶

Križni oblik langobardskoga ukrasnog okova s konjske opreme [br. 55] nije slučajnost ni puki tehnički detalj, jer se u ranokršćanskoj umjetnosti i svjetonazoru općenito životinje rado obilježuju vjerskim simbolima.¹⁷⁷ Motiv višestrukih križeva u tehnici proboja [br. 182] podsjeća na srednjovjekovni oblik tzv. jeruzalemskoga

¹⁶⁸ TESTINI 1969, 139.

¹⁶⁹ VIKIĆ-BELANČIĆ 1978, 588.

¹⁷⁰ Supra n. 16. Također PALLAS 1975; GRABAR 1968, 6–10; JEDIN 1972, 314–317.

¹⁷¹ KOŠČEVIĆ 1979, 54.

¹⁷² PRÖTTEL 1988; BOJOVIĆ 1983, 82–87.

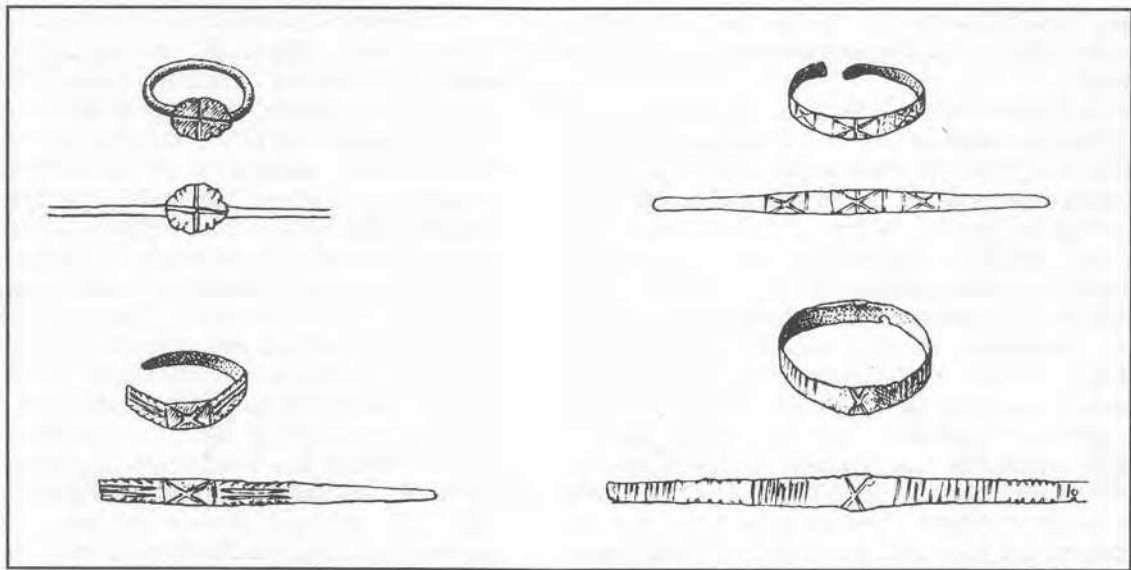
¹⁷³ LÁNYI 1972, 140.

¹⁷⁴ O simbolici nabrojanih životinja u kršćanstvu FORSTNER 220–222, 230–232, 240–243, 255–258, 282–285, 292–293.

¹⁷⁵ Zagubljene. BRUNŠMID 1902, sl. 69/1, 9.

¹⁷⁶ CÜPPERS 1968, 183, Abb. 5.

¹⁷⁷ FORSTNER 1982, 43; GARRUCCI 1880, 151, Tav. 487/23.

Slika 16. — Shema razvitka kristogramskog motiva na prstenju iz Siska [br. 61-64]

križa.¹⁷⁸ Olovni privjesak s imitacijom "*crux gemmata*" [br. 68] osobito je zanimljiv ako se uspoređi sa solarnim privjeskom [br. 2a], jer se uočava gotovo neposredan ikonografski, a vjerujem i sadržajni prijelaz iz solarne u kršćansku simboliku. Privjesak s kristogramom i leptirom na sličan način ocrtava preuzimanje poganske ikonografije, ali i gotovo nepromijenjene simbolike. Naime, poganski simbol duše i neuništivosti života na tome je predmetu dobio kristogramom naglašenu simboliku uskrsnuća u Kristu.¹⁷⁹ Izvanredan trokutasti privjesak [br. 67] od tankoga lima ubrojen je u grupu votivnih predmeta koji su drugdje obično ukrašeni kristogramima.¹⁸⁰ Sisački je primjerak jedinstven po svome antropomorfnom obliku i dojmljivom predočavanju načina na koji su se kršćani kitili ogrlicama s križnim privjeskom. Istoj bi skupini predmeta mogao pripadati privjesak od pozlaćenoga lima u obliku ribe [br. 18]. Međutim, nije ga, kao ni olovnu pločicu s likovima dupina [br. 19], moguće pouzdano datirati, pa prema tome ni odrediti sigurno vjersko-simboličko značenje. Slično vrijedi za koštani predmet u obliku ribe [br. 130]. Magijsko-apatropejski "x" na predici [br. 54] mogao bi, s obzirom na dataciju (5. st.), lako imati i vjersku simboliku. Isto se odnosi na fibulu, ukrašenu meandarskim križem [br. 48]. Meandarski je ukras u ranokršćanske razdoblju najčešće izveden kao neprekinuta svastika s kojom, prema tome, dijeli podrijetlo i simboliku. Njime se ne ukrašavaju samo predmeti sitnoga umjetničkoga obrta, nego mozaički podovi i liturgijski namještaj ranokršćanskih crkava.¹⁸¹

Skraćivanju se Isusova imena na ranokršćanskim predmetima pribjegavalo poradi praktičnih razloga, ali i s vjerom u zaštitničku i magičnu moć slova, preinačenih na taj način u simbole [usp. br. 154].¹⁸² Iz istih je pobuda

natpis IN DEO SPES SEMPER EST na privjesku iz Siska [br. 69] otisnut tako da su grupe slova ispremišane. S obzirom na sadržaj teksta i motiv vijenca, možda je riječ o amuletu, povezanome s kršćanskim mučeništvom.¹⁸³

Na istočnoj nekropoli u Sisku pronađen je prsten s kristogramom.¹⁸⁴ S obzirom da je u međuvremenu zagubljen, umjesto njega je izložen gotovo identičan predmet iz Srijemske Mitrovice (sl. 4).¹⁸⁵ Mitrovački je prsten odabran kao primjer završne faze razvitka simboličkoga solarno-kristološkog motiva, koji od ravnoga ili kosoga križa [br. 61-62] prerasta u kristogramsku shemu [br. 63, 190], a potom u pravi kristogram [br. 64; sl. 4 i 16]. Najvjerojatnije je ranokršćanski i prsten s natpisom EVSEBI [br. 125], bez obzira razriješimo li natpis u EVSEBEI (= budi pobožan!),¹⁸⁶ ili u genitiv vlasnikova imena, svojstvenoga kršćanskome onomastikonu.¹⁸⁷ Jedinstveni je primjerak među prstenjem onaj iz Samobora [br. 191], s obzirom na uvjerljivu interpretaciju njegova sim-

¹⁷⁸ FORSTNER 1982, 21. Približna analogija (reljefno) ELLMERS 1971, 236, Taf. 98/6.

¹⁷⁹ FORSTNER 1982, 292-293.

¹⁸⁰ *Spätantike und frühes Christentum* 1983, 551, br. 156.

¹⁸¹ ENGEMANN 1975, Abb. 11, Taf. 16 c; PLESNIČAR-GEC & suradnici 1983, 18.

¹⁸² FORSTNER 1982, 39-40.

¹⁸³ O simbolici vijenca u kršćanstvu FORSTNER 1982, 380; MARUCCHI 1933, 3, *passim*. O remećenju redosljeda slova i riječi u magičnim natpisima BRUNŠMID 1919, 181.

¹⁸⁴ NENADIĆ 1987, 85.

¹⁸⁵ *Nakit* 1983, 13, br. 63.

¹⁸⁶ PINTEROVIĆ 1978, 123, sl. 13.

¹⁸⁷ MÓCSY 1965, 220; KAUFMANN-BÜHLER 1966.

boličkoga "arhitektonskog" oblika, koji bi trebao oponašati ranokršćansku okruglu građevinu sa stupovima i kupolom.¹⁸⁸

Natpis VTR/AVG/FEL (= utere/auge/feliciter) na zlatnom prstenu iz Osijeka [br. 126] izražava želju za sretan život, namijenjenu vlasniku. Datacija (3. st.), a ni bilo koji drugi element, ne obilježava taj predmet kao pouzdano ranokršćanski. Slično izražene želje (npr. VIVAS, PIE ZESES), pojavljuju se i na drugim predmetima umjetničkoga obrta. Premda se sporadično susreće i prije, ta je pojava svojstvena kasnoantičkome razdoblju, filozofsko-vjerska misao kojega postaje preokupirana idejom sreće. Sreće kao pobjede nad razmjerno surovom stvarnošću s jedne strane, a s druge, sreće u smislu vječnosti, koja za kršćanski dio kasnoantičke populacije ima značenje vječnoga života s Kristom.¹⁸⁹ Sama po sebi želja VTERE (FELIX) nema isključivo kršćanski smisao, premda su ga pojedini autori nastojali prepoznati, ali mu je posve bliska. Naime, takve misli često završavaju izrazom IN DEO, IN CHRISTO ili slično, na predmetima koji već time, a potom i kontekstom nalaza, pripadaju kršćanskoj sredini.¹⁹⁰ Stoga se i želje bez kršćanskoga "dodatka" ponekad smatraju skraćenicama nazdravičarskih misli vjerskoga sadržaja, što se ne smije držati pravilom, ali ni zanemariti kao mogućnost. Potvrdu za takvo razmišljanje vidim u fibuli iz Kölna, na kojoj je natpis VTERE FELIX u tehnici proboja izveden tako da je posljednje slovo — "x" ostalo izdvojeno u zasebnom okviru, bez dvojbe simbolizirajući križ.¹⁹¹ Među našim predmetima s natpisom VTERE FELIX [br. 59, 105a, 123, 126, 135, 187] dva su grobna nalaza [br. 105a, 187], dok o drugima nema podataka. S time je u vezi znakovito da se čaše s natpisima VTERE FELIX, VIVAS, PIE ZESES (IN DEO) u pravilu zatiču na mjestima ukopa, gdje se tumače kao tragovi kršćanskih refrigerija.¹⁹² Uostalom, čini mi se da pravoga smisla ima predmet s natpisom VTERE (= neka je sa srećom!) staviti u grob samo onome tko se nada vječnome životu.

Srebrna žlica iz Siska [br. 75] pripada grupi predmeta, u liturgijsku namjenu kojih mnogi autori sumnjaju, ali im, s obzirom na ukras (križ, kristogram i slično), nitko ne odriče kršćansku simboliku.¹⁹³ Srodan, ali ipak drukčiji primjerak iz Siska [br. 74] dio je kositrene žličice, kojoj nedostaje ručka, dok je zdjelica (naknadno?) spljoštena do gotovo ravna oblika. S obzirom da se ukrasni motiv triju riba ne može smatrati stvarnom oznakom za određenu vrstu hrane, njegova je simbolika očito posredna. Najvjerojatnije se odnosi na dogmu Trojstva, odnosno predočenje euharistije, povezane s Trojstvom.¹⁹⁴ Sličnom je ambijentu mogla pripadati i zagubljena srebrna žlica iz Vinkovaca, pronađena u jednome grobu sjeverne nekropole, u okviru koje su zatečeni i drugi ranokršćanski nalazi.¹⁹⁵

Plamen svjetiljki u kršćanstvu simbolizira vječni život, što ih, uz praktičnu namjenu, čini izrazito svojstvenim predmetima kršćanskih javnih i privatnih prostora.¹⁹⁶

Keramičke svjetiljke iz kontinentalne Hrvatske [br. 77–80, 108, 131–133] mahom pripadaju vrsti, nazvanoj "afričkim", "mediteranskim" ili "ranokršćanskim" tipom, prema mjestu proizvodnje i pojavljivanju, odnosno prema prevladavajućim ukrasnim oblicima. Većinom su, naime, ukrašene motivima križa ili kristograma, te biljnim i geometrijskim likovima u funkciji kršćanske simbolike. Proizvedene u Africi, izvezile su se diljem Carstva, ali i oponašale u lokalnim radionicama, kojima se u pravilu pripisuju izrazito nemarno izvedeni primjerci [npr. iz Siska br. 78c–d].¹⁹⁷ Među našim se svjetiljkama nekolicina primjeraka izdvaja iz inače oblikovno i ukrasno standardizirane proizvodnje utoliko, što im je kršćanska simbolika prikrivena. Na svjetiljci iz Siska [br. 77a] križ je izveden u obliku pet kuglica, a na onoj iz Osijeka [br. 131] stiliziran je kao četvorolatična rozeta. U grančicama na svjetiljkama iz Osijeka [br. 132–133], od kojih su sačuvana samo dna, možda bi se mogla prepoznati simbolična palma, dok je križ na primjerku iz Siska [br. 77b] izveden na donjoj površini.

Većina se svjetiljki datira u 5. st. ili čak 6. st., što je, s obzirom na cjelokupnu problematiku ranokršćanskoga horizonta u kontinentalnoj Hrvatskoj, najvažniji podatak u vezi s tom kategorijom arheološke građe.¹⁹⁸

Za razliku od keramičkih, metalne svjetiljke iz Zagreba [br. 179] i Siska [br. 76] jedinstveni su primjerci te vrste građe. Simboliziraju kristološki motiv Jaganjca Božjeg, otkupitelja grijeha, upirući se vjerojatno na mjesto u *Otkrivenju* (21,23), gdje se janje (Krist) naziva onim koji svijetli umjesto sunca i mjeseca. Zoomorfne svjetiljke, ali potpuno drukčijega oblika, nisu rijetke u ranokršćanskoj obrtničkoj metalnoj proizvodnji.¹⁹⁹ Jedina dva analogna primjerka potječu iz Mađarske, što upućuje na proizvodno središte u Panoniji (Sisak?).²⁰⁰ Četiri se panonske svjetiljke u obliku Jaganjca Božjeg, usprkos velike sličnosti, razlikuju u detaljima, što ih približava kategoriji "autorskih" os-tvarenja. Po mogućoj simbolici bliska im je brončana figurica janjeta [br. 128] iz Osijeka koju bi, međutim, u ranokršćanski kontekst mogle staviti tek poblje okolnosti

¹⁸⁸ VINSKI 1955; TÓTH 1979, 178.

¹⁸⁹ BRANDENBURG 1983, 250; REINSBERG 1983, 315.

¹⁹⁰ GARRUCCI 1876, 151–152, Tav. 181; KAUFMANN 1917, 141; ENGEMANN 1972, 159–160; NOLL 1984, 441–442.

¹⁹¹ ENGEMANN 1972, 160.

¹⁹² THÜMMEL 1994, 261–262.

¹⁹³ MILOJČIĆ 1970.

¹⁹⁴ GARRUCCI 1880, 117, Tav. 478/2; GARRUCCI 1879, 130, Tav. 387/2; FORSTNER 1982, 257–258.

¹⁹⁵ Zagubljena. BRUNŠMID 1902, sl. 88.

¹⁹⁶ FORSTNER 1982, 384.

¹⁹⁷ CAMBI 1977, 83–84; MENZEL 1969, 81–104; HAYES 1972, 310–315.

¹⁹⁸ Supra n. 214.

¹⁹⁹ VIKIĆ-BELANČIĆ 1954, 132; MENZEL 1969, 106, Abb. 90/4; 93/2–4.

²⁰⁰ THOMAS 1980, 117, 132–133, Abb. 7–12, 37–40.

nalaza.²⁰¹ Metalnim je lampicama prema namjeni srodan brončani kristogram s nepoznatoga nalazišta [br. 193]. Način na koji je pričvršćen o lanac svjedoči da je riječ o dijelu kadionice, ili (još vjerojatnije) višečlanog svjećenjaka — nalaz razmjerno rijedak na ranokršćanskim lokalitetima općenito, a za naše prilike izniman.

I keramičko se posuđe ukrašavalo motivima i prizorima otvorene ili posredne kršćanske simbolike [br. 81–86, 109, 134–135, 148]. U pravilu je riječ o tzv. afričkoj sigilati, koja se proizvodila u nekolicini središta na Mediteranu i izvozila po cijelome Carstvu, ali istovremeno posvuda oponašala.²⁰² Jedinstveni primjerak imitacije afričke sigilate potječe iz Osijeka [br. 134]. Ukrašen je geometrijski stiliziranim križnim motivima u radijalnoj "kristogramskoj" shemi. Možda je na sličan način i s jednakom simbolikom bio zamišljen motiv na ulomku afričke sigilate iz Siska [br. 86]. Među figuralno je ukrašenim primjercima afričke keramike najzanimljiviji ulomak s prizorom kršćanskoga mučeništva (*datio ad bestias*) iz Siska [br. 85]. U gradu koji je na početku 4. st. imao poznatoga mučenika Kvirina takav je prizor na predmetu svakodnevnog uporabe i u 5. st. sigurno izazivao značajna prisjećanja.²⁰³ Preostali primjerci samo kronološki pripadaju ranokršćanskome horizontu, pa ipak svi prizori i likovi na njima predloženi, u kršćanskome svjetonazoru imaju svoje mjesto, odnosno simboličko obrazloženje. Riječ je o temeljnoj ideji kršćanske civilizacije, prema kojoj su svijet i sva stvorenja proistekla iz misli Boga Stvoritelja, te stoga simboliziraju njegovu stvaralačku moć.²⁰⁴ U tome smislu lik ribe [br. 83] predstavlja i Krista i vjernike, Ocean [br. 82] i morsko čudovište [br. 81] označavaju Božju vlast nad vodama, a u prizoru se lova [br. 84] vidi borba protiv grijeha i zla općenito.²⁰⁵ Ulomak grube domaće imitacije sigilatne keramike naknadno je obilježen nemarno urezanim križem s unutrašnje strane dna [br. 109]. Analogija takvome privatnom isticanju vjerskih osjećaja ima posvuda, i na različitim predmetima.²⁰⁶ Dno keramičke posude iz Ozlja [br. 148] s vanjske je strane ukrašeno udubljenim križem. Bez obzira na tehničku opravdanost obilježavanja sredine dna pri izradi posuda na kolu, nema sumnje da je križ na ozaljskoj posudi nosio i simboličku poruku. Na to upozoravaju različiti, često reljefni i u pravilu jasno oblikovani križevi na srednjovjekovnoj keramici.²⁰⁷ Slijedom se toga i križ, ugreben na vanjskoj strani dna brončanog vrča iz Kuzelina [br. 149], doživljava kao simbolički znak, pogotovo što pri izradi metalnoga posuda izostaje potreba za tehničkim obilježavanjem.

Po svemu sudeći kršćani ranoga razdoblja u Panoniji nisu imali osobitih sklonosti prema nošenju gema, ukrašenih vjerskom simbolikom. Naime, u bogatoj zbirci gema Arheološkoga muzeja u Zagrebu nema ni jednoga pouzdano ranokršćanskoga primjerka. Kršćanska bi mogla biti gema iz Osijeka [br. 127], pronađena u olovnome sarkofagu u južnome dijelu grada. Pastir sa štapom i ovcama ubraja se u grupu uobičajenih kasnoantičkih pastoralnih prizora, koje samo precizna datacija ili okolnosti nalaza mogu simbolički opredijeliti.²⁰⁸ S

obzirom na izrazito nemarnu izvedbu, osječku gemu nije moguće uže vremenski odrediti, pa ostaje tek pretpostavka da se u bukoličkome prizoru krije simbolika Dobroga Pastira.

Novac, kao osobita kategorija arheološke građe s političkim, privrednim, umjetničko–stilskim i kulturno–vjerskim značenjem ima važno mjesto i u ranokršćanskome horizontu. Ta se činjenica, međutim, rado zaboravlja, a odnos kršćanstva prema novcu tumači u krivome svjetlu. Međutim, u ranokršćanskome svjetonazoru kulturni i moralistički stav prema novcu postaje izrazitiji negoli u prijašnjim razdobljima, pa se u literaturi o njemu progovara jezikom simbola i metafora. Tako se, naprimjer, vjerski nauk, odnosno riječ Božja, uspoređuje s duhovnim novcem, kojime se zaslužuje nebo.²⁰⁹ Premda kršćanski pisci ranoga doba ne govore izričito o prilaganju novca u grobove, spomenuta misao asocira upravo na pogrebni i kulturni odnos prema novcu. S obzirom na to, uvriježenu arheološku "činjenicu" da se u kršćanske grobove novac ne prilaže, treba uzimati s velikom zadržkom i uvijek nanovo provjeravati.²¹⁰ Ona se na pojedinim lokalitetima može pokazati istinitom, ali to nipošto nije pravilo, uvjetovano vjerskim stavom. Na to upozoravaju nalazi novca na ranokršćanskim grobljima posvuda, uključujući i naše područje (Kamenica kod Vinkovaca, Štrbinci, vjerojatno Treštanovci).²¹¹ Kršćanska literatura naglašava da se pravim novcem treba smatrati samo onaj koji na aversu nosi lik vladara.²¹² Budući da novac od druge polovice 4. st. na reversu često ima kršćanske simbole, doživljava se kao obilježje sprege zemaljskoga i Božjega carstva, bez obzira na to pojavio se u grobu ili na drugome mjestu. Novac je istovremeno materijalna i trgovačka kategorija s upotrebnom vrijednošću, i nije svatko, tko ga je imao u rukama, razmišljao o njegovu simboličkome značenju. Usprkos tome, kolanje je novca bilo najjednostavniji i najuvjerljiviji oblik širenja kršćanske simboličke poruke u svaki kutak rimske države. U tim razlozima nalazim opravdanje za izlaganje razmjerno velike količine numizmatičke građe na

²⁰¹ Kao naprimjer u Emoni. PLESNIČAR–GEC & suradnici 1983, 19, T. 40/31.

²⁰² MAKJANIĆ 1989, 175–186.

²⁰³ O Kvirinu JARAK 1994, 31.

²⁰⁴ FORSTNER 1982, 13–14.

²⁰⁵ FORSTNER 1982, 17, 255–258; CRAVERI 1969, 84; GRABAR 1968, 53; BRANDENBURG 1983.

²⁰⁶ TÖRÖK 1974.

²⁰⁷ TOVORNIK 1986, 209, Abb. 9, 10; UBL 1982, 89. O pojavi da praktične stvari i postupci u kršćanstvu poprimaju simboličko značenje FORSTNER 1982, 32.

²⁰⁸ CAMBI 1971, 69–81; ENGEMANN 1983; *Spätantike und frühes Christentum* 1983, 630, br. 218.

²⁰⁹ BOGAERT 1976.

²¹⁰ THOMAS 1974, 146; THOMAS 1982, 279; FÜLEP 1984, 154; LÁNYI 1972, 140–141.

²¹¹ VAN DOORSELAER 1967, 138; CHRISTERN 1968, 232.

²¹² BOGAERT 1976, 897.

izložbi o ranome kršćanstvu. Ona, naime, ima višestruku ulogu u predočavanju ranokršćanskoga horizonta. Pojedini su primjerci u funkciji prisjećanja na vladare, osobito značajne za kršćanski svijet općenito, a potom i za naše krajeve, s kojima ih povezuju vojni pohodi ili slični politički pothvati (Konstantin Veliki, Konstans, Konstancije II, Vetranije, Magnencije, Valentinijan I., Valens, Teodozije I.). Novcem su zastupljeni i lokaliteti na kojima uglavnom nema drugih ranokršćanskih nalaza, ili su oni posve sporadični (Zagreb, Sotin, Aljmaš, Batina, Čovići, Dalj, Gaboš, Gornji Kosinj, Kneževi Vinogradi, Kupčina, Orešac, Peklenica, Popovac, Sladojevci, Srb, Studenci, Ščitarjevo, Vranić, Vukovar-Rača, Zmajevac [br. 180-181, 183, 194-213]. U oba smisla zastupljen je novac vladara 5. i 6. st. tj. Arkadija, Honorija, Johanesa, Valentinijana III., Antemija, Romula Augustula, Teodorika Velikog, Anastazija, Justinijana I., Justina II. i Foke [br. 92-94, 112, 137-138, 174, 180-181, 196, 200, 208], ali on ima i posebnu namjenu. Trebao bi, naime, podsjetiti na život horizonta, koji se u odnosu na Panoniju nerijetko smatra razdobljem civilizacijskoga mrtvila i arheološke praznine.²¹³ O suprotnome, međutim, govore numizmatički nalazi i građa druge vrste (sitni metalni predmeti, keramičke posude i svjetiljke, te kameni spomenici), a potom i literarni izvori o zbivanjima u 5. i 6. st. (podaci o sukobljavanju Bizanta i Istočnih Gota u vezi s Panonijom, odnosno gotskoj vlasti na tome području, o funkcioniranju sisačke biskupije, o navodnoj Justinijanovoj darovnici benediktincima, gdje se spominju Cibalae, i slično).²¹⁴

Prije Konstantina (306-337. god.) nema rimskoga novca s kršćanskom simbolikom. Međutim, čini se da je car Galijen (253-268. god.) pokazao više od vjerske snošljivosti prema kršćanima, kada je po smrti svoje supruge Salonine pustio u opticaj njoj posvećen kov s natpisom AVGVSTA IN PACE [br. 38].²¹⁵ U poglavlju o kultu boga Sola bilo je riječi o vjerskoj kolebljivosti cara Konstantina, miješanju poganskih i kršćanskih elemenata u umjetnosti, uključujući numizmatiku, te o postupnom uvođenju kovova s kršćanskim simbolima.²¹⁶ Najveća je zasluga toga vladara na području ranokršćanske numizmatičke ikonografije obilježavanje novca simbolom kršćanske pobjede, kristogramom [br. 136]. U desetljećima nakon Konstancijama ta je simbolika na stanovit način dovedena do besmisla, jer su se u znaku kristograma rimski carevi borili ne samo protiv barbara, nego i međusobno. Na našim su se prostorima odvijale borbe Konstantina protiv Licinija, te Konstancija II protiv (kršćanskih!) uzurpatora Vetranija [br. 195, 206] i Magnencija [br. 194, 213].²¹⁷ Konstancije II. zapamćen je i kao vladar, koji je 341. i 342. god. donio zakone o mjerama za iskorjenjivanje poganstva.²¹⁸ Razdoblje vjerske snošljivosti i političke suradnje između Konstancija II., koji je vladao Istokom, i brata mu Konstansa na Zapadu, obilježeno je počasnim natpisom na mramornoj ploči, pronađenoj u blizini Beloga Manastira [br. 178]. Nakon 343. god. došlo je do

sukoba između "pravovjernoga" Konstansa i arijanstvu naklonjenoga Konstancija. Usprkos tome, obojica vladara obilježavaju svoj novac [br. 87, 169, 199, 201, 209-210, 212] pobjedničkim motivom kristograma. Na području kontinentalne Hrvatske u velikom je broju kolao novac careva Valensa i Valentinijana I. Zanimljivi su nam prvo kao braća, rođena u Cibalama, a potom kao sukobljeni predstavnici dviju vjerskih struja, arijanstva (Valens) i pravovjerja (Valentinijan). Usprkos činjenici da se u svetačkim aktima mučenika Poliona Valentinijan naziva najkršćanskijim vladarom (*christianissimus imperator*), dok bi njegov brat u tome smislu trebao biti gotovo otpadnik, reversi novca obojice careva ukrašeni su kristogramima [br. 110-111, 183, 197-198, 203-204].²¹⁹ O militantnosti kršćanskih vladara govore i legende na reversima, naprimjer: CONCORDIA MILITVM (= sloga vojske) [br. 195], HOC SIGNO VICTOR ERIS (= u ovom ćeš znaku pobijediti) [br. 199], VIRTVS EXERCITVM (= vrlina vojske) [br. 206], VICTORIA AVGVSTORVM (= pobjeda careva) [br. 174, 200, 207-208, 211], GLORIA EXERCITVS (= slava vojske) [br. 209]. Rekla bih da se ranokršćanska civilizacija na toj skupini novca ogleda u svome estetski izrazito privlačnome, ali duhovno manje počudnome svjetlu. Srećom, takav dojam ublažavaju primjerci s natpisima, koji na neutralniji način, ali uvijek u ime nove vjere, izražavaju nadu u povratak sretnijih vremena i rimske slave. O tome svjedoče natpisi SALVS REI PVBLICAE [br. 89-90], GLORIA NOVI SAECVLI [br. 202], GLORIA ROMANORVM [br. 88, 110-111, 137, 183, 198, 203-205], FELICIVM TEMPORVM REPARATIO [br. 87, 169, 194, 201, 210].

Pri kraju osvrta na ranokršćanski horizont u kontinentalnoj Hrvatskoj, proistekloga iz rada na izložbi o toj temi, treba ustvrditi da je arheološka građa donekle bogatija nego što smo znali, ali nedovoljna s obzirom na arheološke i povijesne činjenice. Pojedini se lokaliteti iskazuju kao obećavajuća ranokršćanska nalazišta (Đakovo, Daruvar), a o većim gradovima (Sisak, Osijek, Vinkovci) da se i ne govori. Vjerujem da se takvo predviđanje može primijeniti i na područje istočne Slavonije i Baranje u cjelini. Ondje je, osim ranokršćanskim novcem, na mnogim lokalitetima (Lug, Popovac, Sotin, Dalj, Ilok, Vukovar, Kneževi Vinogradi, Beli Manastir) kasnoantički horizont posvjedočen i drugim nalazima.²²⁰ Međutim,

²¹³ MÓCSY 1974, 351; BARKÓCZI 1980, 114.

²¹⁴ SALAMON—SÓS 1980; ŠIŠIĆ 1914, 139-148; BARKÓCZI—SALAMON 1971; DIMITRIJEVIĆ 1979a, 116; FÜLEP 1984, 285-301.

²¹⁵ O vjerskoj politici Galijena JEDIN 1972, 252; o ranokršćanskoj formuli IN PACE, KAUFMANN 1917, 134-135.

²¹⁶ Supra n. 16.

²¹⁷ HOTI 1993, 150-152; PINTEROVIĆ 1978, 89-93.

²¹⁸ FRANZEN 1988, 55; JOHNSON 1982, 97.

²¹⁹ KUNKERA—ULMAN—DRAGUTINAC 1972, 59-60.

²²⁰ BULAT 1969; MINICHREITER 1989.

političke (ne)prilike onemogućuju jasnije spoznaje o stanju na terenu i nalazima, koji bi upotpunili sliku o ranokršćanskome razdoblju na cjelokupnome području kontinentalne Hrvatske.

Prema povijesnim izvorima kršćanstvo je hrvatskoga dijela Panonije bilo u različitim razdobljima, ili pak istodobno, izloženo utjecajima s istoka (Sirmij), zapada (Akvilleja) i juga (Salona) (karte 1 i 2 na str. 21 i 33).²²¹ S obzirom na nedostatnu količinu arheološke građe, pogotovo arhitekture, nije uputno nagađati o odrazu povijesnih prilika na narav materijalnih ostataka. Međutim, onomastički podaci iz pisanih i epigrafičkih izvora upozoravaju na to da je područje kontinentalne Hrvatske u razdoblju 4–7. st. bilo pod pretežnim utjecajem zapadnoga dijela Carstva. O tome govore imena svećenstva — Kvirin, Konstancije i Konstantin (biskupi Siscije),²²² Amancije (biskup Jovije),²²³ Valens (biskup Murse),²²⁴ Polion (lektor iz Cibala)²²⁵ i vjernika — Severila [br. 39], Felicisima (sl. 3), Paulin, Lucerinov sin [br. 40], Venatorin i Martorija [br. 96], Flavije Maur [br. 155]. Izuzetak je cibalski biskup grčkoga imena Euzebije.²²⁶ S obzirom da su imena prema svecima univerzalna, teško je onomastički opredijeliti siscijske biskupe Marka i Ivana, pogotovo što se ime samo po sebi ni inače ne može smatrati bezuvjetnim pokazateljem podrijetla.²²⁷ Međutim, činjenica da su svi epigrafički spomenici na našem području latinski jezikom i pismom, podupire pretpostavku da su i nabrojena rimska imena povezana s podrijetlom. Zanimljivo je da je čak i grčka riječ EVSEBIOS ili EVSEBEI na prstenu iz Osijeka [br. 125] ispisana latinskim slovima.

IV. Zaključna razmatranja

Iz proučavanja je arheološke građe ranokršćanskoga horizonta razumljivo očekivati spoznaje o duhovnoj komponenti kršćanske civilizacije. S obzirom na slabiju istraženost, zasada smo u prilici govoriti tek o pojedinačnim naznakama u tome smislu. Odnose između pogana i kršćana u razdoblju Konstantinove dinastije oslikavaju dva različita primjera. O vjerskoj snošljivosti, svojstvenoj Konstantinovu vladanju, svjedoči činjenica da je kip Minerve u Varaždinskim Toplicama ostao na svome mjestu i nakon preinačavanja kupališne bazilike u crkvu.²²⁸ S druge strane, rušenje poganskoga hrama i uzidavanje ulomaka razbijenih kipova bogova u temelje kasnoantičke građevine (sakralne?) u Cibalama, odgovara razdoblju vjerske netrpeljivosti Konstantinovih sinova.²²⁹ Temeljna duhovna, premda ne manje i politička zauzetost panonskoga kršćanstva tijekom 4. st. bila je usmjerena na borbu između arijanske hereze i pravovjerja.²³⁰ Usprkos nastojanjima da se pojedini oblici arhitekture pripišu arijanskim Gotima, činjenica je da arijansko kršćanstvo nije stvorilo nikakav poseban svijet simbola, odnosno umjetnosti općenito. Ono je, naprotiv, uvelike bilo nesklono umjetničkim i simboličkim očitovanjima vjerskih osjećaja i rituala.²³¹ S obzirom da je veći dio hrvatske

Panonije u 4. st. bio pod utjecajem arijanskoga kršćanstva, osobito snažnoga na području istočne Slavonije sa središtem u Mursi, pitanje je može li se barem djelomice toj činjenici pripisati izrazito mali broj predmeta, obilježenih kršćanskom simbolikom. Takvoj bi pretpostavci u prilog išao i podatak da većina predmeta s kršćanskim simbolima potječe iz Siska — biskupije koja se uspjela oduprijeti arijanskoj prevlasti.²³² Međutim, riječ je o pretpostavci koju tek treba istražiti i poduprijeti čvršćim arheološkim dokazima, jednako kao i podatak prema kojemu znak kristograma na različitim predmetima simbolizira pobjedu pravovjerja nad arijanstvom. Ta je, inače utemeljena pretpostavka, upitna utoliko što i arijanski carevi na revers svoga novca stavljaju kristogram.²³³

O prisutnosti elemenata poganskoga praznovjerja na grobljima ranokršćanskoga horizonta u kontinentalnoj Hrvatskoj već sam govorila kao o pojavi koja naše lokalitete (osobito Treštanovce, Štrbince i Velike Bastaje) povezuje s prilikama na širem području Panonije.²³⁴ Ne vidim načina da se pritom pronikne u pravi smisao dvojbenih priloga u grobovima na takvim nekropolama. Jesu li, primjerice, priložene posude, osobito kada je riječ o staklu, služile poganskoj zamisli o popudbini umrloj duši, ili u njima treba vidjeti simboliku euharistije u funkciji vjere u uskrsnuće? Odgovori su vjerojatno različiti od primjera do primjera. Sliku o duhovnome ozračju ranoga kršćanstva u kontinentalnoj Hrvatskoj zaokružuju podaci o tajanstvenim i alegoričkim elementima, koje vjerojatno treba povezati s gnostičkom magijom [br. 7–11, 170–171]. Izgleda da je pritom riječ o donekle preinačenoj, odnosno kršćanskim svjetonazorom produhovljenoj atmosferi, o kojoj inače govore antički pisci u 3. st., spominjući čuvene panonske vrače.²³⁵

Kudikamo je više postavljenih negoli odgovorenih pitanja koja se odnose na ranokršćansko razdoblje u kontinentalnoj Hrvatskoj. Izložba s tom tematikom, odnosno obrada arheološke građe povezane s njome, pokazala je da je istraživanje ranokršćanskoga horizonta tek na početku, ali ne i bez perspektive.

²²¹ VIKIĆ-BELANČIĆ 1978, 588.

²²² JARAK 1994, 34–36.

²²³ JARAK 1994, 34.

²²⁴ PINTEROVIĆ 1980, 60.

²²⁵ KUNKERA—ULMAN—DRAGUTINAC 1972, 6.

²²⁶ KUNKERA—ULMAN—DRAGUTINAC 1972, 21.

²²⁷ MÓCSY 1965, 221. O biskupima Ivanu i Marku JARAK 1994, 33–34.

²²⁸ VIKIĆ—BELANČIĆ 1978a, 168.

²²⁹ BRUNŠMID 1902, 137–139.

²³⁰ JOHNSON 1982, 128–129; THOMAS 1980a, 200–204.

²³¹ THOMAS 1982, 285; MIGOTTI 1990, 18.

²³² HOTI 1993, 150.

²³³ Supra n. 165.

²³⁴ Supra n. 145.

²³⁵ DEGMEDŽIĆ 1958, 30.

Tab. I — 1. Sarkofag iz Osijeka (usp. sl. 1, br. 4; [br. 120]); 2. Arhitektura s ostacima ranokršćanskih fresaka u Varaždinskim Toplicama (položaj označen strelicom).

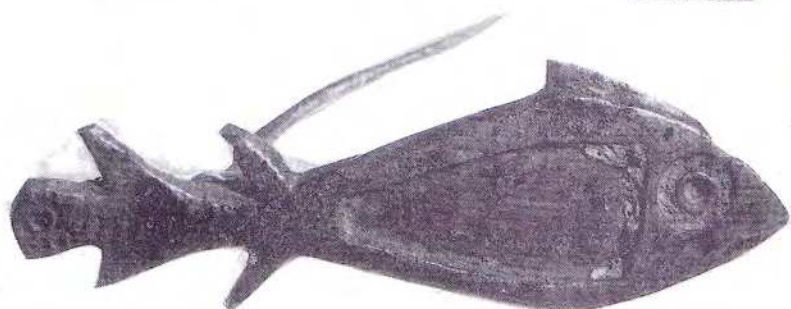

Tab. II. — 1. Kamena posuda iz nepoznatog mjesta u Baranji; 2. Grobnica s freskom iz Budrovaca [br. 158].

KATALOG CATALOGUE

(ured. Željko Demo)

Kratice korištene u katalogu: *Abbreviations used:*

Ø — promjer / *diameter*
b.b. — bez broja / *no number*
br. — broj / *number*
cm — centimetar / *centimeter*
deb. — debljina / *thickness*
duž. — dužina / *length*
fig. — slika / *figure*
god. — godina / *year*
ing. — inženjer / *engineer*
inv. — inventarski broj / *inventory no.*
kat.br. — kataložki broj / *catalogue no.*
kol. — kolovoz / *August*
Lit. — literatura / *literature*
listopad — listopad / *October*
n. — bilješka / *footnotes*
no. — numero / broj / *number*
nz — numizmatička zbirka / *numismatic collection*
ožuj. — ožujak / *March*
p. — stranica / *page*
Pl. — *Plate* / *tabla*
pros. — prosinac / *December*
r. — rijeka / *river*
siječ. — siječanj / *January*
sl. — slika / *figure*
stud. — studeni / *November*
šir. — širina / *width*
T./Tab. — *tabla* / *Plate*
tež. — težina / *weight*
ured. — uredio / *edited by*
vel. — veličina / *size*
velj. — veljača / *February*
vis. — visina / *height*

Popis autora kataložkih jedinica: *Catalogue entry authors:*

(Z.B.) Zvonko Burkowsky
(L.Č.) Lazo Čučković
(Ž.D.) Željko Demo
(B.D.) Bojana Dimitrijević
(Z.D.) Zdenka Dukat
(Z.G.) Zoran Gregl
(H.G.L.) Hermine Göricke-Lukić
(I.I.J.) Ivana Iskra Janošić
(B.M.) Branka Migotti
(I.M.) Ivan Mirnik
(A.R.-M.) Ante Rendić-Miočević
(K.S.) Katica Simoni
(D.S.Š.) Dubravka Sokač-Štimac
(V.S.) Vladimir Sokol

Kratice muzeja spomenutih u katalogu: *Museum abbreviations:*

AMZ — Arheološki muzej, Zagreb
GMČa — Gradski muzej, Čakovec
GMSi — Gradski muzej, Sisak
GMVi — Gradski muzej, Vinkovci
GMVt — Gradski muzej, Virovitica
MĐĐa — Muzej Đakovštine, Đakovo
MGKr — Muzej grada Koprivnice,
Koprivnica
MSO — Muzej Slavonije, Osijek
MPKPŽ — Muzej Požeške kotline,
Požega
MPSe — Muzej Prigorja, Sesvete
ZMOz — Zavičajni muzej, Ozalj
ZMVarTop — Zavičajni muzej,
Varaždinske Toplice

Napomena / *Note:*

Arheološki materijal obilježen zvijezdicom (*) u katalogu je obično prikazan crtežem, što ujedno znači da na izložbi nije izložen ili je prikazan u kopiji.
Archaeological material designated by a star (*) in the catalogue is usually illustrated merely with a drawing, which signifies that it is either not exhibited or exhibited in the form of a replica.

PREDKRŠĆANSKI HORIZONT

- a) Kult boga Sunca (br. 1-6)
- b) Gnostički sadržaji (br. 7-11)
- c) Židovska vjera (br. 12-14)
- d) Predmeti s mogućom kršćanskom simbolikom (br. 15-37)

1. NATPISNA PLOČA

Varaždinske Toplice; pješčenjak; vel. 67,5x58,5 cm; deb. 22 cm; ZMVarTop b.b.

Ulomak gornjeg dijela otučene ploče posvećene bogu Solu. Ispod profiliranoga gornjeg dijela u natpisnom polju plitko je urezano pet sunčanih zraka unutar natpisa sačuvana u četiri reda:

SOLI
RA[.]NIIS
SIMO
a]POLLI[nu.

prva četvrtina 3. stoljeća

Lit.: RENDIĆ-MIOČEVIĆ (D.) 1992, 73 n. 36 (spomenuto)
(Ž.D.)

2. PRIVJESCI

Sisak-r. Kupa

2-3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

a) olovo; vis. 3 cm; Ø kruga 1,9 cm; AMZ inv. 6589

Okrugli privjesak ukrašen motivom istokračnog križa u kružnom okviru, s masivnom pravokutnom petljom za ovjes. Poledina ravna.

b) olovo; vis. 2,6 cm; Ø kruga 2 cm; AMZ inv. 6580

Okrugli privjesak ukrašen motivom istokračnog križa u kružnom okviru, s pravokutnom petljom za ovjes. Poledina ravna.

c) olovo; Ø kruga 2,3 cm; AMZ inv. 6588

Okrugli privjesak ukrašen motivom istokračnog križa u kružnom okviru. Poledina ravna, gornji dio odlomljen, petlja za ovjes nedostaje.

d) olovo; vis. 2,3 cm; Ø kruga 1,6 cm; AMZ inv. 6593

Okrugli privjesak sa shematskim prikazom oranta. Poledina ravna.

(B.M.)

3. PRIVJESCI

Sisak-r. Kupa

2-3. stoljeće

a) olovo; vel. 2,1x1,9 cm; AMZ inv. 6841

Četvrtasti privjesak ukrašen motivom istokračnog križa, u središtu kojeg je okruglo proširenje podijeljeno križem u četiri dijela.

b) olovo; vel. 1,6x1,5 cm; AMZ inv. 6854

Četvrtasti privjesak ukrašen kružnom pločicom s motivom osmerokrake zvijezde. Poledina ravna. Petlja za ovjes nedostaje.

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

4. PRIVJESAK

Sisak-r. Kupa; olovo; vel. 3,2x3,2 cm; AMZ inv. 6815

Trokutasti privjesak s okruglom petljom za ovjes. Lunarno oblikovan donji dio ukrašen je sa pet stožastih izbočenja, a

središnja površina motivom kruga, podijeljenog križem na četiri dijela. Poledina ravna.

2-3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

5. NOVAC

Komin; skupni nalaz, 1918. god.; AMZ/nz inv. 28744

Galijen (253-268. god.); antoninijan (posrebrna bronca), Antiohija (polovica 266. do početak 268. god.)

Av.: GALLIENVS AVG, poprsje cara sa zrakastom krunom i plaštem nadesno.

Rv.: SOLI INVICTO, u odsječku PXV, Sol stoji okrenut nalijevo ispružene desne ruke, a u lijevoj drži kuglu.

RIC 611

(Z.D.)

6. NOVAC

Sisak; skupni nalaz (?); AMZ/nz inv. 36934-6

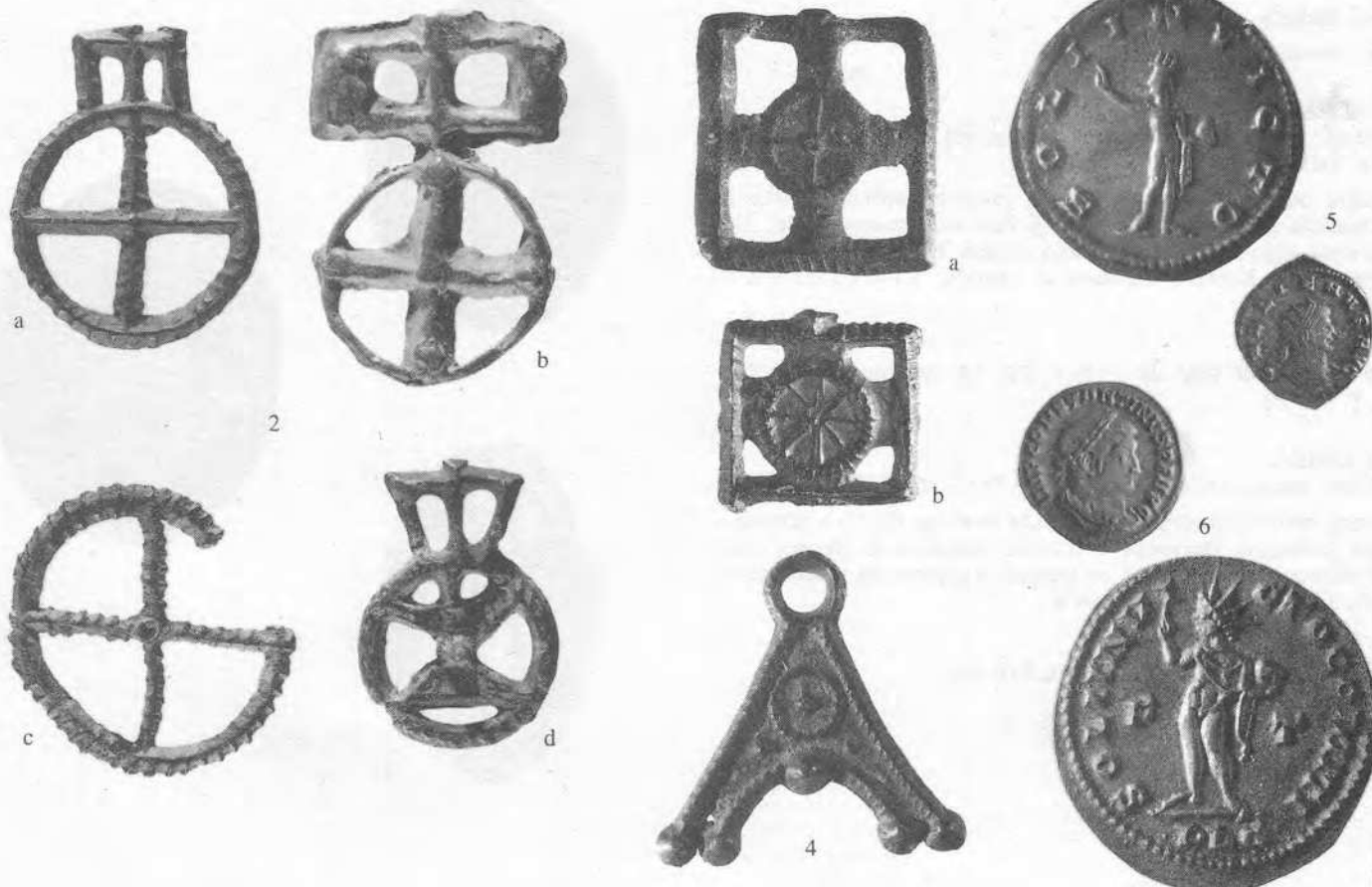
Konstantin I. (307-337. god.); folis (bronca), Lion (309-310. god.)

Av.: IMP CONSTANTINVS P F AVG, poprsje cara s lovorvijencem u oklopu nadesno.

Rv.: SOLI INVI - CTO COMITI, u polju lijevo F desno T, u odsječku PLC, Sol stoji sprijeda, glave nalijevo, desna ruka ispružena a u lijevoj drži kuglu.

RIC 308

(Z.D.)

7. GNOSTIČKA PLOČICA

Vinkovci-Ulica A. Cesarca, grobni nalaz, 1932. god.; zlato; vel. 5,1x2,5 cm; GMVi inv. A-904

Gnostička pločica od tankog zlatnog lima smotana u svitak (nakona nalaza ispravljena) nađena je u ustima pokojnika. Tekst urezan oštrom pisaljkom ispisan je dvovrsnim pismom — grčkim u drugom, trećem i četvrtom retku i tajnim znakovima (semitskim pismom ?) u prvom, petom i šestom retku.

druga polovica 3. stoljeća

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 172 Tab. 18:1.

(B.M.)

7

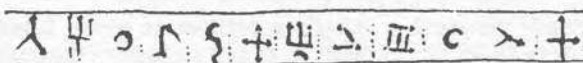
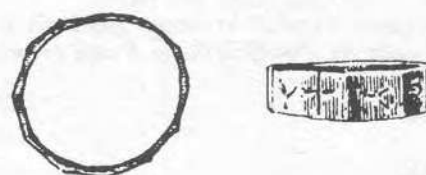
8. PRSTEN*

Vinkovci-južna nekropola, grobni nalaz, 1887. god.; srebro; Ø 2,4x2,2 cm; vis. obruča 0,7 cm; AMZ b.b.

Jednostavan dvanaesterokutni obruč s raznolikim znakovima u svakom od dvanaest polja.

3-4. stoljeće

Lit.: BRUNŠMID 1902, 160, fig. 90:2-4; Košćević 1991, 36 br. 150 (Ž.D.)

8

9. GEMA-ABRAKSAS

Sisak-r. Kupa; olovo; vel. 1,6x1,2 cm; AMZ inv. 7140

Na ovalnoj pločici blago zadebljalog ruba reljefno je prikazano magično-gnostičko božanstvo s trupom čovjeka, glavom pijetla i zmijskim nogama. U rukama drži štit i bič, a okružen je slovima A i Ω (na mjestu alfe je oštećenje). Stražnja strana je neukrašena.

2-3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

9

10

10. GEMA

Osijek; darovao C.F. Nuber; jaspis; vel. 1,6x1,1 cm; MSO inv. 1406

Gema od tankog tamnozelenog jaspisa ovalnog oblika s prikazom golog Harpokrata koji čuči na lotosovu listu. Na reversu gema grčkim slovima natpis s imenom vlasnika Atenjanina Kratesa ispisan u troredu: KPA / TOY / A Θ (εναίου).

3. stoljeće

Lit.: PINTEROVIĆ 1965, 36-37 br. 6, Tab. I:6; PINTEROVIĆ 1978, 122 f., T. LXVI:3.

(Ž.D.)

11

11. GEMA*

Osijek; darovao C.F. Nuber; vel. 1,7x1,2 cm; MSO inv. 1391

Gema od ružičastobijelog stalaktita ovalnog oblika s graviranim prikazom Hermesa u pokretu nalijevo. U desnoj ruci *kerikeion* sa znakom "x" po sredini, a u prostoru ispod lijeve ruke znak nalik grčkom slovu Ψ.

3. stoljeće

Lit.: PINTEROVIĆ 1965, 38-39 br. 8, Tab. II:8.

(B.M.)

12. NATPISNA PLOČA PROSEUHE ŽIDOVA*

Osijek; mramor; vel. 85x62 cm; deb. 11 cm; MSO inv. 649

Posvetni natpis podignut u čast obnove ili izgradnje *proseuhe*, židovskog molitvenog mjesta (sinagoge ?) u Mursi. Ovaj desetredni natpis tek je djelomično sačuvan, ali bi u restauriranom obliku najvjerojatnije glasio:

[Pro salute Im]P(eratororum) P(iissimorum)? [L(ucii)
Sep(timii) Severi Pe]RTINACIS
[et (Marci) Aur(elii) Antonini Pii] AVGG(ustorum
duorum)
[et L(ucii) Sep(timii) Getae nob(ilissimi) Caes(aris)]
[et Iuliae AVG(ustae) matris Aug(usti) et cast]RORVM

5 [Sex(tus)? Val(erius)? Secu]NDVS
[Praepositus? [pro]SEVCHAM
[Iudaeorum? vetu]STATE
[corruptam sumptu suo a so]LO
[imp(ensis)? suis? extruxit?

Za dobrobit careva Lucija Severa i Marka Aurelija Antonina, te carevića Gete i carice Julije, roditeljice careva i zaštitnice tabora, starješina ? Sekst Valerije Sekund ?, proseuhu Židova od starosti trošnu dao je iz temelja o svom trošku sagraditi.

202. godina (ili između 198. i 209. godine)

Lit.: PINTEROVIĆ 1960, 28–29, 43 sl. 1; PINTEROVIĆ 1965a, 61–75; RADAN 1973, 266 f.; PINTEROVIĆ 1978, 63–65, T. XIII:1; *ILI* 1066. (Ž.D.)

12

13. ŽRTVENIK*

Osijek–blizu južnih vrata Tvrđe, prigodom rušenja 1922. god.; vapnenac; darovao ing. R. Franjetić 1925. god.; vel. 62x53x22 cm; AMZ b.b.

Gornji dio žrtvenika s natpisnim poljem iznad kojeg je snažno profilirani vijenac. Natpisno polje sadrži osamnaest slova ispisanih u četiri reda:

DEO
AETERNO
A[e] L(ius) EVT[y]
[c]H(ianus ?) LI[b(ertus)]

Vječnom Bogu, Elije Eutihian, oslobođenik.

druga polovica 2. stoljeća

Lit.: PINTEROVIĆ 1956, 89 br. 48; BULAT 1960, 9; *ILI*, 285; PINTEROVIĆ 1967, 45; PINTEROVIĆ 1977, 94–95, 97 sl. 3; PINTEROVIĆ 1978, 42, 65, T. XXX:1.

(Ž.D.)

14. OPEKA

Osijek; vel. 16,5x7,5; deb. 3,5 cm; vel. natpisa 7,5x2,3 cm; MSO inv. 2606

Ulomak ruba opeke crvenkastožučkaste boje s ostatkom udubljenog hebrejskog natpisa (ti)ŠRI (sc. ime mjeseca rujan-listopad) na bočnoj strani.

2–3. stoljeće

Lit.: BULAT 1965, 17 br. 51, 18 Tab. IV:11.

(B.M.)

13

14

15. DIO INVENTARA PALJEVINSKOG GROBA
Novačka-Gradina; grob u tumulu, iskopavanje 1980. god.

kraj 2. stoljeća-3. stoljeće

Lit.: ŠARIĆ 1981, 79 f., T. LVI.

a) ZDJELA — keramika; vis. 8,5 cm; Ø usta 17,6 cm; Ø dna 9,5 cm; MGKr inv. 2843

Sigilatna zdjela ukrašena naizmjeničnim motivima rozeta u vijencima i stabala. Rub zdjele zaobljen, stajaća ploha kružna i široka. S vanjske strane trbuha pečat CERIALIS.

b) BOČA ZA MIRISE — staklo; vis. 14 cm; Ø trbuha 3 cm; MGKr inv. 2844

Bočica od zelenog stakla s tragovima irizacije, trbuh gotovo četvrtast sa četiri udubljenja, dno malo uvučeno. Gornji dio vrata nedostaje.

c) BOČA ZA MIRISE — staklo; vis. 9,8 cm; Ø dna 4,4 cm; MGKr inv. 2845

Boča od zelenkastog stakla s tragovima irizacije. Obod usnato zaobljen i razvrnut, vrat dug i cilindričan, tijelo u obliku lijevka, dno u sredini uvučeno.

d) FIBULA — bronca; duž. 2,8 cm; šir. 2,1 cm; MGKr inv. 2846

Liješana fibula u obliku okrenutog slova "s" koje u donjem dijelu nalikuju sidru. Na poleđini sačuvan mehanizam za pričvršćivanje.

(Z.G.—B.M.)

16. PRSTEN

Osiijek; darovao C.F. Nuber; zlato; vel. 1,9x1,2 cm; šir. pločice 0,6 cm; MSO inv. 2324

Karika nepravilnog elipsoidnog oblika s krunom raskucanom u plosnatu romboidnu pločicu s urezanim prikazom dupina.

2. stoljeće

Lit.: BULAT 1989, 282 br. 9, 296 sl. 1:1.

(Ž.D.)

17. FIBULA

Sisak; bronca; duž. 4,9 cm; šir. 1,7 cm; AMZ inv. 5271

Fibula u obliku ribe s naznačenom leđnom i repnim perajama, te ostacima zelenog emajla u ležištima po sredini tijela i na mjestu oka.

2. stoljeće

Lit.: SEYILLE 1939, 80, T. XIII:25; KOŠČEVIĆ 1991, 136 f. br. 7.498, T. XXIV:345.

(B.M.)

18. PRIVJESAK

Sisak-obala r. Kupe; bronca, pozlata; duž. 7,1 cm; šir. 2,2 cm; GMSi b.b.

Privjesak od veoma tankog lima u obliku ribe, bez ukrasa, s vrpčastim trnom za ovjes, koji se u obliku slova "u" izvija od gornjeg dijela prema poledini.

2-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

19. PLOČICA

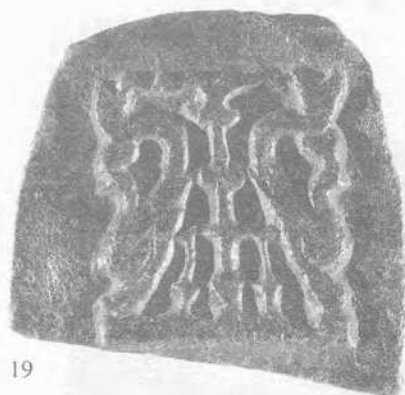
Sisak-r. Kupa; olovo; vel. 2,1x1,9 cm; AMZ inv. 7142

Ulomak olovne pločice nepravilnog trapezastog oblika. Oštro rezan i minuciozno izveden, središnji reljefni prizor sastoji se od dva antitetički postavljena dupina sa strane trozupca. Drška trozupca stilizirana je u obliku križa. Poledina pločice je ravna.

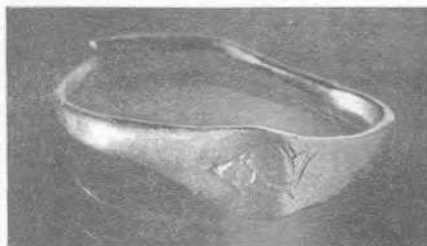
2-3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

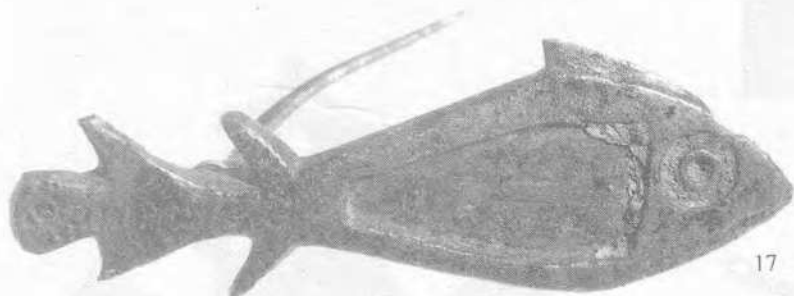
(B.M.)

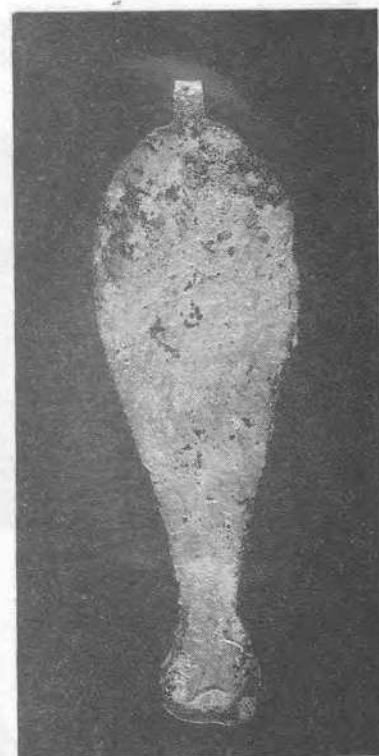
19

16

17

18

20

20. ZAKOVICE

Sisak-r. Kupa

2-3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

a) kositar; Ø 1,4 cm; AMZ inv. 7147

Okrugla pločica s rubnim motivom perle i reljefnim prizorom palme, te ostacima dvaju trnova za pričvršćivanje na poledini.

b) kositar; Ø 1,4 cm; AMZ inv. 7147

Jednako kao pod a).

(B.M.)

21. FIBULA

Sisak; darovao S. Hrčić 1925. god.; bronca; duž. 5,1 cm; šir. 3,8 cm; AMZ inv. 6469

Fibula se sastoji od dugačke spirale pokrivena štitnikom i tetivom s trokutastom kukom, dok luk oblikom podsjeća na sidro s prstenastom profilacijom. Na kraju luka je trokutasta nožica s ležištem za iglu, koja završava kuglastim dugmetom.

2. stoljeće–početak 3. stoljeća

Lit.: Koščević 1980, p. 24–25, T. XX: 150; *Nakit* 1990, p. 23 br. 106; *Arheološki muzej* 1993, 169 br. 247.

(A.R.–M.)

22. NAUŠNICA

Sisak; bronca; vis. 2,7 cm; vel. svastike: 1,1x0,95 cm; AMZ inv. 5920

Naušnica (?) u obliku svastike s dugačkim iskrivljenim trnom na stražnjoj strani.

2–3. stoljeće

Lit.: Koščević 1991, 118 br. 2.32, T. II:29.

(B.M.)

23. ZAKOVICA

Sisak; bronca; vis. 2 cm; vel. pločice 0,95x0,9 cm; AMZ inv. 5925

Zakovica u obliku četvrtaste pločice nazupčenih rubova s vrlo dugim trnom. Unutrašnje ležište ispunjeno je emajlom blijedo

zelene boje, dok je površina ukrašena sa pet križno raspoređenih udubljenja ispunjenih blijedožučkastom materijom.

3. stoljeće

Lit.: Koščević 1991, 144 br. 11.658, T. XXXIV:499.

(B.M.)

24. DUGME

Sisak; bronca; vel. glavice 1,9x1,8 cm; deb. 1,9 cm; AMZ inv. 6276

Dugme s križno oblikovanom glavicom kratkih zaobljenih krakova i masivnim trnom na poleđini.

2–3. stoljeće

Lit.: Koščević 1991, 144 br. 12.662, T. XXXV:503.

(B.M.)

25. OKOV

Sisak; bronca; duž. 4,5x4,45 cm; AMZ inv. 7491

Okov sastavljen od središnje veće i četiri manje kružne zdjelčasto ulegnute pločice.

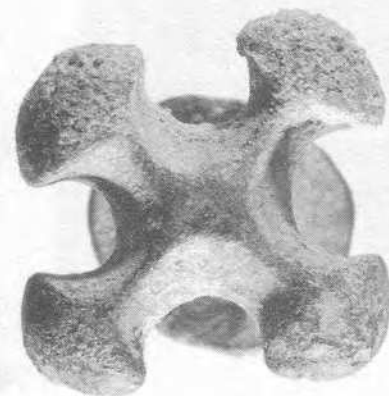
2–3. stoljeće

Lit.: Koščević 1991, 140 f. br. 10.562, T. XXX:408.

(B.M.)

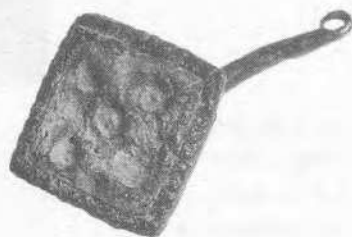
21

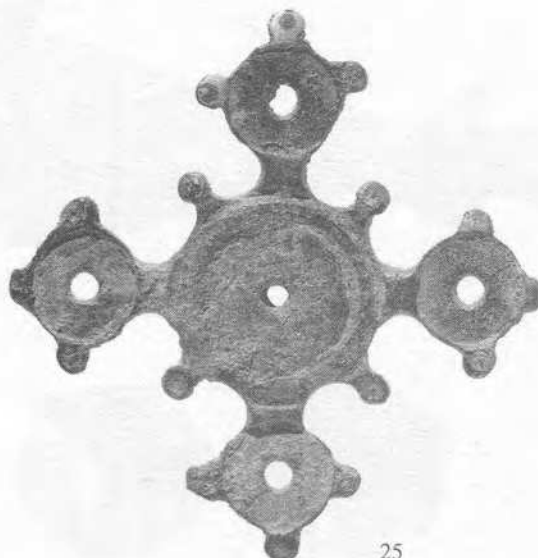
24

22

23

25

26. OKOV

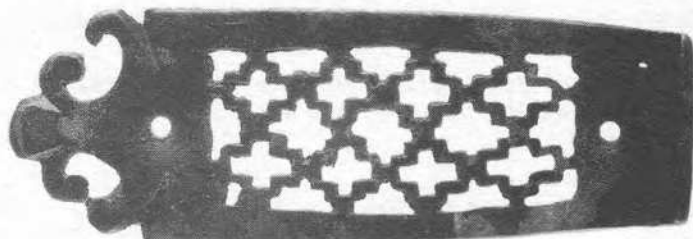
Sisak; bronca; vel. 6,7x2,3–1,9 cm; AMZ inv. 6375

Pravokutni okov sa dva kružna otvora za pričvršćivanje. Unutar okvira nalazi se ažurirani dio s mrežom pregrada koje tvore stepeničaste i križne oblike.

kraj 2. stoljeća–3. stoljeće

Lit.: Košćević 1991, 140 f. br. 10.554, T. XXIX:400.

(Ž.D.)

26

27. ČAVAO

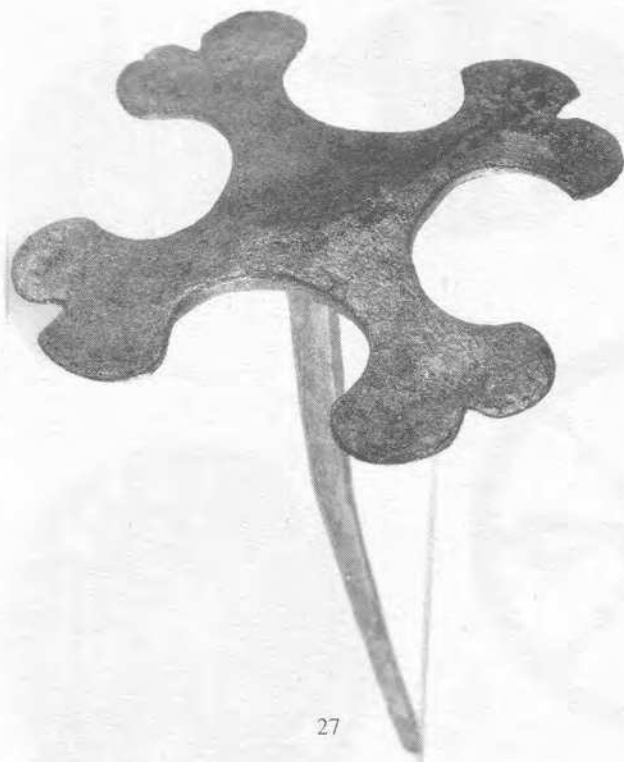
Sisak; bronca; vis. čavla 8,7 cm; vel. glave 5,2x5,2 cm; AMZ inv. 6480

Masivni ukrasni čavao s glavom u obliku istokračnog križa, kojemu krajevi završavaju rascijepljenim peltama i dugačkim šiljastim trnom na poledini.

2–3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

27

28. ZAKOVICA

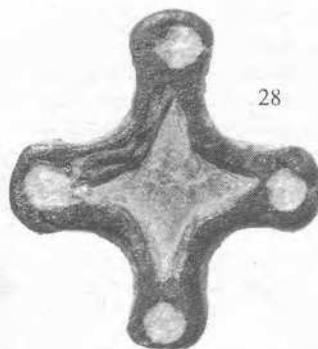
Sisak–r. Kupa; bronca; vel. 1,5x1,4 cm; AMZ inv. 6168

Zakovica u obliku istokračnog križa zaobljenih krakova, ukrašenih sa četiri kružna udubljenja, na kojima je svjetlo–zelenim emajlom. Originalna ispuna srelnog zvjezdolikog udubljenja nedostaje. Ostatak slomljenog trna na poledini.

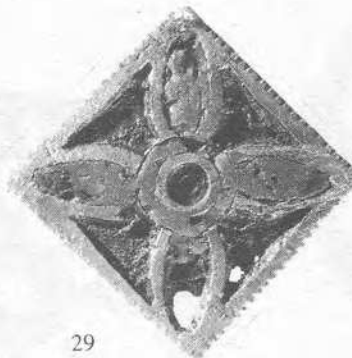
2–3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

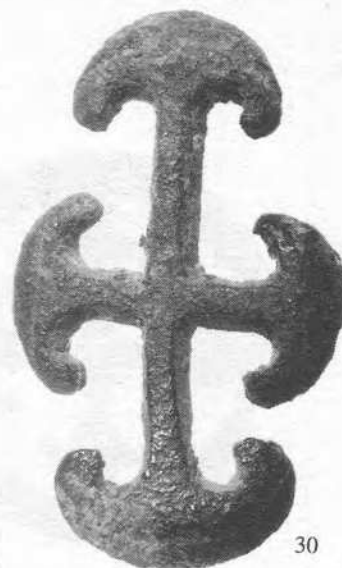
(B.M.)

28

29

30

29. FIBULA

Sisak; bronca; vel. 2,2x2,1 cm; AMZ inv. 7462

Rombična fibula nareckanog ruba ukrašena motivom križno oblikovanog četverolatičnog cvijeta. U ležištima ostaci zelenoplavog i crvenog emajla. Igla nedostaje.

2–3. stoljeće

Lit.: Košćević 1991, 135 br. 7.482, T. XIII:330.

(B.M.)

30. OKOV

Sisak–r. Kupa.; bronca; vel. 2,8 x 1,6 cm; AMZ inv. 6203

Križni okov sa završecima u obliku pelti nalik na "sidrasti" križ. Na gornjem i donjem kraju poledine ostaci su dvaju trnova.

2–3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

31. OKOV

Osijek–donjogradsko pristanište; iskopavanje 1961. god.; bronca; Ø 4 cm; deb. 0,4 cm; MSO inv. 7368

Kružni okov s motivom nalik "sidrastom" križu u tehnici na proboj. Na stražnoj strani sačuvan dio uređaja za pričvršćivanje.

2–3. stoljeće

Lit.: BULAT 1977, 45 br. 1, 73 Tab. XIX:10.

(B.M.)

32. PEČATNE KAPSULE

Sisak–r. Kupa.

2–3. stoljeće

Lit.: SEYLLÉ 1939, 84, T.XV:12; KOŠČEVIĆ 1983, 68, T. 2:9; KOŠČEVIĆ 1991a, 31 br. 69–70, T. II:35–36, T. III:12.

a) bronca; vel. 2,1x1,5 cm; AMZ inv. 3876

Listolika kapsula sa dva otvora u okomitoj stijenci i sa tri otvora u dnu donjeg dijela. Na poklopcu se nalazi šest laticastih udubina raspoređenih u obliku kristograma s ostacima crnog i zelenog emajla.

b) bronca; vel. 2,7x1,6 cm; AMZ inv. 3876

Poklopac listolike kapsule (kao pod a).

(B.M.)

33. OKOV

Sisak; bronca; Ø 5,5 cm; AMZ inv. 7406

Kružni okov s rupicama za pričvršćivanje na glatkom vanjskom okviru i kristogramski raspoređenim prečkama naizmjenično ovalnog i štapićastog oblika u tehnici na proboj. 2. stoljeće

Lit.: KOŠČEVIĆ 1991, 141 br. 10.565, T. XXX:411.

(B.M.)

34. ZAKOVICA

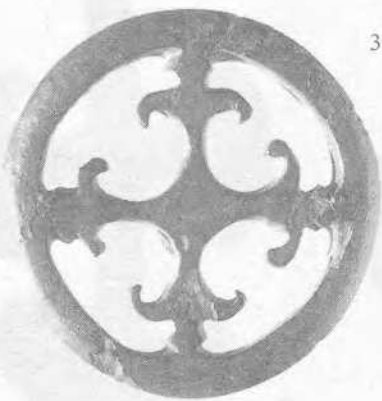
Sisak–r. Kupa; kositar; Ø 2,2 cm; AMZ inv. 6905

Okrugla zakovica s nareckanim rubom, ukrašena je motivom osmerokrake zvijezde s izbočenjem po sredini. Uz rubove su dvije rupice za pričvršćivanje na podlogu, a duž cijele poledine rebrasto izbočenje.

2–3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

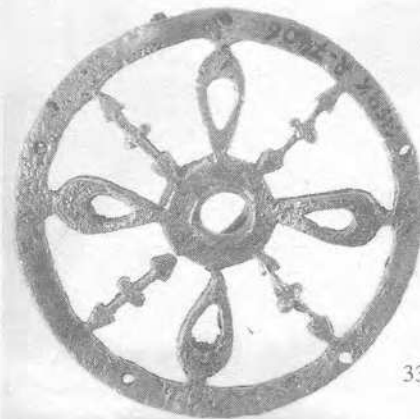
31

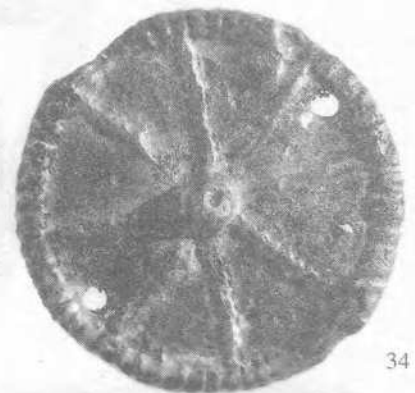
32a

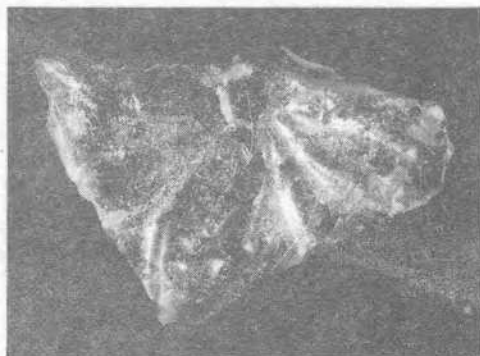
32b

33

34

35

35. BOCA

Osijek–donjogradsko pristanište; iskopavanje 1961. god.; vel. 6x4x0,3 cm; MSO inv. 7338

Ulomak dna četvrtaste boce od zelenkastog stakla, udubljenog dna, izvana ostatak reljefnog ukrasa u obliku križno stiliziranog cvijeta.

2–3. stoljeće

Lit.: BULAT 1977, 44 br. 5, 72 Tab. XVIII:5.

(B.M.)

36. RELJEFNA TERRA SIGILLATA

Vinkovci-HPT centrala; iskopavanje 1971. god.; vis. 12,0 cm; Ø 23,8 cm; GMVi inv. A-1899

Zdjela sa sjajnom crvenom prevlakom. Donja

polovici razdijeljena je prema principu prekrivenih linija koje stvaraju kristogramsku shemu. U međuprostorima ukras sastavljen od trokuta i erota.

prva polovica 2. stoljeća

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 176, T. 22:2.

(B.M.)

37. RELJEFNA TERRA SIGILLATA

Osijek-donjogradsko pristanište; iskopavanje 1961. god.; vis. 12,8 cm; Ø 23,5 cm; deb. 0,7 cm; MSO inv. 7459

Polovica gornjeg dijela velike zdjele tamnije crvene, slabo sjajne prevlake. Ispod jajastog niza je motiv valovitog užeta

37

38

ispunjenog "x"-znakovima i isprepletene viticama i lišćem. U međuprostorima su prikazana krilca i ptica.

2-3. stoljeće

Lit.: BULAT 1987, 46 br. 12, 69 sl. 5:1a-b.

(B.M.)

38. NOVAC

Komin; skupni nalaz, 1918. god.; AMZ/nz inv. 29021

Salonina (253-265/6. god.); antoninijan (posrebrana bronca), Milano (polovica 265. do početak 266. god.)

Av.: SALONINA AVG, poprsje carice s dijamdom i plaštem na polumjesecu nadesno.

Rv.: AVGVSTA IN PACE, u odsječku P, carica sjedi okrenuta nalijevo, drži grančicu masline i skeptar.

RIC 60

(Z.D.)

36

RANOKRŠĆANSKI HORIZONT

- a) Gradska naselja (br. 39–146)
- b) Utvrđenja i utvrđena naselja (br. 147–154)
- c) Nekropole i grobni nalazi (br. 155–191)
- d) Nepoznata nalazišta (br. 192–193)
- e) Novac (br. 194–213)

SISAK

39. SARKOFAG SEVERILLE*

Sisak; vel. 227x119 cm; vis. 0,90 (vel. poklopca 238x144 cm; vis. 0,55); darovao Prvostolni kaptol zagrebački, 1871. god.; AMZ inv. 351

Veliki kameni sarkofag s poklopcem u obliku krova i akroterijima na svakom od rubova, poznat još od 1551. godine. Sarkofag je prelomljen na više mjesta, a poklopac u dva dijela. Natpis je ispisan u sedam redova, te glasi:

HVIC ARCAE INEST SEVE
RILLA FAMVLA XPI(sti) QVAE
VIXIT CVM VIRO NOVEM
CONTINVIS ANNIS CVIVS

5 POST OBITVM MARCELLIANVS SE
DEM HANC VIDETVR CONLOCASSE MERI
TVS

U ovoj je škrinji Severila, sluškinja Kristova, koja je s mužem živjela devet neprekinutih godina, kojoj dužni Marcelijan poslije smrti ovo počivalište za ogled podiže.

4. stoljeće

Lit.: CIL III 3996; BRUNŠMID 1909, 159 br. 351 (s literaturom od 1551–1876. god.); AIJ 581; VIKIĆ 1978, 595 br. 9, 596. (Ž.D.)

40. NADGROBNA PLOČA PAULINA

Sisak; mramor; vel. 55x32 cm; deb. 2,7 cm; AMZ inv. 348

Ulomak nadgrobne ploče podignute Paulinu, Lucerinovu sinu. Ploča prelomljena u dva dijela najvjerojatnije sadrži metrički natpis, sačuvan u sedam redova:

[O]PT(imae) [memoriae ?]
PAVLINI LVCERINIS

... AB OMNIBV[s...
...]R OPERAV[...

5 ...]RE BENEDICT[...

...T X• ET TV...

...]ARIS SAC[...

...gr]ATIAS AG[...

4–5. stoljeće

Lit.: CIL III 3991; BRUNŠMID 1909, 156 f. br. 348; AIJ 574. (Ž.D.)

41. MRAMORNA POSUDA S RUČKAMA

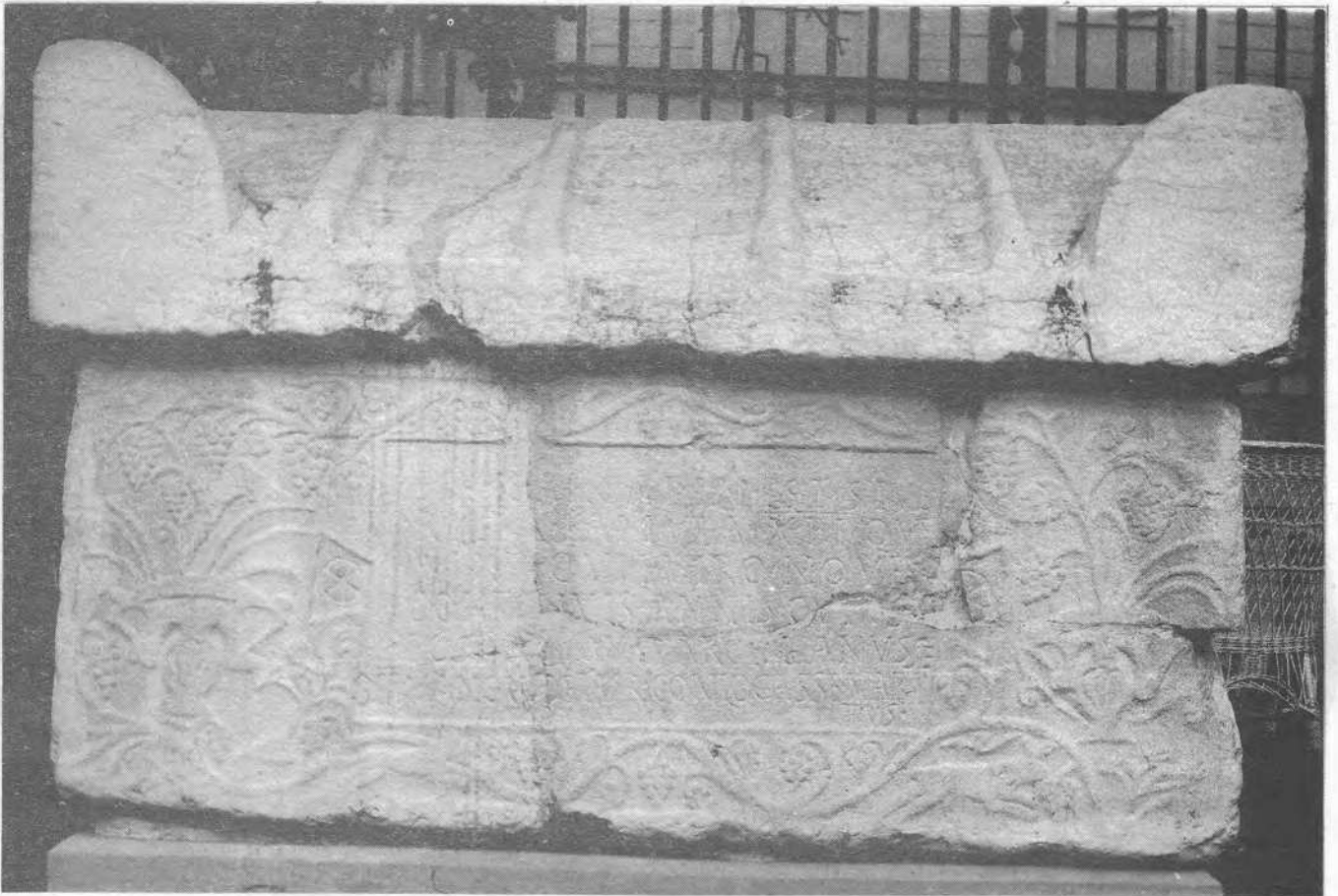
Sisak; krupnozrnati mramor; Ø 53 cm; vis. 30 cm; deb. 5 cm; AMZ inv. 685

Posuda u obliku dublje zdjele sa četiri simetrično razmještene drške, prema gore zaravnjene, a prema dolje zaobljene. U jednoj od njih izdubljen je žlijeb za odlijevanje tekućine.

3–4. stoljeće

Lit.: BRUNŠMID 1911, 102 f. br. 685.

(Ž.D.)

39

40

41

42. FIBULA

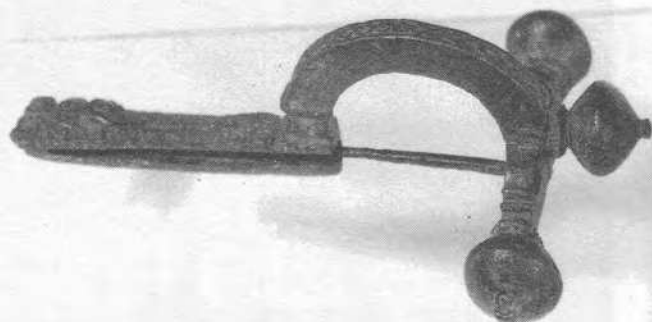
Sisak; bronca; duž. 9,5 cm; šir. 6 cm; AMZ inv. 3887

Noga, sužena prema luku, ukrašena je kružnim udubljenjima i vrpcom rombova. Gornja površina luka trapezastog presjeka također je ukrašena rombovima, na trapezastu facetiranu poprečnu gredu sa dva okrugla otvora nastavljaju se kuglice u obliku glatkih spljoštenih lukovica. Igla je sačuvana u cijelosti.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: KOŠČEVIĆ 1975, 54 sl. 12, 60 br. 12; KOŠČEVIĆ 1980, 57 br. 739.

(B.M.)

42

43. FIBULA

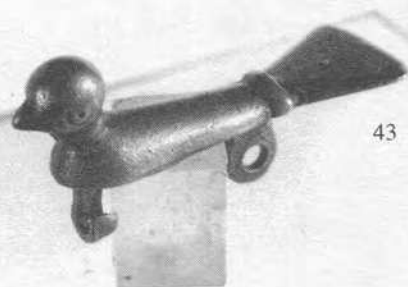
Sisak; srebro; duž. 3,4 cm; vis. 1,7 cm; AMZ inv. 1928

Plastično rađena fibula u obliku goluba. Glavica ptice je okrugla s naglašenim očima, a tijelo izduženo sa širokim repom. S donje strane ima petlju i dio šarnira za zakopčavanje, igla nedostaje.

4-5. stoljeće

Lit. SIMONI 1989, 120, T. 2:8.

(K.S.)

43

44. FIBULA

Sisak; bronca; duž. 2,9 cm; vis. 2,9 cm; AMZ inv. 3918

Plastično rađena fibula u obliku goluba. Glava ptice je okrugla s naglašenim kljunom i okruglim udubljenim očima. Tijelo je trokutasto, prema kraju suženo, a rep nedostaje. S donje strane ima dugu petlju i dio šarnira, željezna igla nedostaje.

5. stoljeće

Lit.: SIMONI 1989, 120, T. 2:7.

(K.S.)

44

45. FIBULA

Sisak; bronca; duž. 4,2 cm; vis. 2,1 cm; AMZ inv. 3396

Plastično rađena fibula u obliku pauna. Na izduženoj glavici kresta, na vratu prstenasto zadebljanje. S donje strane je djelomično sačuvana petlja i dio šarnira, igla nedostaje.

5. stoljeće

Lit. SIMONI 1989, 120, T. 2:6.

(K.S.)

46. FIBULA

Sisak; bronca; duž. 3,7 cm; vis. 2,3 cm; AMZ inv. 3397

Plastično rađena fibula u obliku pauna. Na izduženoj glavici neznatno naglašena kresta, na vratu prstenasto zadebljanje. S donje strane ima naglašenu nepotpunu petlju i šarnir s brončanom iglom.

5. stoljeće

Lit. SIMONI 1989, 121, T. 2:10.

(K.S.)

45

46

47. FIBULA

Sisak; srebro, pozlata; duž. 5,4 cm; šir. 3,35 cm; AMZ inv. 1919

Istočnogotska lučna fibula polukružne glave sa pet izbočina, razmjerno kratkim lukom i nepotpunom rombičnom nogom. Glava i noga ukrašene su rovašenom spiralnom viticom, a noga sa dva okrugla ležišta za almandine ili staklenu pastu. Na donjoj strani sačuvani su dio šarnira i petlja. Igla nedostaje.

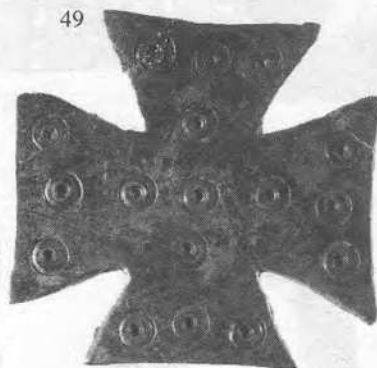
oko 500. god.

Lit.: BRUNŠMID 1905, 213 sl. 32:5, 216-217; VINSKI 1973, 195-196, T. 50; SIMONI 1989, 122, T. 3:8.

(K.S.)

47

49

49. FIBULA

Sisak; srebro; duž. 3 cm; šir. 3 cm; AMZ 1926

Fibula u obliku križa jednakih proširenih krakova, glatka, ukrašena koncentričnim krugovima s točkom po sredini. Na poleđini je sačuvana igla i uz nju vidljivi ostaci tekstila.

druga polovica 6. stoljeća

Lit.: VINSKI 1968, 107, T. 5:8; VINSKI 1974, 22, T. XIII:11; SIMONI 1989, 122, T. 4:4.

(K.S.)

50. FIBULA

Sisak; bronca; vel. 3,7x2,5 cm; vis. 1,65 cm; AMZ inv. 1994

Fibula u obliku ptice grabljivice raširenih krila. Plošna glava prikazana je u profilu a tijelo *en face*. Glatka površina fibule

48. FIBULA

Sisak; darovao Lj. Iveković; srebro, pozlata; duž. 5,5 cm, šir. 3,5 cm; AMZ inv. 1920.

Langobardska lučna fibula polukružne glavi s tri izbočine i razmjerno kratkom nogom. Luk i glava ukrašene su rovašenom viticom, a noga motivom meandra i neliranih trokutića.

polovica 6. stoljeća

Lit.: BRUNŠMID 1905, 213 sl. 4, 216; WERNER 1962, 67, tab. 26, 4; VINSKI 1973, 210 tab. XII 68; VINSKI 1986, 87, sl. 17;

(K.S.)

48

50

51

ukrašena je koncentričnim krugovima. Na poleđini sačuvan dio šarnira i petlja. Igla nedostaje.

6. stoljeće

Lit. SIMONI 1989, 122, T. 4:5.

(K.S.)

51. FIBULA

Sisak; bronca; duž. 3,7x2,55 cm; vis. 1,4 cm; AMZ inv. 1927

Fibula u obliku ptice grabljivice raširenih krila. Glava prikazana u profilu s jako naglašenim savijenim kljunom, tijelo *en face*, rep je raširen. Glatka površina fibule ukrašena je koncentričnim krugovima. Na poleđini je igla i petlja.

6. stoljeće

Lit.: PATEK 1942, 125, T. XX:7; SIMONI 1989, 122, T. 4:6.

(K.S.)

52. OKOV KOPČE

Sisak; bronca; duž. 4,5 cm; šir. 2,5 cm; AMZ inv. 1938.

Okov kopče rađen tehnikom na proboj, sa dva probušena ispupčenja za pređicu koja nedostaje. Trokutasti okov s dvije okrugle i jednom srcolikom perforacijom završava krugom na kojemu je urezan malo izlizan križ jednakih krakova.

7. stoljeće

Lit.: SIMONI 1989, 124, T. 6:9.

(K.S.)

53. JEDNODIJELNI JEZIČAC

Sisak-r. Kupa, 1912. god.; bronca, staklo; duž. 3,2 cm; šir. 1,55 cm; AMZ inv. 1933

Jednodijelni jezičac u obliku slova "u" sa dva okrugla i dva trokutasta uloška od crvenog stakla. Gornji dio je šupalj, s jednom zakovicom za pričvršćivanje remena. Poleđina je glatka.

7. stoljeće

Lit.: VINSKI 1967, 20, T. XII:9; SIMONI 1989, 124, T. 6:12.

(K.S.)

54. PREĐICA

Sisak-r. Kupa; željezo, srebro; vel. 3x1,55 cm; duž. trna 2 cm; AMZ inv. 3088.

Pređica izduženo ovalnog oblika. Čitava alka pređice ukrašena je tauširanom srebrnom žicom, a baza trna znakom "x". Prednji dio alke pređice širi, stražnji stanjen i bez ukrasa.

Masivni produženi trn u sredini malo sužen, a prema ravnoj bazi proširen.

5. stoljeće

Lit.: SIMONI 1989, 12, T. 5:10.

(K.S.)

55. UKRASNI OKOV

Sisak-r. Kupa, 1912. god.; bronca, pozlata; duž. 5,4 cm; šir. 4 cm; AMZ inv. 1921

Langobardski okov s konjske opreme u obliku križa jednakih krakova (jedan krak nedostaje). Središnji kalotasti dio obrubljen je nizom graviranih sitnih ptičjih glavica s kljunom. Krakovi su ukrašeni duboko rovašenim meandrom i malim žigosanim rombovima. Na jednom kraku je rupa od zakovice, a na poleđini dva ispupčenja.

polovica 6. stoljeća

Lit.: WERNER 1962, 101, tab. 21:1, T. 40:9; SIMONI 1989, 122, T. 4:2.

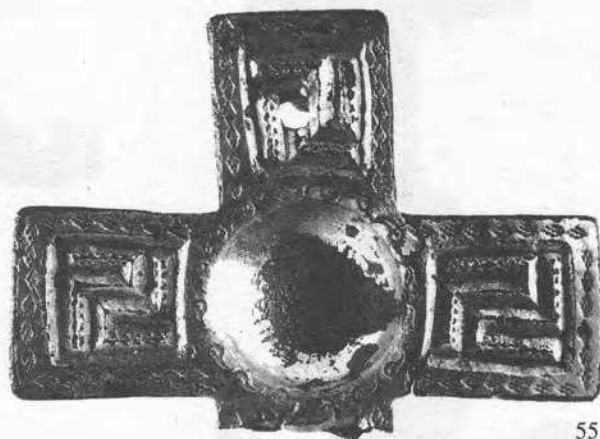
(K.S.)

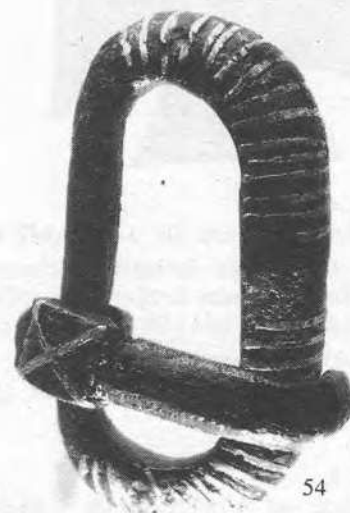
53

52

55

54

56. IGLA UKOSNICA

Sisak; bronca; duž. 8,2 cm; vel. glave 1,35x0,65 cm; AMZ inv. 1930

Tanja igla ukosnica okrugla presjeka s glavom u obliku reljefno izrađene ptičice.

4-5. stoljeće

Lit.: SIMONI 1989, 120, T. 2:2.

(K.S.)

57. IGLA UKOSNICA

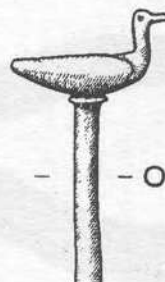
Sisak; bronca; duž. 7,75 cm; vel. glave 2,2x1 cm; AMZ inv. 1931

Masivnija igla ukosnica okrugla presjeka s glavom u obliku reljefno rađene ptice naglašenih krila.

4-5. stoljeće

Lit.: SIMONI 1989, 120, T.2:3.

(K.S.)

56

57

58

58. KULTNI PREDMET

Sisak; bronca; duž. 17,8 cm; vel. ptice 2,4x1,2 cm; vel. prstena 2,5x1,9 cm; Ø palice 0,4 cm; AMZ inv. 1929

Plastično načinjena ptičica na bikonično zadebljaloj palici koja na jednom kraju završava ovalnim prstenom a na drugom plastično izrađenom ptičicom.

5-6. stoljeće

Lit.: SIMONI 1989, 118-119 br. 71, T. 8:1.

(K.S.)

59. PRSTEN

Sisak; srebro; Ø 2,1 cm; AMZ inv. 4928

Prsten naglašenog uzdužnog brida i raščlanjenih vanjskih rubova na ramenima obruča. Središnja kružna pločica nosi ugravirana slova VTE.

3. stoljeće

Lit.: Košćević 1991, 124 br. 5.189, T. X:142.

(Ž.D.)

60. PRSTEN

Sisak-r. Kupa; bronca; Ø prstena 2,2 cm; Ø krune 1,4 cm; AMZ inv. 4963

Iskrivljeni tanki obruč ovalnog presjeka trokutasto se širi prema masivnoj facetiranoj kruni s okruglom zaravnjenom pločicom, ukrašenom dvjema nasuprotnim životinjskim glavama i znakom "x".

3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

61. PRSTEN

Sisak-r. Kupa; bronca; Ø prstena 1,2 cm; vel. krune 0,8x0,7 cm; AMZ inv. 4954

Na kariku okruglog presjeka nalemljena je kružna pločica, ukrašena ravnim križem i kosim crticama na rubovima.

3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(Ž.D.)

62. PRSTEN

Sisak-r. Kupa; bronca; Ø prstena 1,6 cm; AMZ inv. 4807

Vrpčasta karika sužuje se prema dnu (dio nedostaje). Središnje polje ukrašeno urezanim znakom "x" na koji se sa strana nastavljaju dvije stilizirane grančice.

3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

63. PRSTEN

Sisak-r. Kupa; bronca; Ø prstena 1,7 cm; AMZ inv. 4808

Vrpčasta karika sužuje se prema dnu. Metopni ukras na prednjem dijelu sastoji se od jedne okomite i dviju koso prekriženih crta u vidu kristograma, te dva znaka "x" sa strana.

3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

64. PRSTEN

Sisak-r. Kupa; bronca; Ø prstena 2 cm; AMZ inv. 4805

Vrpčasta karika sužava se prema dnu, gdje je jedan kraj preklopljen preko drugog, dok je prednji, neznatno prošireni dio ukrašen kristogramom. Rubovi karike mjestimice su nareckani, a na preostalim dijelovima ukrašeni crtama.

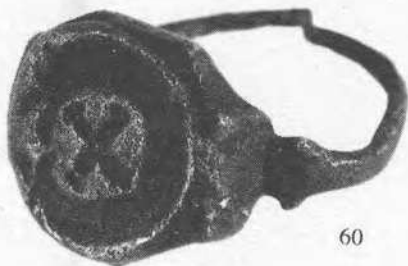
3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

59

60

61

62

63

64

65. PRSTEN-KLJUČ

Sisak-r. Kupa

3-4. stoljeće

Lit.: KOŠČEVIĆ 1991, 124 br. 5.211, T. XI:164 (ovdje kat. br. 65b).

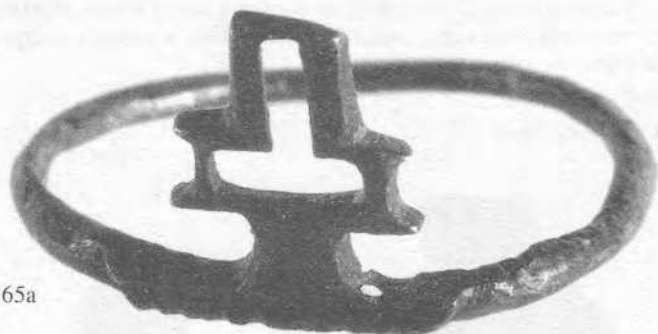
a) bronca; Ø prstena 2 cm; AMZ inv. 4121

Spljoštena karika prelazi u prednji zaravnjeni i nareckani dio, iz kojeg se izdiže ukrasna pločica u obliku križa, izrađenog djelomice u tehnici proboja.

b) bronca; Ø 2,1 cm; AMZ inv. 4089

Prsten-ključ oblog pločastog nastavka sa pet križno raspoređenih rupica.

(B.M.)

65a

65b

66. PRSTEN-KLJUČ

Sisak-r. Kupa; bronca; duž. 3,5 cm; Ø prstena 2,3 cm; AMZ inv. 4166

Spljoštena karika produžuje se u koljenasti funkcionalni dio, koji je s jedne strane ukrašen znakom "x", dok su na drugoj dva duboka žlijeba, također u obliku znaka "x".

3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

67. PRIVJESAK

Sisak-r. Kupa; srebro; vel. 2,5x1,7 cm; AMZ inv. 6554

Scoliko-trokutasti privjesak vrlo tankog lima antropomorfne sheme s okruglom petljom za ovjes. Na prednjoj strani je tehnikom iskucavanja u obličju perli izveden rubni okvir poprsja i ogrlica s križem. Ramena su naznačena kružno uokvirenim izbočenjima.

3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

68. PRIVJESAK

Sisak-r. Kupa; olovo; vis. 2,8 cm; Ø 2,2 cm; AMZ inv. 6585

Okrugli privjesak s narebrenom petljom za ovjes. U dvostruko profiliranom okviru tehnikom proboja izrađen je istokračni križ, ukrašen kuglicama (*crux gemmata*). Na poledini okvira vide se tragovi profilacije.

4-6. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

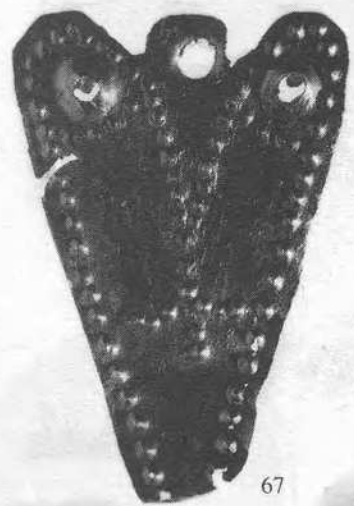
(B.M.)

68

66

67

69. PRIVJESAK

Sisak; srebro; Ø 1,8 cm; GMSi inv. nečitak

Okrugli privjesak s petljom. U profiliranom okviru je na prednjoj i stražnjoj strani natpis, a ispod njega vijenac s vrpcama. Natpis na prednjoj strani: IN DEO SPES, a na stražnjoj MPER ES•TSE (razriješen glasi: SEMPER EST).

4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

70. PRIVJESAK*

Sisak-Mali Kaptol; bronca; Ø 2 cm; privatna zbirka

Okrugli privjesak s profiliranom karikom za ovjes ukrašen s obje strane: na prednjoj kristogram oko kojeg su u simetrično raspoređeni motivi polumjeseca i "Andrijinih" križeva, a na stražnjoj strani prikaz leptira.

prva polovica 5. stoljeća

Lit.: VIKIĆ 1978, 600-602.

(Z.B.)

71. ZAKOVICA

Sisak-r. Kupa; bronca, pozlata; vel. 1,1x1 cm; AMZ inv. 6166

Zakovica u obliku križa blago proširenih i zaobljenih krajeva, ukrašena sa pet kružnih udubljenja. Na poledini je u cijelosti sačuvan svinuti trn.

4-6. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

72. PREDMET NEPOZNATE NAMJENE

Sisak; bronca, pozlata; Ø kružne pločice 1,7 cm; duž. trapezoidnog dijela 2,4 cm; GMSi b.b.

Predmet nepoznate izvorne namjene sastoji se od kružne pločice s kristogramom i dvije zvijezde, te trapezaste nakndno svinute pločice. Poledina je ravna, osim reljefnog zadebljanja na dijelu trapezaste pločice.

4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(Z.B.)

73. UKRASNA PLOČA

Sisak; bronca; Ø 7,4 cm; AMZ b.b.

Kružna ploča od tankog brončanog lima u obliku obruča unutar kojeg je tehnikom lijevanja na proboj izveden istokračni križ lagano proširenih i zaobljenih krajeva. Poledina je potpuno ravna, dok je križ na prednjoj strani blago reljefan, a obruč na rubovima ukrašen trokutićima u tehnici tremoliranja.

4-6. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

69

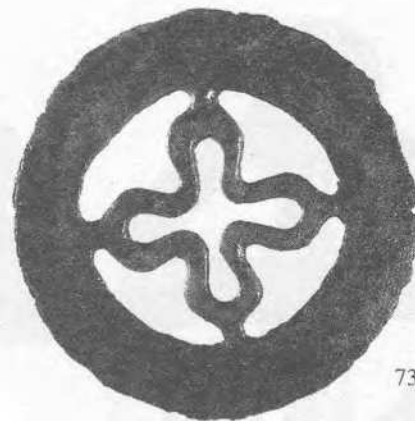
71

70

72

73

74. ŽLICA

Sisak-r. Kupa; kositar; vel. 3,6x2,6 cm; AMZ inv. 6632

Listoliki donji dio žlice ukrašen je rubom u obličju niza perli i tri ribe u središtu. Ručka je odlomljena, na prednjem i stražnjem dijelu nazire se uzdužno rebro, a rubovi su valovito izvijeni, odnosno oštećeni.

3-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

75. ŽLICA

Sisak; srebro; duž. 22,9 cm; AMZ inv. 1925

Duga masivna žlica s izduženom ovalnom plitkom zdjelicom koja na poleđini ima pet blagih rebara. Prijelaz zdjelice u dršku je u obliku diska koji je na jednoj strani ukrašen urezanim grčkim križem.

oko 500. god.

Lit.: SIMONI 1988, 79 i d., T. 1 i 2; SIMONI 1989, 125, T. 8:1, 2, 2a i 2b;

(K.S.)

76. SVJETILJKA

Sisak, 1981. god.; bronca; duž. 6,9 cm; šir. 4,8 cm; vis. 8,4 cm; GMSi inv. 2464

Niska nožica na okruglom profiliranom postolju s trnom za nasađivanje nosi tijelo svjetiljke, stilizirano u obliku janjeta s plastično izvedenim runom. Na sredini leđne strane je okrugli profilirani otvor za ulje, a otvor za stijenj na nosu lampice obrubljen je sa sedam ovalnih izbočenja. Na pognutoj glavi janjeta okomito je postavljena motka s kristogramom.

4-5. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(Z.B.)

76

77. SVJETILJKE

Sisak

4-5. stoljeće

a) keramika; duž. 7,75 cm; šir. 5,95 cm; vis. 4,1 cm; Ø dna 3,45 cm; AMZ b.b. (zbrika Orlič, br. 73)

Ramena ovalnog diska ukrašena su stiliziranom grančicom. Između velikog otvora za ulje i malog za stijenj apliciran je istokračni križ sastavljen od pet kuglica.

b) keramika; duž. 12,4 cm; šir. 7,8 cm; vis. 3,2 cm; Ø dna 4,3 cm; AMZ inv. 8615

Na ovalnom disku sa dva otvora za ulje nazire se životinja u trku nalijevo. Ramena su ukrašena stiliziranom grančicom, drška je pločasta s kanelurom, a nos zaobljen. Na donjoj strani nosa apliciran je reljefni istokračni križ.

Lit.: Vikić 1971, 166 br. 280, Tab. XVII:1. — Svjetiljka br. 77a je neobjavljena.

(B.M.)

77a

77b

78. SVJETILJKE

Sisak

druga polovica 4.–6. stoljeće

a) keramika; duž. 12,4 cm; šir. 7,8 cm; vis. 3,2 cm; Ø dna 4,3 cm; AMZ inv. 8633

Disk sa dva otvora za ulje obrubljen vijencem s kristogramom u sredini. Na vrhovima inicijala rozete, a uokolo girlanda s okruglim rozetama. Na dnu niski stajaći prsten. Drška oštećena.

b) keramika; duž. 10,9 cm; šir. 7,2 cm; vis. 5,0 cm; GMSi inv. 3119

Ovalno tijelo s uzdignutim kljunom i zaobljenim nosom. Gornja površina diska sa dva otvora za ulje ukrašena je kristogramom u profiliranom okviru, a obod stiliziranom palminom grančicom. Na otkrhnutoj površini dna raspoznaje se u kružnom okviru ostatak gornjeg dijela kristograma (slovo P).

c) keramika; duž. 9,1 cm; šir. 6 cm; vis. 3,5 cm; Ø dna 3,6 cm; AMZ inv. 7774

Na tijelu ovalnog oblika je okrugli disk s dva otvora za ulje, ukrašen kristogramom. Ramena nose ukras stilizirane grančice. Nos i kljun oštećeni.

d) keramika; duž. 9,1 cm; šir. 6,5 cm; vis. 3 cm; Ø dna 4 cm; AMZ inv. 7774a

Svjetiljka slična prethodnoj, ali masivnija.

Lit.: VIKIĆ 1971, 170 br. 303–305, Tab. XVII:6–7; XXIV:16–17; VIKIĆ-BELANČIĆ 1978, 599–600 sl. 15, 17. — VIKIĆ 1971, 170 br. 303, Tab. XVII:6; XXIV:16; VIKIĆ 1978, 599 sl. 15. — Svjetiljka br. 78b je neobjavljena.

(Ž.D.—Z.B.)

79. SVJETILJKA

Sisak; keramika; duž. 14,3 cm; šir. 6,3 cm; vis. 3,0 cm; Ø dna: 5,5 cm; AMZ inv. 8168

Na disku križ latinskog oblika i dva otvora za ulje. Ramena ukršena nizom od šest kolutova. Na dnu niski stajaći prsten. Drška klinasta.

5-6. stoljeće

Lit.: VIKIĆ 1971, 170 br. 301, Tab. XVII:5; XXIV:18; VIKIĆ-BELANČIĆ 1978, 600 sl. 16.

(Ž.D.)

80. SVJETILJKA

Sisak, zbirka Orlić; keramika; duž. 10,4 cm; šir. 5,7 cm; vis. 4,4 cm; AMZ b.b. (zbirka Orlić, br. 72)

Veliki otvor za ulje na ovalnom izduženom disku obrubljenom stiliziranom grančicom na kojeg se nastavlja plosnata izdignuta drška ukrašena reljefnim latinskim križem. Između otvora za ulje i stijenj jednostavni je istokračni križ.

5-6.. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

81. RELJEFNA "AFRIČKA" SIGILLATA

Sisak-r. Kupa, 1912. god.; keramika; duž. 6,8 cm; vis. 3,3 cm; AMZ inv. 7957

Ulomak ruba zdjele od žarkonarančaste tvrde gline i narančaste, slabo sjajne prevlake. Reljefno je apliciran lik morskog čudovišta s glavom i prednjim dijelom tijela ovna, te stražnjim dijelom ribe.

druga polovica 4. stoljeća-početak 5. stoljeća

Lit.: MAKJANIĆ 1989, 180, T. 64:2

(B.M.)

82. RELJEFNA "AFRIČKA" SIGILLATA

Sisak-r. Kupa, 1912. god.; keramika; duž. 3,3 cm; vis. 4,2 cm; AMZ inv. 7957

Ulomak ruba zdjele od tvrde narančaste gline, uglačane površine. Reljefno je apliciran lik Oceana debeljuškastog lica, te bujne kose i brade.

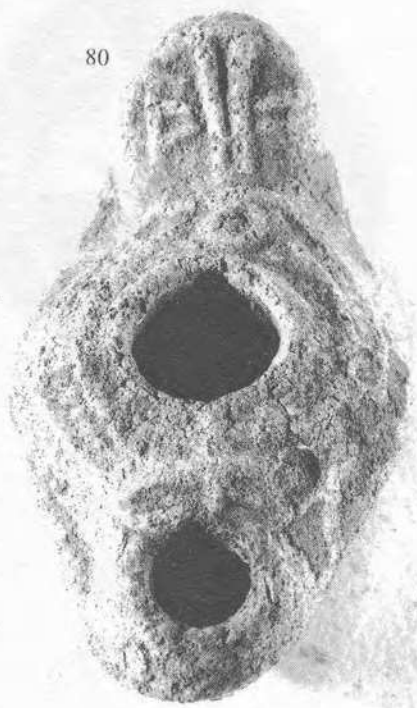
4. stoljeće

Lit.: MAKJANIĆ 1989, 181, T. 64:3

(B.M.)

79

80

81

82

83

85

84

86

83. RELJEFNA "AFRIČKA" SIGILLATA

Sisak-r. Kupa, 1912. god.; keramika; duž. 7 cm; vis. 2,5 cm; AMZ inv. 7957

Ulomak ruba zdjele od tvrde narančaste gline, uglaçane površine. Reljefno je apliciran lik ribe sa zorno predočenim detaljima tijela.

kraj 4. stoljeća-početak 5. stoljeća

Lit.: MAKJANIĆ 1989, 181, T. 64:6

(B.M.)

84. RELJEFNA "AFRIČKA" SIGILLATA

Sisak-r. Kupa, 1913. god.; keramika; duž. 4,6 cm; vis. 5,2 cm; AMZ inv. 7957

Fragment dna zdjele od tvrde crvene gline s tamnocrvenom prevlakom. Reljefno je apliciran prizor lova, na kojemu se razabiru tri ljudska lika i divlja svinja.

kraj 4. stoljeća- početak 5. stoljeća

Lit.: MAKJANIĆ 1989, 182, T. 65:2

(B.M.)

85. RELJEFNA "AFRIČKA" SIGILLATA

Sisak; keramika; duž. 6,7 cm; vis. 6,3 cm; AMZ inv. 7988

Ulomak dna zdjele od tvrde narančaste gline s tamnonarančastom prevlakom. Reljefno je apliciran prizor *Datio ad bestias* (kršćanski martirij). Razabiru se dvije ženske figure, od kojih jednu, privezanu za stup, napadaju divlje životinje.

druga polovica 4.-početak 5. stoljeća

Lit.: MAKJANIĆ 1989, 182-183, T. 65:3.

(B.M.)

86. RELJEFNA "AFRIČKA" SIGILLATA

Sisak-r. Kupa, 1912. god.; keramika; duž. 2,7 cm; vis. 2,7 cm; AMZ inv. 7957

Ulomak dna zdjele od tvrde narančaste gline sa sjajnom narančastom prevlakom s unutrašnje strane. Utisnuti geometrijski motiv sastoji se od koncentričnih krugova s vanjskim nazubljenim rubom, oko kojih je kružno postavljen listoliko-geometrijski oblik sastavljen od po tri kružića.

početak 5. stoljeća

Lit.: MAKJANIĆ 1989, 183, T. 65:4.

(B.M.)

87. NOVAC

Sisak; darovao A. Bukvić, 1911. god.; AMZ/nz inv. 19163

Konstancije II. (337–361. god.); majorina (bronca), Sisak (348. do 350. god.)

Av.: D N CONSTAN – TIVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nalijevo, u desnoj ruci drži kuglu.

Rv.: FEL TEMP REPARATIO, u polju • , u odsječku ASIS, gologlavi car u vojnoj odori stoji nalijevo, u desnoj ruci drži zastavu s kristogramom, lijevom se naslanja na štit; ispred njega stoje dva zarobljenika s kacigama i gledaju jedan prema drugome.

RIC 223

(Z.D.)

88. NOVAC

Sisak; AMZ/nz inv. 24784

Valentinijan II. (375–392. god.); centenional (bronca), Sisak (383. do 392. god.)

Av.: D N VALENTINI – ANVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA RO – MANORVM, u odsječku ASISC, car u pokretu nadesno, glave okrenute nalijevo, drži zastavu s kristogramom u lijevoj ruci, a desnom vuče zarobljenika.

LRC 1569

(Z.D.)

87

89. NOVAC

Sisak; AMZ/nz inv. 25173

Teodozije I. (379–395. god.); sitna bronca, Akvileja (kol. 388. god. do proljeće 393. god.)

Av.: D N THEODO – SIVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: SALVS REI – PVBLICAE, u polju lijevo kristogram, u odsječku AQS, Viktorija u pokretu nalijevo, drži desnom rukom trofej preko ramena, a lijevom vuče zarobljenika.

RIC 58b

(Z.D.)

90. NOVAC

Sisak; AMZ/nz inv. 25295

Flacila (379.–oko 386. god.); majorina (bronca), Sisak (kol. 383. do (?) jeseni 384. god.)

Av.: AEL FLAC – CILLA AVG, poprsje carice s dijademom, ogrlicom i plaštem nadesno.

Rv.: SALVS REI – PVBLICAE, u odsječku ASISC, Viktorija sjedi nadesno okrenuta, drži na malom stupu štit na kojem je kristogram.

RIC 34

(Z.D.)

88

89

90

91. NOVAC

Sisak-r. Kupa; AMZ/nz inv. 25434

Honorije (393-423. god.); semisis (zlato), Rim (404. god.)

Av.: D N HONORI - VS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: VICTORIA AVGVSTORVM, u odsječku COMOB, desno u polju kristogram, Viktorija sjedi nadesno i drži štit na kojem piše VOT X MVLT XX.

LRC 726 (dif.)

(Z.D.)

92. NOVAC

Sisak; dar društva "Siscia"; AMZ/nz inv. 25472

Antemije (567-572. god.); tremisis (zlato), Rim (567-572. god.)

Av.: D N ANTHEMIVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: Križ unutar vijenca, u odsječku COMOB.

LRC 928

(Z.D.)

93. NOVAC

Sisak; AMZ/nz inv. D-3000 (zbirka B. Horvat)

Teodorik (493-526. god.); četvrtsilikva (srebro), Mitrovica (505-526. god.)

Av.: DN ANA - STASIVS P AV, poprsje cara s dijademom, u oklopu, nadesno.

Rv.: AINVICTA + RVMAN, Teodorikov monogram u polju.

Lit.: DEMO 1981, 458, 477 br. 22, T. 1:22.

(I.M.)

94. NOVAC

Sisak; AMZ/nz inv. 651

Foka (602-610. god.); polufolis (bronca), Kartaga (606-607. god.)

Av.: DN FOC - AS PERP AV, poprsje cara *en face*, s krunom na kojoj je križ i pendilije, u desnoj ruci drži mapu, u lijevoj križ.

Rv.: XX; gore +; lijevo *; desno off. E; u odsječku KRTG.

DOC 116.1

(I.M.)

VINKOVCI

95. SARKOFAG*

Vinkovci–Ulica kralja Zvonimira, br. 64, 1881. god.; vapnenac; vel. 201,5x76 cm; vis. 99 cm; GMVi inv. A-770

Sanduk sarkofaga (bez poklopca) s pročeljem koje gotovo u cijelosti pokriva *tabula ansata* bez urezanog natpisa. Anse su ukrašene stiliziranom rozetom. U pojasu uz rubove sanduka urezane su s jedne strane riba s glavom prema gore, a s druge stilizirana rozeta i biljni ukrasi.

4. stoljeće

Lit.: VIKIĆ 1978, 594 sl. 8, 595; DIMITRIJEVIĆ 1979, 163, Tab. 11:1 (Ž.D.)

96. NADGROBNA PLOČA S KRISTOGRAMOM

Vinkovci–Ulica J. Dalmatinca 27, 1956. god.; vapnenac; vel. 58x45 cm; deb. 16 cm; GMVi inv. A-736

Nadgrobnna ploča, kristogram u krugu dopunjen slovima A i Ω, te natpisom u četiri reda:

HIC SVNT POSITI
VENATORINVS ET
MARTORIA INNOCEN
TIS.

Ovdje su sahranjeni (počivaju) nedužni Venatorin i Martorija.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: KORDA 1961, 62 f, Tab. VIII:1; ILI 283; VIKIĆ 1978, 593 sl. 6, 595; DIMITRIJEVIĆ 1979, 164 f., Tab. 12:4.

(Ž.D.)

97. NADGROBNA PLOČA

Vinkovci–pravoslavna crkva; mramor; vel. 15,5x10,5 cm; deb. 3 cm; AMZ inv. 371

Ulomak bijele mramorne ploče s crvenosmeđim prugama i ostacima natpisa u dva reda:

...]O CL[.....
[dep]OSIT[us ?....

4–5. stoljeće

Lit.: CIL 10252; BRUNŠMID 1878, 190 br. 3; BRUNŠMID 1909, 107 br. 371.

(Ž.D.)

95

96

97

98. NADGROBNA PLOČA

Vinkovci-Kamenica, slučajni nalaz 1974. god.; krupnozrnati mramor; vel. 5,1x2,5 cm; deb. 2,1 cm; privatna zbirka B. Dimitrijević (Zagreb)

Ulomak ploče s ostacima natpisa sačuvanog u dva reda:

...]TIO[...
...]A.

4. stoljeće

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 182, T. 25:1.

(B.D.)

99. NADGROBNA PLOČA

Vinkovci-Kamenica, slučajni nalaz 1976. god.; krupnozrnati mramor; vel. 12,5x16,5 cm; deb. 3,6 cm; privatna zbirka B. Dimitrijević (Zagreb)

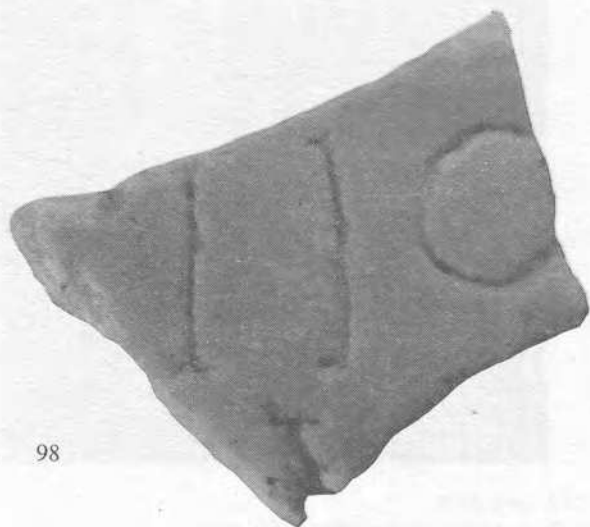
Ulomak donjeg desnog ugla ploče s natpisom sačuvanim u tri reda:

...]AEL[...
... X ET EC[...
...]IEC F(ecit) ili ...]NEC F(ecit).

4. stoljeće

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 182, T. 25:2.

(B.D.)

98

99

100. NADGROBNA PLOČA

Vinkovci-Kamenica, slučajni nalaz 1976. god.; krupnozrnati mramor; vel. 16,0x15,2 cm; deb. 3,0 cm; privatna zbirka B. Dimitrijević (Zagreb)

Ulomak ploče s natpisom sačuvanim u dva reda:

...eccle]SIA V[...?
...pa]TER[...
(ili maTER ili fraTER)

4. stoljeće

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 182, T. 25:3.

(B.D.)

101. NADGROBNA PLOČA

Vinkovci-Kamenica, slučajni nalaz 1974. god.; krupnozrnati mramor; vel. 11,5x13,5 cm; deb. 4,0 cm; privatna zbirka B. Dimitrijević (Zagreb)

Ulomak ploče s natpisom sačuvanim u dva reda:

...TVA C[... ili O
...]A[...

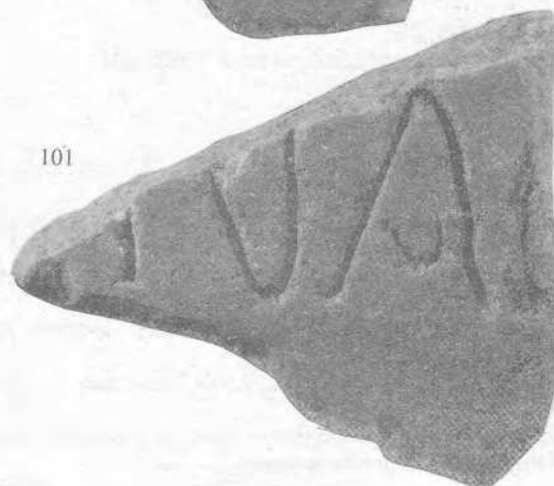
4. stoljeće

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 183 f., T. 25:4.

(B.D.)

100

101

102. KAPITEL

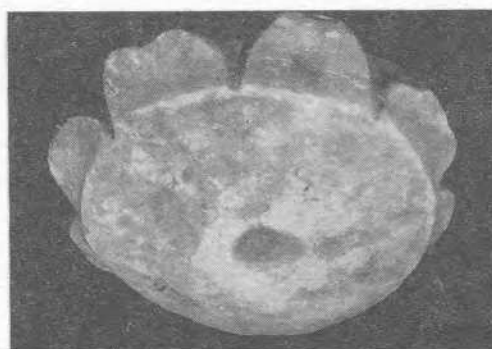
Vinkovci-Kamenica, oko 1898. god.; mramor, darovao S. Popović; Ø 41 cm; vis. 14 cm; AMZ inv. 526

Donja polovica kapitela ukrašena nizom od osam velikih zaobljenih listova s vrhovima svinutim prema dolje. Otučeni krajevi lišća i donji dio kapitela. Na sredini s donje strane ostatak nepravilne ovalne udubine, načinjene u svrhu pričvršćivanja na deblo stupa.

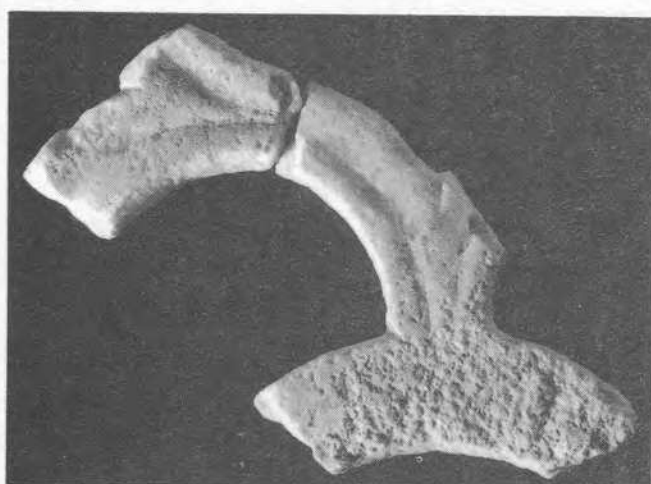
5. stoljeće

Lit.: BRUNŠMID 1911, 65 f. br. 526.

(B.M.)

102

103a

103b

103. TRANSENE

Vinkovci-Kamenica, iskopavanje 1968. god.

4-5. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

a) krupnozrnati mramor; vel. 18,2x14,5 cm; deb. 2-3 cm; GMVi inv. 3124

Ulomak ljuskaste prošupljene transene s ukrasnim žljebastim udubljenjima na prednjoj plohi.

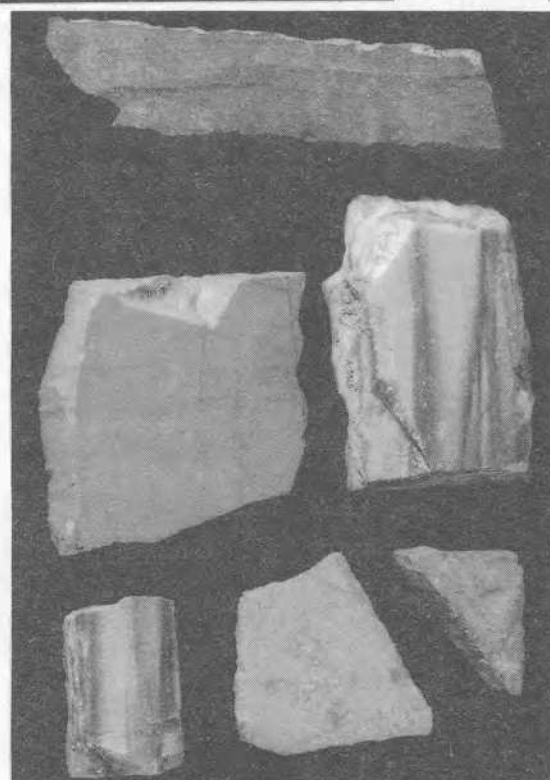
b) krupnozrnati mramor; vel. 9,8x6 cm; deb. 2,1 cm; GMVi inv. 3124

Ulomak ljuskaste prošupljene transene s ukrasnim žljebastim udubljenjima na prednjoj plohi.

c) krupnozrnati mramor; vel. 9,5x4,7 cm; deb. 4,1 cm; GMVi inv. 3124

Ulomak ljuskaste prošupljene transene s ukrasnim žljebastim udubljenjima na prednjoj plohi.

(I.I.J.)

104 a-f

104. ZIDNA OPLATA

Vinkovci-Kamenica, iskopavanje 1968. god.

4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

a) mramor; vel. 16,4x6,2 cm; deb. 2,5 cm; GMVi inv. 3125
Ulomak zidne oplata od zelenog mramora.

b) mramor; vel. 15,8x12 cm; deb. 3,2 cm; GMVi inv. 3125
Ulomak zidne oplata bjelkaste boje prošarane smeđesivim linijama.

c) mramor; vel. 14x13,1 cm; deb. 2,1 cm; GMVi inv. 3125
Ulomak zidne oplata različitih crvenkastooker nijansi.

d) mramor; vel. 10,2x9,7 cm; deb. 2,2 cm; GMVi inv. 3125
Ulomak zidne oplata oker boje prošarane tamnim mrljama.

e) mramor; vel. 10,4x5,3 cm; deb. 2,4 cm; GMVi inv. 3125
Ulomak zidne oplata crvenkastožute boje prošarane tamnim mrljama.

f) mramor; vel. 9x6 cm; deb. 2,9 cm; GMVi inv. 3125
Ulomak zidne oplata bjelkaste boje prošarane vodoravnim tamnim linijama.

(I.I.J.)

105. DIO GROBNOG INVENTARA

Vinkovci—istočna nekropola, slučajni grobni nalaz, 1898. god.
druga polovica 3. stoljeća

Lit.: BRUNŠMID 1902, p. 152–153, fig. 81–82; *Arheološki muzej* 1993, 162 b. 222, 170 br. 251a.

a) *PRSTEN* — zlato; Ø 2,5 cm; tež. 13,64 g; AMZ inv. 9166
Okrugli obruč sastoji se od tri deblje žice kružnog presjeka, od kojih su dvije vanjske ukrašene gustim poprečnim urezima. Obruč je zalemljen na kvadratnu stepeničasto oblikovanu krunu s ugraviranim slovima VTE.

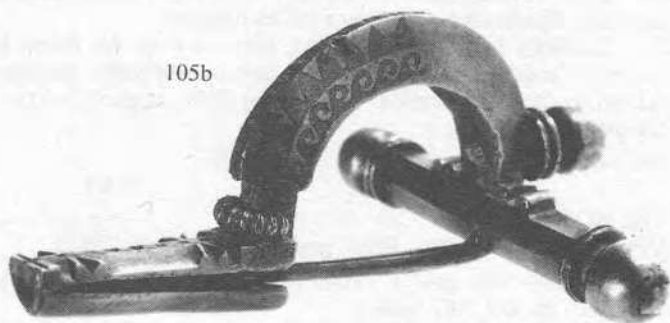
b) *FIBULA* — srebro; duž. 7,9 cm; šir. 6,05 cm; AMZ inv. 9092

Na nožici kraćoj od luka ukrasni je motiv u obliku slova "x". Gornja i bočne površine trapezastog luka ukrašene su tauširanim motivima kvadratića, trokuta i voluta. Šesterokutna poprečna greda završava glatkim duguljastim lukovičastim kuglicama.

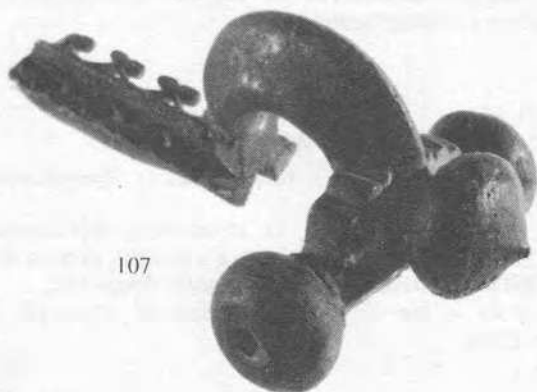
(B.M—Ž.D.)

105a

105b

107

106. FIBULE

Vinkovci

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 174, Tab. 20:3,5.

a) bronca; duž. 9,3 cm; šir. 5,5 cm; GMVi inv. A-59A

Gornja površina trapezastog luka užeg i kraćeg od noge ukrašena je motivom kružnih udubljenja povezanih kosim crtama. Isti uzorak nalazi se i na nozi fibule. Na reljefno profiliranu poprečnu trapezastu gredu sa dva okrugla otvora nastavljaju se tri glatke, plosnate lukovičaste kuglice. Igla nedostaje.

b) bronca; duž. 9,3 cm; šir. 5,0 cm; GMVi inv. 196

Kao pod a).

(B.M.)

107. FIBULA

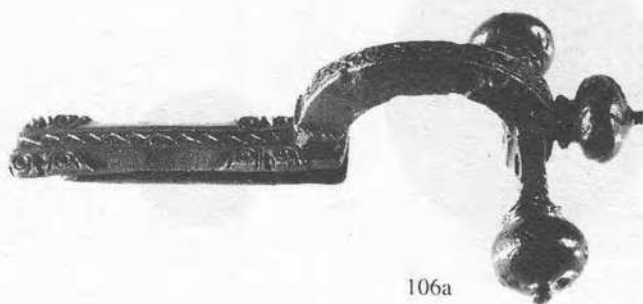
Vinkovci; bronca, pozlata; duž. 8,3 cm; šir. 5,5cm; GMVi inv. 193

Rubovi noge ukrašeni su motivom čipkastih pelti. Luk je neukrašen a na reljefnoj profiliranoj šesterokutnoj poprečnoj gredi nalaze se tri velike, glatke i spljoštene lukovičaste kuglice. Fibula je šuplja i izrazito zdepasta. S donje strane noge tragovi pozlate. Igla nedostaje.

prva polovica 5. stoljeća

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979, 174, Tab. 20:6.

(B.M.)

106a

106b

108. SVJETILJKA

Vinkovci; keramika; duž. 11,1 cm; šir. 7,0 cm; vis. 3,1 cm; Ø 3,3 cm; AMZ inv. 8617

Na disku kaciga sa štitom ispunjenim različitim ornamentima. Na ramenima ukras srdaca i srcolikih listića. Na dnu niski stajaći prsten.

5-6. stoljeće

Lit.: VIKIĆ 1971, 169 br. 297, Tab. XXIV:13.

(Ž.D.)

109. DNO POSUDE

Vinkovci; keramika; vel. 6,8x6,2 cm; deb. 0,7 cm; GMVi inv. A-3120

Ulomak dna rimske posude od loše gline sa crvenkastom prevlakom slabog sjaja. S unutrašnje strane oštrim predmetom nemarno je ugreden znak križa.

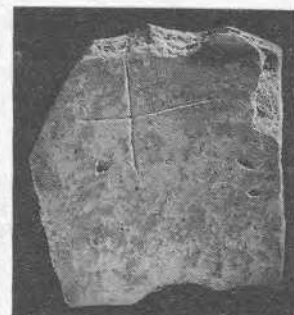
3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(I.I.)

108

109

110

111

112

110. NOVAC

Vinkovci, skupni nalaz, 1909. god.; AMZ/nz inv. 22845

Valentinijan I. (364-375. god.); centenional (bronca), Sisak (kol. 367. god. do stud. 375. god.)

Av.: D N VALENTINI - ANVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA RO - MANORVM, lijevo u polju M, desno P i iznad *, u odsječku BSISC, car u pokretu nadesno, desnom rukom vuče zarobljenika, a u lijevoj drži labarum s kristogramom.

RIC 14a

(Z.D.)

111. NOVAC

Vinkovci, skupni nalaz, 1909. god.; AMZ/nz inv. 23572

Valens (364-378. god.); centenional (bronca), Sisak (velj. 364. god. do kol. 367. god.)

Av.: D N VALEN - S P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA RO - MANORVM, u odsječku •BSISC, car u pokretu nadesno, desnom rukom vuče zarobljenika, a u lijevoj drži labarum s kristogramom.

RIC 5b

(Z.D.)

112. NOVAC

Vinkovci; dar. J. Brunšmid; AMZ/nz inv. D-385

Justinijan (527-565. god.); folis (bronca), Konstantinopol (538-539. god.)

Av.: Poprsje Justinijana I. sa šljemom i dijademom, u oklopu, en face. U desnoj ruci jabuka s križem; prekoo lijevog ramena štit s prikazom konjanika. U polju desno križ.

Rv.: M; gore +; lijevo A/N/N/O; desno XI; ispod off. B; u odsječku CON.

DOC 38b.1

(I.M.)

OSIJEK

113. MILJOKAZ*

Osijek-Donji grad; vapnenac; vis. 207 cm; Ø 42 cm; vel. natpisa 48,5x41 cm; MSO inv. 664.

Ulomak miljokaza s natpisom u slavu cara Julijana:

BONO R(ei) P(ublicae) NATO D(domino)

FL(avio) CL(audio) IVLIANO

[c]VM MAX(imo) TRIVNF(o) SEMP[er]

AVG(usto) OB DELETA VITIA

5 TEMPORVM PRETER(i)

TOTVM

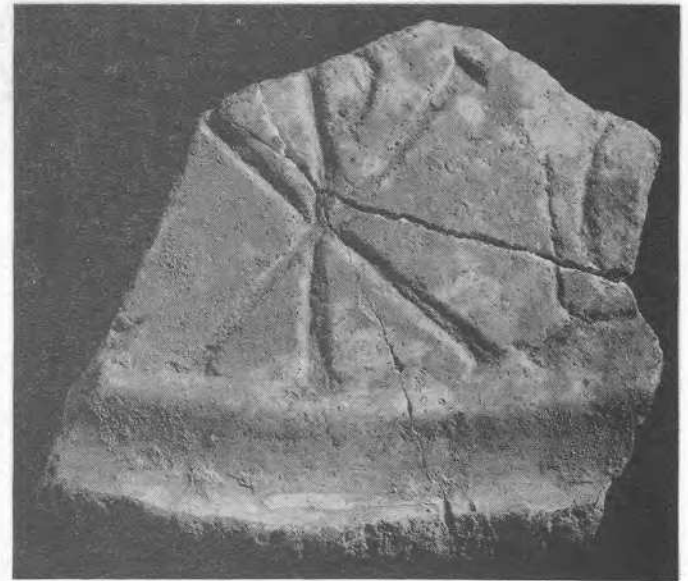
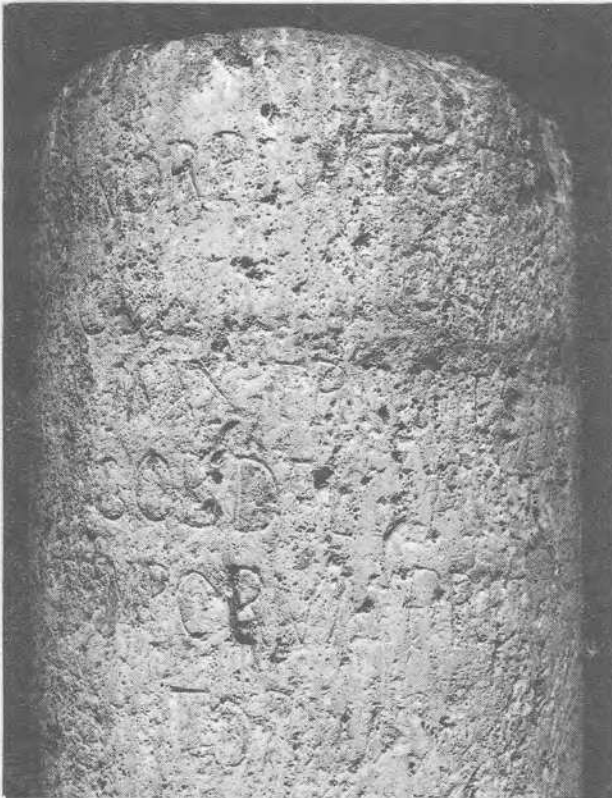
Rođenom za doborobit države gospodaru Flaviju Klaudiju Julijanu, uvijek velikom pobjedniku, caru, jer je iskorijenio opačine minulih vremena.

361. godina

Lit.: MILER 1889, 13-14; CIL III 10648; PINTEROVIĆ 1978, 96, T. XIX:2.

(Ž.D.)

113

114

115

114. NADGROBNA PLOČA

Osijek; mramor; vel. 15x17 cm; deb. 3 cm; AMZ inv. 366

Ulomak ploče s profilacijom na donjem oblom rubu ukrašen kristogramom i donjim dijelom grančice na lijevoj strani.

4. stoljeće

Lit.: BRUNŠMID 1909, 102 br. 366; PINTEROVIĆ 1978, 144, T. XXXII:1.

(Ž.D.)

115. NADGROBNA PLOČA

Osijek; mramor; vel. 23x17 cm; deb. 2,3 cm; AMZ inv. 367

Ulomak ploče s ostacima natpisnog polja od kojeg je sačuvano osamnaest slova u četiri reda:

...in pa]CE...

... [q]VI VIC[xit].....

...[u]S ADRI.....

...[qui] VICXIT.....

4-5. stoljeće

Lit.: CIL, br. 4004 (Daruvar); BRUNŠMID 1909, 101 br. 363; PINTEROVIĆ 1978, 144, T. XXXII:3.

(Ž.D.)

116. NADGROBNA PLOČA

Osijek; mramor; vel. 5,5x9,5 cm; deb. 2,3 cm; AMZ inv. 365.

Ulomak ploče s ostacima natpisnog polja od kojeg je sačuvano osam slova u dva reda:

...I]AVD[e...
...[a]MPLIV[s...

4–5. stoljeće

Lit.: *CIL* III 4003 (Daruvar); BRUNŠMID 1909, 101 f. br. 365; PINTEROVIĆ 1978, 144.

(Ž.D.)

117. NADGROBNA PLOČA

Osijek; mramor; vel. 10,7x8,2 cm; deb. 1,7 cm; AMZ inv. 364

Ulomak ploče s ostacima natpisnog polja od kojeg su sačuvana četiri slova u dva reda:

...]AE[...
...]ME[...

4. stoljeće

Lit.: BRUNŠMID 1909, 101 br. 364; PINTEROVIĆ 1978, 144, T. XXXII:2.

(Ž.D.)

118. NADGROBNA PLOČA

Osijek; mramor; vel. 15x23 cm; deb. 2,8 cm; AMZ inv. 367

Ulomak ploče s ostacima natpisnog polja od kojeg je sačuvano šesnaest slova u tri reda:

..il]BV[...
...]NORIC AVG
...]AD BASI

4–5. stoljeće

Lit.: *CIL* III 4005 (Daruvar); BRUNŠMID 1909, 102 br. 367; PINTEROVIĆ 1978, 144, T. XXXII:4.

(Ž.D.)

119. MRAMORNE POSUDE

Osijek, iskopavanje 1982. god. (a) i iskopavanje 1962. god. (b)

3–4. stoljeće

a) krupnozrnati mramor; Ø dna oko 34 cm; vis. 17 cm; deb. ruba 2,1 cm; MSO inv. 13225

Ulomak posude u obliku dublje zdjele sa četiri simetrično razmještene oble drške zaravnjene na gornjoj, a zaobljene na donjoj strani. U jednoj od drški izdubljen je žlijeb za odlijevanje tekućine.

b) krupnozrnati mramor; Ø dna oko 30 cm; vis. 10,5 cm; deb. ruba 4,1 cm; MSO inv. 7505

Lit.: BULAT 1977, 33 br. 1, 75 Tab. XXI:3.

(B.M.)

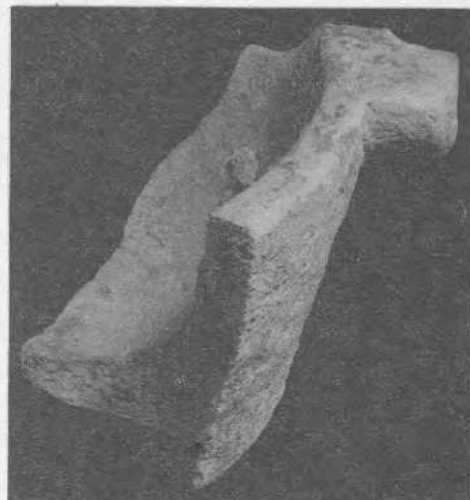
116

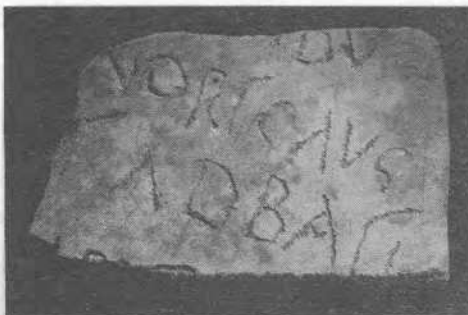
117

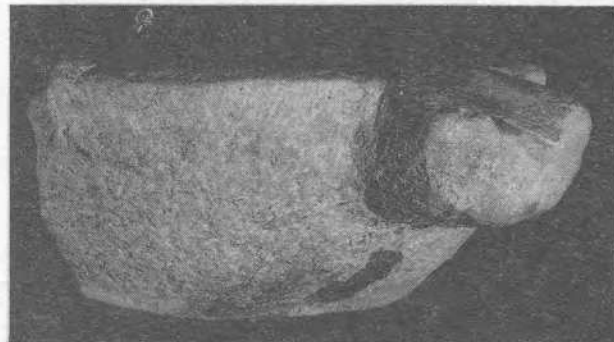
119a

118

119b

120. INVENTAR GROBA U SARKOFAGU

Osijek-Crkvena ulica (sjeverna nekropola); grob u sarkofagu, iskopavanje 1973. god.

prva polovica 4. stoljeća

Lit.: BULAT 1976, 90-91 br. 25-27, 96-98 (Tab. II:1, III:1, IV:4a-b), 100-101 (Tab. VI:12, VII:1-5).

a) *BOCA* — staklo; vis. 13,5 cm; Ø boce 9,5 cm; Ø otvora 4 cm; deb. 0,2 cm; MSO inv. 9000

Boca od bjelkastog, slabo prozirnog stakla, kuglasta, tankih stijenki, niskog lijevanog vrata i malo udubljenog dna. Ukrašena na trbuhu sa tri reda okomitih i vodoravno probušenih bradavica.

b) *BOCA* — staklo; vis. (nepotpuna) 15 cm; Ø boce 10 cm; Ø otvora (nepotpun) 2,8 cm; deb. 0,2 cm; MSO inv. 9001

Boca od bijelog stakla, slična prethodnoj ali debljih stijenki, užeg i valjkastog vrata, neukrašene površine.

c) *ZDJELA* — staklo; vis. 6 cm; Ø otvora 10,2 cm; Ø dna 3 cm; MSO inv. 9002

Zdjela od bijelog neprozirnog stakla, poluloptasta oblika s izvraćenim rubom. Ukrašena sa dva pojasa graviranih i brušenih kružnica međusobno odvojenih okomitim linijama.

d) *FIBULA* — srebro, bronca; duž. 7,2 cm; šir. 4,5 cm; MSO inv. 9003

U cijelosti sačuvana fibula sastoji se od šesterokutne poprečne grede sa tri jajolike kuglice, luka šesterokutnog presjeka i nožice kraće od luka. Fibula je srebrna, a lukovice i igla su izrađene od bronce. Gornja površina luka i nožice ukrašena je tauširanim motivom stilizirane grančice.

(H.G.L.)

a

c

b

d

121. FIBULA

Osijek; bronca; vel. 3,4x3,1 cm; MSO inv. 1134

Fibula u obliku rotirajućeg kukastog križa (svastika) sa završecima u obliku konjskih glava. Površina ukrašena krugolikim ukrasima s točkom u sredini. Na neobrađenoj stražnjoj strani ostaci mehanizma za pričvršćivanje.

3-4. stoljeće

Lit.: VINSKI 1968, 132, T. XVIII:41; BUORA 1992, 107 br. 6, 109 Pl. 1:8.

(Ž.D.)

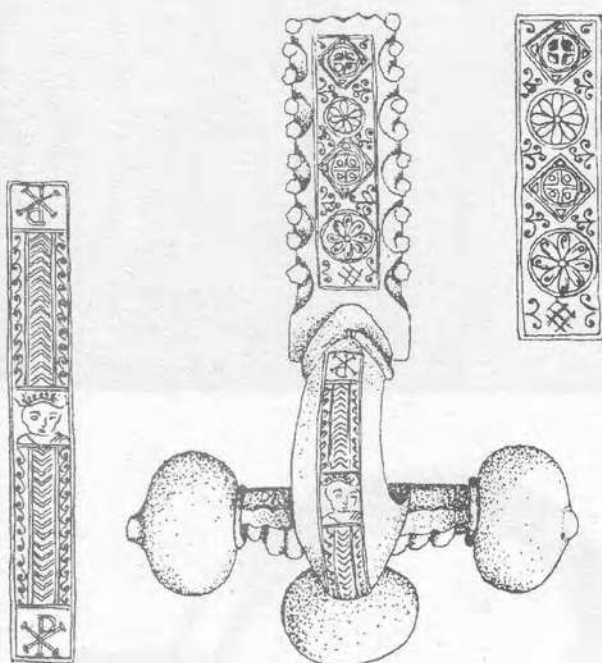
121

122

123

124

122. FIBULA

Osijek-obala Drave; bronca, pozlata; duž. 10 cm; šir. 7 cm; AMZ b.b.

Na ravnoj nozi i jako ispupčenom luku vrpca s graviranim i nieliranim ornamentom, a na njegovu vrhu lice u portretu. Noga je ukrašena rombovima, krugovima i biljnim uzorkom a po rubu nizom voluta. Lukovice su izrazito velike, cijela fibula je šuplja.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: VINSKI 1974, 8, T. 2:1a - 1c.

(K.S.)

123. FIBULA

Osijek-Donji grad; bronca, pozlata; duž. ulomka 4,7 cm; MSO inv. 3366

Ulomak trapezoidnog luka i šesterokutne poprečne grede s oblom lukovicom. Na bočnoj strani luka niellom izveden natpis VTERE FELIX.

početak 4. stoljeća

Lit.: BULAT 1989, 288 br. 4, 297 sl. 2:4.

(B.M.)

124. FIBULA

Osijek; bronca; MSO 3437

Okrugla brončana fibula s upisanim križem jednakih krakova (*crux immissa*), u tehnici na proboj.

5. stoljeće

Lit.: VIKIĆ 1978, 602 sl. 21.

(Ž.D.)

125. PRSTEN

Osijek; darovao K. F. Nuber; zlato; Ø 1,8 cm; šir. krune 0,5 cm; MSO inv. 2308

Prsten eliptičnog oblika, karike polukružnog presjeka s reljefno raskucanom krunom. Na ramenima i kruni ugraviran natpis EV / SE / BI.

3. stoljeće

Lit.: PINTEROVIĆ 1965, 49 br. 33; PINTEROVIĆ 1978, 123 sl.13. (Ž.D.)

126. PRSTEN

Osijek-Donji grad, 1897. god.; darovao Bono Paravanog; zlato; Ø 2,7 cm; šir. krune 1,0 cm; MSO inv. 1371

Prsten eliptičnog oblika s karikom četverobridnog presjeka i izrazito uglatih ramena koja se proširuju prema poligonalno oblikovanoj reljefnoj kruni. Na ramenima i kruni ugraviran natpis VTR / AVG / FEL (sc. utere/auge/feliciter = živi/napreduj/sretno).

3. stoljeće

Lit.: PINTEROVIĆ 1965, 49 br. 32; PINTEROVIĆ 1978, 123 sl.13. (Ž.D.)

127. GEMA*

Osijek; karneol; vel. 1,5x1,1; privatna zbirka N. Pilar

Gema od blijedožutog prozirnog karneola s ugraviranim prikazom pastira naslonjenog na štap i okruženog ovcama.

3-4. stoljeće

Lit.: PINTEROVIĆ 1965, 43-44 br. 5, Tab. III:15, 51 n. 37. (B.M.)

125

126

127

128

128. FIGURA JANJETA

Osijek-Donji grad, Vijenac Murse; iskopavanje 1977. god; bronca; duž. 4,8 cm; vis. 3,1 cm; deb. 1,6 cm; MSO inv. 18720

Janje u ležećem položaju s prekriženim nogama i glavom okrenutom naprijed. Runo izvedeno krugolikim punciranim uzorkom. Glava i noge u punom volumenu dok su stražnja i donja ploha zaravnjene. Straga šupljina u trupu.

4. stoljeće

Lit.: BULAT 1989a, 37 (slika).

(H.G.L.)

129. OKOV

Osijek-Zeleno polje; bronca, pozlata; vel. 2,1x1,7 cm; AMZ inv. 1759

kraj 6. stoljeća-početak 7. stoljeća

Lit.: VINSKI 1958, 26, Tab. XII.

a) Četvrtasti okov s urezanim motivom "Salamonova čvora".
b) Kao pod a), ali oštećen.

(B.M.)

130. UKRASNI PREDMET

Osijek; kost; duž. 4,6 cm; vis. 2,6 cm; deb. 1 cm; MSO inv. 1082

Ukrasni predmet u obliku ribe s reljefno izvedenim ustima i okom, te urezanim perajama. Predmet je okomito probušen čitavom širinom tijela. Stražnja strana zaglađena.

2-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(H.G.L.)

131. SVJETILJKA

Osijek; keramika; duž. 9,9 cm; šir. 6,4 cm; vis. 4,3 cm; Ø 3,6 cm; AMZ inv. 8623

Na disku je rozeta sa četiri trostruke polukružne latice i četiri križno stilizirane grančice u međuprostorima, a na ramenima niz od po osam trokuta.

5-6. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

132. SVJETILJKA

Osijek; keramika; vel. 5,2x5,1 cm; MSO 262

Ulomak dna lampice od loše gline žućkastonarančaste boje. S vanjske strane dna u dvostruko profiliranom kružnom okviru nemarno je izvedeno reljefno stabalce, odnosno grančica palme.

4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

133. SVJETILJKA

Osijek-Donji grad, 1895. god.; keramika; vel. 4,8x3,7 cm; MSO inv. 312

Ulomak dna i kljuna od loše gline tamnije oker boje. S vanjske strane dna u dvostruko profiliranom kružnom okviru reljefno je izvedena stilizirana grančica palme.

4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

130

131

132

133

134. TERRA SIGILLATA

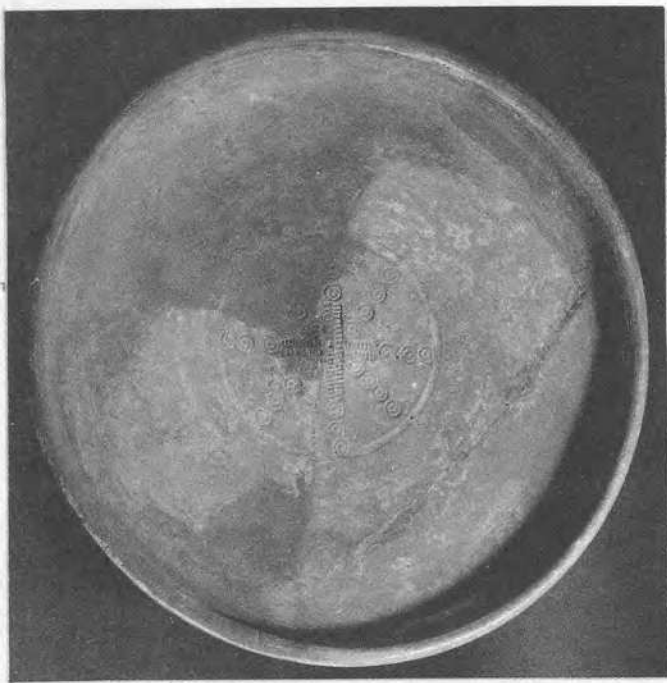
Osijek-donjogradsko pristanište, iskopavanje 1961. god.; Ø 24,5 cm; vis. 6,5 cm; MSO inv. 7437

Velika plitka zdjela smeđecrvene cakline s niskim, malo uvučenim rubom, sastavljena od više ulomaka i restaurirana. U sredini zdjele utisnut je motiv istokračnog križa sastavljen od niza crtica okruženih radijalno raspoređenim kružićima.

3-4. stoljeće

Lit.: BULAT 1987, 56 br. 2, 72 sl. 11:7.

(H.G.L.)

134

135. PEČATNA TERRA SIGILLATA

Osijek-Donji grad, iskopavanje 1988 god.; Ø dna 10,1 cm; MSO b.b.

Ulomak dna posude na plitkoj prstenastoj nozi od lošije svijetlonarančaste gline s dosta sjajnom prevlakom narančaste do crne boje. U profiliranom krugu s unutrašnje strane dna utisnut je natpis VTERE FELIX.

3. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

135

136

137

138

136. NOVAC

Osijek; AMZ/nz inv. 15288

Konstantin I. (307-337. god.); folis (bronca), Sisak (318-319. god.)

Av.: IMP CONSTANT-INVS AVG, poprsje cara s kacigom s visokom krestom u oklopu nalijevo, drži koplje preko desnog ramena, na vrhu kacige kristogram.

Rv.: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP, u odsječku BSIS, dvije Viktorije stoje sprijeda jedna prema drugoj; obje drže nad žrtvenikom štit sa VOT / PR.

RIC 55

(Z.D.)

137. NOVAC

Osijek-Donji grad; MSO b.b.

Arkadije (383-408. god.); majorina (bronca), Sisak (kol. 383. god. do (?) jesen 384. god.)

Av.: D N ARCAD-IVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno, sprijeda drži koplje i štit, iznad glave ruka drži vijenac.

Rv.: GLORIA RO-MANORVM, u odsječku ASISC, car stoji sprijeda, glave nalijevo, drži zastavu s kristogramom u desnoj ruci, a lijevom se naslanja na štit; lijevo sjedi zarobljenik okrenut nalijevo, a glave nadesno.

RIC 33

(H.G.L.)

138. NOVAC

Osijek; dar. J. Brunšmid; AMZ/nz inv. D-310

Anastazije (491-518. god.); folis (bronca); Konstantinopol (498-505. god.)

Av.: DN ANASTA - SIVS P P AVG, poprsje cara s dijademom, u oklopu i plaštu nalijevo.

Rv.: M; gore +, lijevo i desno *; dolje off. E; u odsječku CON.

DOC 231.1

(I.M.)

VARAŽDINSKE TOPLICE

139. KONSTANTINOV NATPIS*

Varaždinske Toplice; mramor; vel. 160x70 cm; deb. 6 cm; ZMVarTop b.b.

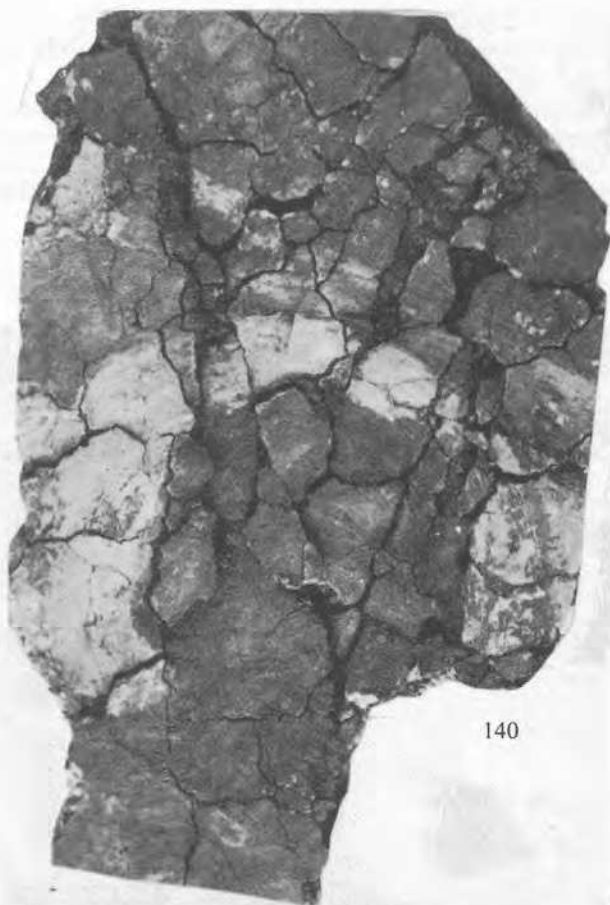
Natpisna ploča cara Konstantina Velikog koja govori o njegovoj obnovi rimskođobnog naselja u Varaždinskim Toplicama stradalog u požaru početkom 4. stoljeća. Kao vrijeme postavljanja ploče navodi se razdoblje uprave predstojnika provincije Gornje Panonije ili Panonije Prve Valerija Katulina.

IMP(erator) CAES(ar) FL(avius) VAL(erius) CONSTANTINVS PIVS FELIX MAXIMVS AVG(ustus)
 AQVAS IASAS OLIM VI [I]GNIS CONSVMP(T)AS CVM PORTICIBVS
 ET OMNIB(us) ORNAMENTIS AD PRISTINAM FACIEM RESTITVIT
 PROVISIONE ETIAM PIETATIS SVE NVNDINAS
 5 DIE SOLIS PERPETI ANNO CONSTITVIT
 CVRANTE VAL(erio) CATVLLINO V(iro) P(erfectissimo)
 P(raeside) P(rovinciae) P(annoniae) P(rimae) SVPER(ioris)

Flavije Valerije Konstantin pobožni, sretni, najveći i uzvišeni car, Aquae Iasae negda snagom vatre uništene, povratio je porticima i svekolikim ukrasima do prijašnja oblića, i providnošću svojstvenom svojoj pobožnosti ustanovio tjedni sajam na nedjelju tijekom cijele godine. Marom Valerija Katulina, najodličnijeg muža, predstojnika provincije Panonije Prve (tj.) Gornje.

321–324/6. godinu

Lit.: CIL III 4121; LJUBIĆ 1879, 34–35; AIJ 469; GORENC—VIKIĆ 1963, 112, Abb. 4.; ILI, 5* ad no. 469; FITZ 1983, 18, 56–57.
 (Ž.D.)

140

139

140. FRESKA

Varaždinske Toplice–kupališna bazilika; iskopavanje 1956–1959. god.; žbuka; vis. 43,5 cm; šir. 26,7 cm; deb. žbuke oko 3,5 cm; AMZ b.b.

Ulomak stropne freske s prikazom glave i dijela poprsja starijeg muškarca s bradom i brkovima, ovjenčanog svetačkom aureolom. Na stražnjoj strani freske žljebovi od trske na koju je bila nanesena žbuka.

kraj 4. stoljeća

Lit.: VIKIĆ–BELANČIĆ—GORENC 1961, 193 Tab. VII:a; VIKIĆ–BELANČIĆ 1978, 590, 591 sl. 3

(A.R.–M.)

141. FRESKA (bez slike u katalogu)

Varaždinske Toplice–južna prigradnja kupališne bazilike; iskopavanje 1960–1962. god.; žbuka; vis. 35 cm; šir. 40 cm; vel. križnog motiva 36x28 cm; ZMVarTop (in situ)

Pri dnu sjevernog zida južne pregradnje sačuvan je dio freske nepravilna oblika s prikazom ograde rajskog vrta, iscrtane crvenkastom bojom na svjetlijoj žučkastoj podlozi s rijetkim tragovima izbledjele zelenkaste boje.

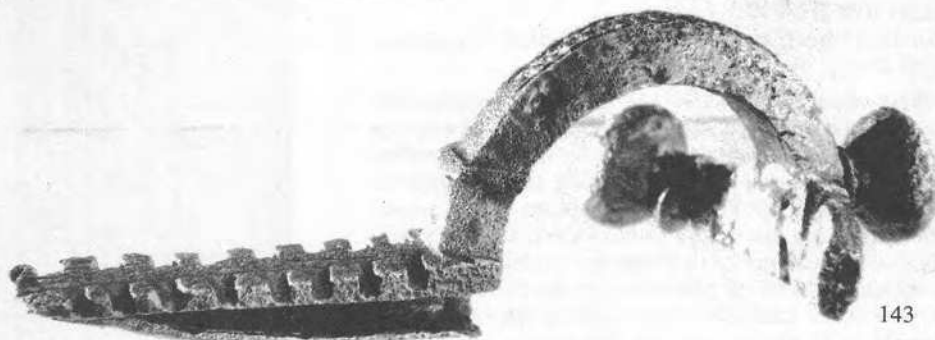
kraj 4. stoljeća

Lit.: VIKIĆ–BELANČIĆ—GORENC 1970, 149; VIKIĆ–BELANČIĆ 1978, 590.

(A.R.–M.)

142a

143

142b

144

LUDBREG

142. INVENTAR MUŠKOG GROBA

Ludbreg—Ul. I.L. Ribara, uništeno grobo, 1952. god.

kraj 4. stoljeća—početak 5. stoljeća

Lit.: SIMONI 1986, 73.

a) MAČ — željezo; duž. 72,4 cm; duž. sječiva 58,5 cm; šir. sječiva 4,6–3,6 cm; GMVa inv. 3727

Dvosjekli mač od damasciranog čelika s vrlo dugim trnom na kojem je rupa za pričvršćivanje drške. Nedostaje dio drške i vrha mača.

b) ČAŠA — staklo; vis. 6,5 cm; Ø usta 8,3 cm; GMVa inv. 3728

Čaša od prozirnog zelenkastog stakla zvonolikog oblika s profilacijom na rubu otvora.

(K.S.)

143. FIBULA

Ludbreg; iskopavanja 1968–1979. god; bronca; duž. 7,2 cm; šir. 3,2 cm; AMZ b.b.

Noga, neznatno šira i duža od luka, ukrašena je na rubovima duboko rovašenim zupčastim motivom. Gornja ploha luka trapezastog presjeka ispunjena je ukrasom u obličju koso presječenih kružića. Na trapezastu poprečnu gredu nastavljaju se glatke, spljoštene lukovičaste kuglice. Nedostaje dio poprečne grede s dvije glatke kuglice i igla za pričvršćivanje.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: VIKIĆ—BELANČIĆ 1984, 157, Tab. 12:7.

(B.M.)

144. IGLA UKOSNICA*

Ludbreg; bronca; privatna zbirka

Ulomak igle ukosnice sa četiri plastična prstena na gornjem dijelu koji nosi glavu u obliku ptice.

4–5. stoljeće

Lit.: GORENC—VIKIĆ 1986, 66, 69 sl. 19.

(B.M.)

DARUVAR

145. KAMENI RECIPIJENT

Daruvar–kupališno lječilište "Daruvarske Toplice"; vapnenac; vis. 40 cm; Ø 50 cm; Ø otvora 38,5 cm; GMBj b.b.

Recipijent (krstionica ?) cilindričnog je oblika, s ravnim dnom i širokim, trostruko profiliranim stepenasto oblikovanim rubom. Poklopac nije sačuvan, ali su na tri kraja, po sredini rubnog kruga, isklesana tri klina lepezastog oblika, koja su služila za učvršćivanje poklopca (na jednom su sačuvani tragovi vezivne metalne mase, dok su manja kružna udubljenja na preostala dva klina zapunjena nekom krutom bijelom tvari). Stijenke recipijenta uže su od površine gornjeg rubnog kruga, jer je u gornjem dijelu unutrašnjost recipijenta oblo zasječena. U unutrašnjosti je po sredini ravnog dna plitko udubljenje, dok je rub na dva mjesta pravokutno zasječen i na tom dijelu znatno oštećen. Vanjski plašt recipijenta profiliran je na čitavoj površini plitkim reljefom. Između gornje i donje bordure — gornju sačinjavaju nizovi stiliziranih rastvorenih trolista, a donju ispruženi lanac, odnosno niz krugova — javljaju se četiri odvojene kompozicije. U dva navrata prikazani su golubovi koji, oslonjeni na rub široke zdjele ukrašene stiliziranim biljnim motivom (akant ?) i okrenuti jedan prema drugom, s glavama uronjenim u zdjelu piju iz nje tekućinu. Treći prizor sličan je ovima, ali umjesto para golubova prikazan je par paunova koji se napajaju iz zdjele (kaleža). Četvrti prizor je različit: umjesto pladnjeva u sredini je savinuto stablo sa širokim i čvrstim korijenjem i stiliziranom kratkom krošnjom nalik akantovu listu (drvo života ?), a sa strane, okrenuti jedan prema drugom, dva uspravljena zečja lika s prednjim nogama ispruženim prema stablu.

6–7. stoljeće (?)

Lit.: neobjavljeno

(A.R.–M.)

146. KAMENI STUP NA POSTOLJU

Daruvar–kupališno lječilište "Daruvarske Toplice"; vapnenac; vis. 71,5 cm (bez postolja 63,5 cm); šir. stupa 20 cm; Ø 23,5 cm (Ø užih cilindričnih stupova oko 10 cm); šir. postolja 34,7 cm (najuža 28,2 cm); vis. postolja 34,7 cm; GMBj b.b. (prije 1950. god.)

Četverodijelni stup sastavljen od stupova užeg oblog profila: dva su isklesana od jednog oblog kamena, dok su druga dva samostalni i spojeni s prethodnim u jedinstvenu cjelinu. Razdvojeni dijelovi na jednoj su strani međusobno povezani metalnim vezivom. S obje strane stupa po sredini je izdubljen utor — donji služi za učvršćivanje postolja, a gornji za učvršćivanje nadgrađa, koje nedostaje. Površina stupa ukrašena je stiliziranim biljnim ukrasom: plitko klesanom isprepletanom viticom, koja oblikuje rombične i elipsaste okvire s motivima četverolista i vretenasto oblikovanih grozdolika cvjetova koji izrastaju na vrhovima lisnate biljke katkad uspravljani, katkad ovješeni duž razlistane stabljike. Postolje je četverolislisnog oblika, s blago zaobljenim stranicama na kojima je, sve do donje rubne profilacije, reljefno oblikovan ukras sa stiliziranim motivom akanta. Na gornjoj strani po sredini postolja sačuvana je tanka metalna šipka.

6–7. stoljeće (?)

Lit.: neobjavljeno

(A.R.–M.)

145

146

OZALJ

147. FIBULA*

Ozalj–Stari grad Ozalj, iskopavanje 1992. god.; bronca, posebrenje; vel. 3,4x2,6 cm; ZMOz b.b.

Ulomak fibule u obliku grčkog križa proširenih krakova ukrašenih punciranim uzorkom. Desni krak križa i igla nedostaju.

6. stoljeće

Lit.: Čučković 1992, 51; Čučković 1994.

(B.M.)

148. POSUDA

Ozalj–Stari grad Ozalj, iskopavanje 1992. god.; keramika; vis. 4,2 cm; Ø 7,3 cm; ZMOz b.b.

Ulomak keramičke posude s udubljenim "Andrijinim" križem s vanjske strane dna.

6. stoljeće (?)

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

147

148

DONJA GLAVNICA

149. VRČ

Donja Glavnica–Kuzelin, iskopavanje 1988. god.; bronca; vis. 19 cm; Ø 14,5 cm; MPSe inv. 51/94

Vrč od brončanog lima prekriven zelenkastom plemenitom patinom, mjestimično lagano oštećen urezima. Drška nije sačuvana, no vidljiv je otisak njezinog spoja na ramenima. Uz grlo otvora nalazi se željezni prsten, vjerojatni pokazatelj neke kasnije reparacije. Na odvojenom dnu vrča sekundarno su urezane po tri prekrížene linije.

početak 5. stoljeća

Lit.: neobjavljeno

(V.S.)

150. FIBULA

Donja Glavnica–Kuzelin, iskopavanje 1978. god.; bronca, bakar; duž. 5,7 cm; vis. 3 cm; šir. 5,3 cm; MPSe inv. 54/94

Fibula kojoj jedna kuglica nedostaje a druga je reparirana primjerkom druge veličine. Igla (samo ostatak) i tri prstenasta ukrasa lukovica i prednje stope izrađeni su od bakra. Noga profilirana jednostavnim motivom.

4. stoljeće

Lit.: SOKOL 1986, 130 sl. 79:162

(V.S.)

151. FIBULA

Donja Glavnica–Kuzelin, iskopavanje 1983. god.; bronca; duž. 7 cm; vis. 2,5 cm; šir. 4,7 cm; MPSe inv. 55/94

Brončana fibula dobro očuvana s plemenitom patinom. Os igle kroz bočne lukovice izrađena je od željeza. Noga profilirana urezanim ukrasima u dva dijela.

druga pol. 4. stoljeća

Lit.: SOKOL 1986, 130 sl. 79:154.

(V.S.)

152. NARUKVICA

Donja Glavnica–Kuzelin, iskopavanje 1981. god.; bronca; duž. 6,2 cm; vis. 0,4 cm; šir. 5,4 cm; MPSe inv. 52/94

Narukvica zalemljenih krajeva ukrašena urezanim crtom uz donji i gornji rub, te utisnutim ukrasom u obliku slova "x", oko 400. godine

Lit.: SOKOL 1986, 130 sl. 79:156.

(V.S.)

153. NARUKVICA

Donja Glavnica–Kuzelin, iskopavanje, 1981. god.; bronca; duž. 6,2 cm; vis. 0,45 cm; šir. 5,4 cm; MPSe inv. 53/94

Narukvica zalemljenih krajeva ukrašena sa tri reda utisnutih ukrasa u obliku točke i slova "x".

oko 400. godine

Lit.: SOKOL 1986, 130 sl. 79:157.

(V.S.)

154. PRSTEN

Donja Glavnica–Kuzelin, iskopavanje 1982. god.; srebo; Ø 2,1 cm; MPSe inv. 58/94

Prsten s krunom u koju je uložena kamena gema s urezanim znakovima IH — moguće grčkim slovima IE — kriticama Isusova imena (sc. *IHCOYC*).

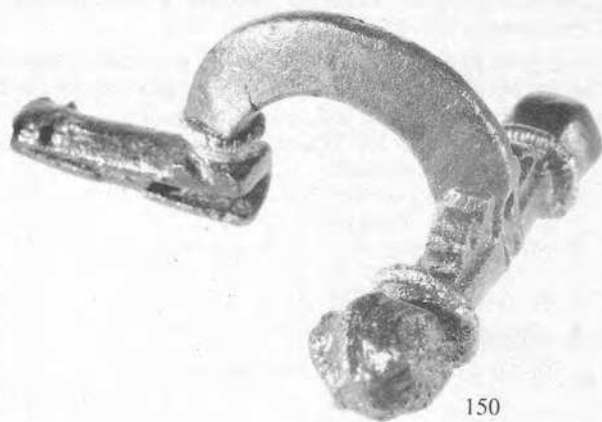
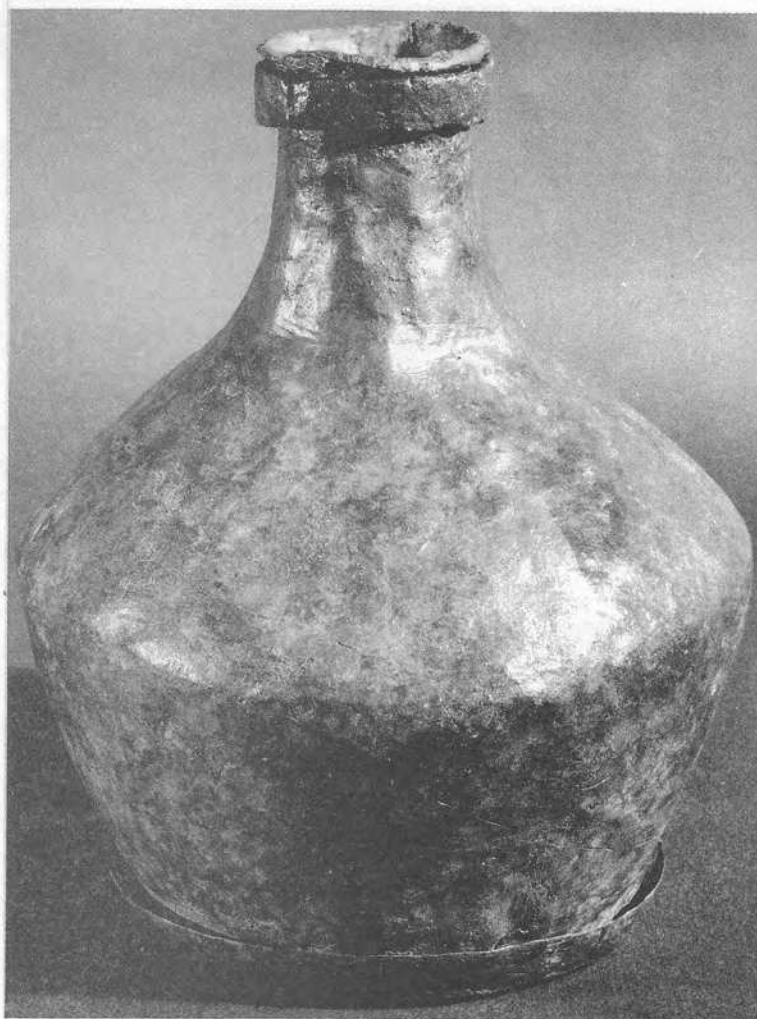
3. stoljeće (?)

Lit.: neobjavljeno

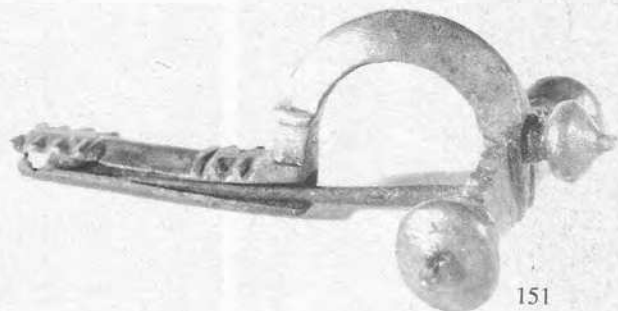
(V.S.)

149

150

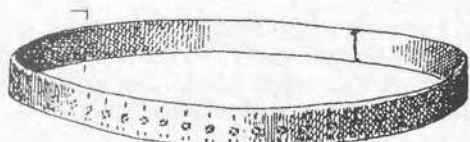
151

152

154

153

BUDROVCI-ŠTRBINCI

155. NADGROBNA PLOČA FLAVIJA MAURA

Budrovci-Štrbinci; darovao kanonik Pavić; mramor; vel. 50,5x39 cm; deb. 4,5 cm; AMZ inv. 361

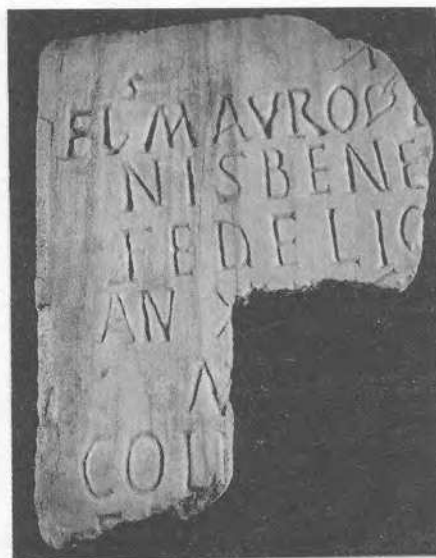
Ulomak nadgrobne ploče podignute dvadesetdvogodišnjem Flaviju Mauru od njegovih kolega. Napis započinje kristogramom nakon kojeg u sedmeroredu slijedi:

FL(avio) MAVRO F[ilio ? ...
 NIS BENE[? merenti
 FEDELIQ[ue iuveni ?]
 AN(norum) X[xii] C[....]
 5 M[emoriae causa ?]
 COLL[egae.....]
 F[ecerunt ?...]

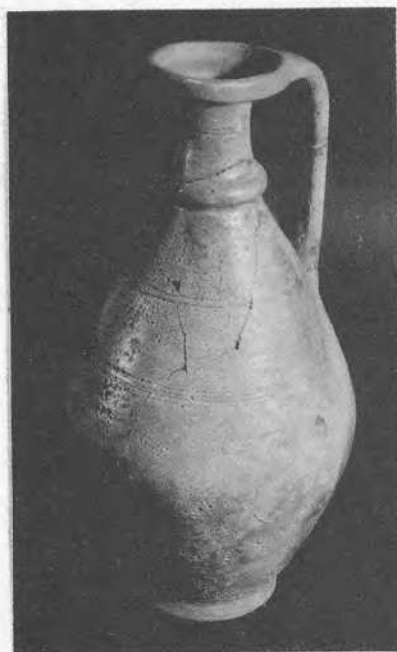
4-5. stoljeće

Lit.: CIL III 4002; BRUNŠMID 1909, 98 f. br. 361.

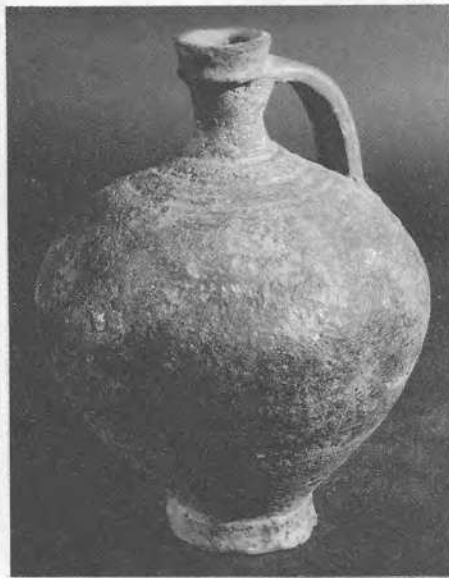
(Ž.D.)

155

156a

156b

157a

157b

156. DIO INVENTARA ŽENSKOGA GROBA

Budrovci-Štrbinci/trafostanica, grob 1, iskopavanje 1966. god. kraj prve četvrtine 4. stoljeća

Lit.: RAUNIG 1980, 151—154, 159 Tab. I:3, II:1-3, VI:8-9

a) VRČ — keramika, glaziranje; vis. 29,8 cm; Ø trbuha 15,3 cm; Ø dna 7,8 cm; MĐĐa inv. 763

Zelenkastožuto glazirani vrč izduženoovalnog oblika, valjkastog vrata, vodoravno izvijenih ustiju i prstenasto naglašenog dna. Vrpčasta drška spaja rame s ustima.

b) VRČ — keramika, glaziranje, vis. 15,7 cm; Ø trbuha 4,7 cm; Ø dna 2,7 cm; deb. stijenki 0,2 cm; MĐĐa inv. 762

Zelenkastožuto glazirani vrč sferičnog oblika, visoko postavljenog trbuha i prema ustima proširenog ravnog vrata. Vrpčasta drška spaja gornji dio ramena s vrpčastim rebrom smještenim u gornjoj trećini vrata.

(Ž.D.)

157. DIO INVENTARA ŽENSKOGA GROBA

Budrovci-Štrbinci/trafostanica, grob 2, iskopavanje 1966. god. početak druge četvrtine 4. stoljeća

Lit.: RAUNIG 1980, 154—158, 159 Tab. I:1-2, II:4-5, VII:8-9; ŠARANOVIĆ-SVETEK 1986, 65 br. 116, 67 br. 172, 81, Tab. XII:6.

a) BOCA ZA MIRISNA ULJA — staklo; vis. 19 cm; Ø usta 4,4 cm; Ø dna 6,5 cm; MĐĐa inv. 810

Svijetlozelena boca za mirisna ulja (*balsamarium*) stožastog tijela, visoko izdignutog vrata i prema van izvijenih vodoravno položenih usta.

b) CJEVČICA ZA MIRISNA ULJA — staklo; vis. 21 cm; Ø usta 2,2 cm; MĐĐa inv. 812

Svijetlozelena izdužena cjevčica za mirisna ulja (*unguentarium*) vretenasto proširena po sredini. Usta prstenasto zadebljana, dno zaobljeno.

(Ž.D.)

158. DIO GROBNE ARHITEKTURE S FRESKOM

Budrovci-Štrbinci, grob A" s freskom, slučajni nalaz 1991. god.; opeka, oslikana žbuka; vel. 40x30 cm; deb. 29,5 cm; MĐĐa b.b.

Freska trokutastog oblika sa crtežima oslikanim crvenom bojom na bijeloj podlozi. Unutar mrežaste bordure koja oslikava rajsku ogradu vidljiva su dva pauna, kantharos i veći kristogram u krugu. Iznad svakog od pauna po jedan manji kristogram (*krismon*), a sa svake strana većeg središnjeg kristograma sunčani disk sa zracima.

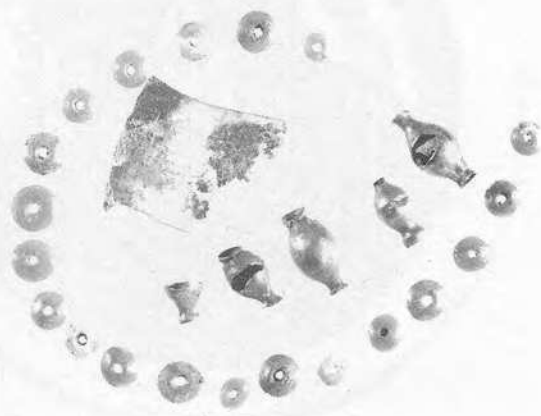
4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(Z.G.)

158

159a 159b

159c

159d

e

159. DIO INVENTARA ŽENSKOGA GROBA

Budrovci-Štrbinci, grob "A" s freskom (?), slučajni nalaz 1991. god.

druga trećina 4. stoljeća

Lit.: neobjavljeno

a) *PERLE* — staklo; Ø 0,2–0,4 cm; MĐĐa b.b.

Okrugle perle s rupom u sredini plave, bijele i zelene boje (20 komada).

b) *PERLE* — zlato; duž. 0,8–0,10 mm; MĐĐa b.b.

Vretenasto oblikovane šuplje perle (5 komada).

c) *NARUKVICA* — bronca; Ø 6,3 cm; MĐĐa b.b.

Zoomorfna narukvica polukružnog presjeka, otvorenih krajeva. Na jednom kraju zmijska glava, drugi kraj stanjen.

d) *OPLATA KOVČEŽICA* — bronca; vel. oko 2,5x1,5 do 1,3x1,0 cm; MĐĐa b.b.

Oplata kovčežića od tankog lima s brončanim čavlima plosnatih glavic (6 cijelih, 1 oštećena).

e) *PRSTEN* — kositar; duž. 1,8 cm; MĐĐa b.b.

Prsten s vrpčastom alkom i pravokutno proširenom krunom.

(Z.G.)

160. DNO PLITICE

Budrovci-Štrbinci, 1965 god.; staklo; vis. ulomka 1,5 cm; Ø noge 5,6 cm; Ø folije 5,6 cm; MĐĐa inv. 723

Ulomak dna zdjele na prstenasto oblikovanoj nozi. Između dva sloja stakla umetnuta je tanka zlatna folija slična medaljonu s *en face* prikazom svečano odjevenog bračnog para (mladenaca) — žena s lijeve, suprug s desne strane — unutar okvira sastavljenog od tri koncentrična, međusobno odmaknuta kruga. Ispod okvira a između likova natpis FLOPE - N - TES (sc. *florentis* = neka cvjetaju).

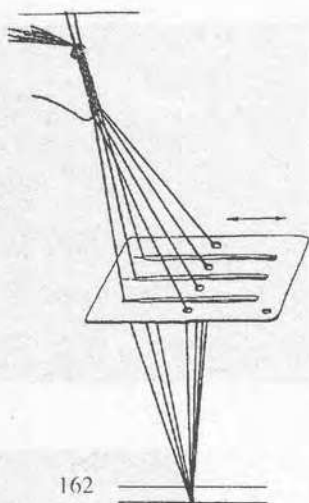
početak 4. stoljeća

Lit.: RAUNIG 1965, 147 f.; RAUNIG 1965a, 147; VIKIĆ 1978, 602 sl. 22, 603, 605 n. 54; ŠARANOVIĆ-SVETEK 1986, 32 f., 59 br. 14, Tab. XX:1

(Ž.D.)

161

162

160

161. POJASNI JEZIČAC

Budrovci-Štrbinci, grob 7, iskopavanje 1993. god.; bronca; duž. 4,45x2,1 cm; MĐĐa b.b.

Plosnati, brončani pojasni jezičac u obliku male amfore sa dvije ručke.

4. stoljeće

Lit.: GREGL 1993, 32-34.

(Z.G.)

162. TKALAČKA PLOČICA

Budrovci-Štrbinci, grob 1, iskopavanje 1993. god.; kost; vel. 74x49 cm; MĐĐa b.b.

Pravokutna pločica za tkanje sa četiri rupice u sredini i tri okomito postavljena proreza.

4. stoljeće

Lit.: GREGL 1993, 32-34.

(Z.G.)

163. VRČ

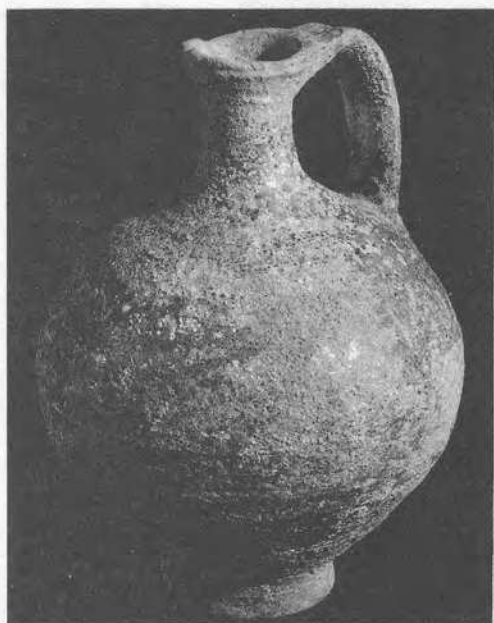
Budrovci-Štrbinci, grob 6, iskopavanje 1993. god.; keramika; vis. 18 cm; Ø trbuha 13,8 cm; Ø dna 6 cm; MĐĐa b.b.

Trbušasti, zeleno glazirani vrč s profiliranom ručkom. Dno u sredini malo uvučeno.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: GREGL 1993, 32-34.

(Z.G.)

163

TREŠTANOVCI

164. DIO INVENTARA ŽENSKOGA GROBA

Treštanovci-Gradina, grob 19, iskopavanje 1972. god.

4. stoljeće

a) *NARUKVICA* — bronca; Ø 4,5x4,3 cm; Ø žice 0,3 cm; MPKPŽ inv. 3080

Narukvica od brončane žice okruglog presjeka i oblih krajeva koji prelaze jedan preko drugog, a ukrašeni su dijagonalno postavljenim urezima.

b) *ZDJELA* — staklo; lijevanje; vis. 5 cm; Ø 13 cm; deb. stijenki 0,2 cm; MPKPŽ inv. 3046

Kalotasta staklena zdjela svijetlozelene boje. Ispod zaravnjenih usta plitko užljebljenje.

Lit.: SOKAČ-ŠTIMAC—BULAT 1974, 125, 129 Tab. I:1, 132 Tab. II:1. (D.S-Š.)

a

165. DIO GROBNOG INVENTARA

Treštanovci-Gradina, grob 45, iskopavanje 1975. god.

4. stoljeće

a) *ČAŠA* — staklo; vis. 11 cm; Ø usta 8 cm; Ø dna 1,9 cm; MPKPŽ b.b.

Staklena čaša u obliku krnjeg stošca. Po sredini čaše dva paralelna, međusobno udaljena vodoravna užljebljenja.

b) *ČAŠA* — staklo; vis. 11,5 cm; Ø usta 6,5 cm; Ø dna 3 cm; MPKŽ b.b.

Izdužena i prema dolje sužena staklena čaša.

Lit.: SOKAČ-ŠTIMAC 1984, 114, 130 Tab. I (slika dolje, lijevo i desno)

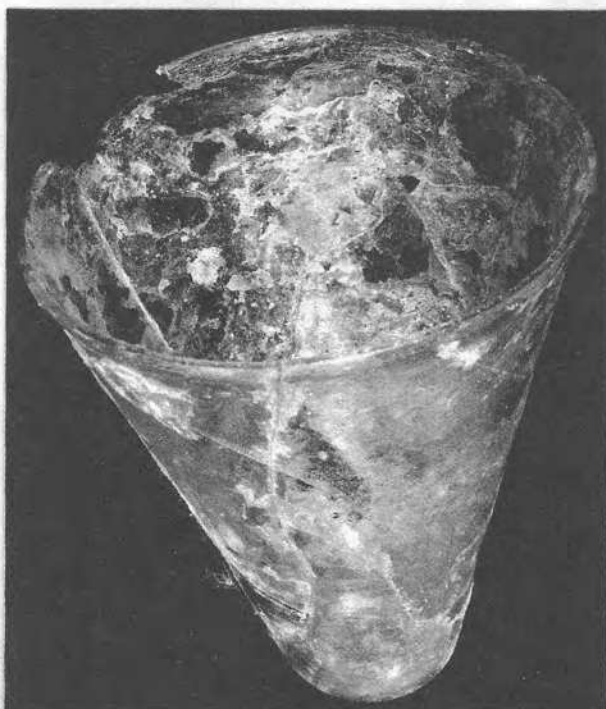
(D.S-Š.)

b

c

d

166. FIBULA

Treštanovci-Gradina, grob 101, iskopavanje 1981. god.; bronca; duž. 9,2x5,3 cm; MPKŽ inv. 4052

Lagano sužena noga, duža od luka, ukrašena je parovima kružnih udubljenja. Gornja površina luka trapezastog presjeka nosi zupčasti ukras. Na reljefno profiliranu poprečnu gredu trapezastog oblika nastavljaju se tri spljoštene lukovičaste kuglice. Igla nedostaje.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: SOKAČ-ŠTIMAC 1984, 116 f., 120, 132 Tab. III (slika gore) (D.S.-Š.)

167. BALZAMARIJ

Treštanovci-Gradina, grob 5, iskopavanje 1972. god.; staklo; duž. 44 cm; Ø 2 cm; MPKŽ inv. 3040

Svijetlozelena cjevčica za mirisna ulja vretenasto proširena po sredini, s ustima izvijenim prema van. Dno suženo.

4. stoljeće

Lit.: SOKAČ-ŠTIMAC—BULAT 1974, 124, 130 T. I:3.

(D.S.-Š.)

168. VRČ

Treštanovci-Gradina, uništeni grob, 1972 god.; staklo; vis. ulomka 10,3 cm; Ø oko 10 cm; deb. stijenki 0,8 cm; MPKŽ inv. 3042

Ulomak staklenog vrča maslinastozelene boje, ovalnog tijela s vitkim cilindričnim vratom, zaravnjenim i prema van izvijenim ustima. Vrpčasta ručka koljenasto izvijena.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: SOKAČ-ŠTIMAC—BULAT 1974, 128 T. I:2.

(D.S.-Š.)

169. NOVAC

Treštanovci-Gradina, površinski nalaz; MPKŽ b.b.

Konstans (337-350. god.); majorina (bronca), Sisak (348-350. god.)

Av.: D N CONSTA - NS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nalijevo te kuglom u desnoj ruci.

Rv.: FEL TEMP - REPARATIO, u odsječku ΕSIS, gologlavi car u vojnoj odori stoji nalijevo, u desnoj ruci drži zastavu s kristogramom, a lijevu na štitu; ispred njega stoje dva zarobljenika licem jedan prema drugome.

RIC 224

(Z.D.)

VELIKI BASTAJI

170. SARKOFAG*

Veliki Bastaji, pronađen vjerojatno 1842. god. prigodom otkrića grobnice s mozaikom zajedno s natpisnom pločom (kat. br. 171); bijeli krupnozrnat mramor s tamnim venama; vel. 258x147 cm; vis. 116 cm; AMZ b.b.

Oštećeni sanduk stoji na postolju ukrašenom stiliziranim kimatijem, te cik-cak motivom na bočnim stranama. U nišama na prednjoj plohi reljefno su prikazani likovi

pokojnika — lijevo je žena u pali s bulom na grudima, a desno muškarac u paliju sa svitkom u ruci. Plitki reljefni prizor na desnoj bočnoj plohi sastoji se od dva stabalca i dvije sjedeće pantere sa šapama na kantarosu iz kojeg se izvijaju vitice loze. Lijeva je strana ukrašena stabalcima i trsom loze s lišćem i grozdovima. Poklopac nedostaje.

početak 4. stoljeća

Lit.: SZABÓ 1934, 83-84; *AJH* 589; VIKIĆ-BELANČIĆ 1978, 597-598. (B.M.)

170

171. NATPISNA PLOČA*

Veliki Bastaji; pronađena zajedno sa sarkofagom (kat. br. 170); vapnenac; vel. 92x100; deb. 2,5 cm; dvorac Janković u Daruvaru (ploča uzidana)

Gornji desni ugao ploče oštećen je i prekriven žbukom. Slova su iste visine (4 cm), pravilno klesana, a redovi međusobno jednako razmaknuti. Tekst teče neprekinuto, bez znakova odvajanja riječi i bez ligatura. Ploča je uzidana tako da nedostaju dva posljednja (?), već prije oštećena i nečitka reda, koja su u 19. stoljeću prigodom prvog prepisivanja bila vidljiva. Karakteristična je grafija slova A, F, G, H, L. Tekst, pisan pravilnim heksametrima, iskrivljenim na samo dva mjesta — deseti red odozgo: umjesto CAELIQUAE treba glasiti CAELI; trinaesti red odozgo: umjesto PROMERE treba glasiti PROMERERE — glasi:

- TARTAREIS RVPTVS FORNACIBVS IMPLICAT OMNEM
PERPETVVM VITAE QVONDAM DATVM NVNC RAPIT
ACRIS
AETERNVM POENIS FACTVM PRO CRIMINE FLAMMA
HIC SIMILI NATOS MERITIS PRO TALIBVS IGNI
5 ANTE OBITVM GENVIT PERITVROS TABE PARENTVM
DONEC CVRA DEVM MISERANDI CEPIT ET ATRO
NVNC TVLIT EXITIO SIMVLACRVN PENDERE SEMPER
POENAS INDIGNE SVVM ET PREMI NOCTE MALIGNA
NAM DOMINVM PVRO VELAMINE SEMPER AMICTVM
10 ADQVE INMORTALEM CAELIQVE REGIONIBVS VSVM
ET CVLPA VACVVM PORTANTEM INSIGNIA NATVM
CVNCTA PATRIS PRESSIS HVMANO CRIMINE MEMBRIS
INDVIT ET NVLLI ORSO SIC FAS PROMERE VERBVM
HVNC VMQVAMPECASSE DEVM TAMEN OMNIA
MAGNVS
15 ALTERIVS DELICTA TVLIT SIC CORPORE SVMPTO
DEMISSVS CAELO TERRAS PETIT HAVT SECVS ARTVS
INDVIT HVMANOS QVA VT TELLVS FERRE VALEBIT
MEMBRORVM MEDITANTE DEVM DE VISCERE.....

Ovaj tekst u cjelini, a osobito u svom prvom dijelu, te u posljednja dva reda, obiluje tajanstvenim mislima i alegorijama, što ga čini teško prevodivim. Stoga donosimo slobodan i uvjetan prijevod koji je na nekim mjestima nerazumljiv, ali zauzvrat dočarava duhovnu atmosferu — apokrifno-gnostičku (?) — u kojoj je nastao.

Vatra koja bukti iz peći Tartara obuhvaća ga cijelog, njega kojemu je nekoć dan vječni život.

A sada ga grabi oštar plamen i kažnjen je vječnom kaznom zbog zločina.

On je prije smrti rodio sinove koji će zbog takvih grijeha propasti u sličnoj vatri, sve dok se Bog nije smilovao i dopustio da sada njegov lik crnom propašću vječno i sramotno plaća kaznu i da bude pritisnut zlokobnom noći.

Naimo, pojavio se Gospodin uvijek odjeven u čistu odjeću, besmrtnan, koji je boravio na nebu, lišen grijeha, koji nosi sva znamenja oca i čiji su udovi pritisnuti ljudskim grijehom.

I ni za koga koji ima takav početak ne može se reći da je ikada zgriješio. Ali je taj Bog ipak velik podnio sve grijeha drugih. Tako je, uzevši tijelo, poslan s neba došao na zemlju i tako poprimio ljudski lik da bi zemlja mogla nositi.....

4. stoljeće

Lit.: KUKULJEVIĆ 1891, 32 br. 108; SZABÓ 1934, 84–85.

(B.M.)

171

PROZOR

172. DIO GROBNOG INVENTARA

Prozor-Stara crkva ("Grčka crkva"), grob 1, iskopavanje 1978. god.

4. stoljeće

Lit.: RENDIĆ-MIOČEVIĆ (A.) 1980, 241.

a) *MEDALJON* — bronca, pozlata; vel. 2,8x2,2 cm; AMZ b.b.

Poklopac ovalne spremnice (theka) od tankog brončanog lima prevučen zlatnom folijom na kojoj je tehnikom iskucavanja izrađen motiv stilizirane svastike izduženog oblika. Na jednom kraju ostatak petlje za ovjes, a u šupljini poklopca ostaci krute tvari bjelkaste boje.

b) *PAR IGALA* — srebro; duž. 6,7 i 6 cm; AMZ b.b.

Par igala s ukrasnim glavama u obliku poliedra koji je na jednoj igli sastavljen od deset, a na drugoj igli od četrnaest stranica različitog oblika (rombovi, trapezi, četverokuti).

c) *VRETENO S PRŠLJENOM* — bjelokost (?); duž. 18 cm; Ø pršljena 3 cm; AMZ b.b.

Vreteno u obliku štapa kojemu jedan kraj završava šiljkom. Ukrašeno je nizom vodoravnih užljebljenih linija, dok je gornja, blago zaobljena površina pršljena ukrašena urezanim koncentričnim kružnicama raspoređenim u obliku trokuta.

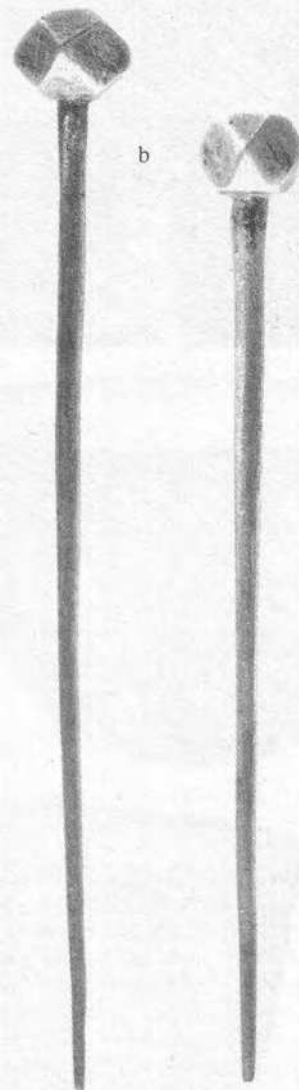
(A.R.-M.)

a

c

b

173a

173b

173. IZBOR IZ GROBNOG INVENTARA

Prozor–Stara crkva ("Grčka crkva"), grob 2, iskopavanje 1978. god.

4. stoljeće

Lit.: RENDIĆ–MIOČEVIĆ (A.) 1980, 241.

a) **FIBULA** — bronca; duž. 8 cm; šir. 6,7 cm; AMZ b.b. Fibula križnog oblika s pravokutnom nogom, ukrašenom koncentričnim kružnicama i tankim kosim urezima. Trapezasta pločica na glavi fibule perforirana je sa dva okrugla otvora. Njezini krajevi završavaju lukovicama, dok se treća lukovica nalazi po sredini pločice, u nastavku luka.

b) **ČAŠA** — staklo; vis. 6,6 cm; Ø 8,7 cm; AMZ b.b. Široka čaša kalotastog oblika, debljih stijenki blijedo zelene boje. Na trbuhu čaše apliciran je kapljičasti ukras od plave staklene paste raspoređen podvostručeno u grupe sastavljene od jedne i tri kapi naizmjenično.

(A.R.–M.)

174. NOVAC

Prozor; AMZ/nz inv. 25474

Romul Augustul (475–476. god.); solid (zlato), Milano (listop. 475 god. do rujna 476. god.)

Av.: D N ROMVLVS A – GVSTVS P F NG, visoko poprsje cara sprijeda u vojnoj odori, s kacigom, štitom i kopljem.

Rv.: VICTORI – A AVCCC, u polju desno *, u odsječku COMOB, Viktorija stoji nalijevo i drži dugi križ.

LRC 949

(Z.D.)

175

174

SV. MARIJA POD OKIĆEM

175. ČAŠA

Sv. Marija pod Okićem–Popov dol; darovano 1908. god.; staklo; vis. 6,3 cm; Ø oboda 8,1 cm; AMZ inv. 11411

Izdužena kalotasta čaša maslinasto zelene boje. Rub zadebljan, obod ravno i oštro završen. Dno u sredini malo uvučeno.

4. stoljeće

Lit.: DAMEVSKI 1976, 66, 87 T. XV:2.

(Z.G.)

176. ČAŠA

Sv. Marija pod Okićem–Popov dol; darovano 1908. god.; staklo; vis. 7,5 cm; Ø oboda 10 cm; AMZ inv. 11413

Široka kalotasta čaša maslinasto zelene boje. Rub zadebljan, obod ravno i oštro završen. Dno u sredini malo uvučeno.

4. stoljeće

Lit.: Arheološki muzej 1993, p. 152 br. 180.

(Z.G.)

176

ČEČAVAC

177. KAMENA PLOČA

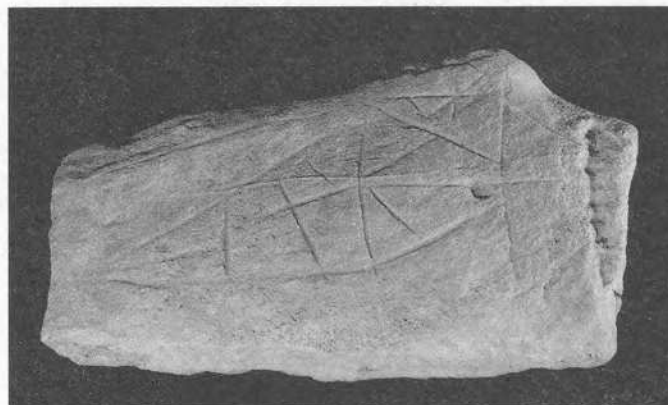
Čečavac–Rudina/crkva A, grob 1, iskopavanje 1986. god.;
pješčanjak; vel. 72x44 5 cm; deb. 8–13 cm; MPKPŽ b.b.

Ulomak sarkofaga (?) u funkciji preklopnice s grubo urezanim
prikazom ribe kraj čije glave se naziru tragovi anse i trolista.
Ploča se nalazila u zidanom grobu iznad glave pokojnika, s
prikazom ribe, okrenutim prema unutra.

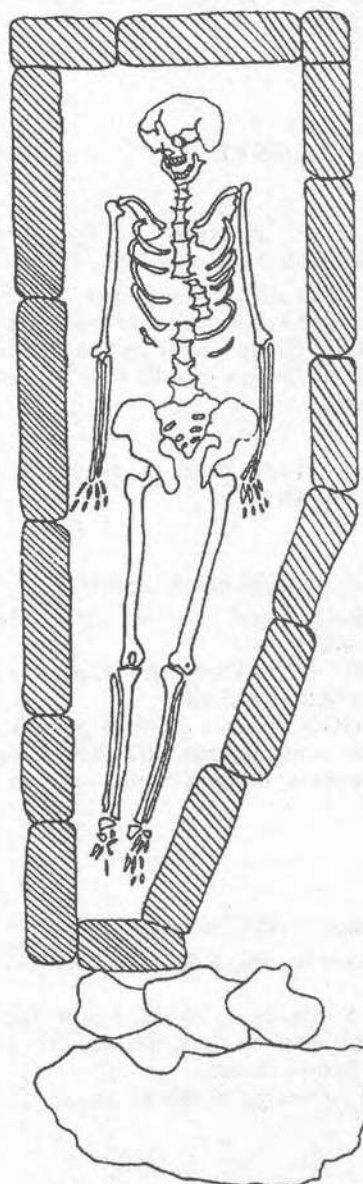
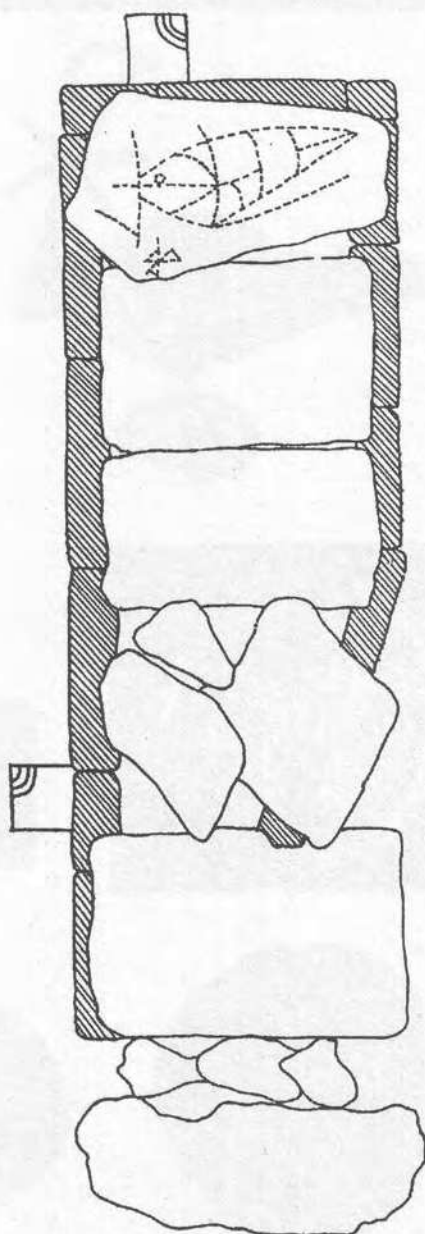
3–4. stoljeće

Lit.: SOKAČ–ŠTIMAC 1987, pp. 150–151;

(D.S.-Š.)

177

BELI MANASTIR

178. POČASNI NATPIS

Beli Manastir-Sarkanja/pustara Sudaraš, 1963. god.; mramor;
vel. 43x38 cm; deb. 5,8 cm; MSO inv. 7722

Ulomak počasnog natpisa podignutog carevima Flaviju Juliju
Konstanciju i bratu mu Konstansu (?). U osmorednom natpis-
nom polju bez profilacije očuvan natpis u pet redova, koji bi
restauriran i dopunjen imao glasiti:

[DD(ominis)? NN(nostris)?]
FL(avio) IVLIO CONS[tantio et Fl(avio) Iulio ?]
CONS(tanti) TOTI(us) orbis terrarum ? do]
MITORI[bus ac pacis et securitatis ?]

5 INVEN[toribus...?]

TITV[lum hunc posuerunt...?]

.....?

[D(evotissimi) N(umini) M(aiestati)Q(ue)E(orum)?]

340-343. godine

Lit.: BULAT—PINTEROVIĆ 1971, 110-112, 119 sl. 8; PINTEROVIĆ
1978, 89, T. XIX:1; *ILI* 1070.

(Ž.D.)

178

ZAGREB

179. SVJETILJKA

Zagreb-Mirogojska cesta 12; darovano 1948. god.; bronca;
duž. 9,5 cm; šir. 3,5 cm; vis 9,4 cm; AMZ inv. 8884.

Svjetiljka s tijelom u obliku stiliziranog janjeta. Iznad glave
uzdiže se okomito postavljen konstantinovski monogram. Nos
je u obliku sedmokrake zvijezde. Runo janjeta izvedeno je
geometrijskom stilizacijom. Nožica je vitka s većim okruglim
profiliranim postamentom.

4-5. stoljeće

Lit.: VIKIĆ-BELANČIĆ 1954, 131-134; VIKIĆ-BELANČIĆ 1975, p. 152
br. 1109, Tab. LIII: 2; GREGL 1991, 61.

(Z.G.)

179

180. NOVAC

Zagreb-Španjsko (polje); AMZ/nz inv. R-25460

Valentinijan III. (425-455. god.); solid (zlato); Milano
(vjerojatno poslije 450. god.)

Av.: D N PLA VALENTI-NIANVS P F AVG, poprsje cara s
dijademom s rozetama u oklopu nadesno.

Rv.: VICTORI-A AVGGG, lijevo i desno u polju M D, u
odsječku COMOB, car stoji sprijeda, drži križ i kuglu s
Viktorijom koja ga ovjenčava; desnom nogom na glavi zmije
s ljudskom glavom.

RIC 854

(Z.D.)

180

181. NOVAC

Zagreb-Gornji grad (Gradec); AMZ/nz inv. D-634

Justin II. (565-578. god.); bronca; Konstantinopol (570/571.
god.)

Av.: Justin II. lijevo i Sofija desno, sjede, s aureolama, en
face, na dvostrukom prijestolju. On u desnici drži globus
cruciger, ona okrunjena žezlo s križem.

Rv.: M; gore +; lijevo A/N/N/O, desno G; ispod off. A; u
odsječku CON.

DOC 28a.1

(I.M.)

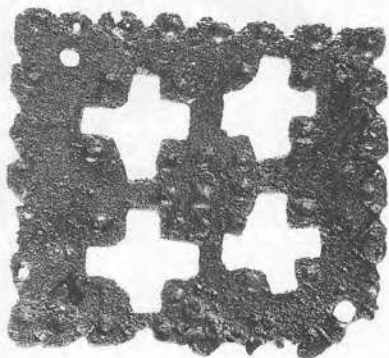

181

SOTIN

182

182. OKOV

Sotin; željezo; vel. 5,2x4,7 cm; AMZ inv. 15

U nareckanom četverokutnom okviru tehnikom na probroj izrađen je puni središnji križ sa četvrtastim križištem i pravokutnim proširenjima, okružen s još četiri istokračna križa u probroju. Prednja površina ukrašena je pravilno raspoređenim kružnim udubljenjima, koja su izvorno nosila ispunu (emajl ili sl.). Na glatkoj stražnjoj strani sačuvani su trnovi triju čavala, dok je jedna rupica za zakivanje prazna.

4-6. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

183. NOVAC

Sotin; AMZ/nz inv. 26228

Valens (364-378. god.); solid (zlatu), Antiohija (kol. 367. god. do stud. 375. god.)

Av.: D N VALENS - PER F AVG, poprsje cara s dijademom s rozetama u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA - RO - MANORVM, u odsječku AN OBH. Roma i Konstantinopol s kacigama sjede na tronu, Roma sprijeda a Konstantinopol glave prema njoj, svaka drži skeptar, a zajedno štiti na kojem piše VOT / X / MVL / XX; Konstantinopol s desnom nogom na provi broda.

RIC 16d

(Z.D.)

183

SVETI MARTIN NA MURI

184. FIBULA

Sveti Martin na Muri; bronca; duž. 8,6 cm; šir. 5 cm; GMČa b.b.

Noga, neznatno sužena prema luku i nešto duža od njega, ukrašena je parovima kružnih udubljenja. Luk trapezastog presjeka ispunjen je čitavom dužinom hrpta zupčastim V-ornamentom. Na poprečnu trapezastu gredu nastavljaju se tri spljoštene lukovičaste kuglice. Nedostaje igla za pričvršćivanje.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

184

185. KLJUČ

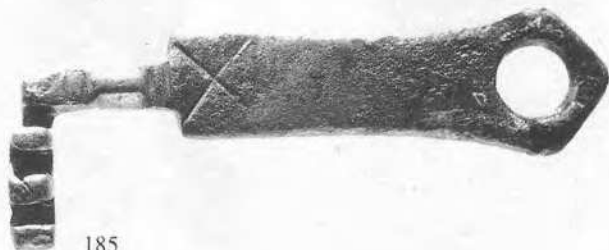
Sveti Martin na Muri; bronca; duž. 6,8 cm; GMČa b.b.

Izduženo tijelo s rombičnom glavom na kojoj je veći kružni otvor, na donjem dijelu prelazi u funkcionalni nastavak, sastavljen od tri duboko žljebljena zupca. Donji dio tijela ključa ukrašen je znakom "x".

3.-4. stoljeće

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

185

KALNIK

186. FIBULA

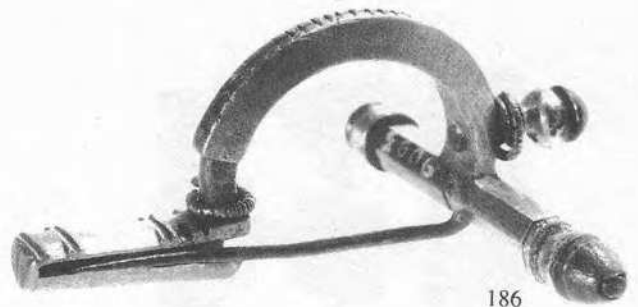
Kalnik-Veliki Kalnik, 1901. god.; bronca, srebro, pozlata; duž. 6,9 cm; šir. 5,7 cm; AMZ inv. 9093.

Na kraćoj nožici jednostavan je profilirani ukras u obliku dvostrukog slova H, a na hrptu luka motiv nalik borovoj grančici. Šesterostrana poprečna greda nosi tri ovalne profilirane kuglice. Iгла i tri dugmeta-lukovice načinjeni su od bronce, a luk i noga od srebra.

početak 4. stoljeća

Lit.: *Nakit* 1981, br. 157 (spomenuta); *Arheološki muzej* 1993, 170 br. 251b.

(A.R.-M.)

SELCI ĐAKOVAČKI

187. FIBULA

Selci Đakovački; grobni nalaz; darovao kotarski načelnik T. Korner, 1858. god.; srebro; duž. 8,9 cm; šir. 6 cm; AMZ inv. 9091

Noga ukrašena motivima lukova i kružića s točkom, a luk s nekoliko redova različitih ornamenata, izvedenih tehnikom tauširanja. Na strani s ležištem za iglu, na donjoj polovici luka urezan natpis *VTERE F(e)LIX*. Šesterokutna poprečna greda završava dugmetima u obliku facetiranih lukovičastih kuglica.

kraj 3. stoljeća-početak 4. stoljeća

Lit.: *Nakit* 1981, br. 161 (Vinkovci); *Arheološki muzej* 1993, 169 br. 250.

(A.R.-M.)

NOVAČKA-FUZETIĆ

188. FIBULA

Novačka-šuma Fuzetić; uništeno grob, 1957. god.; bronca, pozlata; duž. 7,5 cm; šir. 5,8 cm; MGKr b.b.

Nožica kraća od trapezastoga glatkog luka, ukrašena lepezastim urezima. Na šesterokutnu poprečnu gredu, s reljefnim izdancima u obliku krila nastavljaju se izdužene facetirane kuglice. Iгла nedostaje. Tragovi pozlate vidljivi na donjem dijelu poprečne grede.

početak 4. stoljeća

Lit.: KOLAR 1976, 108.

(B.M.)

VIROVITICA

189. FIBULA

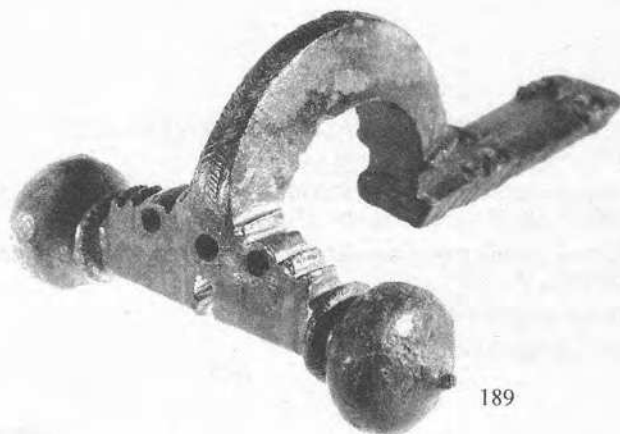
Virovitica-I. Ribnjak; uništen grob; darovao M. Mandić, 1962. god.; bronca; duž. 8 cm; šir. 5,7 cm; GMVt inv. 13

Noga širine luka, duža od njega, ukrašena je parovima kružnih udubljenja, dok je luk trapezastog presjeka čitavom dužinom hrpta ispunjen paralelnim V-urezima. Na trapezastu, reljefno profiliranu poprečnu gredu sa tri okrugla otvora nastavljaju se ovalne glatke lukovičaste kuglice. Nedostaje srednja lukovica, igla za pričvršćivanje i dio noge.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: JANČEVSKI 1991, 21.

(B.M.)

189

KAMANJE

190. PRSTEN

Kamanje-Vrlovka, iskopavanje 1983. god.; bronca; vis. 2,5 cm; šir. 2,75 cm; ZMOz b.b.

Prsten nepravilno eliptičnog oblika s karikom polukružnog presjeka i izrazito uglatim ramenima koja se proširuju prema poligonalno oblikovanoj reljefnoj kruni. Na kruni nemarno urezane prekrizene linije nalik kristogramu.

3. stoljeće

Lit.: Čučković 1986, 15; Čučković 1994.

(B.M.)

190

SAMOBOR

191. PRSTEN

Samobor, 1913. god.; zlato; Ø 2,4 cm; tež. 12,51; AMZ inv. 3370

Prsten od vrlo kvalitetnog zlata izrađen u tehnici kovanja i granulacije. Obruč ima presjek niskog trokuta i prema kruni je malo proširen. Kruna u obliku krnjeg stošca sastoji se od šesterostrane baze na kojoj se uzdiže šest stupića međusobno spojenih lukovima, tako da se dobiva dojam malenih arkada. Na arkadama se nalazi kolot i na njemu šest trokutića od po tri granulirana zrna, na trokutićima je još jedan manji kolot i na njemu okrugla pločica kao gornji završetak krune prstena.

6. stoljeće

Lit.: VINSKI 1955, 31 i d., sl. 1a-d.

(K.S.)

191

KONTINENTALNA HRVATSKA (?)

192. CIGLA S KRISTOGRAMOM

Nepoznato nalazište (Hrvatska); keramika; vel. 31,5x30,5 cm;
deb. 7 cm; Ø ukrasne plohe 25,5 cm; AMZ b.b.

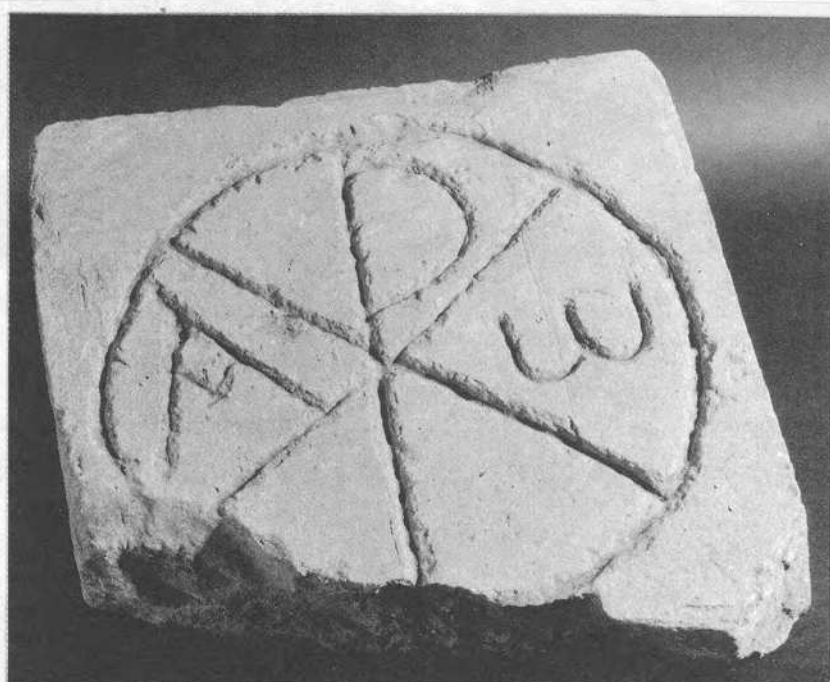
Čitava gornja površina ukrašena je motivom kristograma sa slovima A i Ω.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: neobjavljenop

(B.M.)

192

193

193. KRISTOGRAM

Nepoznato nalazište (Hrvatska); bronca; vel. 6,4 cm; šir. 5 cm;
duž. lanca 21 cm; AMZ b.b. (zbirka Plavšić).

Brončani kristogram sa svjećnjaka ili kadionice. U sredini križišta ostaci ukrasa u obliku rozete. Na jednoj od probušenih hasta nalazi se karika s ostacima lanca, a na donjoj hasti tragovi lemljenja.

druga polovica 4. stoljeća

Lit.: neobjavljeno

(B.M.)

ALJMAŠ

194. NOVAC

Aljmaš; skupni nalaz; AMZ/nz inv. 22051

Magnencije (350–353. god.); majorina (bronca), Lion (siječ. 350. god. do kol. 353. god.)

Av.: D N MAGNEN - TIVS P F AVG, iza glave A, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: FEL TEMP - REPARATIO, lijevo u polju A, u odsječku FSLG, car u vojnoj odori stoji nalijevo, u desnoj ruci drži zastavu s kristogramom.

RIC 108

194

195. NOVAC

Aljmaš; skupni nalaz; AMZ/nz inv. 20762

Vetranije (350. god.); majorina (bronca), Solun (ožuj. do pros. 350. god.)

Av.: D N VETLAN - IO P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: CONCORDIA - MILITVM, lijevo i desno u polju A B, u odsječku •TSA•, car u vojnoj odori stoji sprijeda, glava nalijevo, u svakoj ruci zastava s kristogramom; iznad glave *.

RIC 131

(Z.D.)

195

BATINA

196. NOVAC

Batina; MSO inv. 25631

Justinijan I. (527–565. god.); folis (bronca), Konstantinopol (532–537. god.)

Av.: D N IVSTINI - ANVS P P AVG, poprsje cara s dijademom nadesno.

Rv.: M, lijevo šestokraka zvijezda, desno križ, ispod A, u odsječku CON.

SABATIER 1862, 28

(H.G.L.)

196

ČOVIĆI

197. NOVAC

Čovići; darovao J. Pavelić, 1896. god.; AMZ/nz inv. 23047

Valentinijan I. (364–375. god.); velika bronca, Antiohija (velj. 364. god. do kol. 367. god.)

Av.: D N VALENTINI - ANVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: RESTITVTOR - REIPVBLICAE, u odsječku SMAQP, car stoji sprijeda, glave nadesno, drži zastavu sa X i Viktoriju na kugli.

RIC 6a

(Z.D.)

197

DALJ

198. NOVAC

Dalj; darovao J. Škiva, 1922. god.; AMZ/nz inv. 31581

Valentinijan I. (364–375. god.); centenional (bronca), Sisak (velj. 364. god. do kol. 367. god.)

Av.: D N VALENTINI - ANVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA RO - MANORVM, u odsječku ASISC, car u vojnoj odori u pokretu nadesno, desnom rukom vuče zarobljenika a u lijevoj drži labarum s kristogramom.

RIC 5a

(Z.D.)

198

GABOŠ

199. NOVAC

Gaboš; skupni nalaz, 1899. god.; AMZ/nz inv. 20222

Konstancije II. (337–361. god.); majorina (bronca), Sisak (siječ. do pros. 350. god.)

Av.: D N CONSTAN - TIVS P F AVG, iza glave A, ispred *, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: HOC SIG - NO VICTOR ERIS, lijevo u polju A, u odsječku *ΔSIS*, car s dijademom i u vojnoj odori stoji sprijeda glave okrenute nalijevo, drži zastavu s kristogramom; desno od njega stoji Viktorija, drži palminu granu i ovjenčava cara.

RIC 286

(Z.D.)

199

GORNJI KOSINJ

200. NOVAC

Gornji Kosinj–Mlakovanska greda; skupni nalaz; AMZ/nz inv. 25463

Valentinijan III. (425–455. god.); solid (zlat), Ravena (425. do 455. god.)

Av.: D N PLA VALENTI - NIANVS P F AVG, poprsje cara s dijademom s rozetama u oklopu nadesno.

Rv.: VICTORI - A AVGGG, lijevo i desno u polju R V, u odsječku COMOB, car stoji sprijeda, drži križ i kuglu s Viktorijom koja ga ovjenčava, a desnu nogu na glavi zmije s ljudskom glavom.

LRC 842

(Z.D.)

200

KNEŽEVI VINOGRADI

201. NOVAC

Kneževi Vinogradi; MSO inv. 25637

Konstans (337–350. god.); centenional (bronca), Sisak (348. do 350. god.)

Av.: D N CONSTA - NS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: FEL TEMP - REPARATIO, u odsječku ΓSIS*, car u vojnoj odori stoji na galiji okrenut nalijevo, drži feniksa na kugli i zastavu s kristogramom; na krmi sjedi Viktorija i upravlja brodom.

RIC 198

(H.G.L.)

201

KUPČINA

202. NOVAC

Kupčina; skupni nalaz, 1900. god.; AMZ/nz inv. 24204

Gracijan (367–383. god.); centenional (bronca), Arl (kol. 367. do stud. 375. god.)

Av.: D N GRATIANVS AVGG AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA NO - VI SAECVLI, lijevo i desno u polju OF III, u odsječku CON*, car stoji sprijeda glave nalijevo, u desnoj ruci drži labarum s kristogramom, dok se lijevom naslanja na štit.

RIC 15

(Z.D.)

202

203

OREŠAC

203. NOVAC

Orešac; GMVi (zbirka Vincek)

Valentinijan I. (364–375. god.); centenional (bronca), Sisak (kol. 367. god. do stud. 375. god.)

Av.: D N VALENTINI – ANVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA RO – MANORVM, u polju lijevo M, desno P i iznad *, u odsječku BSISC, car u pokretu nadesno, desnom rukom vuče zarobljenika, dok u lijevoj drži labarum s kristogramom.

RIC 14a

(Z.D.)

204

PEKLENICA

204. NOVAC

Peklenica; skupni nalaz; MMČa b.b.

Valens (364–378. god.); centenional (bronca), Sisak (kol. 367. god. do stud. 375. god.)

Av.: D N VALEN – S P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA RO – MANORVM, u polju desno R, u odsječku BSISC, car u pokretu nadesno, desnom rukom vuče zarobljenika, dok u lijevoj drži labarum s kristogramom.

RIC 14b

(Z.D.)

205

POPOVAC

205. NOVAC

Popovac; MSO inv. 25657

Gracijan (367–383. god.); centenional (bronca), Sisak (kol. 367. god. do stud. 375. god.)

Av.: D N GRATIANVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijademom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: GLORIA RO – MANORVM, u polju lijevo M, desno P i iznad *, u odsječku TSISC, car u pokretu nadesno desnom rukom vuče zarobljenika, a u lijevoj drži labarum s kristogramom.

RIC 14c

(H.G.L.)

206

SLADOJEVCI

206. NOVAC

Sladojevci; grobni nalaz; MSO b.b. (grob br. 5)

Vetranije (350. god.); folis (bronca), Solun (ožuj. do pros. 350. god.)

Av.: D N VETRAN – IO PF AVG, poprsje cara s lovorvijencem u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: VIRTVS EXERCITVM, u odsječku TESA, car u vojnoj odori stoji sprijeda glave nalijevo, drži zastavu s kristogramom i naslanja se na štit.

RIC 138

(Z.D.)

SRB

207. NOVAC

Srb; AMZ/nz inv. 37613

Valentinijan II. (375–392. god.); tremisis (zlatno), Konstantinopol (kol. 383. god. do kol. 388. god.)

Av.: D N VALENTINI – ANVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijamantom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: VICTORIA – AVGVSTORVM, u odsječku CONOB, Viktorija u pokretu nalijevo, drži vijenac i križ na kugli.

RIC 75a

(Z.D.)

207

STUDENCI

208. NOVAC

Studenci; AMZ/nz inv. 25465

Valentinijan III. (425–455. god.); solid (zlatno), Ravena (425. do 455. god.)

Av.: D N PLA VALENTI – NIANVS P F AVG, poprsje cara s dijamantom s rozetama u oklopu nadesno.

Rv.: VICTORI – A AVGGG, lijevo i desno u polju R V, u odsječku COMOB, car stoji sprijeda, drži križ i kuglu s Viktorijom koja ga ovjenčava, a desnu nogu na glavi zmije s ljudskom glavom.

LRC 842

(Z.D.)

208

ŠČITARJEVO

209. NOVAC

Ščitarjevo, iskopavanje 1992. god.; AMZ b.b.

Konstancije II. (337–361. god.); bronca, Akvileja (334. do 335. god.)

Av.: FL IVL CONSTANTIVS NOB C, poprsje cezara s lovorvijencem u oklopu nadesno.

Rv.: GLOR – IA EXERC – ITVS, u polju +, u odsječku AQS, dva vojnika stoje gledajući jedan prema drugome; svaki drži koplje i naslanja se na štit; između njih dvije zastave.

RIC 126

(Z.D.)

209

VRANIĆ

210. NOVAC

Vranić; skupni nalaz, 1897. god.; AMZ/nz inv. 19130

Konstancije II. (337–361. god.); centenional (bronca), Sisak (348. do 350. god.)

Av.: D N CONSTAN – TIVS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijamantom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: FEL TEMP – REPARATIO, u odsječku SIS, car u vojnoj odori stoji nalijevo na galiji, drži feniksa na kugli i zastavu s kristogramom; na krmi sjedi Viktorija i upravlja brodom.

RIC 197 (dif.)

(Z.D.)

210

VUKOVAR

211. NOVAC

Vukovar-Rača; darovao dr. M. Tićak, 1912. god.; AMZ/nz inv. 22103

Decencije (351–353. god.); majorina (bronca), Rim (proljeće 351. god. do rujan 352. god.)

Av.: MAG DECENTI – VS NOB CAES, iza glave Γ, gologlavo poprsje cara u oklopu nadesno.

Rv.: VICT DD NN AVG ET CAES, u odsječku R*S, dvije Viktorije licem jedna prema drugoj drže između sebe vijenac sa VOT/V/MVLT/X; iznad vijenca kristogram.

RIC 221

(Z.D.)

ZMAJEVAC

212. NOVAC

Zmajevac; MSO inv. 25668

Konstans (337–350. god.); centenional (bronca), Sisak (348. do 350. god.)

Av.: D N CONSTA – NS P F AVG, poprsje cara s bisernim dijamdom u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: FEL TEMP – REPARATIO, u odsječku BSISC*, car u vojnoj odori stoji na galiji okrenut nalijevo, drži feniksa na kugli i zastavu s kristogramom; na krmi sjedi Viktorija i upravlja brodom.

RIC 198

(H.L.G.)

KONTINENTALNA HRVATSKA

213. NOVAC

Nepoznato nalazište; AMZ/nz inv. 22068

Magnencije (350–353. god.); majorina (bronca); Lion (siječ. 350. god. do kol. 353. god.)

Av.: DN MAGNEN – TIVS P F AVG, gologlavo poprsje cara u oklopu i plaštu nadesno.

Rv.: SALVS DD NN AVG ET CAES, u odsječku RPLG, kristogram sa A i Ω lijevo i desno.

RIC 153

(Z.D.)

Novac cara Konstancija II. (337–361. god.) s natpisom HOC SIGNO VICTOR ERIS na reversu, Siscia (350. god.)
A coin of Constantius II (337–361) with the inscription HOC SIGNO VICTOR ERIS on the reverse, Siscia (350 AD)

Zagreb, privatna zbirka (Prim. dr. sci. Nikola Šipuš); ljubaznošću vlasnika zbirke;
foto: Nikola Šipuš - Zagreb

BIBLIOGRAFIJA

(ured. Željko Demo)

a) Kratice časopisa, serija i kataloga:

- AA SS *Acta sanctorum* (3. izd., Paris 1863 i d.)
ActaAntHung *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest
ActaArchHung *Acta Archaeologica Hungarica*, Budapest
ActaMN *Acta Musei Napocensis*, Cluj
AEMÖ *Archäologische epigraphische Mitteilungen aus Österreich*, Wien.
AIJ V. HOFFILLER—B. SARIA, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I. Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938
- Alba Regia *Alba Regia*, Székesfehérvár
ANRW *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin—New York
ArchAust *Archaeologia Austriaca*, Wien
ArchÉrt *Archaeologiai Értesítő*, Budapest
ArchHung *Archaeologia Hungarica, Dissertationes archaeologicae Musei nationalis Hungarici*, Budapest
ArchJug *Archaeologia Jugoslavica*, Beograd
ArhPregled *Arheološki pregled*, Beograd (1950–1985), Ljubljana (1987–1990)
ARR *Arheološki radovi i rasprave*, Zagreb
ArhVes *Arheološki vestnik*, Ljubljana
BerRGK *Bericht der Römisch–Germanischen Kommission*, Mainz am Rhein
BHG *Bibliotheca hagiographica Graeca*, Bruxelles
BJ *Bonner Jahrbücher*, Köln
BogSmotra *Bogoslovska smotra*, Zagreb
Boreas *Boreas*, Münster
BullAlg *Bulletin d'archéologie algérienne*, Alger
CARB *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantine*, Ravenna
CahArch *Cahiers archéologiques*, Paris
CCSL *Corpus Christianorum. Series Latina*, Turnholti
CIL *Corpus inscriptionum Latinorum*, Berlin
CSEL *Coprus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Wien
DACL *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, Paris
DelaSAZU *Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, Ljubljana
DissPan *Dissertatione Pannonicae*, Budapest
DOC A. BELLINGER, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. I. Anastasius to Mauricius 491–602*, Washington 1966 (eds. A. Bellinger—P. Grierson)
- DÖAW *Denkschriften österreichischen Akademie der Wissenschaften (phil.–hist. Kl.)*, Wien
DThC *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Paris
Enc. Catt. *Enciclopedia Cattolica* (Tom. I, 1948), Città di Vaticano
FolArch *Folia archaeologica*, Budapest
GCS *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, Berlin
GllstDrušNS *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, Novi Sad
GlskopNaučDrušt *Glasnik skopskog naučnog društva*, Skopje
IzdHAD *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb
ILI A. ŠAŠEL—J. ŠAŠEL, *Inscriptiones Latinae que in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, 1963; *Inscriptiones Latinae que in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, 1978
- JAC *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Münster
JÖAI *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes*, Wien
JRS *Journal of Roman Studies*, London
JTS *The Journal of Theological Studies*, Oxford
JbRGZM *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz*, Mainz
Klio *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*, Berlin
Lex. Theol. Kir. *Lexikon für Theologie und Kirche* (Tom. I, 1957), Freiburg
Lihnid *Lihnid*, Ohrid
LRC P. GRIERSON—M. MAYES, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Washington 1992.
- NarStarina *Narodna starina*, Zagreb
ObvHAD *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb
OpArch *Opuscula archaeologica*, Zagreb

OsZb	Osječki zbornik, Osijek
Peristil	Peristil, Zagreb
PG	J. P. Migne, <i>Patrologia Graeca</i> , Paris
PL	J. P. Migne, <i>Patrologia Latina</i> , Paris
PodZb	Podravski zbornik, Koprivnica
PožZb	Požeški zbornik, Požega
Prinosi	Prinosi odjela za arheologiju, Zagreb
Prilozi	Prilozi Instituta za arheologiju, Zagreb
PriloziPovUmjDalm	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart
RE	Pauly-Wissowa-Kroll, <i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Stuttgart
RIC	<i>Roman Imperial Coinage</i> , London
Savaria	Savaria, Szombathely
Starinar	Starinar, Beograd
Situla	Situla, Ljubljana
StGor	Studi Goriziani. Rivista a cura della Biblioteca Governativa di Gorizia, Gorizia
SHP	Starohrvatska prosvjeta, Split
TrZ	Trierer Zeitschrift, Trier
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Zagreb
VAMZ	Vjesnik arheološkog muzeja, Zagreb
VHAD	Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva (=Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva), Zagreb
VigChrist	Vigiliae Christianae, Leiden
VMKH	Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb
Zavičaj	Zavičaj, Virovitica
ZČ	Zgodovinski časopis, Ljubljana

b) Primarni izvori (tekstovi i zbirke):

- AA SS Aug. III, *De S. Ursicino*
 AA SS Aug. III, *De S. Ursicino vel Ursicio Milite ac. Mart. in Illyrico*, Antverpiae 1737, pp. 156–163 [ed. J. PINIUS].
- AA SS Aug IV, *De SS. Donato & aliis*
 AA SS Aug. IV, *De SS. Donato, Romulo, Sylvano, Venusto, et Hermogene Martyre*, Antverpiae 1739, pp. 411–413 [ed. J. PINIUS].
- AA SS Feb. III, *De S. Sireno*
 AA SS Feb. III, *De S. Sireno, sive Monacho et Martyre Sirmii in Pannonia Inferiore*, Antverpiae 1658, pp. 365–366 [ed. I. BOLLANDUS].
- AA SS Jun. I, *De S. Quirino*
 AA SS Jun. I, *De S. Quirino Maryre, Episcopo Sisciae in Pannonia*, Antverpiae 1695, pp. 380–384. [ed. D. PAPERBROCHIUS].
- AA SS Mart. III, *De S. Irenaeo*
 AA SS Mart. III, *De S. Irenaeo Episc. et Martyre Sirmii in Pannonia*, Antverpiae 1668, pp. 555–557 [ANONYMUS].
- AA SS Nov. III, *De SS. quatt. coron.*
 AA SS Nov. III, *De Sanctis Quattuor Coronatis Romae in Monte Caelio*, Bruxelles 1910, pp. 748–784 [ed. H. DELEHAYE].
- AA SS Oct. IV, *De S. Demetrio*
 AA SS Oct. IV, *De S. Demetrio Martyre Thessalonicae in Macedonia*, Bruxelles 1780, pp. 50–209 [ed. C. BYEUS].
- Acta Procon. S. Cypriani*
Acta Proconsulari sancti Cypriani episc. & mart..., u: RUINART 1803 (Pars Secunda).
- Acta S. Justini*
Acta sancti Justini, u: RUINART 1803 (Pars Prima).
- Ambrosius Med. *Epist.*
 Ambrosius, Mediolanensis Episcopus, *Epistolae in duas classes distributae*, u: PL 16, Turnholti 1979, col. 875–1286.
- Athanasius *Hist. Arain.*
 Athanasius, *Historiae Arianorum ad monachos*, u: PG XXV, Turnholti 1979, col. 691–796.
- BHG
Bibliotheca hagiographica graeca, Subsidia hagiographica 8a, Bruxelles 1957.
- Clem. Alex. *Strom.*
 Clemens Alexandrinus, *Stromata*, u: PG IX, Parisiis 1890.
- DIETZ 1987
 K. DIETZ, *Schriftenquellen zur Völkerwanderungszeit im pannonischen Raum (von 378–584 n.Chr.)*, u: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, katalog izložbe, Nürnberg 1987, pp. 27–67.

- Euseb. *Hist. eccl.*
 Eusebius Pamphili, *Historia ecclesiastica*, u: GCS 9/1-3, Berlin 1903.
Gesta Conc. Aquil.
Gesta Concilii Aquileiense, u: CSEL 82/3, 1982.
 Greg. Mag. *Reg. Epist.*
 Gregorius Magnus, *Registrum Epistularum*, u: CCSL CXL, Turnholti 1982.
 Greg. Tur. *Hist. Franc.*
 Gregorius Turonensis, *Historiae Francorum libri decem*, u: PL LXXI, Parisiis 1879 (ed. J.P. MIGNE).
 Hieron. *Chron.*
 Hieronymus, *Chronicon*, u: GCL 24, Leipzig 1913 (ed. R. HELM).
 Hilarius *Coll. Antiar. Paris.*
 Hilarius, *Collectanea Antiariana Parisina*, u: CSEL LXV, Vindobonae 1916.
 Hilarius *Fragm.*
 Hilarius, *Quindecim Fragmenta ex Opera Historico*, u: PL X, Parisiis 1854.
 Innocentius *Epist.*
 Innocentius, *Epistulae et decreta*, u: PL 20, Turnholti 1975.
 MANSI 1759
 J.D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae 1759.
 Mart. Hieron.
 Martyrologium Hieronymianum, AA SS Nov. II/1, Bruxelles 1894 (edd. I.B. de ROSSI et L. DUCHESSNE).
 Passio S. Floriani
 Passio sancti Floriani, u: BRATOŽ 1986, 352-354 (Prilog II).
 Passio S. Irenaei
 Passio sancti Irenaei, u: RUINART 1803.
 Passio S. Pollionis
 Passio sancti Pollionis, u: RUINART 1803.
 Passio S. Quirini
 Passio sancti Quirini, u: RUINART 1803.
 Passio SS. quatt. coron.
 Passio Sancti quattuor coronati, u: AA SS Nov. III, *De Sanctis Quattuor Coronatis Romae in Monte Caelio*, Bruxelles 1910, pp. 748-784 [ed. H. DELEHAYE].
 Paulinus *Vita S. Ambrosii*
 Paulinus, *Vita sancti Ambrosii*, u: PL XIV, Parisiis 1882.
 Prudentius *Peristeph.*
 Prudentius, *Peristephanôn*, London 1961 [ed. H.J. THOMSON].
 RUINART 1803
 T. RUINART, *Acta Martyrum Sincera et Selecta*, Augustae Vindelicorum 1803.
 Shol. Arrian.
 Sholia Arriana in Concilium Aquileiense, u: CCSL 87, Turnholti 1982.
 Soc. Hist. Eccl.
 Socrates, *Historia ecclesiastica*, u: PG LXVII, Parisiis 1864.
 Soz. Hist. Eccl.
 Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, u: PG LXVII, Parisiis 1864.
 ŠIŠIĆ 1914
 F. ŠIŠIĆ, *Enchiridion fontium historiae Croaticae*, Zagreb 1914.

c) Literatura:

ADAM 1993	AUGUSTIN 1983
A. ADAM, <i>Uvod u katoličku liturgiju</i> , Zadar 1993 (ur. A. Benvin)	A. AUGUSTIN, <i>Ispovijesti</i> , Zagreb 1983 (preveo S. Hosu).
ALFÖLDI 1926	BARKÓCZI 1980
A. ALFÖLDI, <i>Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien</i> , 2. Band, Berlin 1926.	L. BARKÓCZI, <i>History of Pannonia</i> , u: <i>The Archaeology of Roman Pannonia</i> , Budapest 1980, pp. 85-124.
ANONYMUS 1668	BARKÓCZI—SALAMON 1982
[bez imena], <i>De SS. Montano Presbytero, Maximo coniuge, et aliis XL</i> , AA SS Mart. III, Antverpiae 1668, pp. 616-617.	L. BARKÓCZI—Á. SALOMON, <i>Remarks on the 6th century history of "Pannonia"</i> , <i>ActaArchHung</i> XXIII/1-4, 1971, pp. 139-153.
Arheološki muzej 1993	BARNARD 1983
Arheološki muzej u Zagrebu (izbor iz fundusa), katalog izložbe, Zagreb 1993.	L.W. BARNARD, <i>The Council of Serdica 343 A.D.</i> , Sofia 1983.

- BASLER 1972
D. BASLER, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.
- BENEA—ŞCHIOPU—VLASSA 1974
D. BENEÄ—A. ŞCHIOPU, Un mormint gnostic de la Dierna; N. VLASSA, Interpretarea plăcuţei de aur de la Dierna, *ActaMN XI*, 1974, pp. 115–141.
- BICKERMAN 1968
E.J. BICKERMAN, *Chronology of the Ancient World*, London 1968.
- BOGAERT 1976
R. BOGAERT, s.v. Geld, *RAC IX*, 1976, cols. 797–907.
- BÓNIS 1980
É.B. BÓNIS, Pottery, *Archaeology of Roman Pannonia* 1980, pp. 337–379.
- BOJOVIĆ 1983
D. BOJOVIĆ, *Rimske fibule Singidunuma*, Muzej grada Beograda, Katalog XII, Beograd 1983.
- BOKOTOPULOS 1980
P. L. BOKOTOPULOS, ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΥΡΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1977), ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1980, pp. 149–153.
- BÓNA, 1963
I. BÓNA, Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden, *ActaArchHung XV/1–4*, 1963, pp. 239–307.
- BRANDENBURG 1983
H. BRANDENBURG, Die Darstellungen maritimen Lebens, u: *Spätantike und frühes Christentum*, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983, pp. 249–256.
- BRATOŽ 1983
R. BRATOŽ, Cerkenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo, *ZČ 37*, 1983, pp. 259–272.
- BRATOŽ 1986
R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, *Acta Ecclesiastica Sloveniae 8*, Ljubljana 1986.
- BRATOŽ 1986a
R. BRATOŽ, Razvoj organizacija zgodnjekršćanske Cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, *ZČ 40*, 1986, pp. 363–395.
- BRATOŽ 1990
R. BRATOŽ, Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen, *Klio 72*, 1990, pp. 508–550.
- BRIESENICK 1964
B. BRIESENICK, Typologie und Chronologie der südwest-gallischen Sarkophage, *JbRGZM 9* (1962), 1964, pp. 76–182.
- BRØNDSTED 1928
J. BRØNDSTED, La basilique des cinq martyrs à Kapljuč, u: *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928, pp. 33–186.
- BRUNŠMID 1878
J. BRUNŠMID, Epigraphische Mittheilungen. 1) Inschriften aus Cibalis, *AEMO II*, 1878, pp. 190–191.
- BRUNŠMID 1901
J. BRUNŠMID, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. IV., *VHAD n. s. V*, 1901, pp. 87–168.
- BRUNŠMID 1902
J. BRUNŠMID, Colonia Aurelia Cibalae. Vinkovci u staro doba, *VHAD n. s. VI*, Zagreb 1902, pp. 117–166.
- BRUNŠMID 1905
J. BRUNŠMID, Starine ranijeg srednjeg vijeka iz Hrvatske i Slavonije, I. Fibule iz doba seobe naroda u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, *VHAD VIII*, 1905, pp. 208–220.
- BRUNŠMID 1907
J. BRUNŠMID, Kameni spomenici hrvatskog narodnoga muzeja u Zagrebu, *VHAD n. s. IX* (1906/1907), 1907, pp. 81–184.
- BRUNŠMID 1909
J. BRUNŠMID, Kameni spomenici hrvatskog narodnoga muzeja u Zagrebu, *VHAD n. s. X* (1908/1909), 1909, pp. 149–222.
- BRUNŠMID 1911
J. BRUNŠMID, Kameni spomenici hrvatskog narodnoga muzeja u Zagrebu, *VHAD n. s. XI* (1910/1911), 1911, pp. 61–144.
- BRUNŠMID 1919
J. BRUNŠMID, Rimsko čaranje na olovnoj pločici iz Kupe kod Siska, *VHAD n. s. XIV* (1915–1919), 1919, pp. 176–185.
- BRUSIN—ZOVATTO 1957
G. BRUSIN—P.L. ZOVATTO, *Monumenti paleocristiani di Aquileia e di Grado*, Udine 1957.
- BULAT 1960
M. BULAT, Spomenici Mitrinog kulta iz Osijeka, *OsZb VII*, 1960, pp. 5–11.
- BULAT 1965
M. BULAT, Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije, *OsZb IX–X* (1965), pp. 7–24.
- BULAT 1969
M. BULAT, Topografska istraživanja Limesa u Slavoniji i Baranji, *OsZb XII*, 1969, pp. 39–52.
- BULAT 1976
M. BULAT, Antičko staklo u Muzeju Slavonije, *ArhVes XXV* (1974), 1976, pp. 88–101.
- BULAT 1977
M. BULAT, Nalazi s donjogradskog pristaništa u Osijeku, *OsZb XVI*, 1977, pp. 11–77.
- BULAT 1987
M. BULAT, Nalazi terra sigillate na donjogradskom pristaništu u Osijeku 1961. godine, *OsZb XVIII–XIX*, 1987, pp. 37–76.
- BULAT 1989
M. BULAT, Rimski zlatni nakit u Muzeju Slavonije, *OsZb XX*, 1989, pp. 279–297.
- BULAT 1989a
M. BULAT, *Mursa. Osijek u rimsko doba*, Osijek 1989.
- BULAT 1989b
M. BULAT, Novi podaci za baziliku mučenika u Mursi, *Lihnid 7*, 1989, pp. 195–202.
- BULAT—PINTEROVIĆ 1971
M. BULAT—D. PINTEROVIĆ, Novi rimski natpisi iz Osijeka i okolice, *OsZb XIII*, 1971, pp. 101–119.
- BULIĆ 1984
F. BULIĆ, Mučenici solinski. Broj i stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih, u: *Izabrani spisi*, Split 1984, pp. 333–361 (= *BogSmotra 10/1*, 1919, pp. 3–26).
- BUORA 1992
M. BUORA, Note on the diffusion of swastika fibulae with horse-head decorations in the Late Roman Period, *ArhVes 43*, 1992, pp. 105–110.
- BURCKHARDT 1924
J. BURCKHARDT, *Die Zeit Konstantins des Grossen*, Leipzig 1924.
- BURGER 1966
A. SZ. BURGER, The Late Roman Cemetery at Ságvár, *ActaArchHung XVIII/1–4*, 1966, pp. 99–234.
- CAMBI 1977
N. CAMBI, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *VAHD LXX–LXXI* (1968–1969), 1977, pp. 57–106.

- CHRISTERN 1968
J. CHRISTERN, Basilika und Memorie der heiligen Salsa in Tipasa, *BullAlg* III, 1968, pp. 193–258.
- CIGLENEČKI 1987
S. CIGLENEČKI, *Hohenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, DelaSAZU 31, 1987.
- CRAVERI 1969
M. CRAVERI, *I vangeli apocrifi*, Torino 1969.
- CUPPERS 1968
H. CUPPERS, Spätantike Chorschranken in der St.-Matthias-Kirche zu Trier, *TrZ* 31, 1968, pp. 177–190.
- CUSCITO 1986
G. CUSCITO, *Die frühchristlichen Basiliken von Grado*, Bologna 1986.
- ČUČKOVIĆ 1986
L. ČUČKOVIĆ, Arheološka topografija karlovačke regije, u: "Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području" (Znanstveni skup — Karlovac, 12–14.X.1983.), *IzdHAD* 10, 1986 pp. 9–18.
- ČUČKOVIĆ 1992
L. ČUČKOVIĆ, Ozalj — zaštitna arheološka iskopavanja 1992. godine, *ObHAD* XXIV/3, 1992 pp. 49–51.
- ČUČKOVIĆ 1994
L. ČUČKOVIĆ, s.v. Velika seoba naroda, u: *Ozalj od neolita do Frankopana*, (katalog izložbe), Ozalj 1994 (bez paginacije).
- DAMEVSKI 1976
V. DAMEVSKI, Pregled tipova staklenog posuda iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog Carstva, *ArhVes* XXV, Ljubljana 1976, pp. 62–88.
- DEICHMANN 1983
F.W. DEICHMANN, *Einführung in die christliche Archäologie*, Darmstadt 1983.
- DEGMEDŽIĆ 1958
I. DEGMEDŽIĆ, Rimske geme iz Siska sa simbolikom zodijaka, *Tkalčićev zbornik* 2, Zagreb 1958, pp. 24–33.
- DELEHAYE 1912
H. DELEHAYE, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1912.
- DELEHAYE 1936
H. DELEHAYE, *Étude sur le légendier romain. Les saints de novembre et de décembre*, Bruxelles 1936.
- DELEHAYE 1955
H. DELEHAYE, *Le légendes hagiographiques*, Bruxelles 1955.
- DELEHAYE—QUENTIN 1931
H. DELEHAYE—H. QUENTIN, Commentarius Perpetuus in Martyrologium Hieronymianum, *AA SS Nov.* II/2, Bruxelles 1931.
- DEMO 1981
Ž. DEMO, Novac germanskih vladara druge pol. 5. do u drugu pol. 6. st. u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, *ArhVes* XXXII, 1981, pp. 454–481.
- DEMO 1986
Ž. DEMO, Antički period. Bilješke iz povijesti arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, u: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Koprivnica 1986, pp. 24–37.
- DIMITRIJEVIĆ 1979
S. DIMITRIJEVIĆ, Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, u: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, *IzdHAD* 4, 1979, pp. 133–282, Tab. 1–30, karta I–III.
- DIMITRIJEVIĆ 1979a
S. DIMITRIJEVIĆ, Colonia Aurelia Cibalae, Vinkovci in der alter Zeit (Kommentare von Stojan Dimitrijević*), u: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, *IzdHAD* 4, 1979, pp. 107–129.
- DIN 1957
E. DIN, s.v. Delphin, *RAC* III, 1957, cols. 667–682.
- DINKLER 1962
E. DINKLER, Kreuzzeichen und Kreuz, *JAC* V, 1962, pp. 93–109.
- DÖLGER 1958
F. J. DÖLGER, Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens I, *JAC* I, 1958, pp. 5–19.
- DÖLGER 1960
F. J. DÖLGER, Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens III, *JAC* III, 1960, pp. 5–16.
- DÖLGER 1966
F. J. DÖLGER, Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens VIII, *JAC* VIII–IX (1965–1966), 1966, pp. 7–52.
- DÖLGER 1967
F. J. DÖLGER Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens IX, *JAC* X, 1967, pp. 7–29.
- Drenje 1987
Drenje. Rezultati istraživanja 1980–1985, Publikacije Muzeja u Brdovcu, sv. 1, Brdovec 1987.
- DUVAL 1979
N. DUVAL, Sirmium "ville impériale: ou "capitale" ?, *CARB* XXVI, 1979, pp. 53–90.
- DUVAL 1988
N. DUVAL, Sirmium sur la Save, Convegno internazionale: *La Venetia nell'area Padano-Danubiana*, Venezia 1988, pp. 355–366.
- ECKHART 1982
L. ECKHART, Die archäologischen Ausgrabungen 1960 bis 1966 in der St.-Laurentius-Basilika von Enns-Lorch-Lauriacum, u: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, katalog izložbe, Linz 1982, pp. 375–385.
- ECKSTEIN—WASZINK 1950
F. ECKSTEIN—J. H. WASZNIK, s.v. Amulett, *RAC* I, 1950, cols. 377–411.
- EGGER 1924
R. EGGER, Historisch-topographische Studien in Venezien, *JÖAI* XXI–XXII (1922–1924), 1924, pp. 309–344.
- EGGER 1948
R. EGGER, *Der heilige Hermagoras*, Klagenfurt 1948.
- EGGER 1963
R. EGGER, Eine Fluchttafel aus Carnuntum, u: *Römische Antike und frühes Christentum* I, Klagenfurt 1963, pp. 81–97.
- EGGER 1963a
R. EGGER, Das Labarum, die Kaiserstandarte der Spätantike, u: *Römische Antike und frühes Christentum* II, Klagenfurt 1963, pp. 325–344.
- EGGER 1963b
R. EGGER, ΥΓΙΕΑ, u: *Römische Antike und frühes Christentum* II, Klagenfurt 1963, pp. 170–171.
- ELLMERS 1974
D. ELLMERS, Eine byzantinische Mariendarstellung als Vorbild für Goldbrakteaten, *JbRGZM* 18 (1971), 1974, pp. 233–237.
- ENGEMANN 1969
J. ENGEMANN, s.v. Fisch, Fischer, Fischgang, *RAC* VII, 1969, cols. 959–1097.
- ENGEMANN 1969a
J. ENGEMANN, Amerkungen zu spätrömischen Gläsern mit Goldfoliendekor, *JAC* XI–XII (1968–1969), 1969, pp. 7–25.
- ENGEMANN 1972
J. ENGEMANN, Amerkungen zu spätantiken Geräten des Alltagslebens mit christlichen Bildern, Symbolen und Inschriften, *JAC* XV, 1972, 154–172.
- ENGEMANN 1975
J. ENGEMANN, Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike, *JAC* XVIII, 1975, pp. 22–48.

- ENGEMANN 1983
J. ENGEMANN, Die bukolischen Darstellungen, u: *Spätantike und frühes Christentum*, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983, pp. 257-259.
- ESCURAC-DOISY 1967
H. d'ESCURAC-DOISY, Verrerie antique et collections du Musée national des Antiquités d'Algérie, *BullAlg* II (1966-1967), 1967, pp. 129-157.
- FABER 1973
A. FABER, Građa za topografiju antičkog Siska, *VAMZ* VI-VII, 1973, pp. 133-162.
- FADIĆ 1992
I. FADIĆ, Kasnoantičko staklo na Putalju, u: *Znanstveni skup — Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Split 1992, pp. 61-71.
- FARLATI 1817
D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, Tom .VII, Venetiis 1817.
- FÉVRIER 1977
P.-A. FÉVRIER, A propos du repas funéraire: Cult et sociabilité, *CahArch* XXVI, 1977, pp. 29-45.
- FISKOVIĆ 1971
I. FISKOVIĆ, Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu, *VAHD* LXV-LXVII (1963-1965), 1971, pp. 141-168.
- FITZ 1980
J. FITZ, The way of life, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, pp. 161-175.
- FITZ 1983
J. FITZ, *L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romaine*, Collection Latomus 181, Bruxelles 1983.
- FORSTNER 1982
D. FORSTNER, *Die Welt der christlichen Symbole*, Innsbruck 1982.
- FRANZEN 1988
A. FRANZEN, Pregled povijesti crkve, Zagreb 1988, (preveo: Josip Ritig).
- FÜLEP 1984
F. FÜLEP, *Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*, Budapest 1984.
- GABRIČEVIĆ 1987
B. GABRIČEVIĆ, Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, pp. 278-314.
- GARRUCCI 1873
R. GARRUCCI, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa* II, Prato 1873.
- GARRUCCI 1876
R. GARRUCCI, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa* III, Prato 1876.
- GARRUCCI 1879
R. GARRUCCI, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa* V, Prato 1879.
- GARRUCCI 1880
R. GARRUCCI, *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa* VI, Prato 1880.
- GENTZ 1950
G. GENTZ, s.v. Arianer, *RAC* I, 1950, cols. 647-652.
- GORENC—VIKIĆ 1963
M. GORENC—B. VIKIĆ, Die Aquae Jasae und ihr Verhältnis zum pannonischen Limes, u: *"Quintus congressus internationalis Limitis romani studiosorum (diebus 17-23 septembris anni 1961)"*, ARR III, 1963, pp. 111-117.
- GORENC—VIKIĆ 1979
M. GORENC—B. VIKIĆ, Das fünfundzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität Aquae Iasae (Varaždinske Toplice), *Archlug* XVI (1975), 1979, pp. 32-50.
- GORENC—VIKIĆ 1986
M. GORENC—B. VIKIĆ, Antičko nasljeđe ludbreškog kraja, u: *Ludbreg* 1986, pp. 59-71.
- GOUGH 1973
M. GOUGH, *The Origin of Christian Art*, London 1973.
- GRABAR 1968
A. GRABAR, *Christian Iconography. A Study of its Origins*, Princeton 1968.
- GRAF 1936
A. GRAF, *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Diss Pann I/5, 1936.
- GRANIĆ 1925
B. GRANIĆ, Osnivanje arhiepiskopije u gradu Justinijana Prima 535 godine posle Hr., *GlSkopNaučDruš* I, 1925, pp. 113-134.
- GUARDUCCI 1969
M. GUARDUCCI, Il fenomeno orientale del simbolismo alfabetico e i suoi sviluppi nel mondo cristiano d' Occidente, u: *Atti del Convegno sul tema: Tardo antico e alto medioevo. La forma artistica nel passaggio dall'antichità al medioevo*, Accademia nazionale dei lincei 105, Roma (1967) 1969, pp. 467-481.
- GREGL 1991
Z. GREGL, *Rimljani u Zagrebu: tragovi Rimskog Carstva u gradu i okolici*, Zagreb 1991.
- GREGL 1993
Z. GREGL, Istraživanje kasnoantičke nekropole u Štrbincima kod Đakova, *ObvHAD* XXV/2, 1993, pp. 32-34.
- GREGL 1993a
Z. GREGL, Antičko nalazište Repišće kod Jastrebarskog, *VAMZ* XXIV-XXV (1991-1992), 1993, pp. 145-150.
- GWATKIN 1882
H.M. GWATKIN, *Studies in Arianism*, Cambridge 1882.
- HARNACK 1924
A. von HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig 1915.
- HAYES 1972
J. W. HAYES, *Late Roman Pottery*, London 1972.
- HEFELE 1873, 1875
C.J. von HEFELE, *Conciliengeschichte*, Freiburg im Breisgau 1873 (Bd. 1), 1875 (Bd. 2).
- HEINTZE 1983
H. von HEINTZE, Sol invictus, u: *Spätantike und frühes Christentum*, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983, pp. 145-146.
- HENSCHENIUS 1675
G. HENSCHENIUS, SS Eusebio episcopo, Pollione lectore, et Tiballo, Martyribus Cibali in Pannonia, *AA SS Apr.* III, Antverpiae 1675, 565-567.
- HENSCHENIUS 1675a
G. HENSCHENIUS, De sanctis martyribus Demetrio Diacono, Hilario, Concesso, Maro, Sirmione, Fortunato, Donato, Item VII Virginibus—Canonicis, *AA SS Apr.* I, Antverpiae 1675, pp. 820-821.
- HERLITZ—KIRSCHNER 1982
G. HERLITZ—B. KIRSCHNER, s. v. Gott, *Judisches Lexikon* II, Berlin 1982, cols. 1218-1226.
- HERTER 1950
H. HERTER, s. v. Armband, *RAC* I, 1950, cols. 676-678.
- HOTI 1993
M. HOTI, Sisak u antičkim izvorima, *OpArch* 16 (1992), 1993, pp. 133-163.

- Intercisa II*, 1957
Intercisa (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit, ArchHung XXXVI, Budapest 1957.
- JANČEVSKI 1991
 S. JANČEVSKI, Najstarija prošlost Virovitice, *Zavičaj I/2*, 1991, pp. 20–21.
- JARAK 1991
 M. JARAK, Pregled glavnih smjernica u istraživanju antičkih literarnih izvora o panonskoj Crkvi, *OpArch* 15, 1991, pp. 109–127.
- JARAK 1994
 M. JARAK, Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske, u: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde*, katalog izložbe, Zagreb 1994, pp. 13–36.
- JEDIN 1972
 H. JEDIN, *Velika povijest crkve I*, Zagreb 1972, (preveli: J. Ritig i V. Bajsić).
- JELENIĆ 1921
 J. JELENIĆ, *Povijest Hristove crkve*, Zagreb 1921.
- JELIČIĆ 1984
 J. JELIČIĆ, Ranokršćanski figuralni mozaik u Starom Gradu na Hvaru, *Prilozi PovUmjDalm* 24, Split 1984, pp. 29–37.
- JOHNSON 1982
 P. JOHNSON, *A History of Christianity*, Harmondsworth 1982.
- JONES 1964
 A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire — 284–602*, Vols. III, Oxford 1964.
- JONES—MARTINDALE—MORRIS 1971
 A.H.M. JONES—J.R. MARTINDALE—J. MORRIS, *Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. 1, Cambridge 1971.
- JÜLICHER 1910
 JÜLICHER, s.v. Germinius, *RE VII*, 1912, cols. 1262–1263.
- KÁDÁR 1969
 Z. KÁDÁR, Lineamenti dell'arte della Pannonia nell'epoca dell'antichità tarda e paleocristiana, *CARB XV*, 1969, pp. 179–201.
- KAISER—MINN 1983
 H. KAISER—MINN, Die Entwicklung der frühchristlichen Sarkophagplastik bis zum Ende des 4. Jahrhunderts, u: *Spätantike und frühes Christentum*, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983, pp. 318–338.
- KAJANTO 1965
 I. KAJANTO, *The Latin Cognomina*, Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanorum Litterarum XXXVI/2, Helsinki 1965.
- KAUFMANN 1917
 C.M. KAUFMANN, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg 1917.
- KAUFMANN—BÜHLER 1962
 KAUFMANN—BÜHLER, s.v. Eusebeia, *RAC VI*, 1966, cols. 985–1052.
- KERESZTES 1983
 P. KERESZTES, From the Great Persecution to the Peace of Galerius, *VigChrist* 37/4, 1983, pp. 379–399.
- KHATCHATRIAN, 1962
 A. KHATCHATRIAN, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962.
- KHATCHATRIAN 1971
 A. KHATCHATRIAN, *L'architecture arménienne du IVe au VIe siècle*, Paris 1971.
- KOEP 1958
 L. KOEP, Die Konsekrationsmünzen Kaiser Konstantins und ihre religionspolitische Bedeutung, *JAC I*, 1958, pp. 94–104.
- KOLAR 1976
 S. KOLAR, Arheološki lokaliteti u općini Koprivnica, *PodZb* 76, 1976, 103–116.
- KORDA 1961
 J. KORDA, Tragom limesa od Vukovara do Iloka s osobitim obzirom na Cibalae, *Limes u Jugoslaviji I*. (Zbornik radova sa simpozijuma o limesu 1960. godine), Beograd 1961, pp. 59–69, Tab. VII–VIII.
- KOŠČEVIĆ 1975
 R. KOŠČEVIĆ, Die Werkstätte kräftig profilierter Fibeln in Siscia, *Archlug XVI*, 1975, pp. 51–61.
- KOŠČEVIĆ 1980
 R. KOŠČEVIĆ, *Antičke fibule s područja Siska*, Zagreb 1980.
- KOŠČEVIĆ 1983
 R. KOŠČEVIĆ, O namjeni jednog antičkog upotrebno predmeta, *Prinosi* 1, 1983, pp. 65–74.
- KOŠČEVIĆ 1991
 R. KOŠČEVIĆ, *Antička bronca iz Siska (umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja rimskog carstva)*, Zagreb 1991.
- KOŠČEVIĆ 1991a
 R. KOŠČEVIĆ, Pečatne kapsule iz Siska, *Prilozi* 8, Zagreb 1991, pp. 25–36.
- KOVAČIĆ 1924
 F. KOVAČIĆ, Petovij in Celeja v starokršćanski dobi, *Strena Buliciana (Bulicev zbornik)*, Zagreb–Split 1924, pp. 387–395.
- KRAUTHEIMER 1975
 R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975.
- KÜHNEL 1994
 B. KÜHNEL, Crosslike Compositions and Crosses. The Limits of Neutrality in Early Christian Art, *Boreas* 17, 1994, pp. 159–169.
- KUKULJEVIĆ 1891
 I. KUKULJEVIĆ, *Natpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891.
- KUNKERA—ULMAN—DRAGUTINAC 1972
 J. KUNKERA, *Ranokršćanski život u Vinkovcima*, Vinkovci 1972.
- KYLL 1966
 N. KYLL, Heidnische Weihe- und Votivgaben aus der Römerzeit des Trierer Landes, *TrZ* 29, 1966, pp. 5–113.
- LÁNYI 1972
 V. LÁNYI, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, *ActaArchHung XXIV/1–3*, 1972, pp. 53–212.
- LEASE 1980
 G. LEASE, Mithraism and Christianity: Borrowings and Transformations, *ANRW Bd. II.23.2*, 1980, pp. 1306–1332.
- LECLERCQ 1937
 H. LECLERCQ, s.v. Pannonie, *DAFL XIII*, 1957, pp. 1046–1063.
- LIZZI 1990
 R. LIZZI, Ambrose's Contemporaries and the Christianization of Northern Italy, *JRS LXXX*, 1990, pp. 156–173.
- LUCCHESI—PALLI 1994
 E. LUCCHESI—PALLI, Untersuchungen zum Inhalt der Bullae und anderer Amulettkapseln in Antike, Spätantike und Mittelalter, *Boreas* 17, 1994, pp. 171–176.
- LJUBIĆ 1979
 Š. LJUBIĆ, *Aquae Jasae (Toplice Varaždinske)*, *VHAD I*, 1879, pp. 33–43.
- MAKJANIĆ 1989
 R. MAKJANIĆ, *Terra sigillata u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Ljubljana—Zagreb 1989 (doktorska disertacija, tipkopis).
- MAKKAY 1969
 J. MAKKAY, The Late Neolithic Tordos Group of Signs, *Alba Regia X*, 1969, pp. 9–49.
- MARCON 1955
 E. MARCON, Dove nacque il "Martyrologium Hieronymianum", *StGor* 18, 1955, pp. 77–93.

- MARUCCHI 1933
O. MARUCCHI, *Le catacombe romane*, Roma 1933.
- MENZEL 1969
H. MENZEL, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Katalog 15, Mainz 1969.
- MIGOTTI 1987
B. MIGOTTI, Antički kolegiji i srednjovjekovne bratovštine. Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih srednjovjekovnih gradova, *SHP* 16 (1986), 1987, pp. 177-186.
- MIGOTTI 1990
B. MIGOTTI, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU (razred za društvene znanosti), Zavod za arheologiju, Monografije 2, Zagreb 1990.
- MIGOTTI 1993
B. MIGOTTI, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *OpArch* 16 (1992), 1993, pp. 225-249.
- MILOJČIĆ 1968
V. MILOJČIĆ, Zur Frage des Christentums in Bayern zur Merowingerzeit, *JbRGZM* 13 (1966), 1968, pp. 231-264.
- MILOJČIĆ 1970
V. MILOJČIĆ, Zu den spätkaiserzeitlichen und merowingischen Silberloffeln, *BerRGK* 49 (1968), 1970, pp. 109-148.
- MINICHREITER 1989
K. MINICHREITER, Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje, *Lihnid* 7, 1989, pp. 181-189.
- MIRKOVIĆ (L) 1959
L. MIRKOVIĆ, Ograda na slikama raja u katakombama Rima i ranohrišćanskim grobnicama u Pečuju i Nišu, *Starinar* IX-X (1958-1959), 1959, pp. 215-216.
- MIRKOVIĆ (M) 1971
M. MIRKOVIĆ, Sirmium — Its History from the I Century A.D. to 582 A.D., *Sirmium* I, Beograd 1971, pp. 5-90.
- MÓCSY 1962
A. MÓCSY, s.v. Pannonia, *RE Suppl.* IX, 1962, cols. 517-776.
- MÓCSY 1965
A. MÓCSY, Zur Bevölkerung in der Spätantike, u: G. ALFÖLDY, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, pp. 212-226.
- MOUREAU 1923
H. MOUREAU, s.v. Catholicité, *DThC* 2/2, 1923, p. 1999.
- MRKOBRAD 1980
D. MRKOBRAD, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, *Fontes archaeologiae Iugoslaviae* III, Monografije 6, Beograd 1980.
- MUSURILLO 1972
H. MUSURILLO, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1972.
- NAGY 1939
T. NAGY, *Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des römischen Grenzschutzes*, *DissPann* II/12, 1939.
- NAGY 1945
L. NAGY, Le lapidi sepolcrali del vecchio cimitero israelitico di Laktanya-utca in Budapest, *ArchÉrt* V-VI (1944-1945), 1945, pp. 134-136.
- NAGY 1971
T. NAGY, The Last Century of Pannonia in the Judgement of a New Monograph, *ActaAntHung* XIX/3-4, 1971, pp. 299-345.
- Nakit 1981
Nakit od prethistorije do srednjeg vijeka, katalog izložbe, Varaždin 1981 (bez paginacije).
- Nakit 1990
Nakit od prethistorije do srednjeg vijeka, katalog izložbe, Vinkovci 1990.
- NENADIĆ 1987
V. NENADIĆ, Prilog proučavanju antičke Sisciae, *Prilozi* 3/4 (1986/1987), 1987, pp. 71-102.
- NOLL 1984
R. NOLL, Zwei römerzeitliche Grabfunde aus Rumanien in der Wiener Antikensammlung mit einem Exkurs: Goldene Herkuleskeulen, *JbRGZM* 31, 1984, pp. 435-454.
- PALLAS 1975
D. I. PALLAS, Investigations sur les monuments chrétiens de Grèce avant Constantin, *CahArch* XXIV, 1975, pp. 1-19.
- PAPAGEORGHIOU 1985
A. PAPAGEORGHIOU, L'architecture paléochrétienne de Cypre, *CARB* XXXII, 1985, pp. 299-323.
- PATEK 1942
E. PATEK, *A pannoniai fibulatipusok elterjedése és eredete [Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien]*, *DissPann* II/19, Budapest 1942.
- PAVIĆ 1891
M. PAVIĆ, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Đakovo 1891.
- PETROVIĆ 1975
P. PETROVIĆ, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Arheološki institut, Posebna izdanja 14, Beograd 1975.
- PHILIPP 1983
H. PHILIPP, Magische Gemmen, u: *Spätantike und frühes Christentum*, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983, pp. 153-160.
- PILLINGER 1985
R. PILLINGER, Preganjanje kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi, *ZČ* 39, 1985, pp. 173-183.
- PINTEROVIĆ 1956
D. PINTEROVIĆ, Prilog topografiji Mursae, *OsZb* V, 1956, pp. 55-94.
- PINTEROVIĆ 1960
D. PINTEROVIĆ, Mursa za dinastije Severa, *OsZb* IX-X, 1965, pp. 17-42.
- PINTEROVIĆ 1965
D. PINTEROVIĆ, Geme s terena Murse, *OsZb* IX-X, 1965, pp. 25-60.
- PINTEROVIĆ 1965a
D. PINTEROVIĆ, Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga, *OsZb* IX-X, 1965, pp. 61-75.
- PINTEROVIĆ 1967
D. PINTEROVIĆ, Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature, *OsZb* XI, 1967, pp. 23-65.
- PINTEROVIĆ 1975
D. PINTEROVIĆ, Ostaci rimskih kuća i kućanstava u Osijeku, *OsZb* XIV-XV (1973-1975), 1975, pp. 57-121.
- PINTEROVIĆ 1977
D. PINTEROVIĆ, Nepoznati rimski natpisi iz Osijeka, *OsZb* XVI, 1977, pp. 91-97.
- PINTEROVIĆ 1978
D. PINTEROVIĆ, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.
- PINTEROVIĆ 1980
D. PINTEROVIĆ, "Basilica Martyrum" u Mursi, *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980, pp. 59-66.
- PLESNIČAR-GEC & suradnici 1983
LJ. PLESNIČAR-GEC & suradnici, *Starokršćanski center v Emoni*, Katalogi in monografije 21, Ljubljana 1983.
- PÓCZY 1980
K. PÓCZY, Pannonian cities, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, pp. 239-274.
- POPKES 1976
W. POPKES, s.v. Gemeinschaft, *RAC* IX, 1976, col. 1100-1145.
- PRÖTTEL 1988
Ph. M. PRÖTTEL, Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln, *JbRGZM* 35/1, 1988, pp. 347-371.

- RADAN 1973
G. RADAN, Comments on the History of Jews in Pannonia, *ActaArchHung* XXV/3-4, 1973, pp. 265-278.
- RAUNIG 1965
B. RAUNIG, Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova, *VMKH* XIV/5, 1965, 147-148, 152.
- RAUNIG 1965a
B. RAUNIG, Štrbinci, Đakovo — antičko nalazište, *ArhPregled* 7, 1965, 146-149, 195.
- RAUNIG 1980
B. RAUNIG, Dva kasnoantička groba iz okolice Đakova, *VAMZ* XII-XIII (1979-80), 1980, pp. 151-167, Tab. I-VII.
- REBIĆ 1991
A. REBIĆ, *Biblijski leksikon*, Zagreb 1991.
- REINSBERG 1983
C. REINSBERG, Concordia, u: *Spätantike und frühes Christentum*, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983, pp. 312-317.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ (A.) 1980
A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Istraživanje antičkog naselja u Prozoru u Lici (Arupium) u 1978. i 1979. god., *VAMZ* XII-XIII (1979-80), 1980, pp. 241-243.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ (D.) 1992
D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, O akvejesejskoj epigrafskoj baštini i o posebnosti njenih kulturnih dedikacija, *VAMZ* XXIV-XXV (1991-1992), 1992, pp. 67-76.
- RITIG 1911
S. RITIG, Martyrologij srijemsko-panonske metropolije, *BogSmotra* 2, 1911, pp. 113-126, 248-268, 353-371.
- ROGOŠIĆ 1962
R. ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437)*, Zagreb 1962.
- RONCAIOLI 1981
C. RONCAIOLI, S. Quirino di Siscia e la sua translazione a Roma, *Quaderni dell'Instituto di Lingua e Letteratura Latina* 2-3 (1980-1981), Roma 1981, pp. 215-249.
- ROSENTHAL-HEGINBOTTOM 1982
R. ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, *Die Kirchen von Sobota und die Dreitapsidenkirchen des Nahen Ostens*, Wiesbaden 1982.
- SABATIER 1862
J. SABATIER, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinople par Mahomet II*, T. 1-2, Paris 1862.
- SALAGIUS 1777
S. SALAGIUS, *De statu ecclesiae Pannonicae*, Quinque Ecclesiis 1777.
- SALAMON-BARKÓCZI 1982
Á. SALAMON-L. BARKÓCZI, Pannonien in nachvalentinianischer Zeit, u: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, katalog izložbe, Linz 1982, pp. 147-178.
- SALAMON-SÓS 1980
Á. SALAMON-Á. Cs. SÓS, Pannonia — Fifth to ninth centuries, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, pp. 397-425.
- SCHWARTZ 1959
E. SCHWARTZ, *Zur Geschichte des Athanasius*, Gesammelte Schriften III, Berlin 1959.
- SEYLLE 1939
I. SEYLLE, *Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, DissPann II/8, Budapest 1939.
- SIMONI 1986
K. SIMONI, Ludbreg i okolica u ranom srednjem vijeku, u: *Ludbreg*, Zagreb-Ludbreg 1986, pp. 73-80.
- SIMONI 1988
K. SIMONI, Srebrna žlica iz Siska, *VAMZ* XXI, 1988, pp. 79-84, Tab. 1-2.
- SIMONI 1989
K. SIMONI, Nalazi vremena seobe naroda u zbirkama Arheološkog muzeja a Zagrebu, *VAMZ* XXII, 1989, pp. 107-134.
- SOKAČ-ŠTIMAC 1984
D. SOKAČ-ŠTIMAC, Rezultati arheoloških istraživanja na "Trešanovačkoj gradini" kod Tekića, *PožZb* 5, 1984, pp. 113-133.
- SOKAČ-ŠTIMAC 1987
D. SOKAČ-ŠTIMAC, Rudina — srednjovjekovni samostan, *ArhPregled* 27 (1986), 1987, pp. 150-151.
- SOKAČ-ŠTIMAC-BULAT 1974
D. SOKAČ-ŠTIMAC—D. BULAT, Prvi rezultati arheoloških istraživanja, *PožZb* 4, 1974, pp. 116-140.
- SOKOL 1986
V. SOKOL, s.v. Donja Glavnica-Kuzelin, u: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, katalog izložbe, Koprivnica 1986, pp. 112, 114, 130.
- SOLLERIIUS 1721
I.B. SOLLERIIUS, De SS. Martyribus Sirmiensesibus Innocentio, Sebastia, alias Sabbatia, et aliis XXX, *AA SS Jul. II*, Antverpiae 1721, p. 6.
- SOLLERIIUS 1725
I.B. SOLLERIIUS, De SS Martyribus Sirmiensesibus Agrippino, Secundo, Maximo, Fortunato et Martiale, *AA SS Jul. IV*, Antverpiae 1725, p. 28.
- SOPRONI 1980
S. SOPRONI, Geography of Pannonia, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, pp. 57-63.
- SPAJIĆ 1967
E. SPAJIĆ, Kasnorimska nekropola u Sladojevcima, *OsZb* XI, 1967, pp. 101-132.
- Spätantike und frühes Christentum 1983
Spätantike und frühes Christentum, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983.
- STEIN 1991
F. STEIN, Alamanische Siedlung und Kultur. Das Reihengräberfeld in Gammertingen, Gammertingen—Sigmaringen 1991.
- STILTINGUS 1743
J. STILTINGUS, De S. Basilla Virgine Syrmii in Pannonia Inferiore, *AA SS Aug VI*, Antverpiae 1743, pp. 515-516.
- STOMMEL 1959
E. STOMMEL, s.v. Domus aeterna, *RAC* IV, 1959, cols. 109-128.
- STOMMEL 1959a
E. STOMMEL, Christliche Taufriten und antike Badesitten, *JAC* I, 1959 pp. 5-15.
- STRGAČIĆ 1941
A.M. STRGAČIĆ, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do Milanskog edikta 313.*, Šibenik 1941.
- STUMPF 1950
P. STUMPF, s.v. Anker, *RAC* I, 1950, cols. 440-443.
- STUTZINGER 1983
D. STUTZINGER, Einleitung. Der Gnostizismus, u: *Spätantike und frühes Christentum*, katalog izložbe, Frankfurt am Main 1983, pp. 82-97.
- SUIĆ 1987
M. SUIĆ, Cissa Pullaria — Baphium Cissense — Episcopus Cessensis, *ARR* 10, 1987, pp. 185-219.
- SZABÓ 1934
Gj. SZABÓ, Iz prošlosti Daruvara i okolice, *NarStarina* 28 (1932), 1934, pp. 79-97.
- ŠARANOVIC-SVETEK 1968
V. ŠARANOVIC-SVETEK, Vinkovci, Kamenica — antičko nalazište, *ArhPregled* 9 (1967), 1968, 105-108.

ŠARANOVIĆ-SVETEK 1986

V. ŠARANOVIĆ-SVETEK, *Antičko staklo u jugoslavenskom delu provincije Panonije*, Vojvodanski muzej — monografije VII, Novi Sad 1986.

ŠARIĆ 1978

I. ŠARIĆ, Antičko naselje u Petrijancu, u: *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Znanstveni skup, Zagreb 22–25. X. 1975., IzdHAD 2, 1978, pp. 177–195.

ŠARIĆ 1981

I. ŠARIĆ, Gradina, Novačka — rimska nekropola, *ArhPregled* 22, 1981, pp. 78–80, T. LVI.

ŠAŠEL 1974

J. ŠAŠEL, s.v. Siscia, *RE Suppl.* XIV, 1974, cols. 702–741.

ŠAŠEL 1980

J. ŠAŠEL, Zur historischen Ethnographie des mittleren Donauraums, u: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau um fünften und sechsten Jahrhundert*, DÖAW 145, 1980, pp. 13–17.

ŠEPER 1942

M. ŠEPER, Antikne geme-amuleti nazvane gnostičkim gemama, *VHAD XXII–XXIII* (1941–1942), 1942.

TESTINI 1969

P. TESTINI, "Tardoantico" e "paleocristiano". Postille per una positiva definizione della piu antica iconografia cimiteriale cristiana, u: *Atti del Convegno sul tema: Tardo antico e alto medioevo. La forma artistica nel passaggio dall'antichità al medioevo*, Academia nazionale dei lincei 105, Roma (1967) 1969, pp. 121–141.

THOMAS 1964

E.B. THOMAS, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964.

THOMAS 1974

E. B. THOMAS, Martyres Pannoniae, *FolArch* 25, 1974, pp. 131–146.

THOMAS 1980

E.B. THOMAS, Savaria Christiana, *Savaria* 9–10 (1975–1976), 1980, pp. 105–160.

THOMAS 1980a

E.B. THOMAS, Religion, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, pp. 177–206.

THOMAS 1982

E.B. THOMAS, Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funde, u: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, katalog izložbe, Linz 1982, pp. 255–293.

THOMAS 1987

E.B. THOMAS, Die Romanität Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert, u: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, katalog izložbe, Nürnberg 1987, pp. 284–294.

THÜMMEL 1994

H. G. THÜMMEL, Tertullians Hirtenbecher, die Goldgläser und die Frühgeschichte der christlichen Bestattung, *Boreas* 17, 1994, pp. 257–265.

TÖRÖK 1974

L. TÖRÖK, Abdallah Nirqi 1964. Finds with Inscriptions, *Acta-ArchHung* XXVI/3–4, 1974, pp. 369–393.

TÓTH 1974

E. TÓTH, Vigilius episcopus Scaravaciensis, *ActaArchHung* XXVII/3–4, 1974, pp. 269–275.

TÓTH 1977

E. TÓTH, La survivance de la population romaine en Pannonie, *Alba Regia* XV, 1977, pp. 107–120.

TÓTH 1979

E. TÓTH, Römische Gold- und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum. Goldringe, *FolArch* XXX, 1979, pp. 157–183.

TÓTH 1980

E. TÓTH, Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 5. und 6. Jahrhundert: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau um fünften und sechsten Jahrhundert*, DÖAW 145, 1980, pp. 93–100.

TOVORNIK 1986

V. TOVORNIK, Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil I: Gusen, *ArchAust* 69 (1985), 1986, pp. 165–250.

UBL 1982

H. UBL, Österreich in römischer Zeit, u: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, katalog izložbe, Linz 1982, pp. 99–112.

ULMAN 1990

A. ULMAN, Sakralni objekti Cibalae (današnjih Vinkovaca), *Croatica christiana periodica* XIV/26, Zagreb 1990, pp. 1–29.

VAN DOORSELAER 1967

A. VAN DOORSELAER, Les nécropoles d' époque romaine en Gaule septentrionale, *Dissertationes archaeologicae Gandenses* X, Brugge 1967.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1954

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Starokršćanska lampica iz Zagreb, *Peristil* I, 1954, pp. 131–134.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1968

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanja života u zaleđu dravskog limesa, *VAMZ* III, 1968, 75–102.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1971

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *VAMZ* V, 1971, pp. 97–182, Tab. I–XXVIII.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1975

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu (II. dio), *VAMZ* IX, 1975, pp. 49–160, Prilog I–IV, Tab. XXIX–LVI.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1978

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj, *ArhVes* XXIX, 1978, pp. 588–606.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1978a

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Tipovi naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (u svjetlu novijih istraživanja), u: *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Znanstveni skup, Zagreb 22–25. X. 1975., IzdHAD 2, 1978, pp. 159–176.

VIKIĆ-BELANČIĆ 1984

B. VIKIĆ-BELANČIĆ, Sustavno istraživanje u Ludbregu od 1968–1979, *VAMZ* XVI–XVII (1983–1984), 1984, pp. 119–166.

VIKIĆ-BELANČIĆ—GORENC 1961

B. VIKIĆ-BELANČIĆ—M. GORENC, Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956. do 1959. godine, *VAMZ* II, 1961, pp. 181–223, Tab. I–XIX.

VIKIĆ-BELANČIĆ—GORENC 1970

B. VIKIĆ-BELANČIĆ—M. GORENC, Završna istraživanja antičkog kupališnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama, *VAMZ* IV, 1970, pp. 121–157, Tab. I–XVI.

VIKIĆ—GORENC 1981

B. VIKIĆ—M. GORENC, Arheološko-urbanistička problematika Ludbrega, *VAMZ* 14, 1981, pp. 85–94.

VINSKI 1955

Z. VINSKI, Zlatni prsten nađen u Samoboru i nakit arhitektonskog tipa u VI i VII stoljeću, *Tkalčićev zbornik* I, Zagreb 1955, pp. 31–43, Fig. 1–30.

VINSKI 1958

Z. VINSKI, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *OpArch* III, Zagreb 1958, pp. 13–67, Tab. I–XVIII.

VINSKI 1968

Z. VINSKI, Krstoliki nakit epohe seobe naroda u Jugoslaviji, *VAMZ* III, 1968, pp. 103–166, Tab. I–X.

VINSKI 1973

Z. VINSKI, O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog tirinškog nalaza u Saloni, *VAMZ* VI–VII (1972–1973), 1973, pp. 177–227, Tab. I–XIV.

VINSKI 1974

Z. VINSKI, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog substrata, *VAHD* LXIX (1967), 1974, pp. 5–86, Tab. I–L, prilog A–C.

VINSKI 1986

Z. VINSKI, s.v. Epoha seobe naroda, u: *Rani srednji vijek* [grupa autora], Beograd–Zagreb–Mostar 1986, pp. 19–27, pp. 87–88 Nr. 1–31.

VOLBACH 1958

F. W. VOLBACH, *Frühchristliche Kunst*, München 1958.

VULIĆ 1916

N. VULIĆ, s.v. Iovia, *RE* IX/2, 1916, col. 2005.

VULIĆ 1929

N. VULIĆ, Sirmium, današnja Sremska Mitrovica, *GlStDrušNS* II/2, 1929, pp. 153–164.

VULIĆ 1931

N. VULIĆ, Fruškogorski mučenici, *GlStDrušNS* IV/3, 1931, pp. 359–373.

WERNER 1962

J. WERNER, *Die Langobarden in Pannonien*, AbhBAW 55A, München 1962.

WESTERMANN-ANGERHAUSEN 1973

H. WESTERMANN-ANGERHAUSEN, Die Goldschmiederarbeiten der Trierer Egbertwerkstatt, Beiheft zum 36. Jahrgang der Trierer Zeitschrift, Trier 1973.

WHITTING 1973

P. D. WHITTING, *Byzantine Coins*, New York 1973.

WOODS 1991

D. WOODS, The Date of Translation of the Relics of SS. Luke and Andrew to Constantinople, *VigChrist* 45/3, 1991, pp. 286–292.

WOODS 1992

D. WOODS, The Martyrdom of the Priest Basil of Ancyra, *VigChrist* 46/1, 1992, pp. 31–39.

WOODS 1992a

D. WOODS, Two Notes on the Great Persecution, *JTS* 43/1, 1992, pp. 128–134.

WOODS 1993

D. WOODS, A Historical Source of the Passio Typasii, *VigChrist* 47/1, 1993, pp. 78–84.

WORTMANN 1968

D. WORTMANN, Neue magische Texte, *BJ* 168, 1968, pp. 56–111.

ZEILLER 1906

J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906.

ZEILLER 1918

J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918.

ZOTOVIĆ 1973

Lj. ZOTOVIĆ, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Arheološki institut, Posebna izdanja 11, Beograd 1973.

Langobardska lučna fibula; Sisak, polovica 5. stoljeće.
A Lombard bow fibula; Sisak, mid 5th century.

Zagreb, Arheološki muzej; foto: Nenad Kobasić – Zagreb (AMZ)

FOREWORD

The idea of creating an exhibition about the phenomenon of early Christianity in the continental regions of Croatia, a subject that has been insufficiently researched and indeed unjustifiably ignored, was conceived at the moment when the National Organizing Committee for the XIIIth International Congress of Early Christian Archaeology redefined certain elements of the previously planned program of accompanying elements for this scientific meeting, deciding to have minor thematic exhibitions in various Croatian cities in place of one "major", central exhibition in Zagreb. The reasons for such a decision were mainly of a practical nature. One of them, probably decisive, was concerned with possible problems in organization, particularly those that might occur while collecting exhibition material from various parts of Croatia, especially from occupied regions.

Considering the fact that this is an exceptionally important scientific meeting (the hosts this time being Split and Solin, who also organized the very first Congress of Early Christian Archaeology held exactly 100 years ago, and Poreč), the Archaeological Museum in Zagreb considered it well worth while to incorporate the Croatian capital into the program of events to take place in the above coastal centers at the end of September and beginning of October 1994. We decided to enter into the adventure of preparing an exhibition about the beginnings of Christianity in the continental regions of Croatia, even knowing in advance the many difficulties awaiting us in this project. We naturally had to rely upon the cooperation of the many relevant institutions in northern Croatia, and we were not disappointed in this trust. We could not, however, foresee all of the problems that were to occur during preparation of the exhibition. One such problem is the fact that outside the Croatian coastal region, there are very few experts and scholars whose specialty is early Christian archaeology, and hence the entire burden of the conceptual formation of the exhibition was the responsibility of a small number of individuals who had to expend a great deal of effort to realize the original plans. A second equally complex problem resulted from the fact that one of the consequences of the events that have occurred during the last few years in these regions is an extremely diminished form of otherwise normal museum functions. It was very difficult, for example, to gain access to material from many museum collections, which have often been transferred to relatively inaccessible locations for safekeeping.

It should certainly be emphasized that it is a happy circumstance that Zagreb is also celebrating the 900th anniversary of the foundation of the episcopal see of Zagreb in this year, 1994. Although the Archaeological Museum is also preparing projects directly related to the earliest past of the city, we nonetheless consider that this early Christian theme is an excellent supplement to the other events planned for this celebration. It should be remembered that with the establishment of a bishopric, Zagreb opened a route to the construction of its own historical identity, and that the new episcopal see was informally the successor to the previous, early Christian diocese of Sisak.

The contents of this exhibition will be discussed in more detail in one of the introductory texts and in the catalogue of the material. Those who read the catalogue and those who visit the exhibition will be able to see for themselves the attempts of the authors to present the greatest possible amount of material from various regions of continental Croatia. It was nonetheless inevitable that particular attention would be paid to the monumental heritage of important Roman (and late Roman) centers: Sisak (*Siscia*), Osijek (*Mursa*) and Vinkovci (*Cibalae*), as well as Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*), Ludbreg (*Iovia*), Daruvar (*Aquae Balissae*), and Đakovo, Slavonska Požega, Ozalj, Prozor, Zagreb, and so forth. It should also be noted that the results of the research required for this exhibition have exceeded all expectations based on previously available data in the literature available on this topic. Series of monuments unknown to date have been "discovered", certain objects have been re-interpreted, and others evaluated according to different, modern criteria. This exhibition is undoubtedly more extensive and interesting than the original one planned in the early stages of preparation. This should in fact be considered the most valuable achievement of the project. Although the interpretation and dating have exceeded the schematic boundaries of the ingrained systems of interpretation in many cases — with which one may or may not completely agree — it is indisputable that with the presentation and publication of such a large quantity of objects, the professional public has been offered the possibility of evaluating such material. It has also received an otherwise inaccessible survey of this unjustifiably neglected part of the Croatian archaeological heritage. The aim of such initiatives has been to prompt further research and to create an altered attitude towards the early

Christian heritage of northern Croatia. The significantly more extensive finds in neighboring Hungary must be considered to have primarily resulted from more consistent research into this aspect of the former Pannonia, particularly since the classical sources are equally, or indeed even to a greater extent, relevant for the Croatian Pannonian region (comparisons with Dalmatia and Istria are not applicable for many reasons).

In conclusion, I would like to express my sincere gratitude to all the museum institutions throughout northern Croatia who were willing to lend material for the exhibition, and in this manner cooperated in the project (these institutions are listed elsewhere in the catalogue). I would also like to thank all those who wrote texts for the catalogue or in any other manner enabled this project to be successfully completed. Although I cannot thank each of them individually, I must nonetheless at least cite those who have made significant contributions, without which such an exhibition would not have been possible. This refers primarily to Dr. Branka Migotti of the Institute of Archaeology, HAZU (Croatian Academy of Arts and Sciences), who has been involved in this project from its very beginnings, first as the author, or at least the most prominent of several authors, of the catalogue, and also as the author of one of the introductory texts. Thanks are also due to Mirja Jarak, MA, of the Archaeology Department, Faculty of Arts, University of Zagreb, who prepared a lengthy but undoubtedly extremely interesting and useful introductory text, without which it would be difficult to understand the context of the appearance and

development of Christianity in northern Croatia. I must also mention my colleague, Dr. Željko Demo, who among other duties was responsible for preparing, editing and designing this catalogue, and who undertook such an unrewarding responsibility at a moment when doubt existed about the possibility of any successful and timely conclusion of the project. This list would not be complete without mention of the designer of the exhibition, Mario Beusan, whose professional attitude was supplemented in his case by his personal enthusiasm about the material to be presented, which naturally has led to a successful result. I am very grateful to all of them, as well as to those individuals who have also been involved in the project in other ways (the authors of the catalogue entries, photographer, illustrator, translator, proof-readers, conservation staff, etc.). I sincerely hope that with this exhibition a new page has been opened in an important field of archaeology, which has not received sufficient attention in northern Croatia to the present. The foundations of such research were laid in Croatia, and especially in Dalmatia, by the prominent archaeologist Mon. Frane Bulić, who first directed attention to the problem of the early Christian martyrs of Pannonia, and hence encouraged research in the northern Pannonian regions of Croatia.

Ante Rendić-Miočević, Director
The Archaeological Museum in Zagreb

ST QUIRINUS, BISHOP AND MARTYR OF THE CITY OF SISCIA [SISAK]

(reprinted from *Bogoslovska smotra* XII/1, Zagreb 1924, pp. 118–123)

(Frano Bulić)

**Nuovo Bullettino di archeologia cristiana, Anno 1916, 1917, 1918, 1919, 1920
(XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI), Roma 1916 —1920.**

This journal, founded in 1863 by the father of Christian archaeology, I. K. Derossi, as the *Bullettino di archeologia cristiana*, and continued after his death in 1895 by his students as the *Nuovo Bullettino di archeologia cristiana*, contains several citations both about the Christian archaeology and the hagiography of our regions as well as other parts of Europe, although the journal is mostly concerned with the archaeology of the city of Rome.

We would like to introduce our readers to what has been written about our regions in this journal in the last few years (1916–1920).

Important discoveries were made during the last excavations under and behind the Basilica of St Sebastian in Rome, in the so-called »Platonía« on the Via Appia, where the Apostles Peter and Paul were buried for 250 years, and where St Quirinus, the bishop of Sisak (Siscia) was also buried. These discoveries concerned this saint, a martyr from the first years of the 4th century on the 4th of June under the reign of Diocletian, and the actual position of his grave, as well as the transferal of his body from Pannonia to Rome.

It is unnecessary to mention here all that has been written previously about him,¹ how he was bishop of Sisak, and in the Persecution of Diocletian was taken from this city to the city of Sabaria (Stein am Anger, Subotiče—Szombately), where the Roman administration was based, to be condemned and martyred; how he was thrown into the river Rab (Arabon), a tributary of the Danube, with a stone tied around his neck; how he swam above the water for some time, watched by Christians who had gathered on the banks to beg for his blessing; how he was swallowed by the waves and later found by Christians a bit further from the place where he had drowned; how a *locus orationis* was built at that spot, and from there his body was taken to the city of Sabaria and buried *ad Scarabatensium portam*, the gates through which one exited Sabaria towards the city of Scarabantia (Šoprunj, Oedenburg), and so forth.

During the invasions of the barbarian peoples at the end of the 4th century, his body was translated to Rome:² »facta autem incursione Barbarorum in partes Pannoniae, populus Christianus de Scarabatensi urbe Romam fugiens, sanctum corpus Quirini Episcopi et Martyris afferentes, secum deduxerunt. Quem via Appia milliaro tertio sepelierunt in basilica Apostolorum Petri et Pauli ubi aliquando iacuerunt, ubi et Sebastianus Martyr Christi requiescit in loco qui dicitur Catacumbas: aedificantes nomini eius dinam ecclesiam.«

In the above cited *Bullettino* (1916, 5 ff.), the well-known Roman archaeologist O. Marucchi, adding to the research already carried out at Platonía in the Basilica of St Sebastian, offered new data about the date when the body of St Quirinus had been brought to Rome. On the basis of a graffiti inscription, found during the latest excavations, he considered that this holy body had been transported by land from Sabaria to Dalmatia, to Zadar, and further by sea to Ancona, and thence to Rome.

Let us consider this transferal in somewhat more detail.

It was generally thought that this translation of the relics of St Quirinus to Rome had occurred ca. 400 AD, in reaction to a major invasion of the barbarians into the Danubian regions at this time. This date can be reduced by one or two decades prior to 400 AD if attention is paid to the events of this period and the overwhelming invasions by various nations or peoples. In 396, St Jerome wrote to Heliodorus:³ » *Viginti et eo amplius sunt anni, quod inter Constantinopolim et Alpes Julias quotidie Romanus sanguis effunditur Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardaniam, Daciam, Thesaliam, Achaiam, Epiros, Dalmatiam, cunctasque Pannonias, Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Hunni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt etc.*« If we subtract twenty or more years from 396, we have the year 376. The Emperor Valentinian I died in 375. In this deluge of barbarians that flooded all of eastern Europe, the Goths and their allies were the most powerful, and they incessantly pressed back the Romans in the Balkans. This eventually led to the battle at Hadrianopolis, where the Emperor Valens himself was killed (8 August 378). The destruction that occurred subsequently was also described by St Jerome in 392 in this manner: » *Hoc qui non credit accidisse populo Israel, cernat Illyricum, cernat Thraciam, Macedoniam atque Pannonias.*«⁴

Jerome emphasized in both citations that Pannonia, or rather both Pannonias (cunctasque Pannonias) were among the devastated provinces. All three cities were located in Pannonia Superior: Siscia (Sisak), the see of bishop Quirinus, further to the north Sabaria (Stein am Anger), the seat of the Roman administration, where Quirinus was martyred, and, some 200 miles to the north, Scarabantia (Oedenburg, Šopronj). Among the cities considered to have been destroyed then is Poetovio (Ptuj, Pettau), approximately halfway between Siscia and Sabaria.⁵

According to the reports cited above, many people fled to Rome before the barbarians, and the body of St Quirinus would have been transported to Rome then, thus shortly after 378.

Marucchi went further in his explanation, and on the basis of a graffiti inscription recently found in the catacombs below the Basilica of St Sebastian, he concluded that the body of St Quirinus had been transported to Rome at least partially by sea. The graffiti, which would have been carved by the pious Christians who accompanied this holy body from Pannonia, would indicate that the grave of Quirinus had been damaged by barbarians: » *deteriore (facto) loco Quirini*«, and that the body had been brought to Rome by sea: » *navigaverunt*«.

According to Marucchi, the body of St Quirinus, transported overland to Zadar — he does not specify by what route — would have been sent across the sea to Ancona, and from there along the via Flaminia to Rome.

In terms of this route — if the body was actually conveyed in this manner — we have other opinions and these are based on ancient inscriptions.

The Roman road from Sabaria first led by the most direct route to Varaždin (Aquaviva), to Andatonia (Šćitarjevo to the east of Zagreb) and Sisak (Siscia), and then through Petrinja, Glina, and Topusko. Passing the border of Pannonia Superior, it entered the province of Dalmatia, and from there to Slunj, through Doljani to Lešće (Epidotium or Bivium) to the east of Ogulin. This road then led north of Gospić to Sv. Mihovil (Ausancalio), and across the Velebit Range to Obrovac (Clambetae). A branch of this road led from Lešće (Bivium) to Vitalj (Arupium), and further through Vlaško kompolje (Avendo) to Senj (Senia).

The road from Obrovac continued through Medvidja (Hadra) to Ivoševce near Kistanje (Burnum), and further with one branch through Skradin (Scardona), Danilo, Perković (Riditiae), to Trogir (Tragurium), and Solin (Salona), and another branch from Burnum through Promina (Promona), Kljake (Mun. Magnum), Muč (Andetrium) to Salona (Solin).

There is no indication that a road led directly from Obrovac to Zadar (Jader), rather there was a road from Burnum to Podgradje (Asseria), Nadin (Nedinum), and Zadar (Jader).

For these reasons we consider that the body of St Quirinus, if it were to be further conveyed to Rome by sea, would have arrived in Salona and then been transported to Italy.

The shortest route from Solin to Italy by sea was via Aternum (present-day Pescara) in Samnium. This is attested both by early geographers and from inscriptions.

The *Itinerarium Antonini* (p. 101, ed. Wessely p. 497) states: »traiectus ab. Aterno Salonas in Dalmatia stadiorum MD« (cf. C. I. L. IX. 3337.) some »naucerus« from Aterna »qui erat in colleg. Serapis Salonis, per freta, per maria traiectus saepe«.⁶ Cf. Buechler *Anth. Lat.* 1265: »per freta, per maria traiectus saepe per und (as) qui non debuerat obitus remanere in Atern(o)«. The body of one Aelius Messorianus was brought by this sea route from Aternum to the vicinity of Split (Srinjine) in Dalmatia (cf. *Bull. dalm.* 1901, p. 40). The distance from Solin to Aternum was 1500 stadia, but going around the islands; by a direct route it was 1215 stadia, or 225 km, or 151.875 Roman millia passuum. A direct road, a branch of the via Flaminia, led from Aternum (Pescara) to Rome. This route seems more likely to us than that suggested by Marucchi, always presuming that the body of St Quirinus was transported through Dalmatia to the sea.

There are, however, no historical data that would indicate that it reached the sea. The Cathedral of Krk, whose patron is St Quirinus, has no records of this transferal. This is what was told to us recently by the Episcopal Ordinariate in Krk in reply to our questions about the worship of St Quirinus on the island of Krk:⁷

»It seems that the cult of St Quirinus was not widespread in this island, as among the numerous churches and chapels that are mentioned or still exist on Krk, only one chapel of St Quirinus is mentioned, and that is located in the Omišalj district and is now ruinous. The entire bishopric contains only a few people named after Quirinus.«

»All that is known here about the transferal of the body (bones?) of St Quirinus is what is read in our »Proprium Offices of St Quirinus in the Lessons of the 2nd Nocturn« and what is read in the »Acta SS. quarta dies mensis Junii«.«

»Nothing exactly is known here about the period when the church of St Quirinus was built in Krk. There is only a letter written by Bishop Vitezić to the former Governor on the occasion of its renovation in 1864 (Cur. No. 896), as follows:«

»La primitiva Cattedrale di Veglia dedicata a San Quirino Patrono della città e diocesi si trova costruita sopra solidissime volte di altra sottoposta antichissima chiesa ch'era consacrata a Santa Margherita di elegante forma e stile specialmente nelle arcate delle tre navate e nelle tre capelle.

Qualche tecnico ha creduto di trovarne indicii di stile architettonico del secolo ottavo qualunque però possa essere l'epoca della sua origine no vi ha dubbio, che l'idea dell'originaria sua costruzione ricorda i primi tempi del cristianesimo, quando cioè sopra i delubri si costruivano le chiese in segno del trionfo della Croce.

In seguito poi e probabilmente sotto il Dominio dei Frangepani venne costruita in con... delle mentovate antichissime chiese un'altra più spaziosa chiesa che in origine apparteneva ai Dinasti, e dopo la loro abdicazione in favore del veneto Doge... si chiamava chiesa Ducale, la di cui insegna era impressa in diversi parti.

Le contemplate chiese come erano contigue erano pure in comunicazione anzi (si) vuole che lo stesso organo serviva ad ambedue mediante l'apertra di un arco (situato?) dietro l'organo, che successivamente è stato murato di cui però si scorgono tuttora tracce in conferma della tradizione tuttora in vigore.

È notorio e si rileva dai libri parrocchiali, che la chiesa di San Quirino era Cattedrale e parrocchiale sino al l'a. 1743. in cui è stata consacrata e posta in attività l'attuale Cattedrale dedicata alla Madonna Assunta e la chiesa di S. Quirino continuo, ad essere ufficiata per qualche tempo dalla confraternita divota al Santo.

Siccome però le risorse della Confraternita non erano sufficienti per provvedere alle spese di manutenzione edile e di culto, venne perciò chiusa al divin culto nel giorno 29. aprile 1792., destinata ad uso di deposito delle cere ed utensili della Cattedrale, come pure per custodire la Cassa delle Confraternita e delle facultà del Monte di Pietà. «O m m i s s i s . «

»The church was radically altered in 1864 and is again used for religious services.«

»Dr. Gnirs stated that our chapel of St Quirinus is the most beautiful example of a Roman basilica in Istria.«

However, the hypothesis of Marucchi that the graffiti cited above referred to a journey at sea — »navigaverunt« — has been the subject of criticism from the excavators and interpreters of this graffiti inscription.⁸ This inscription, which is very hard to read, has seemingly not yet, it seems, been either explained or interpreted in a final form. The excavations continue, the graffiti is being studied, and certainly these excavations have led to a better consensus about where St Quirinus, the Bishop of Sisak, was buried. The results of these excavations, which will be published in the *Nuovo Bulletino di archeologia cristiana*, will again be the subject of future texts.

THE HISTORY OF EARLY CHRISTIAN COMMUNITIES IN CONTINENTAL CROATIA

(Mirja Jarak)

This introductory text seeks to explicate the history of Roman Christian communities in a single geographically limited region, the continental section of Croatia. Both concepts, early Christian community and continental Croatia, require detailed definition in this introductory section in order to delineate the fundamental framework of research.

Early Christian communities primarily correspond to the original conception of the Church.¹ Various ethical and theological meanings subsequently became relevant.² In terms of the entirety of classical society, the same principles of formation apply to these societies as to secular ones. This level of significance is most important as it opens many historical questions related to the formation of individual hierarchical levels. The early Christian communities had a complicated hierarchical structure that developed gradually, so that data about individual functions illustrate the degree of organizational formation in certain communities. Well-known data about the organizational formation of the Roman communities in the 3rd century, noted by Eusebius in his history of the Church,³ are often cited in this context. While the Roman community was entirely organized by the mid third century, only the formative phases of organization of Christian communities can be hypothesized for the region of continental Croatia. As shall be seen, this applies not merely to northern Croatia, but also to nearly all neighboring regions.

The hierarchical gradation of offices within the Christian communities corresponds to the religious hierarchical rank of duties and represents a type of Christian *cursus honorum*.⁴ Literary sources and epigraphic monuments contain better representation of the higher ranks of the religious hierarchy of the Church. The records from councils note bishops almost exclusively. Priests and deacons accompanying their bishops to important church synods are mentioned merely in passing and not specifically by name.⁵ They were only designated specifically when they represented particularly important individuals, as for example: "...*Pancratius presbyter & Hilarius diaconus sedis apostolicae legati...*" (= the priest Pancratius and the deacon Hilarius, papal legates).⁶ The same was true elsewhere in reference to condemnation of the Arian bishops: "...*Palladius & Secundianus episcopi Ariani, cum Attalo quodam presbytero, damnatur.*" (= the Arian bishops Palladius and Secundianus were condemned together with the priest Attalus).⁷ The example of deacon Felix is also interesting: "*Cum Liberius Episcopus Romanus projectus fuisset in exilium, ei substitutus est Felix Diaconus.*" (= When the Roman bishop Liberius was exiled, he was replaced by the deacon Felix).⁸

Inscriptions, which do not have so exclusive a character as the record of councils and which also offer data about ordinary believers and members of the early Christian communities, represent sources for the so-called lower church officials. Inscriptions of lectors are the most numerous, and those of acolytes, exorcists and ostiaries are rarer.⁹ High ranking officials of the Church are also well represented in epigraphic material.¹⁰

The same hierarchical structure characterizes the early Christian communities in northern Croatia in the period of their full development, i.e. after the persecutions of Diocletian. Although certain names are available from the period of the persecution and even from the second half of the 3rd century that are evidence for the existence of organized communities headed by bishops, these data are insufficient for comprehension of the integral structure of the first Christian communities. Although the same negative conclusion can be drawn for the period after the persecutions, again because of very scarce and fragmentary data, it can

nonetheless be claimed with certainty for this later period that the communities noted in the sources as bishoprics contained all necessary officials for the successful activity of these communities.

Just as parallels could be drawn between the general development of the hierarchical structure of the early Christian communities and their development in the region of present-day Croatia, similar parallels shall be pointed out in the following section concerned with the congregations that created the nucleus of the late Roman Christian communities. Generally speaking, little is known about ordinary members of the Church, and this is also the case in terms of the communities that existed in the region of northern Croatia. Certain sections from the texts about martyrs show the character of knowledge of the plebeian substratum that is contained in literary sources. Entire communities were occasionally mentioned in passing in legends of the Christian martyrs when the size of individual communities needed to be indicated. Thus in the very early *Passio* of St Cyprian, which has great value as a historical source, a large number of believers was cited: "*Post hanc vero sententiam turba fratrum dicebat: Et nos cum ipso decollemur.*" (= After this sentence [was passed], a multitude of brothers spoke: Let us be decapitated with them.).¹¹ In the *Passio* of St Justinus the Philosopher, an undetermined number of Christians who bury the bodies of martyrs is mentioned: "*Post haec quidam fideles clam illorum corpora sustulerunt, & in loco idoneo illa condiderunt...*" (= Afterwards certain believers stole their bodies and buried them in a suitable place...).¹² In the *Passio* of St Florian, which can be included among authentic Roman sources, an approximate number of 40 "holy" people is mentioned: "*Et comprehensi sunt sanctorum numero quadraginta, qui diutissime concertantes et multis supplicii cruciati missi sunt in carcerem.*" (= And holy people were captured, forty of them, who resisting many temptations and suffering much torment for a long time, were thrown into prison.).¹³ These holy people were designated as *confessores* in another section of the same text.¹⁴ It may be hypothesized that these 40 Christians represented the nucleus of the community in Lauriacum. This numerical data from the *Passio* of St Florian is particularly valuable as its accuracy and reliability has been proven entirely independently. It has been shown that the number of 40 saints expresses a historical reality. During excavation of the church of St Lawrence in Enns-Lorch, a reliquary was discovered with bones belonging to approximately the same number of people.¹⁵ The find of the reliquary of the Lorch martyrs has confirmed the authenticity of the alleged legend. It should nonetheless be noted that such rounded figures appearing in legends usually are not reliable and most frequently have a symbolic significance. The mention of merely a large number of believers is much more common.

The above cited characteristics of the sources about martyrs can also be found in the legends of our Pannonian martyrs. These legends also contain general mention of Christian communities that can be compared to the places mentioned in certain very famous *passiones*. Data from the *passiones* of the Pannonian martyrs mainly allow us merely to conclude that Christian communities existed at the transition from the 3rd to the 4th century. The extent to which the common substratum can be hypothesized on the basis of literary sources referring to the period of developed Christian communities remains an open question.

Three territorial-administrative units extended across continental Croatia in the late Roman period, from the period of Diocletian onwards: Pannonia Savia, Pannonia Secunda and Dalmatia. The names are listed in this manner in the *Notitia Dignitatum*. The *Laterculus Veronensis* calls the two Pannonian provinces Savensis and Inferior.¹⁶ These are in any case unimportant terminological differences otherwise characteristic for sources about the administrative division of the Empire.

Dalmatia encompassed only a small section of the continental region, the transitional area between Pannonia and the Adriatic Sea. This region is not considered in this work, as literary sources offer no data about the existence of early Christian communities. In contrast, extensive reference material exists for the two Pannonian provinces, which has been covered in detail in religious, historical and archaeological literature.¹⁷ It is interesting that this source material occasionally offers valuable data about secular affairs, and specifically about the above territorial-administrative units.¹⁸ This is characteristic not merely of literary sources for the religious history of the Pannonian provinces, but is also a general trait of classical religious sources, particularly the records of councils which

show the affiliations of cities (bishoprics) in individual provinces.¹⁹ Sources for religious history have thus shown a particular value for the study of secular themes.

Literary sources contain data about four early Croatian communities in northern Croatia. Two were located within the borders of Pannonia Savia — *Siscia* and *Iovia* — and two within the borders of Pannonia Secunda — *Mursa* and *Cibalae*. The religious center to which both Pannonian provinces and hence the above cities were oriented was *Sirmium*. As the religious center of the broader region, Sirmium slowly raised itself during the 4th century to the level of an archbishopric. This elevation from bishopric to archbishopric can be perceived from preserved records of the titles of the bishops of Sirmium,²⁰ but no direct classical source exists that explicitly cites the period of the establishment of the Sirmian archbishopric. The same is true for the foundation of the neighboring archbishoprics of *Aquileia* and *Salona*.²¹ It is important to emphasize that the territories of the religious dioceses, the archbishoprics, corresponded to the civil administrative regions in the late Roman period. As Jones wrote: "*The province of the ecclesiastical organisation was in origin the administrative province of the empire, and the ecclesiastical metropolis was its secular capital.*"²² Although this quotation refers to provinces, the same relationship is also implied to have existed between major secular and religious territorial-administrative districts. This would mean that the churches in both Pannonian provinces that are now in Hungary (for which there are no data in literary sources), the bishoprics in both Norican provinces, and in Dalmatia would have been subject to the archbishopric of Sirmium. In fact, however, the development occurred in a somewhat different manner, and in one of the provinces, in Dalmatia, an independent ecclesiastical organization developed with its own metropolitan. There are no dependable data for the religious affiliation of the Norican provinces. The Norican region found itself between the archbishoprics of Aquileia and Sirmium, and thus could have been under either one or the other metropolitan. It can nonetheless be hypothesized, in analogy to secular administration, that Noricum was under the jurisdiction of the archbishopric of Sirmium in the second half of the 4th century. The decline of Sirmium and the increasing role of Aquileia in the 5th century caused Noricum to be included in the sphere of interest of the Aquileian archbishopric.²³

One province of the Pannonian diocese thus had an independent religious-administrative development, while the other provinces were subordinate to the Sirmian archbishopric. If one asks, for instance, why Pannonia Savia did not become an independent archiepiscopal region, then the answer can partially be sought in the small number of cities located in that province (literary sources reliably cite only the bishopric of *Siscia*, while that of *Iovia* is hypothetical), and to some extent in the generally adverse conditions (such as danger of barbarian attacks) that negatively influenced the development of the Pannonian region in the 5th and 6th centuries. These observations can be said to be based on the fact that the Dalmatian metropolitan developed only at the beginning of the 5th century,²⁴ thus in the period when the Sirmian metropolitan ceased to develop further and when a similar development could no longer take place in Pannonia Savia.

The close ties of Pannonia Savia and Pannonia Secunda are undeniably apparent: this was in fact a uniform geographic, administrative, linguistic and cultural region. Thus discussion about the early Christian communities in northern Croatia must be related to the development of Christian organizations in the metropolitan to which the entire region gravitated. The phenomenon of martyrs in the Roman cities of Croatian Pannonia is comprehensible if the course of persecution in Sirmium is known. Similarly, the later activities of the Arian bishop of Mursa are understandable only in the context of the general development of this heresy. Thus, the history of the early Christian communities of northern Croatia will be treated in this work as one segment, as one inseparable part of the early Christian history of Pannonia.

This work on the "histories" of the early Christian communities understandably depends on the literary sources. Epigraphic material will be included to a certain extent, while the archaeological material (discussed in the article by B. Migotti) will not be considered, except in some exceptional cases. The literary sources can be divided into those with data about martyrs and those referring to the later history of the Christian communities. The main Roman sources for Christian martyrs in general, and thus for

martyrs from this region, are the *Martyrologium Hieronymianum* and the *Passiones* of individual martyrs. The main sources for later religious history are the acts of the church councils.

In terms of the existence of various terms used for sources dedicated to martyrs — *acta*, *passiones*, *legendes*, *vitae* — it is perhaps most suitable to call the sources referring to this region passionaries or legends. *Acta*, or acts, are in fact claimed to have the greatest age and authenticity, and in a certain manner are thus given the greatest weight. *Passiones* or passionaries are texts with somewhat less defined contents; the authenticity of some is very great, similar to acts, while others include later additions, modifications and supplements to the contents. *Acta* and *passiones*, and even the later mediaeval *vitae* or "lives" can nonetheless all be called legends. This term — legend — is very frequently utilized by the prominent hagiographer H. Delehaye. The term "life" is most often associated with texts composed later and having less historical value.

Two main periods in the history of the early Christian communities can be distinguished on the basis of the main sources: I. The beginnings and the period of persecution, and II. The period of developed early Christian communities.

I. The beginnings and the period of persecution

From the point of view of the entire Empire, Pannonia Savia and Secunda are not included among regions with very early Christianization.²⁵ These areas were in fact Christianized relatively late — in the middle and second half of the 3rd century.²⁶ At approximately the same time or somewhat earlier, the neighboring regions — Dalmatia, northern Italy and Istria — also became Christianized.²⁷ While the existence of organized Christian communities as early as the beginning of the 3rd century can be hypothesized for the Aquileian region on the basis of certain special additions to the formula of the Creed,²⁸ in Pannonia, as in Dalmatia, the presence of individual Christians can be suggested, but no foundation exists for a conclusion about hierarchically constituted Christian congregations. Legendary reports placing the establishment of the first communities in the period of the Apostles are relevant to the Pannonian region only insofar as they indicate the origin of the first missionaries and the connections of the Danubian region with the Near East and Greece.

The origins of the Pannonian church were described by the authors of the first religious-historical syntheses referring to this region, but without comprehension of the legendary character of these reports. The work *Illyricum sacrum*, for instance, mentions that the Sirmium church had been established in the Apostolic period.²⁹ A lack, however, of sources from the 2nd and 3rd centuries was noted, as was a gap dividing the supposition of a 1st century bishopric from definite records of the period of Diocletian. Although this fact negates an Apostolic origin of the Sirmium church, in the period when *Illyricum sacrum* was being compiled, "stories" about Apostolic origins fostered a certain reputation, and additionally the critical evaluation of material had not yet advanced to the point that it would enable clear knowledge of stages in the process of Christianization. Other early works also repeat this same hypothesis about the Apostles or their students as the founders of the Pannonian Church, which has been rejected in modern literature, although the possibility of critical examination of the contents of these legends has not been discarded. As in the case of critical evaluation of the legends of the origins of the Aquileian church, certain actual historical moments hidden within the imaginatively woven stories can be perceived.

It must be hypothesized that the process of Christianization, when it actually occurred in the 3rd century, was certainly not powerful enough to encompass a majority of the population. A large number of people probably remained faithful to pagan religions even during the 4th century, particularly in rural milieus. A good example of a lengthy rejection of Christianity can be found in a region that has already served as a source for comparative conclusions — the region of northern Italy. This time, it must be said, this refers to the isolated interior regions of northern Italy and not the advanced Aquileian region. At the end of the 4th century, in the area called Val di Non, three priests who

attempted to build a church were killed. The population of this region had been Romanized at an early date and cannot be considered barbarian or uneducated. According to the archaeological material, this region had very developed pagan religions. At the end of the 4th century, the area was partially converted, however, the pagan beliefs were evidently still strong enough to resist a complete Christianization. Christianity still had not conquered the previous religion, and the open negation of this religion with the construction of a church led to the execution of the radical priests.³⁰

The above event is the only example of such a radical rejection of Christianity in northern Italy at the end of the 4th century. No similar case has been noted for the Pannonian region, but elements that would have resisted Christianization to some extent certainly must have existed in this area.

In contrast to such considerations of the pagan rejection of Christianity, literature about the late Roman period justifiably emphasizes that the appearance of various oriental cults, particularly the spread of Mithraism,³¹ in itself established a basis in the pagan religions for the later acceptance of Christianity. It is known that such cults were extremely widespread in Pannonia, as is shown by extensive archaeological finds.³² The presence of Jewish communities, proven in the same manner,³³ indicates the existence of further predispositions for the acceptance of Christianity.

The closeness of the late Roman cults to Christianity leads us to interpret the well known passage from the *Passio* of the Four Crowned [*Sancti Quattuor Coronati*] as a seeming inconsistency. Stonemasons of Christian belief had no objections to carving a statue of the god Sol, but they refused to make a statute of Aesculapius.³⁴ Obviously the worship of Sol, as a very widespread late Roman cult, was not completely alien to the Christian beliefs of the craftsmen.

From the above lines that have touched on the problems of the beginnings of Christianity in Pannonia from several viewpoints, the lack of general information on this topic is clearly evident. As the Slovenian historian R. Bratož states in one of his books,³⁵ the origins of Christianity in Sirmium are wrapped in darkness. The first dependable data about Pannonian communities is available only from the period of persecution. On the one hand, it is possible to compose a general list of the names of well-known martyrs, and on the other, it is possible on the basis of analyses of more extensive sources about the sufferers to infer certain conclusions about the character of the early Christian congregations in Pannonia. Although the number of known martyrs from communities that existed in the Croatian part of Pannonia is incomparably less than the number of martyrs from the largest community of Sirmium, an analysis of the sources dedicated to the congregations of Siscia and Cibalae will show the great importance that these sources have within the corpus of preserved texts, thanks to their data.

In terms of the lists of "authentic" martyrs that have appeared in more recent literature, it is necessary to begin with the main Roman "catalogue", the *Martyrologium Hieronymianum*. The information from this work, with consultation of the commentary of Delehaye (where certain obscure sections are emended), can be considered reliable.

The *Martyrologium Hieronymianum* (further *MH* in this translation) is especially valued because of its age. It is considered to have been created in the mid 5th century in the Aquileian region, while the earliest preserved manuscript is from the 7th century.³⁶ This martyrology contains only the most basic data about Christian martyrs, in contrast to the legends of the martyrs. Although it is considered a reliable source, it should be noted that the *Martyrologium Hieronymianum* does not always offer precise data. This calendar is characterized by certain inadequacies related to the manner in which it was written. It has a markedly compilatory nature as it was uncritically assembled from various earlier sources. Thus one of its drawbacks is the frequent repetition of the names of the same martyrs. The same martyrs appear several times, with different dates, and the causes of such repetition are never noted. One example is the repeated mention of the Sirmium martyr Anastasia, cited several times in the *MH* (25 December, 6 January, 8 January).

A second great drawback of the *MH* derived from its compilation. The origin of individual martyrs is often incorrectly cited. The true toponyms are often replaced by distorted or entirely different forms (the names of distant geographical regions, for

instance). Further, martyrs whose historical identities have not been proven are often cited according to unverified legendary reports. Thus, a series of names of only legendary significance are related to Sirmium.

Personal names also as a rule appear in distorted forms, just like the above toponyms. As the *MH* has been preserved in various manuscripts, the distorted names exhibit further variation of the original forms. In the following list of Pannonian martyrs, only those who are generally considered to be authentic Pannonian martyrs are listed. Similarly, only those dates assessed as being accurate after critical evaluation of the sources are noted.

The earliest martyr from Sirmium was Synerotas. The date of his martyrdom is the 23rd of February. (It should be understood that this is a relative chronological order, as the text cites merely the day and month, but not the year. The actual chronological order will be determined subsequently with the aid of data from other sources.) St Synerotas is mentioned briefly in all three main manuscripts (*Cod. Bernensis*, *Cod. Epternacensis* and *Cod. Wissenburgensis*). Sirmium and Pannonia are mentioned as the sites of his martyrdom.³⁷

The next date related to the Sirmian martyrs is the 26th of March. This was the date of the execution of Montanus and his wife Maxima. It is interesting that one of the longest eulogies preserved in the *MH* is about the martyr Montanus. There are only ten or so such extensive eulogies in the entire work, and otherwise data are entirely scarce. This eulogy about St Montanus has been preserved in only one manuscript (*Cod. Bern.*). The remaining two manuscripts offer the usual short citations. The eulogy contains a description of the area, the vocation of the martyr, and information about his flight, capture and execution, as well as the location of his posthumous remains. All three main manuscripts cite Sirmium as the place of his martyrdom.³⁸

The 6th of April is the date of the martyrdom of St Irenaeus. This martyr appears in all three manuscripts with distorted forms of his name (*Bereneus*, *Hereneus*). Two of the manuscripts also cite distorted forms of the name of the city — *Firmi* in place of Sirmium — but it is accurately recorded in the third.³⁹ An entire series of Pannonian martyrs are listed for the 9th of April. More recent literature mentions only some of them as authentic: Fortunatus, Donatus, Demetrius and anonymous female saints. Their historical actuality is confirmed by additional facts. For St Donatus, there is a convincing interpretation by R. Egger.⁴⁰ In addition to the citation in the *MH*, an original *passio* created in the Roman period about the martyr Donatus has been preserved. This *passio* comes from the local Gospel of the Italian town of Cividale (*Forum Iulii*). The martyrdom of Donatus, Romulus, Silvanus, Venustus and Hermogenes is described in it. The date of execution is different from that in the *MH*. Egger preferred the date from the *MH*, as he considered the different dating in the *passio* to be the expression of a local cult that developed in northern Italy. He held that this other date merely indicated a local church holiday. In any case, despite the incorrect date, the *Passio* of St Donatus and others confirms the historical reality of the martyr Donatus from the *MH*. The historical identity of Fortunatus, who also appears in the *MH* for the 9th of April, is confirmed by his ties to the martyr Hermogenes, cited in the mentioned *Passio* of Donatus. Fortunatus and Hermogenes appear together in the *MH* for the 23rd of August. This is the same Hermogenes cited in the *Passio* of St Donatus. The only differences are again the dates. If Egger's dating of the martyrdom of St Donatus and the other martyrs from the *Passio* is accepted, then the date of Hermogenes' death would be the 9th of April, which was also the day listed for Fortunatus. They are also both mentioned in relation to the cult of relics. The relics of the Pannonian martyrs Hermogenes and Fortunatus were preserved in a common reliquary in the cathedral at Grado.⁴¹ Such close linkage, preserved long after the Roman period (the report about the cult of relics comes from the end of the 10th century), indicates the common fate of these martyrs, who probably died at the same time. Hence, the martyr Fortunatus, not mentioned in the *Passio* of St Donatus, would nonetheless belong to Donatus' group of martyrs, and certainly represented a historical individual. Agreement in principle exists in the more recent literature in terms of the origin of the third martyr, St Demetrius. In the commentary to *MH*,⁴² it is concluded that Demetrius suffered martyrdom in Sirmium and that his cult was later transferred to Thessalonica, the relics being placed in the largest basilica: "*Nostra*

coniectura est Demetrium Sirmii martyrium fecisse, unde eius cultus Thessalonicam delatus sit, et reliquiae in basilica maxima repositae." There are two different references to Sirmian female saints, but usually only one is cited (7 female martyrs or Virgins), and this as representing a single group of female martyrs. All three manuscripts in fact cite two groups of female saints: this is most often explained as the careless repetition of a single element, which is a common occurrence in the MH. In this sense, R. Egger has noted that the number of anonymous female martyrs is inconstant in the various manuscripts of the work.⁴³ The remaining martyrs mentioned for the 9th of April⁴⁴ have been omitted from recent literature on this theme.

For the end of April (the 28th), all three main manuscripts mention the Pannonian martyrs Eusebius and Pollio, and each also mentions the city of Cibalae in distorted form. This toponym was explicated in earlier literature as the name of an individual, and another Pannonian martyr was added to the list — Tiballius. Such an interpretation can be found in one of the earlier volumes of the monumental works of the Bollandists.⁴⁵ In one of the last volumes of the same series, in commentaries to the MH,⁴⁶ the erroneous form that misled the first researchers is corrected. The MH mentions only two saints for the 28th of April — Eusebius and Pollio. An exact citation follows:

Cod. Bern.

IIII KL. MAIAS
IN PANNONIA.
Eusebi epi Pollionis
Tuballi.

Cod. Eptern.

IIII k m pannonia eusebi epi pollionis tiballi

Cod. Wissenb.

IIII KL. MAI. II n pannonia eusebi epi
tiballi pollionis⁴⁷

The saint's day of Quirinus is the 4th of June. He is mentioned in all three manuscripts, where he is connected to Savaria and not Siscia. His identity as the bishop of Siscia is found in other, fairly numerous sources. The MH notes several other names and the city of Rome under the same date and after the mention of Quirinus and Savaria. It would be more logical in terms of the text to relate the citation of Rome to this group of martyrs, rather than to Quirinus. The confusion, however, has led to a tradition of the removal of the remains of Quirinus to Rome. As the interpretation of the sources about Quirinus will be treated later in this work, the problem shall be left unresolved for the moment. The following quotation from the MH thus includes merely the first and certain section of the text:

Cod. Bern.

PRID. NO. IUN.
IN. SABARIA
ciuitate. pannonię
Quirini.

Cod. Eptern.

Pridie non iun in saba civi pannon quirini

Cod. Wissenb.

II NON. IUN.
In sabaria civit quirini⁴⁸

The date of the martyrdom of St Sabbatia is the 4th of July. No additional data (e.g. about her status, manner of death, etc.) are preserved. Several other martyrs from Sirmium are mentioned in the same passage of the MH. They were accepted as authentic in earlier literature, while they have been omitted in later studies.⁴⁹

Similarly the date of 15 July is cited in all three main manuscripts for several martyrs accepted by earlier studies, while only two names are noted in more recent works: Agrippinus and Secundus. No other information is otherwise available for these two martyrs.⁵⁰

The date of the death of the Pannonian martyr Ursicinus has been accepted as the 15th of August. This date is cited in one Greek *passio* and is noted in the calendar of the

Byzantine Church.⁵¹ No such name is listed for that date in the *MH*. At various other dates, however, as many as four martyrs named Ursicinus are noted. The Pannonian martyr is in fact listed as the Ravennan martyr Ursicinus, with a date of the 13th of December. This is confirmed by observations in the commentary,⁵² where the supposed Ravennan martyr is said to have been a soldier and martyr from Illyricum who was transformed into a Ligurian, a doctor and a martyr from Ravenna: "...miles et martyr Illyricus factus est homo Ligur, arte medicus, martyrio Ravennas.". Hence at least one entry in the *MH* refers to the Pannonian martyr Ursicinus.⁵³

The 29th of August is cited in all three manuscripts as the date of the martyrdom of Basilia, about whose life nothing is known.⁵⁴

The so-called Fruška Gora stonemasons [*Sancti Quattuor Coronati*] are mentioned in the *MH* for the 8th of November, and the same date appears in the preserved *passio*. One of these Pannonian martyrs is omitted in the manuscripts of the *MH* — Simplicius. It is interesting that Simplicius was originally also omitted from the *passio* dedicated to the Pannonian stonemasons, and was recorded in the *passio* subsequently, at a somewhat later date. It is possible to determine the approximate date of this interpolation through comparison with the citations in the *MH*. As the *passio* itself is dated very early, probably as early as the 4th century, and as it has been determined that the *MH* originated in the mid 5th century, the above interpolation can be assigned to the period after the compilation of the *MH*. It must thus be hypothesized that the compiler of the martyrology, utilizing various earlier sources, came into contact with the martyrs' acts of the Pannonian stonemasons, in which the fifth martyr was not yet mentioned. Thus the entry in the *MH* was formed according to the original text of the *passio*.⁵⁵

The last listed in the calendar of saints is the Sirmian saint Anastasia. Her commemorative day is the 25th of December. In contrast to later legends, which omit her true provenience, in the manuscripts of the *MH* Anastasia is designated a saint martyred in Sirmium.⁵⁶

This concludes the survey of the *MH*. The citations have all been strictly according to the edition of De Rossi, ignoring all the irregularities that are abundant in the martyrology. The difficulties faced by the first researchers have thus been outlined; led astray by the imperfections of the manuscripts they occasionally drew incorrect conclusions (as in the case of *Tiballi*).

For some Pannonian martyrs no additional data exists, while extensive *passiones* are preserved about others. Those without acts of martyrs are Eusebius, the seven Sirmian female saints, Fortunatus (omitted from the *Passio* of Donatus, although he belongs to Donatus' group of martyrs), Montanus, Maxima, Sabbatia, Agrippinus, Secundus and Basilia. Informative articles (mainly commentary on various martyrologies) about these poorly known martyrs were written by the Bollandists.⁵⁷ More extensive literature about them did not develop due to the lack of sources. In contrast, martyrs with preserved legends became the subject of lively discussion, and great numbers of scientific works have been devoted to them. The Bollandists also wrote about these, publishing legends and critical commentary to the original texts.⁵⁸ Despite certain deficiencies in the earlier works, the publications of the Bollandists remain an anthological undertaking in a certain manner.

The analysis of citations from the *MH* has shown a fairly large number of martyrs from the region of the Pannonian provinces. This amount seems particularly large in comparison to the numbers of Norican or even Dalmatian martyrs.⁵⁹ The number of Pannonian martyrs would be even greater if various other less reliable data, mostly of legendary character, were accepted. Perhaps some of this information is in fact dependable, and the calendar of Pannonian martyrs could thus be more extensive, as is shown by the list of S. Ritig.⁶⁰ It must also be suggested that victims existed for whom no written records are preserved, and the list of Pannonian martyrs should not be considered absolutely final, although it is acceptable to a great extent because of the argumentation on which it is based. The names contained in this list attest to the stratified ethnic composition of the Pannonian Christian communities. Other than Greek names (such as Synerotas, Demetrius, Anastasia), there are quite a few Latin names (such as Montanus, Fortunatus, Donatus, Quirinus).

Connections with Judaism are shown by the cognomen Sabbatia, which is of Jewish origin.⁶¹ The image that can be created about the earlier Pannonian communities on the basis of the preserved names thus indicates an early spread of Christianity among the Latin population.

The reports in the *MH* contain only the *dies natalis* in terms of the dates of martyrdom. There is no data whatsoever about the emperors or the persecutions that they set in action. In order to achieve a more precise dating of the martyrdoms, it is thus necessary to consult more extensive late Roman sources, primarily the legends about the Pannonian martyrs.

The legends of martyrs, in contrast to data from martyrologies, represent a broader record about the martyrs themselves and the period in which the martyrdom occurred. The limitations of these legends consist of their exclusively religious aim, to which the textual context is subordinated. Legends thus have limited value as historical sources and even from the point of view of literature. As a rule, the texts of the legends are extremely standardized, formed according to appropriated patterns that were modified to fit the life stories of various martyrs. Thus, in legends one comes across so-called common sections — contents present in almost all *passiones* that often correspond even in terms of the manner of expression (thus we speak of established manners of expression of individual elements that create a special phraseology in the acts of martyrs). General sections can be considered to include:⁶² the dating of the martyrdom, characteristics of the extent and force of the persecutions, the reaction of Christians to the approaching danger, the description of the region in which the persecution occurred, information about the local persecutors, the mention of the official pagan religion, emphasis given to the opinions of the martyr about the pagan gods, notation of the social status and occupation of the martyr, data about other Christians in the area where the main events occurred, a description of torture inflicted, information about the constancy of the martyr to his faith, admiration of Christian staunchness, a description of the manner of execution, a description of the place and manner of burial of the remains, the mention of miracles — particularly various healings (some miracles are mentioned at the very end of a *passio*, such as healing related to consecrated graves, but others can also be found in other sections of the texts, such as miracles performed by the future martyr either prior to or during the legal process).⁶³

The legends about the Pannonian martyrs with their stereotyped contents exhibit the above characteristics of hagiographic literature. Naturally, there are certain deviations in individual legends, i.e. not all "common" sections are always present, and some atypical data may appear, which hence have particular value. As an example we cite the so-called common sections in the *Passiones* of St Pollio and St Quirinus:

Loci communes of the *Passio* of St Pollio:

The martyrdom is dated to the reign of the emperors Diocletian and Maximian:

"...in civitate Cibalitana die quinto Kalendarum Majorum, jubentibus Diocletiano & Maximiano Imperatoribus..." (...in the city of Cibalae, 5 days before the calends of May, by order of the emperors Diocletian and Maximian...) — *Passio S. Pollionis*, III.

The extent of the prosecution is described very extensively; first in Sirmium, and then in Cibalae. The citation of clerics is noted as a general sign of the scope of the persecution:

"*Probus praeses imperata sibi persecutione, a clericis sumsit exordium...*" (After he was ordered to carry out the persecutions, the praeses Probus began with the clerics...) — *Passio S. Pollionis*, I.

There is no report about the reaction of the Christians.

The description of the region where the persecution occurred is fairly exhaustive:

"...ad urbem Cibalitarum pervenisset, de qua Valentinianus Christianissimus Imperator oriundus esse cognoscitur, & in qua superiori persecutione Eusebius ejusdem ecclesiae venerandus antistes moriendo pro Christi nomine, de morte & de diabolo noscitur triumphasse." (...he came to the city of Cibalae where, as is known, the most Christian emperor Valentinian was born, and where in a previous persecution Eusebius, the venerated head of the church there, dying in Christ's name, triumphed over death and evil.) — *Passio S. Pollionis*, I.

Information about the local prosecutors is contained in the above cited report about the extent of the persecution.

The official pagan religion is cited in general terms:

"...ut non cesset deos & Principes blasphemare." (...they do not refrain from criticizing the gods and rulers.) — *Passio S. Pollionis*, I.

The martyr considers the pagan gods to be empty idols:

"...deum ex ligno & lapide..." (...gods of wood and stone...)— *Passio S. Pollionis*, II.

The status of the martyr is cited exactly:

"*Probus praeses dixit: Quod officum geris? Pullio respondit: Primicerius Lectorum.*" (The praeses Probus asked: What office do you hold? Pollio replied: I am the first lector.) — *Passio S. Pollionis*, II.

Certain Pannonian martyrs are cited by name in the *Passio* of St Pollio: Eusebius (in the section cited above describing the location of the martyrdom), Montanus and Irenaeus. The Christian community of Cibalae has the first mention of lectors who address the Christian faithful.

There is no special description of the torture. This can, however, be considered to be only death at the stake.

The martyr's tenacity is clearly emphasized by his refusal to offer sacrifice to the pagan gods:

"*Ego hoc facturum non sum, quia scriptum est: Sacrificans daemioniis, & non Deo, eradicabitur.*" (I will not do that, as it is written: he who sacrifices to demons and not to God shall be destroyed.) — *Passio S. Pollionis*, III.

Admiration is expressed by a desire to realize further the virtues of the famous martyrs:

"...deprecamur divinam potentiam, ut nos eorum meritis participes esse concedere dignetur." (...we pray to Almighty God to condescend to let us participate in their meritorious acts.) — *Passio S. Pollionis*, III.

The martyrdom itself was described exactly:

"...flammis jussit eum exuri." (...it was ordered that he be burned [in flames].) — *Passio S. Pollionis*, III.

There is no data about the burial.

There is no mention of miracles.

Loci communes of the *Passio* of St Quirinus:

The martyrdom of Quirinus is dated to the reign of Diocletian and Maximian:

"*Per Illyricum vero Diocletianus sacrilegis praeceptis in Christi populum hostiliter saeviebat, addito tyrannidi suae Maximiano in regno particeps, qui & suam rabiem, & Diocletiani per omnem Illyricum ostenderet.*" (Throughout Illyricum, Diocletian savagely attacked the Christian population with sacrilegious commands, adding his tyranny as a co-ruler with Maximian, who had exhibited his and Diocletian's wrath throughout all of Illyricum.). — *Passio S. Quirini*, I.

The martyr's *dies natalis* was cited at the end of the *passio*:

"Passus est beatus Quirinus episcopus Siscianus, martyr Christi, sub die pridie Nonarum Juniarum..." (The blessed Quirinus, bishop of Siscia and martyr of Christ, was martyred the day before the nones of June...) — *Passio S. Quirini*, V.

The intensity of the persecution was particularly emphasized, as can be seen from the above.

Quirinus attempted to escape from the approaching threat:

"...egressus est a civitate, & fugiens comprehensus est..." (...he left the city and was captured in his flight...) — *Passio S. Quirini*, II.

The description of the area in this text is very interesting. Two Pannonian provinces and their capitals are mentioned, as well as cities along the Danube, as in the following:

"...ad ripam Danubii ad singulas civitates (ducebatur)..." (...along the banks of the Danube from city to city...) — *Passio S. Quirini*, IV.

Information about local persecutions can be found throughout the entire text, specifically referring to two provincial officials, Maximus and Amantius. A common citation of them follows:

"...Maximus Quirinum episcopum jussit ad Amantium praesidem, ad primam Pannoniam deduci..." (...Maximus ordered that bishop Quirinus be taken to the praeses Amantius in Pannonia Prima...) — *Passio S. Quirini*, III.

The official pagan religion is mentioned several times. One example:

"Respice & agnosce potentes esse deos, quibus Romanorum servit imperium." (Note and acknowledge the powerful gods worshipped by the Roman Empire.) — *Passio S. Quirini*, II.

The opinions of the martyr regarding pagan deities are perhaps best expressed by the following text:

"...contra Dei praecepta jubet servos Christi diis vestris immolare, quibus ego non servio, quia nihil sunt." (... against the commandments of God they ask that the servants of Christ make sacrifice to your gods, which I do not serve as they represent nothing.) — *Passio S. Quirini*, II.

The function of Quirinus is clearly noted:

"...beatus Quirinus episcopus Siscianus..." (...blessed Quirinus, bishop of Siscia...) — *Passio S. Quirini*, II.

Quirinus indicates that there are other Christians in his community during discussions with Maximus, and in another section of the text Christian women from Pannonia Prima are cited:

"...Christianae mulieres, cibum, potumque obtulerunt ei." (...Christian women brought him food and drink.) — *Passio S. Quirini*, IV.

No detailed description of the tortures exists, merely a brief mention of a beating:

"Tunc Maximus praeses jussit eum fustibus caedi." (The praeses Maximus then ordered him flogged.) — *Passio S. Quirini*, II.

The constancy of the martyr is emphasized throughout the entire text, and one citation is offered:

"...vere modo sacerdos effectus sum, si me ipsum vero Deo sacrificium obtulero." (...I truly have become a priest, if I sacrifice myself to the true God.) — *Passio S. Quirini*, II.

Admiration is expressed through gathering at the grave of the martyr:

"...ubi major est pro meritis ejus frequentia procedendi." (...because of his merit, there were more frequent visits.) — *Passio S. Quirini*, V.

The manner of martyrdom is emphasized in the orders and only the execution itself is described:

"...jussit sancto Dei Sacerdoti vel famulo molam ad collum ligari & in fluvii Sibaridis undas demergi." (...he ordered that the holy priest or servant of God have a millstone placed around his neck and be thrown into the waves of the river Sibaris.) — *Passio S. Quirini*, V.

The site of burial is specifically noted:

"*Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabetensem portam depositum...*" (This same holy body was placed in the basilica by the Scarabetan gates...) — *Passio S. Quirini*, V.

One of the miracles occurred while he was in prison:

"*Media autem nocte apparuit splendor magnus in carcere.*" (A great light appeared in the prison in the middle of the night.) — *Passio S. Quirini*, III.

NB: The archaic forms of the letters *c* and *s* in the cited *passio* have been replaced by modern forms. All else has remained unchanged. The pronounced variant of the vowel *i* (cases where the vowel *i* is pronounced as *j*) appears as the grapheme *j*. Morphological irregularities are not particularly frequent, only in some individual verb forms (*sumsit* in place of *sumpsit* in *Passio Poll. I*, for example).

This survey of the "common" sections illustrates the mutual elements of the two analyzed *passiones*. Prominent special citations included among atypical data include the indirect mention of the religious hierarchy of Cibalae in the *Passio* of St Pollio, and data about the administrative divisions of Pannonia in the *Passio* of St Quirinus. Such special data also appears in legends about other Pannonian martyrs, either in the "common" sections (which thus attain particular contextual value and nuances) or in other sections of the texts. The *Passio* of St Synerotas contains special data mentioning the origin of the martyr and his arrival in the Sirmian area. This information corresponds to the historical situation concerning the marked influence of eastern inhabitants on the formation of the Christian communities of Pannonia. The *Passio* of St Irenaeus mentions the Catholic character of the Sirmium community, that of St Donatus data about the Pannonian clergy, St Ursicinus contains mention of a private estate outside the city, and the *Passio* of the Four Crowned has exceptionally important notes on Pannonian quarries and stone-carving.

The *Passiones* of St Pollio and St Quirinus, which we have used to illustrate the stereotypical character of the legends of the martyrs, are the only two that speak of Christian communities on present-day Croatian territory. Such a small number of preserved legends corresponds to the numerical figures from the *MH*, where the greatest number of martyrs were connected to Sirmium.

The most important questions in relation to the acts of martyrs concern the authenticity of the events narrated in the legends, i.e. the historical evaluation of the sources themselves. The classification arising from historical evaluation of the acts was first made by H. Delehaye.⁶⁴ As this division has remained fundamental and as the legends of the Pannonian martyrs were also included in this scheme, the historical authenticity of these legends can be evaluated on the basis of Delehaye's criteria. His classification system divides the legends into six groups, each further group within the division being further from the rigorous criteria of historically valid sources. It is clear from the groups to which the Pannonian legends were assigned that they are not included among sources of the highest value, but nonetheless have a certain historical value.

The preserved legends about the Pannonian martyrs belong to groups 3 and 4 of Delehaye's classification system. The legends about Irenaeus, Pollio, Quirinus, Synerotas, Donatus and others, Ursicinus, and the Pannonian stonemasons were assigned to group 3. The legends about Anastasia and Demetrius were placed in group 4.

A general characteristic of Delehaye's Group 3 is its inclusion of legends that are later revisions of original documents. The source of these legends would thus be some authentic document. According to the degree to which alterations had been undertaken (revision of original or already revised, secondary documents), the legends of this group are characterized by minor stylistic modifications or major changes in content.

Legends of Group 4 originated without a basis in written sources, as opposed to the legends of the previous group. Their contents are the result of combinations of real and fantastic elements. The legends of this group are called historical romances, and this is a very abundant category. The historical element in them is reduced to a minimum. It can

nonetheless be perceived in the names of the martyrs, the dates of their execution and the eventual existence of a cult site.

The contents of the acts of the Pannonian martyrs primarily determines their classification into Delehaye's groups 3 and 4.

The legend of St Pollio reports on the persecution of Diocletian. After legal processes against the Christians of Sirmium, the praeses Probus turned to the neighboring communities and in Cibalae condemned the first lector of the community there, Pollio. Most of the *passio* consists of a dialogue between the praeses and the condemned — the dialogue is actually a freely organized record of the interrogation. The *Passio* of St Pollio contains no interesting additions such as descriptions of amazing conversions. It is limited to a recapitulation of the legal process, offered in a very extensive form. This strict limitation of the contents indicates the authenticity of the source, although this *passio* is considered less reliable in the modern literature (particularly in comparison with the *Passio* of St Irenaeus, evaluated as the most dependable Pannonian legend).⁶⁵ The recapitulation of the legal process shows that the compilers of this text had knowledge of the original court records, hence the legend justifiably belongs in Delehaye's group 3. The martyr Pollio was executed by burning in the vicinity of his city.

The Siscian bishop Quirinus was executed in Pannonia Prima, in Savaria, according to the legend. The legend was recorded on the basis of records reporting a double interrogation and trial — the first in Siscia and the second in Savaria. After the second legal process, the martyr Quirinus was thrown into the river with a millstone around his neck.

The *Passio* of St Irenaeus is distinguished from other legends about the Pannonian martyrs by its very pure form, while the *Passio* of St Donatus offers a stereotypical report about the legal process. The legends about the martyrs Synerotas, Ursicinus and the Pannonian stone masons have more unrestricted contents. The *Passio* of St Irenaeus reports on the bishop of Sirmium who was executed during the persecution of Diocletian. A great part of the text is occupied by the dialogue between the praeses Probus and the accused Irenaeus. This text is evocative of an official legal process, which was probably noted in original documents. Irenaeus is represented as a very young man, but also as an ardent and steadfast Christian. When he refused to sacrifice to the pagan gods, the praeses Probus ordered him executed by sword and thrown into the river Sava. The legend of St Donatus and four other Pannonian martyrs recapitulates the legal case against them. As a disproportionately large part of the text is devoted to the trial of the Pannonian martyr Hermogenes, the *passio* should in fact be termed the Acts of St Hermogenes and others. All the martyrs from this legend were members of the Pannonian clergy. The events are dated to the period of Diocletian. The legend of St Synerotas speaks of Sirmium. Most of the text is characterized by a particular narrative vitality and an unusual story. The stereotypical legal dialogue occupies a lesser section of the text. The legend speaks of the humble gardener Synerotas, who was brought before the pagan court because of the revenge of an offended woman whose immoral lifestyle he had condemned. He was executed by sword. The legend of St Ursicinus contains a more extensive description of the legal case against the Pannonian military tribune, the Christian Ursicinus. His place of birth was noted in the legend as the town of Sibentum in Upper Illyricum. On the basis of the description of the court case, it can be concluded that it took place in Sirmium. Ursicinus was executed with a sword. The dating is not entirely secure. The legends of the Pannonian stonemasons refer to Diocletian's presence in Pannonia and his encounter with the skilled stonemasons Symphorianus, Claudius, Castorius, Nicostratus and Simplicius. They met the emperor's wishes, carved various sculptures and decorative ornaments for him, and confirmed their inspired skill. As Christians, they refused to carve a statue of the god Aesculapius, and were condemned and executed. They were closed alive in lead cases and thrown into the river. As can be seen from the presence of Diocletian, the event is dated to his period. The legend of the Pannonian stone masons is very extensive and freely formed. The official report, which was probably a part of its basis, has been modified until it is unrecognizable. It is nonetheless considered that the legend speaks of actual events, and that other than the names of the martyrs certain other data (about the geographic region, Pannonian quarries, the craft of stonemasonry) attests to its correct attribution to Delehaye's group 3.

Two legends (about St Anastasia and the martyr Demetrius) have characteristics of historical romances, and are included in group 4. The actual occurrences were entirely

ignored and minimized in them. The events were placed elsewhere than in Pannonia, and figures appear that have absolutely no relation with these martyrs.

After consideration of the historical value of the acts of the martyrs, the period of their origin must be addressed. The early Christian legends were preserved in mediaeval manuscripts. One example would be the numerous manuscripts in which the legends of the Pannonian stonemasons are preserved. The earliest of these manuscripts is from the 8th century (Paris Codex no. 10861). The others are dated somewhat later.⁶⁶ The legends of other Pannonian martyrs are similarly located in various mediaeval manuscripts. An aspect that must be investigated concerns the thesis of the classical origin of the legends of the martyrs. Is it possible to speak with certainty about the creation of the legends as early as the late Roman period? Did they then exist merely as ideas or did they already have a literary form? Hagiographic literature provides a positive answer to these questions. All *passiones* of Delehaye's group 3 were undoubtedly created in the classical period, as they are in fact more unrestrained alterations of documents created in the period of the persecution. They thus must have been composed when the original sources were still well preserved and generally known.

The legends about the martyrs Irenaeus, Pollio, Quirinus, Synerotas and the Pannonian stonemasons can be dated to the 4th century. The earliest of them is perhaps the legend of St Irenaeus, which transmits the court proceedings in a very pure form. The date of Irenaeus' death in the legend corresponds to that in the *MH*. The phrase *Ecclesia tua catholica*⁶⁷ indicates the first half of the 4th century, when Orthodox oriented bishops were in charge of the Sirmian community. When the Arian bishop Germinius was placed as the head of the Sirmian community in the mid 4th century, it became a markedly Arian community. The adjective Catholic was already well known in the 4th century.⁶⁸ It rarely appears in the pre-Constantine period in the preserved literature, although the term was known then and used by certain religious writers. Its appearance in the 4th century could be entirely expected and would not contradict the suggested dating of the *passio*.

The *Passio* of St Pollio is dated to the second half of the 4th century, in the period of the emperor Valentinian I, who is mentioned in it. It may have acquired its literary form prior to this, in the first half of the 4th century. The preserved version was probably written in the period of Valentinian, although certain modifications and supplements could have been added later.⁶⁹ The mention of Valentinian as the most Christian ruler would make sense only if the *passio* had been written in his period. If, for instance, the text had been written a century later, Valentinian certainly would not be emphasized in this manner, as the chronological distance would enable an more exact perception of his character and behaviour. In terms of his character, Valentinian I certainly does not deserve the title of most Christian ruler, and the same is true of his behavior, particularly if one considers his religious tolerance or lack thereof. However, the composer of the *passio* who wrote in the period of Valentinian's reign ignored the negative aspects of the emperor, and in the text devoted to the Christian community of Cibalae showed him in the best possible light, certainly because the emperor had been born in Cibalae.

The compilatory character of the acts about Quirinus is indicated by the report about a double trial. Evidently the compiler utilized various primary sources which were then still preserved and accessible. The *terminus ante quem* for the origin of the *passio* is certainly the transport of the relics of Quirinus to Rome, which occurred at the beginning of the 5th century. The text mentions the grave of Quirinus at Savaria, and there is no information about his remains being moved. Only a later addition to the *Passio* of St Quirinus mentions the translation to Rome. Hence, the original text of the legend can be dated to the second half of the 4th century.

Other than the martyr himself, only the emperor Maximian is named in the *Passio* of St Synerotas. The administrator of the province remained anonymous, other than his rank of *praeses*. The dating of this text to the 4th century is supported by the introductory note that Synerotas was a Greek citizen who had settled in Sirmium. The fairly expressive contents of the legend allow a hypothesis that the data about the immigration of Synerotas had not been taken from some official record, but that it had been preserved orally. Such settlement from eastern areas was a common phenomenon in the 4th century. Later, in the 5th and 6th centuries, the influx of eastern populations ceased. Thus it seems likely that the

author of the legend emphasized the foreign origin of Synerotas in a period when such settlement in Sirmium was normal. He could then compare the tradition with the actual situation, concluding from their congruence about the accuracy of the story.

The legends about the Pannonian stonemasons originate from the earlier phase of the late Roman period. The main argument for dating this text as early as the 4th century is the Latin in which it is written, particularly the utilization of technical terms and citations from the Gospel of St Matthew from a translation prior to the *MH*.

The dating offered by Egger for the legend of St Donatus [et al] can be accepted. As was the case with the acts of St Quirinus, the origin of the *Passio* of St Donatus can be considered in terms of the translation of the relics of the martyr. While the transferal of the relics of St Quirinus represented a *terminus ante quem* for the origin of his *passio*, for St Donatus and the group of martyrs it was a *terminus post quem*. The relics of the Pannonian cleric Donatus, and those of Romulus, Silvanus, Venustus and Hermogenes, arrived in northern Italy at the beginning of the 5th century. Soon after the deposition of the relics, the legend about the Pannonian martyrs was written on Italian soil. Both R. Egger and S. Ritig consider that the acts of St Donatus were written under influence of the *Passio* of St Pollio.⁷⁰ Their opinions differed in that Ritig considered the *Passio* of Donatus contemporary to that of Pollio, while Egger dated it later.

It is difficult to date the legend about the martyr Ursicinus with certainty. A somewhat later origin of the legend could be indicated by the distortion of the name for the town where the martyr was born — Sibentum. Similarly, the dating according to *indictiones* that appear at the end of the *passio* indicate a later origin.

Two Pannonian legends that belong to Delehaye's group 4 (St Demetrius and St Anastasia) also originated somewhat later, but certain still in the late Roman period.⁷¹

Data about the period of the execution of individual saints are among the most important information that can be derived from the legends of the martyrs. They do not cite the year of martyrdom, but rather merely the day and month. The year of martyrdom had no liturgical importance, so it could be ignored. However, Christian communities preserved remembrance of the imperial persecutors and their names are also cited in the legends.

The majority of Pannonian martyrs died in the period of Diocletian. The persecution of Diocletian is mentioned in the legends of Irenaeus, Pollio, Quirinus, Donatus [et al], the Pannonian stonemasons, Anastasia and Demetrius (the emperors Diocletian and Maximian are mentioned individually or together). The year 304 has been accepted in the literature as the date of the execution of Irenaeus, Pollio, Donatus (and the other martyrs from this *acta*), Anastasia and Demetrius. The beginning of the *Passio* of Pollio,⁷² where previous martyrdoms in Sirmium are mentioned, is an important source for deducing the chronological sequence of the executions of the Pannonian martyrs. As this section includes the phrase *a clericis sumsit exordium*,⁷³ it follows that this persecution was also directed again lay members of the community, i.e. that this was the 4th persecution of Diocletian in the spring of 304.⁷⁴ The sequence in which the martyrs are listed in the *Passio* of St Pollio corresponds to that in the *MH*. The priest Montanus was the first to die, on the 26th of March, 304, followed by the bishop Irenaeus (6 April) and Pollio (28 April). As can clearly be seen from the *MH*, laymen as well as clergy died in this persecution, which indicates the 4th edict. The wife of the priest Montanus, Maxima, was the first recorded non-clergy to die. Along with the clerics Donatus (and his accompanying group of martyrs cited in his acts) and Demetrius, the anonymous Sirmian female saints are cited in the *MH*. The death of Anastasia, and those of martyrs about whose lives there are no data (Sabbatia, Agrippinus, Secundus, Basilia) should also be placed in the year 304, when all the citizens of the Empire were exposed to persecution.

The other martyrs that are known from citations in the *MH* and the preserved legends were executed in various persecutions.

It is entirely certain that the first among the Pannonian Christians to die was the bishop of Cibalae, Eusebius. He is mentioned in the *MH* and in the *Passio* of St Pollio, but no legend is preserved about him. From the citation in the *MH* it would be possible to conclude that Eusebius had died in the same year as Pollio, as the martyrs are listed together under the same date. In the *Passio* of St Pollio,⁷⁵ however, it is clearly stated that Eusebius had been martyred in a previous persecution, but which one is uncertain. The placement of his death in the 2nd century certainly is unacceptable because of the late Christianization of

the Pannonian region. Of the possible persecutions in the 3rd century, again considering the degree of conversion of the Pannonian area, it seems that the period of Valerian would mostly likely be the date of the martyrdom of Eusebius.

The martyrdom of the Pannonian stonemasons should, according to the legends, be related to a visit by Diocletian to Pannonia. As Diocletian was not present in Pannonia in the fall of 304, a somewhat later martyrdom of the so-called Fruška Gora stonemasons in 306 has been suggested.⁷⁶

The legend of St Synerotas dates his martyrdom to the period of the emperor Maximian. Certain opinions have suggested that this referred to Galerius Maximianus. The death of Synerotas is placed in the period of the Persecution of Diocletian — most probably in 307. Although Galerius ruled the Pannonian region (including Sirmium) as Caesar (which could explain the large number of victims of Diocletian's persecutions), in the legends describing the martyrdoms from 304, Diocletian and Maximian are mentioned together as the originators of the persecutions. Galerius is mentioned independently merely as Augustus in the *Passio* of St Synerotas.

The exact year of the death of Ursicinus is difficult to determine. In the *passio* itself, his death was dated according to the consulates of Dalmatus and Maxentius, which is unusually precise for legends of martyrs. The *indictiones* were also noted. Dalmatus and Maxentius are not noted either at the beginning of the 4th century or in the second half of the 3rd century in the consular lists.⁷⁷ Only the name of Maxentius appears in the consular lists several times at the beginning of the 4th century — the emperor Maxentius was consul four times. If it is hypothesized that the author of the *passio* was referring to Maxentius' second consulate from 309, the cited *indictiones* do not correspond to this dating. The year of Ursicinus' death thus remains unknown.

The martyrdom of St Quirinus is related to Diocletian and Maximian. According to other, more reliable sources, the death of Quirinus can be placed in the period after the persecution of Diocletian, in the year 308. The great Christian poet Prudentius does not cite the year of Quirinus' death, but places the martyrdom during the reign of Galerius.⁷⁸ In the first verses, Prudentius related Quirinus to Siscia and did not mention Savaria at all.⁷⁹ St Jerome cited the year 308 for Quirinus' martyrdom, and described the death of the bishop of Siscia just as did Prudentius.⁸⁰ This year is more acceptable in terms of the date, the 4th of July, cited in the *MH*. Later that year, on the 11th of November, the Pannonian region came under the rule of Licinius. Galerius had ruled in Pannonia till then, hence the dating from the *MH* agrees with the other data about Quirinus, who is thus considered the last Pannonian martyr. Another classical writer from a somewhat later period (the 6th century) who mentions St Quirinus, Gregory of Tours, offered no new information concerning the martyrdom of Quirinus. Like all the other cited writers, Gregory of Tours described in detail merely the death by drowning, but important data about the circumstances of the execution are omitted.⁸¹

The table below shows the suggested chronology of the Pannonian martyrs:

Martyrs:	Date of martyrdom:
Eusebius	28 April 259 ?
Montanus, Maxima	26 March 304
Irenaeus	6 April 304
Fortunatus, Donatus, Romulus, Silvanus, Venustus, Hermogenes, Demetrius, anonymous Sirmian female saints ("Seven Virgins")	9 April 304
Pollio	28 April 304
Sabbatia	4 July 304
Agrippinus, Secundus	15 July 304
Basilia	29 August 304
Anastasia	25 December 304

Ursicinus	14 August (year ?)
Pannonian stonemasons	8 November 306 ?
Synerotas	23 February 307 ?
Quirinus	4 June 308

Although all of the above cited martyrs were undoubtedly historical figures, the historical reality of Irenaeus and Synerotas are additionally confirmed by epigraphic monuments from Sirmium.⁸²

The martyrs from the communities of Cibalae and Siscia have a very prominent place within the general list in both the formal and contextual senses. In the formal sense, the persecutions begin and end with them — the first known martyr was from the community of Cibalae and the last was from Siscia. In the contextual sense, the data about the first Pannonian martyr, Eusebius, has a special importance as it indicates the development of the Cibalae community in the mid 3rd century. It certainly did not lag behind the Sirmian community, for which no information about possible martyrs in this period is available. At this time Sirmium did not yet have the importance it acquired through Diocletian's territorial-administrative reorganization of the Empire. Hence the lack of citation in sources about possible martyrs in the 3rd century perhaps reflects reality. Thus the history of the Christian community of the entire Pannonian region truly begins with the martyr Eusebius from Cibalae.

While it is known for Eusebius merely that he was a bishop, much more is known about two other martyrs, Pollio and Quirinus. Pollio's character and social status are delineated in his preserved legend, and for Quirinus, information is available both in the legend and in the works of certain very famous classical writers. It is debatable as to whether Quirinus was so renowned that he attracted the attention of Jerome and Prudentius or did they write about him because of their connection with Pannonia. St Jerome might have singled out the Siscian bishop because of his own origin. It is known that Prudentius had been the administrator of an unspecified province, and exactly because of his panegyric to Quirinus it is possible to find hypotheses in the literature that he had been governor of Pannonia Savia.⁸³ If this were not the case, it still seems possible that the fame of Quirinus could have prompted him to dedicate a hymn to the saint.

Certain very valuable monuments attest to the special position of bishop Quirinus in the late Roman period. A portrait of Quirinus is preserved on one very beautiful silver reliquary now in the Grado cathedral and probably in Aquileia originally. Quirinus is shown in the company of saints (Cantius' group of martyrs and the Roman Latinus) who were worshipped, especially in Aquileia, in the period when the reliquary was made.⁸⁴ The cult of Quirinus was evidently very developed in the 5th century in the region of Aquileia, and the high degree of reverence led to the preserved artistic image.

The other monument related to Quirinus comes from Rome. This is the famous inscription that was discovered at the end of the last century at the site *ad catacumbas*, at the cult site of the first apostles.⁸⁵ It is considered that this inscription mentioning Quirinus stood on the saint's grave in Rome and that it proves the translation of the remains of the martyr from Pannonia to Rome, as is also indicated by the latter addition to the *Passio* of Quirinus.⁸⁶ Considering the historical events at the transition from the 4th to the 5th centuries, and the close contacts between Pannonia and Italy throughout the entire late Roman period, which are reflected further in the developed cults of other Pannonian martyrs in northern Italy and in Rome, it seems that the Roman inscription must truly be related to the Siscian bishop Quirinus. The problem of the connections of Quirinus to Rome, which was also noted in the analyses of the *MH*, can be solved through the reliability of the record and further through the inscription as well as the addition to the original acts. In terms of the citation in the *MH* itself, although it must have originated after the translation of Quirinus to Rome according to the date of the text, there is no need to seek proof of some connection to Rome. The citation of Rome in the *MH*, according to the context in which it appears, is not necessarily related to Quirinus.⁸⁷

The martyrs of the community of Cibalae, Eusebius and Pollio, did not arouse the interest of classical writers as did Quirinus, hence the Siscian bishop can be considered as the most prominent representative of the formative phase of the early Christian communities in Croatia. Quirinus can be compared with the famous representatives of the Sirmian community, Demetrius and Anastasia, whose cults extended beyond their local frameworks and were interwoven into the foundations of a broader regional development of mediaeval Christianity.

The two preserved legends about the martyrs from Cibalae and Siscia, despite their orientation to religious manners and their stereotypical forms (as is shown by the sections in common), offer data that is interesting in the context of church history and also general secular history. As is noted in the analysis of the *Passio* of Pollio, data in it about the course of persecutions in Pannonia is of great importance. The mention of two provincial governors in the *Passio* of Quirinus indirectly refers to Diocletian's territorial-administrative division of Pannonia. These administrators were inserted in the lists of provincial governors⁸⁸ only on the basis of the citation in the *passio*, so this legend is included among the hagiographic sources with unequivocal historical value.⁸⁹ The reliability of historical data from hagiographic sources has also been confirmed through epigraphic finds.⁹⁰ Thus even when epigraphic confirmation is lacking, as in the case of the Pannonian administrators in the *Passio* of Quirinus, nonetheless it can be assumed that the data from the source are accurate.⁹¹ Such secular data further enable knowledge about the early Christian communities to be placed in a clear historical framework.

On the basis of analyses of more extensive sources about the persecutions, the legends of the martyrs, in conclusion of this discussion of the beginnings of the creation of the Christian communities, it is possible to offer very general conclusions about the character of the first early Christian communities in Pannonia as a whole, and hence, in Croatia. The already noted data from the *Passio* of Irenaeus about the Catholic character of the Sirmian church can be taken as a standard for other communities. Most probably, as there is no contradictory information, the Pannonian communities were Catholic oriented at the beginning. They were also large in terms of members, as is shown by the great number of known martyrs (with varied social status) and citations, such as the one in the legend of the Four Crowned, noting the large numbers of imprisoned Christians.⁹²

II. The Period of the Developed Early Christian Communities

In the earliest phase of the formation of Christian communities, a double influence could be noted for the Pannonian region — influences from the Near East and Greece and influences from northern Italy. Connections both to the east and the west can also be noted in the period of developed Christian communities. Relations with the neighboring province of Dalmatia are poorly researched despite this. Data only appears in the 6th century about connections with Dalmatia, caused by the stagnation of the Pannonian region.

Relations with the Near East are illustrated by bishops of eastern origin (the Sirmian bishops Photinus and Germinius). Arianism, as the most significant heresy of the 4th century, primarily characteristic for eastern communities, also very powerfully separated the heretical bishops of the Pannonian communities from the mainly Catholic oriented western bishops. The activities of the Arian bishops and the question of the ratio of strength between Catholic and Arian forms of Christianity in the Pannonian region is certainly the most interesting theme discussed by preserved literary sources. The connections with Italy intensified during the 4th century, culminating in the activities of Ambrosius of Milan. Other than the attested contacts of Ambrosius with the Sirmian community, the question of his possible influence on events in the communities located on present-day Croatian territory is of particular importance.

Lists taken from literary sources represent the basis for the study of Pannonian Christian communities in the 4th, 5th and 6th centuries. The most complete episcopal list is preserved for the Sirmian community (the most complete in comparison to the remaining Pannonian bishoprics, but actually itself very fragmentary), while a small number of names is known for the other bishoprics. The episcopal list of Sirmium, derived from reliable

sources and accepted by modern scholars from Zeiller and Nagy to Vulić, Leclercq, Bratož and Duval,⁹³ contains the following names:

After the bishop–martyr Irenaeus, who was killed in 304, the first participant at a church council from the Pannonian region was the Sirmian bishop Domnus. He appears in the list of the signatories to the Council of Nicaea:

*"Provinciae Pannoniae
Domnus Stridonensis."*⁹⁴
*"Pannoniae.
Domnus Pannoniensis."*⁹⁵

His identity as bishop of Sirmium is confirmed by a primary source, St Athanasius, who mentions Domnus of Sirmium among other bishops in the work *Historia Arianorum ad monachos*.⁹⁶

The next bishop of Sirmium to be mentioned was Eutherius, a participant at the Council of Serdica:

*"Eutherius a Pannoniis."*⁹⁷

The primary source for Eutherius is St Hilarius, who mentions him in his list of bishops.⁹⁸

Numerous sources contain information about bishop Photinus. He is also often mentioned in Mansi's collection of the Acts of Councils (e.g. in descriptions of the Councils of Milan, Rome, Sirmium...).⁹⁹ Primary sources would include Socrates' History of the Church.¹⁰⁰

Much information is also preserved about bishop Germinius. This bishop is cited in sources for a period of longer than twenty years. He is usually mentioned together with the Pannonian bishops Valens and Ursacius.¹⁰¹ Many classical writers wrote about Germinius and the other two.¹⁰²

Bishop Anemius was noted as a participant at the Council in Aquileia in 381. The well known statement that Sirmium was the capital of Illyricum came from him.¹⁰³

The other known bishops of Sirmium are not cited as having attended church councils. They are instead mentioned in Papal epistles, and an anonymous Sirmian bishop is mentioned in a fragment of the historian Priscus. Bishop Cornelius is mentioned in the 16th epistle of Pope Innocent.¹⁰⁴ The title of another letter of the same pope mentions Bishop Laurentius: *"Innocentius Laurentio episcopo Seniensi"*.¹⁰⁵ Bishop Sebastianus is mentioned in the addresses of two epistles of Pope Gregory the Great.¹⁰⁶ The titles of both letters are identical: *"Gregorius Sebastiano episcopo Resiniensi"*. The anonymous Sirmium bishop appears in Priscus fragment no. 8.¹⁰⁷

Much less data are available for the other Pannonian early Christian communities. It is more suitable to speak of individual names rather than episcopal lists.

Other than the first bishop and martyr from Cibalae, there are no citations in the sources, making it appear as if there were no other bishops. The complete lack of information makes it almost impossible to research the religious history of Cibalae.

There is also almost no information about the bishopric in Iovia. The only name traditionally connected to Iovia is the bishop Amantius, a signatory of the Council in Aquileia in 381.¹⁰⁸

Only one certain name is available for the bishopric in Mursa — bishop Valens. Numerous citations exist for him, as he was one of the most active participants in the lengthy conflict between Arianism and Orthodoxy. As the sources about bishop Valens are numerous, it is sufficient in this context to note that much attention was paid to him by such prominent religious writers as Socrates, Sozomenus, Athanasius, and Hilarius.

Several reliable names are preserved for the Siscian community. In the period after the bishop–martyr Quirinus, active Siscian bishops are mentioned as participants in church councils.

The Siscian bishop Marcus was a participant of the Council of Serdica. Mansi's collection of Acts of Councils lists him as a signatory: *"Marcus ab Asia, de Siscia"*;¹⁰⁹ in another list he was cited as: *"Marcus ab Asia de Fissia"*;¹¹⁰ and finally in the alphabetical list of the council participants there is a correction of the previous citations: *"Corrige a Savia de Siscia"*.¹¹¹ The exact citation of the diocese of Marcus is given by a primary source, St Hilarius:

"52) Marcus a Suaia de Siscia".¹¹²

Bishop Constantius appears at the Council of Aquileia in 381. He is noted several times in Mansi's collection, first in the list of participants and later as an active member in the discussions.¹¹³

Johannes and Constantinus appear in the 6th century at participants in two Councils at Salona in 530 and 533. Šišić's publication of the Acts of these councils includes the following: "*Johannes episcopus ecclesiae Siscianae...*" and "*Constantinus episcopus ecclesiae Siscianae...*".¹¹⁴

The bishopric of Bassianae, outside of Croatian territory, must also be mentioned. An anonymous bishop of Bassianae is mentioned in the 6th century.¹¹⁵ The citation is related to the foundation of an archbishopric in *Justiniana Prima*. The new archbishopric replaced the former one in Sirmium and its diocese included a part of the region which was once under Sirmium.¹¹⁶ A bishopric in Bassianae is not mentioned prior to the 6th century, and those who have dated its foundation earlier, such as Szalágyi, are mistaken.¹¹⁷

The first question related to the cited incomplete lists of bishops, and whose attempted solutions were particularly prominent in earlier literature, concerns the possible supplementation of these lists. Earlier authors attempted to supplement the Sirmian chronotaxis with various names listed among the signatories of the late Roman church councils, as well as with the legendary bishops of the 1st century. Szalágyi made the greatest efforts in this and suggested the greatest number of names.¹¹⁸ He also tried to supplement the chronotaxes of the other Pannonian dioceses. These suggestions and those of other authors deserve detailed comment because of the fragmentary nature of the lists as shown above.

As was stated above, not a single leader of the Christian community of Cibalae can be cited with certainty after the bishop and martyr Eusebius. Szalágyi nonetheless noted one name frequently cited in the acts of the church councils that could refer to a bishop of Cibalae. This is the Pannonian bishop Gaius, who is often mentioned in the sources as a representative of Arianism together with the Arian bishops Valens, Ursacius and Germinius. While the diocese is usually noted by the names of the latter three, such a designation is missing for Gaius. He was, however, mentioned as a Pannonian bishop, and as the leader of some Pannonian communities. It is true that a Pannonian bishop called Gaius is frequently mentioned in the compilation of Mansi as well as in the primary classical sources.¹¹⁹ Szalágyi considered him to be a bishop of Cibalae: "*Suscipio me non levis pulsat, Pannonium illum Episcopum, nomine Gajum, Valentis, & Ursacii, ac Germinii in propugnanda haeresi Ariana socium, de quo saepius hactenus mentionem fecimus, fuisse Praesulem Cibalensem./I truly believe that the Pannonian bishop named Gaius, the comrade of Valens, Ursacius and Germinius in defending the Arian heresy, who has often been mentioned here, was the leader in Cibalae.*"¹²⁰ Szalágyi's opinion about the bishop Gaius could perhaps be accepted, although other attributions can also be found in the literature. T. Nagy, for instance, has suggested that the Arian Gaius was the bishop of Iovia before the arrival of the Catholic oriented bishop Amantius.¹²¹

The chronotaxis of Siscia was also the subject of similar discussion. Of the five reliably attested Siscian bishops, the first three were from the 4th century, while Johannes and Constantius were mentioned in the 6th century. A large gap thus exists in our knowledge of the Siscian chronotaxis, as no citation of a bishop is known from the 5th century. Certain authors of religious-historical synthetic texts have attempted to supplement the Siscian chronotaxis at least partially.

Szalágyi attempted to fill a hiatus between the reliably confirmed bishops Marcus and Constantius with the citation of certain bishops whose names were recorded at the Council of Ariminum (Rimini) in 359: "*Inter Episcopos Arianae perfidiae patronus fuisse ex Illyrico in Synodo Ariminensi anno 359. celebrata Valens, Ursacius, Germinius, Gajus, Migdonius, & Megasius. Certae sunt omnium istorum sedes, praeterquam duorum postremorum, Migdonii, & Megasii: nam Valens Mursensem, Ursacium Singidunensem, Germinius Sirmiensem, Gajus, ut supra conjecimus, Cibaltitanam sedem occupabant. Migdonius, & Megasius cum Illyriciani fuerint, tum eosdem Pannonios fuisse.../Among the bishops supporting the Arian heresy at the Synod held in Ariminum in 359, were patrons from Illyricum, Valens, Ursacius, Germinius, Gaius, Migdonius and Megasius. The dioceses of all of them are certain, except for the latter two, Migdonius and Megasius. Valens held the see of Mursa, Ursacius that of Singidunum, Germinius Sirmium,*

Gaius, as we concluded earlier, Cibalae. Migdonius and Megasius were not merely Illyrians, they were Pannonians."¹²² The sentence before this makes it clear that he was speaking of the bishopric of Siscia: "...*Sisciae post Marcum, et ante Constantium Arianos sedisse Episcopos...At quinam hi fuerint, nunc indagamus./There were Arian bishops in Siscia after Marcus and before Constantius...We shall now discuss who they might be.*"¹²³ This lengthy quotation illustrates the attempts of Szalágyi to supplement the lists of bishops from Siscia. Migdonius and Megasius are also mentioned together with Ursacius, Valens, Gaius and certain other bishops in a letter from 359 cited by Hilarius.¹²⁴ However, Szalágyi was not successful in finding any corresponding individuals for the 5th century.

J. Zeiller suggested that Vindemius, a participant of the Council of Grado in 579, should be considered a bishop of Siscia. This Vindemius was a signatory to the acts as *Vindemius episcopus Cessensis*. He also appeared later in the sources, at councils in 589 and 590. Zeiller cites Paulus Deaconus, who reports that a certain Vindemius participated in the councils. Paulus Deaconus considered him to be a bishop from Istria, with which Zeiller disagrees. According to Zeiller, this would have been a Siscian bishop.¹²⁵ The hypothesis of Zeiller about Vindemius as the last known bishop of Siscia has not been received particularly well in the recent literature. The theory of M. Suić placing the diocese of Vindemius on the island of Brijuni seems most convincing.¹²⁶

A second question about the Pannonian church is also closely related to the fragmentary character of the extant lists of bishops. This refers to the problem of the bishop of Iovia and the Iovian bishopric in general. Two levels of research into Iovia must be distinguished, or rather two mutually related problems: the first concerning the very existence itself of a bishopric in Iovia (on the basis of various data in the sources), and a secondary problem of the location of this bishopric (which arises only after one accepts that the sources actually do refer to a bishopric in Iovia).

The thesis about a bishopric in Iovia originated on the basis of council acts in which the designation *Ioviensium* appears next to the name of Bishop Amantius, a participant at the Council of Aquileia in 381. Certain sources, however, state *Niciensis* in place of *Ioviensium*.¹²⁷ Are there two different bishops in this case, or should one of the citations be rejected as inaccurate? Judging by the many unclear places in the council acts (to mention only various forms of the same name, which can be deformed out of recognition), either alternative could be possible. There is, however, a third citation related to Amantius. In the new edition of the acts of the Council of Aquileia (*CSEL* 82/3, 1982), in place of the cited form above, he is now listed as *Amantius episcopus Lotovensium*.¹²⁸

Other than the council acts, according to the very convincing arguments of Egger, another important source for the same Amantius who was present at the Council of Aquileia would be a lost inscription from a northern Italian sarcophagus.¹²⁹ Iovia is not cited anywhere on this inscription, although from the contents it can be hypothesized that the bishopric of Amantius was located in Pannonia. If one then searches through the sources for some bishop Amantius from Pannonia, one immediately comes across the already noted citation about Amantius from Iovia. Thus indirectly, through an analysis of the contents of the inscription on the sarcophagus of Amantius, the doubtful data about a bishopric in Iovia appears in a new light.

If one accepts the existence of a bishopric in Iovia, it is further necessary to solve the question of the position of this bishopric. Egger considered that of three Pannonian Iovias, only one could have been an episcopal center.¹³⁰ This would be the Iovia located between Poetovio and Mursa, the only one designated a *civitas*, while the other two Iovias were merely modest road stations and could not have had the rank of a bishopric.¹³¹ Hungarian literature, however, contains other opinions in terms of the location of the late Roman bishopric. T. Nagy, using Egger's criteria of the size and importance of the city, hypothesized that the Iovian bishopric was at Heténypuszta (a site with important Roman remains).¹³² A large fortified settlement could have been located here, a *civitas* in the late Roman sense. As such a settlement would exceed the dimensions of an ordinary road station, an early Christian basilica could have been located in it. Other Hungarian authors also claim that the bishopric of Iovia was located at Heténypuszta.¹³³ In what manner can the thesis about an episcopal see at present-day Ludbreg be defended? If it is

known that Hungarian early Christian, and in general late Roman finds are very numerous and rich, while they are scarce in Croatia, then the extensive finds from Heténypuszta do not represent an argument for the location of a bishopric in this town. Other Croatian sites, such as Sisak, Osijek and Vinkovci, also have very scarce early Christian finds (in the sense of a lack of early Christian architecture), but nonetheless no one considers that Siscia, Mursa and Cibalae should be relocated elsewhere because of this. Naturally, the problem of the location of Iovia is particularly prominent because of the existence of several settlements of the same name in a relatively small area. Despite this, the scarcity of early Christian finds (a general characteristic for northern Croatia) cannot be a proof against the existence of the bishopric of Iovia in Ludbreg. This should not be taken to mean that there were no bishoprics in Hungary, indeed, there were many of them. The abundant finds, particularly of early Christian architecture, confirm the existence of bishoprics on Hungarian territory. They have unfortunately remained without confirmation in the literary sources, as mention of them has not been preserved in the existing acts, and as the corpus of late Roman sources is both limited and well researched, there is faint or no chance of confirming certain Hungarian late Roman bishoprics through the literary records.¹³⁴

It appears that both the historical circumstances and the period in which Amantius of Iovia was mentioned would support Egger's argument. This bishop was only one of the mediators and transmitters of northern Italian influences into the Pannonian region in the period of St Ambrosius of Milan. Data about the date of burial from the lost sarcophagus of Amantius indicate that the bishop was active in Pannonia in the last decades of the 4th century, exactly in the period of Anemius, the protégé of Ambrosius in Sirmium. As is known, St Ambrosius of Milan took radical actions as an opponent of Arianism, and through his personal intervention, the Catholic oriented Anemius was placed as the leader of the Sirmian metropolitan. This act of interference in the religious politics of Illyricum is reported by the biographer of Ambrosius, Paulinus.¹³⁵ Paulinus explicitly writes about the arrival of Ambrosius in Sirmium to consecrate Anemius as bishop. He also mentions the hostile attitude of the Arians (under the protection of the empress Justina), who did not agree with the selection of Catholic Anemius. Paulinus' story at this point reaches anecdotal proportions — all attention is given to the unusual event of an Arian girl attacking Ambrosius. The information that Paulinus does not transmit but which is evident from his text is the significance of Ambrosius' acts in the context of religious relations between Milan and Sirmium. Ambrosius' actions were outside the bounds of the existing church practice and canons, as the church in Sirmium (then raised to the level of a metropolitan) was autonomous from northern Italy in the religious–legal sense and in particular had the right to independent organization of its own hierarchy. This activity of Ambrosius outside of his own diocese has been greatly emphasized and discussed in the modern literature, as in this quotation from Jones: "Milan was at this period the administrative capital of the West, but its ecclesiastical pre-eminence was due less to this fact than to the dominating, not to say domineering, personality of its bishop, Ambrosius. His most extraordinary assertion of his authority was to consecrate a bishop of Sirmium in 376. No canon or ancient custom justified this interference of the bishop of Milan in the affairs of a church which lay not only in another province but another diocese."¹³⁶ His actions in Sirmium can only be explained as resulting from the force of his personality and his great authority, but do not denote the subjection of the Sirmium region to the jurisdiction of Milan. This was merely a matter of temporary influence on church politics in a region otherwise autonomous in matters of religion and jurisdiction.

The Catholic bishop of Siscia, Constantius, is also mentioned in the same period along with Anemius of Sirmium and Amantius of Iovia. As was the case with the previous two Pannonian bishops, Constantius of Siscia appeared at the Council of Aquileia in 381, where he actively participated in discussions about Arianism and joined the other Catholics in denouncing Palladius.¹³⁷ As far as is known, Arian bishops were not active in Siscia, in contrast to Mursa and Sirmium, and Constantius' orientation may be considered as the continuation of already confirmed church politics. Nonetheless, as has been illustrated at length with citations of the hypotheses of Szalágyi, Siscian bishops supporting Arianism can perhaps be recognized in certain bishops accompanying Valens, Ursacius and Germinius. In this case, the situation in Siscia would be similar to that in Sirmium, where after a period of Arian domination, there was a Catholic reaction and the installation of a

Catholic bishop. Further questions that could be asked in this context concern possible connections between Ambrosius of Milan and the bishop of Siscia, Constantius. Does literary confirmation of any connection exist?

As a Catholic bishop and participant at the Council of Aquileia, Constantius was undoubtedly in contact with Ambrosius of Milan. The correspondence of the latter with several northern Italian bishops over whom he had direct influence is known, and his letters addressed to other individuals are also preserved. Among these letters are two written to a certain Constantius, who has not been identified with certainty. In fact, there is no proof that the two letters were even intended for the same individual. The first letter to Constantius is dated to 379 in the critical edition of the letters of Ambrosius. As the letter mentions the recent appointment of Constantius as a bishop, this was not a secular individual. Another bishop named Constantius (Arausicanus) is also mentioned for this period in addition to the bishop of Siscia. According to one section of the letter, however, it may not have been addressed to either of the two bishops noted above. Ambrosius entrusted his protégé Constantius with the duty of caring for a Christian community near the small town of *Forum Cornelii*, urging him to visit it more frequently. This would obviously mean that the episcopal see of Constantius must have been located somewhere in the vicinity of this settlement. The author of the commentary to this letter acknowledged that he cannot determine the diocese of Constantius.¹³⁸ The second letter addressed to Constantius contains absolutely no data about the possible location of the bishopric, being concerned entirely with theoretical matters such as the reasons for certain differences between the Old and New Testaments.¹³⁹ It indicates nothing about Constantius as an individual. Although it can be hypothesized that both letters were written to the same person (as was suggested by the author of the commentary), this is not necessarily the case. It is possible that the second letter to Constantius (published as no. 72) was written to the bishop of Siscia. If this were true, then Constantius, like Anemius and Amantius, would be connected to Ambrosius of Milan, and the restored Orthodox orientation of the Pannonian Church would have attained a special compactness as reflected in the very similar convictions of these representatives of the Pannonian communities.

A particularly important element in the study of the early Christian Pannonian communities is the position the representatives of these communities held within the general development of the Christian Church. The cited chronotaxes attest to the small number of bishops known. Much more data has been preserved both about the development of the hierarchy and the numbers of clergy in certain other regions of the Empire whose development was more peaceful than in the Pannonian provinces (such as the neighboring diocese of Salona). The activity of individuals is much more important than the number of representatives, and according to such a criteria, a community with a fragmentary chronotaxis could have a much more important role than those with attested continuity but less active representatives who were not particularly prominent in terms of their attitudes and beliefs. The Christian communities of Pannonia had a disproportionately major importance in and influence on the events of the 4th century in comparison to the quantity of known representatives. This is indicated by the presence and role of Pannonian bishops at church councils during the 4th century. The Arian bishops of the Pannonian communities in fact transformed the 4th century into their century, as is rightfully emphasized in the literature.¹⁴⁰ Several historical circumstances led to such a development. Roman emperors very frequently visited or stayed in Sirmium, and hence passed through all Pannonia, in the 4th century. This would naturally affect the development of the entire region and strengthen the self-confidence of the local clergy, who considered themselves obliged to determine the proper form of faith for their communities. The profound devotion to Arianism partially developed due to the sojourn of Arius in Pannonia.¹⁴¹ The unwavering tenacity in retaining Arianism in the midst of the Catholic West might have been engendered by a certain desire to emphasize their individuality. This can perhaps be glimpsed in the classical sources, where the pragmatism of the Arian bishops is emphasized rather than their status as theologians and philosophers.

The most renowned Arian bishop, Valens of Mursa, was present at numerous church meetings throughout a long period. He first appeared, together with Ursacius, at the Synod of Tyre in 335. They came into conflict with St Athanasius there, which is an important source for their activities. In fact, no documents or texts whatsoever of Valens and

Ursacius are preserved that could show their theological doctrines. Most of what we know of them comes from the reports of their opponents. They again appear as important participants at the Council of Serdica in 343.

They are further known to have been at the Councils in Milan in 347, Milan in 355, and Ariminum in 359, as well as at the Sirmian assemblies of the 350s (where the so-called *formulae Sirmienses* were enacted). It is not certain whether they were present at the Synod of Rome in 369, where they were denounced and excommunicated by Pope Damasus. It is not known whether they left Pannonia after this or what happened to them later. Their sympathizer Germinius of Sirmium also disappeared from religious sources at this time, and he was not excommunicated at the Synod of Rome in 369 given that he had modified his Arian doctrine.

The position of the other Pannonian bishops is reflected in their participation at the most important church councils in the 4th century. Thus Domnius of Sirmium was at the First Ecumenical Council of Nicaea in 325, which indicates the great extent of Christianization of the Pannonian regions, particularly considering that very few bishops from the Latin West were present at Nicaea.

Those present at the central council of the 4th century at Serdica, probably held in 343 (different dates are recorded in various sources),¹⁴² included the Catholic Marcus of Siscia and Euterius of Sirmium and the Arian Valens of Mursa. As the Catholics and the Arians were physically separated for the first time at this council, the above bishops were actually at two different councils; Valens joined the primarily eastern group, while Marcus and Euterius remained faithful to the western tradition. This dimension of the Council of Serdica is particularly emphasized in religious history as the first clearly expressed separation of the Christian Church into Eastern and Western Churches, which would continue to intensify at other councils in the 4th and later centuries.¹⁴³ Valens of Mursa was especially censured by the Orthodox bishops at the Council of Serdica for an attempt to take over the see of Aquileia. The description of this deplorable event, as given by St Hilarius, has resulted in the negative evaluation of Valens' character.¹⁴⁴

In a period after the Arian domination, three Catholics appeared at the Council of Aquileia in 381: Constantius of Siscia, Anemius of Sirmium, and Amantius of Iovia. This was the council for the Western Church and the council of the Eastern Church was held at Constantinople; this shows how the process of separation begun at Serdica had continued. These councils in 381 are particularly cited for their final condemnation of the remaining Arian bishops, after which this heresy lost much prestige and importance.

It should be noted that the Arians' different doctrine about the nature of the Holy Trinity was merely the most important, but not the only heresy present among the inhabitants of Pannonia. The heretical teachings of bishop Photinus about Christ were influential even after his banishment from Sirmium.

The image of the Pannonian early Christian communities has been derived from data about the bishops, the leaders of these communities. Less is known about the religious beliefs of the ordinary people. This is not a special characteristic of the Pannonian region, but is rather a general rule for knowledge about the early Christian period. For instance, at the Council of Serdica there was no discussion about the convictions of the mass of believers: "This period was dominated ecclesiastically by the power and authority of bishops. We find nothing in the Serdica documents concerning the religion of the masses of the people. The later Eastern Orthodox belief that the authority of the church is diffused among all its members, bishops, clergy and people had not yet come into prominence."¹⁴⁵

Some illumination into the question of the level of theological comprehension of ordinary believers has been noted for the Sirmian community, in the form of a preserved discussion between Heraclianus, a common member of the church, and Germinius, the bishop: *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo Sirmiensi*.¹⁴⁶ As was stated by Gabričević, this document "...indicates in an extremely lucid manner the interest of various elements of the Sirmian population in theological discussion, or rather in the political-religious questions which were definitely related to such themes."¹⁴⁷ It is interesting that the layman Heraclianus does not agree with the bishop's views and has his own opinions. However, this is the only such document in all the preserved sources for the Pannonian Church to mention the beliefs of the ordinary members. Not even the

preserved epigraphic material can offer much illumination on this topic (and especially not for the Croatian region, where early Christian epigraphic monuments are rare).

Literary sources referring to religious and secular history contain several chronological references indicating the possible continuation of the early Christian communities (all these religious or historical sources have already been cited in this text). These consist of relatively scarce data about bishops in the 6th century. If the hypotheses of Tóth and Zeiller are omitted (about the bishops Vigilus and Vindemius), then only a few fragments of data remain. The bishops Johannes and Constantinus of Siscia are mentioned for the years 530 and 533. Their participation at the Councils of Salona indicates that the Siscian community had been attached to the archbishopric of Salona. The mention of Sebastianus, probably the bishop of Sirmium, in the late 6th century would probably represent information about the fall of Sirmium. Data about an anonymous bishop from Bassianae, who was subordinate to a new archiepiscopal see, would also indicate the decline of Sirmium's importance. It is possible to state that the religious-historical records from the 6th century offer more information about the disappearance of religious organization in Pannonia than about its continuity. Nonetheless, these represent dependable proof about the existence of individual parishes.

Sources referring to secular history and to events in the Migration Period are much more numerous.¹⁴⁸ These texts are extremely important for data on the continuity of the Romanized population in this period. Various theories about the late classical continuity of the Romanized inhabitants of Pannonia, which are particularly numerous in modern literature, are derived both from data in literary sources and archaeological finds.¹⁴⁹ The fact that these theories prove the continuity of Romanized populations in Hungary is particularly important, as this in and of itself indicates that in more southern regions (e.g. Croatia) this continuity must have been yet more marked.¹⁵⁰ Several arguments in favor of a theory of continuity, taken from the works of E. B. Thomas, will be presented as a conclusion.

The book by Thomas about Roman villae in Pannonia is a classical work on provincial archaeology. The author hypothesized the existence or adaptation of areas for religious purposes in an entire series of structures.¹⁵¹ In a chapter on the continuity of the Roman villa, she hypothesized their continued existence throughout the 5th century. This would imply that the late Roman indigenous population and the newly arrived barbarian inhabitants lived together.

In a review of the early Christian archaeological finds from the Hungarian section of Pannonia, Thomas related certain finds to a continued existence of the late Roman population. These finds include disk brooches brought by Pannonian Christians from the Holy Land as pilgrimage medallions. These fibulae are particularly numerous in cemeteries at Pečuh and Fenekpuszta dated to the 6th and 7th centuries.¹⁵² In a similar review of early Christian finds, Thomas dated many objects to the 5th and 6th centuries.¹⁵³

Although the possibility of the existence of individual barbarian Christian groups cannot be excluded (to whom certain early Christian finds are attributed), Thomas believes that the early Christian material can mainly be attributed to the Romanized population. She also considers that particularly in certain small areas, the continuity of the Romanized population can be proven to extend far into the mediaeval period.

Similar opinions are held by many researchers. All concur with a theory of continuity, which is also generally accepted in the modern literature on this topic.

In the light of such conclusions, and considering the few literary reports about the existence of early Christian communities (particularly in Sirmium and Siscia) in the southern Pannonian region, it can be considered certain that these communities existed throughout the entire 6th century, adapting themselves to new conditions, as is shown by the inclusion of Siscia within the metropolitan of Salona.

Reprodukcije u boji
Color photographs
 (fotografije/photography: Nenad Kobasić)

p. 181

1. Antoninijan carice Salonine, revers [no. 38]
Antoninianus of the empress Salonina, reverse
2. Privjesak u obliku ribe [no. 18]
Pendant in the form of a fish
3. Fibula u obliku ribe [no. 17]
Fibula in the form of a fish

p. 182

4. Rombična fibula [no. 29]
Rhomboid fibula
5. Pečatna kapsula [no. 32]
Seal box
6. Svjetiljka [no. 80]
Clay lamp
7. Predmet nepoznate namjene [no. 72]
An object of unknown purpose

p. 183

8. Svjetiljka [no. 108]
Clay lamp
9. Čaša [no. 173b]
Beaker
10. Ukrasna ploča [no. 73]
Decorative applique element
11. Kristogram [no. 193]
Christogram

p. 184

12. Zidna oplata [no. 104]
Wall plaster
13. Fibula [no. 122]
Crossbow fibula
14. Dno brončane posude [no. 149]
Base of a bronze vessel
15. Majorina cara Vetranija [no. 195]
Maiorina of the emperor Vetrano

p. 185

16. Dno staklene posude [no. 35]
The base of a glass vessel
17. Folis cara Konstantina I., avers [no. 136]
Follis of the emperor Constantine, obverse
18. Mala bronca cezara Konstancija II., revers [no. 209]
Small bronze coin of the caesar Constantius II, reverse
19. Folis cara Justinijana, avers [no. 112]
Follis of the emperor Justinian

p. 186

20. Semisa cara Honorija, revers [no. 91]
Semissis of the emperor Honorius, reverse
21. Solid cara Valensa, revers [no. 183]
Solidus of the emperor Valens, reverse
22. Tremisa cara Antemije, revers [no. 92]
Tremissis of the emperor Anthemius, reverse
23. Solid cara Romula Augustula, revers [no. 174]
Solidus of the emperor Romulus Augustulus, reverse

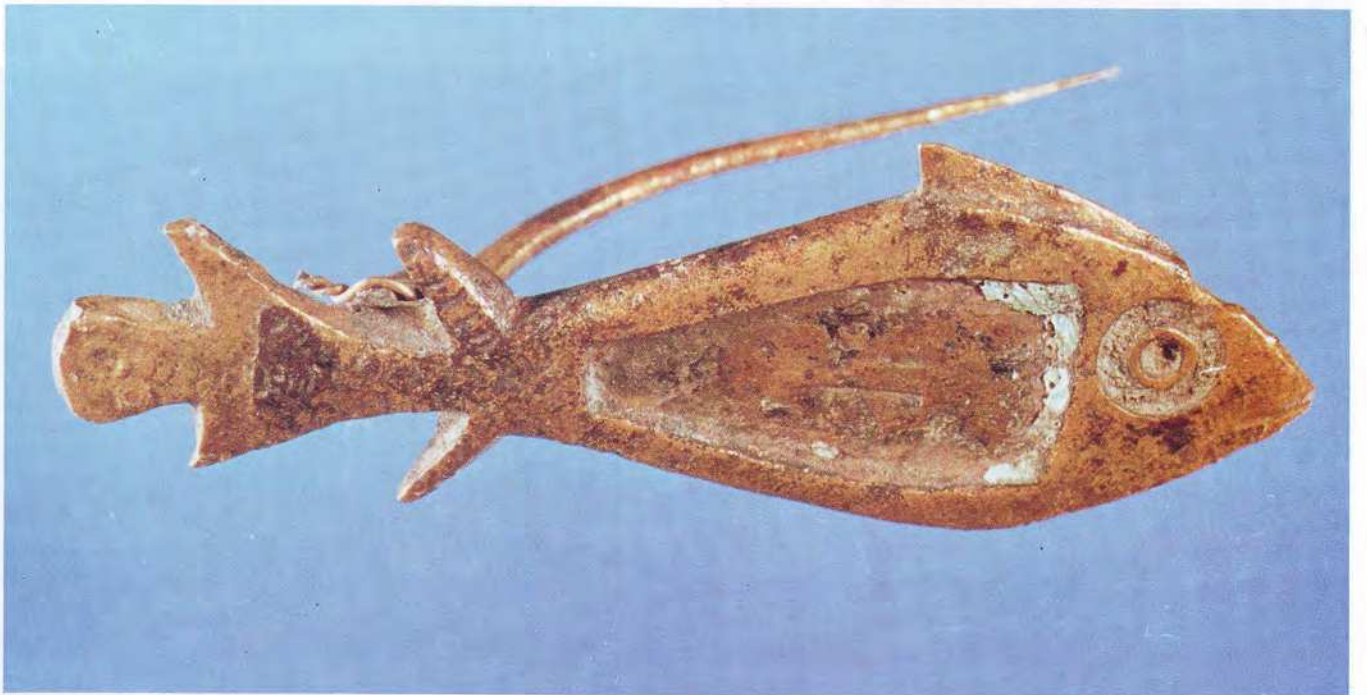

1

2

3

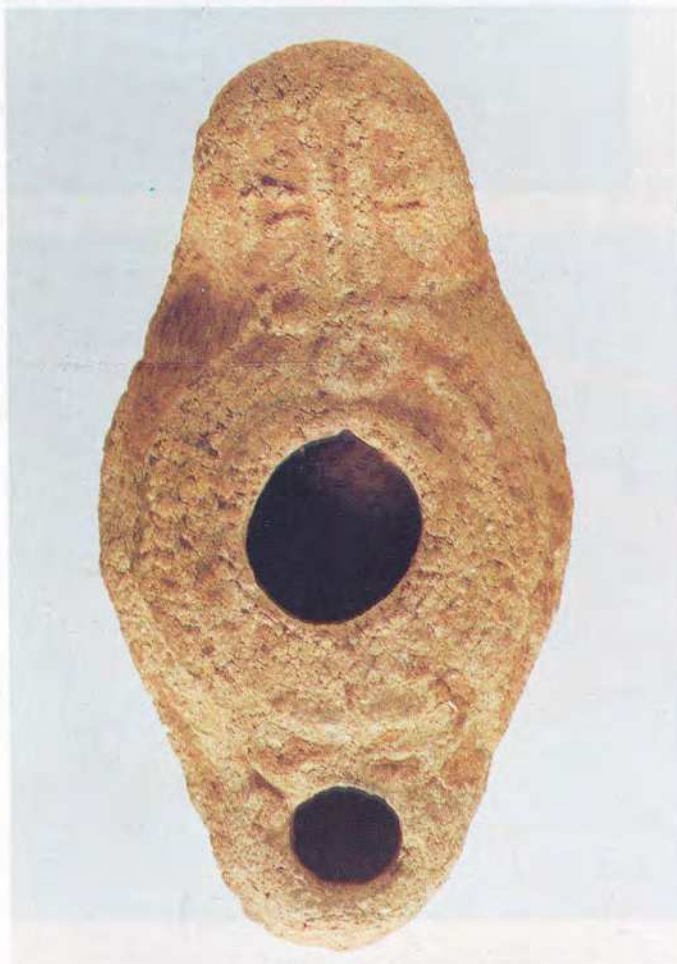

4

5

6

7

8

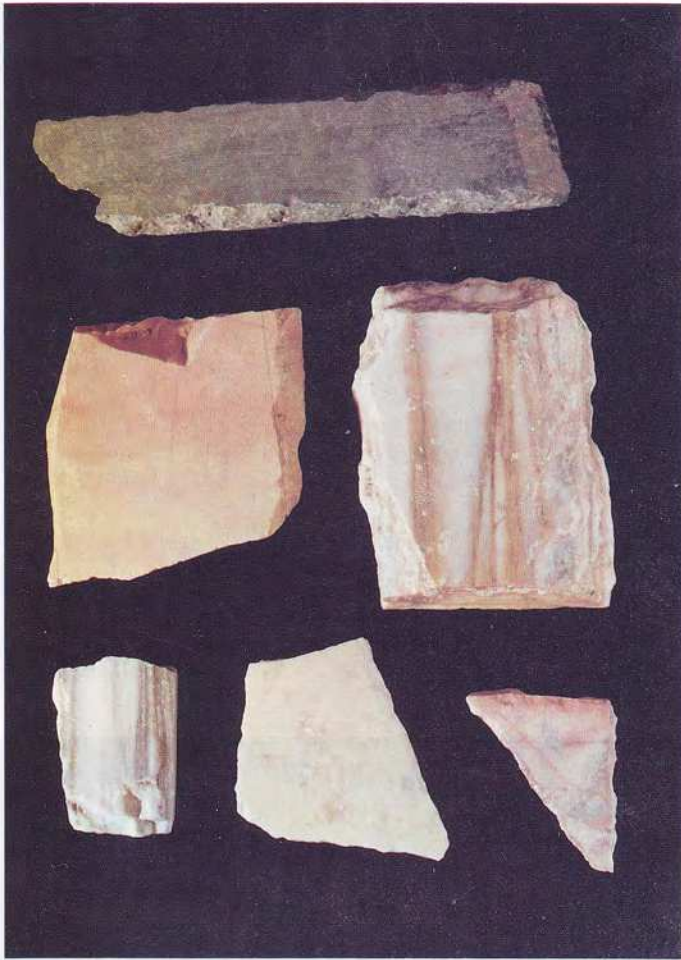
9

11

10

12

13

14

15

16

17

18

19

20 21

22

23

THE ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD IN CONTINENTAL CROATIA

(Branka Migotti)

I. Introduction

The territory of present-day continental Croatia — bordered on the west by Slovenia, the north by Hungary, the far east by Serbia and the south by Bosnia and Herzegovina — was, until the end of the 3rd century, the area of the Roman provinces of Upper and Lower Pannonia (*Pannonia Superior* and *Inferior*) and Dalmatia. This geographical division was also valid for the period of the 4th century and further, despite the fact that after 297 the sections of Pannonia in what is now northern Croatia were called *Pannonia Savia* and *Pannonia Secunda*.¹

The early Christian period begins after 313 in the classic sense, but its first spiritual, organizational and symbolic manifestations can be said to have appeared in the 1st and 2nd centuries.² I consider the lower boundary of even theoretical possibilities of recognizing an early Christian presence in continental Croatia to be the 2nd century, and the reasons for such an approach will be explained further in the text. Leaving aside the problems of the divisions of archaeological and historical periods and the beginning of the early mediaeval period in various sections of the Roman Empire, I consider the upper boundary of the early Christian horizon in this region to be the end of the 6th and beginning of the 7th century, as the first early mediaeval states of the Slavic tribes were created in this period.³

Research into the early Christian religious history of Pannonia has a long tradition rich in discoveries based on abundant source material or modified written material.⁴ Important finds of early Christian material remains discovered by Hungarian archaeologists between the two wars supplemented these results.⁵ At the same time, the early Christian period is the most poorly researched archaeological phase in the Croatian part of Pannonia (i.e. continental Croatia in its entirety). Systematic excavations of early Christian sites were never undertaken, and the only text that discussed the early Christian finds of northern Croatia was a general survey that could not encompass either the breadth or the complexity of this period.⁶ The result is as could be expected — a distorted conception that archaeological material from the early Christian period in continental Croatia is exceptionally scarce. The veracity of such an image can justifiably be suspected, on the basis, for instance, of comparisons with the Hungarian section of Pannonia and its richer archaeological material. It is not merely that this is the same natural, historical, and geopolitical unit as the Croatian section of Pannonia, which was the first to be converted to Christianity, but a greater amount of written source material exists for the period of early Christianity here than for Hungary.⁷ Thus an at least equal representation in archaeological material would be the least that could be realistically expected. Leaving aside the natural decay of archaeological remains, their removal from Croatia, and their destruction for utilitarian reasons, about which whole studies could be written, the main reason for the poor representation of early Christian objects in the archaeological material of continental Croatia remains the lack of excavation. Considering that arguments for such a claim are required, let one of them be the site of Štrbinci at Budrovci, where rescue excavations in the recent period have uncovered traces of two early Christian cemeteries.⁸

The general lack of research into late Roman cemeteries in Croatia is a great hindrance to the discovery of early Christian remains.⁹ Although the situation in this regard is considerably more favorable in neighboring Hungary, the systematic classification of finds from the 5th and 6th centuries is an as yet unrealized obligation of Pannonian archaeology as a whole. Obstacles to this have been removed to a certain extent by the rejection (although still not absolute!) of the long believed fallacy that Pannonia as a country was deserted and impoverished in the archaeological sense from the 4th century.¹⁰ Archaeologists who work in this period primarily attempt to recognize and distinguish finds on the basis of ethnic and cultural characteristics, i.e. to distinguish the autochthonic Roman from the barbarian finds. However, in a broader sense it is equally important to establish the presence of early Christian elements as a confirmation of continuity. Christian traits were present both among Roman and barbarian populations, and it was in fact this belief that incorporated the moral and material characteristics of Roman civilization into the foundations of the European Middle Ages. In the words of E. Tóth — Roman cosmopolitanism continued to exist in Christian universalism.¹¹

II. The "Pre-Christian" Phase (2nd–3rd Centuries)

1. The Cult of the Sun God

In its progress from illegal beginnings in the 1st century, to the 4th century when it was first legalized (313) and subsequently declared a state religion (380), Christianity was confronted with opposition. The worship of the classical pagan deities, the Oriental mystery cults and the Jewish religion were all overt and were thus less dangerous opponents. The foundations of Christian teaching and religious organization were more badly corroded by various Gnostic trends and magical–apotropaic beliefs. These, never entirely eradicated, survived on the outskirts of Christian orthodoxy or in its very fabric, and were assimilated in various manners.¹²

Of the pagan religions with a basically monotheistic element, the idea of the Christian God was most closely approximated by the cult of the Unconquered Sun (Sol Invictus).¹³ The solar aspect of the divine traits of Christ approached the cult of the Unconquered Sun to such an extent that even Christian martyrs did not despise the latter.¹⁴ The Emperor Gallienus (253–268), otherwise well-disposed to Christians, placed the image of Sol on the reverse of his coins [no. 5], while Aurelian (270–275) imposed Sol as the supreme deity of the state. Constantine the Great (306–337), whom Christian historiography — not entirely correctly — is fond of calling the first Christian ruler, played a decisive role in unifying the religious symbolism of Sol and Christ.¹⁵ The proverbial religious vacillation of Constantine was to characterize the period of his reign with a marked religious syncretism, which was reflected in the iconography of his coinage. Coins with symbols of Sol were in circulation [no. 6] at the same time as folles with a Christogram on the emperor's helmet [no. 136]. As is evident from the behavior of Constantine and the commentary of contemporary writers, the emperor vacillated lengthily between Sol and Christ, in a certain manner considering them identical. Indications thus exist that many Christians did not clearly distinguish their God from the Unconquered Sun.¹⁶ Hence, there is no reason to doubt that the altar dedicated to Sol from Varaždinske Toplice [no. 1] remained untouched even after the reconsecration of the basilica at the baths into a Christian church. I believe that a certain solar–Christian syncretism found expression in several cult–votive metal pendants from Sisak [nos. 2–4]. The basic decorative concept of each of them is predicated on a circular field with an upright or oblique cross, or rather ray lines placed in a Christogram form. The exception is a pendant with the image of an *orans* [no. 2d] in a circular frame. These all contain solar symbolism expressed in motifs that are simultaneously Christian signs — secret during the first three centuries, and universal later.¹⁷ Certain other objects were conceived in a similar manner, but as they are classified in different groups according to various criteria, they will be discussed later [nos. 33–34, 60–64].

The pendant with the image of an *orans* is particularly interesting. Considering the dating (2nd–3rd cent.), it was most probably a pagan object, but it should not be forgotten

that during the first three centuries the symbol of a disguised Christian *orans* replaced the symbol of the cross.¹⁸ Another pendant is exceptional in that it unites solar–lunar forms and metaphoric content, which is otherwise the general attitude of Christian theology [no. 4].¹⁹ This group of objects undoubtedly symbolizes a monotheistic religion, embodied in the cult of the Sun, but possibly also in the solar aspect of Christ's attributes. Christ is identified from the Old Testament to patristic literature with various moral–philosophical forms of the cosmic energy of the sun, including righteousness (*Sol Iustitiae*).²⁰ Thus it should not seem odd that the Christogram on the *labarum* of the emperor satisfied both Christians and pagans, as the latter interpreted it as a symbol of Sol.²¹ In relation to this, it is interesting that an early Christian pendant from Sisak [no. 68] with a cross in a profiled frame is directly related stylistically and iconographically to the group of solar pendants [particularly no. 2a].

2. Gnostic Elements

In the scientific sense it is possible to distinguish magical–apotropaic from Gnostic elements, although these phenomena, especially in comparison to Christianity, have been insufficiently studied. Gnostic trends within the framework of the Christian religion were systematic, composed of pagan philosophical–religious conceptions, magical–apotropaic elements and Christian theology. On a practical level, they appear as mysterious and allegorical signs and symbols, or incomprehensible texts, as early as the 2nd century, usually interwoven with elements of apotropaic magic. The orthodox church fought longer and with less success against magic and gnosis than against the pagan cults.²²

Magical–Gnostic elements appeared relatively frequently on rings and gems, probably in relation to the symbolism of the objects, as well as the material from which they were fashioned (lead, precious metals and stones).²³ The so–called abraxas lead gem [no. 9] with the inscription IAW and the image of a deity with a cock's head, snake feet, and a whip and shield in the hands comes from Sisak. A tendency exists to deny a Gnostic significance to such objects and to attribute exclusively magical–apotropaic features to them. However, the described figure symbolizes the most elevated divine creature in the gnosis of the followers of Basilides (Basilidians), and the inscription IAW (= *Yahweh*) might signify a close relation to the religious world of the Jews.²⁴ In the Gnostic gospels, prayers composed of various combinations of the word "iao" are attributed to Jesus himself and are related to Christianity.²⁵ Gnostic contents can perhaps be recognized in two gems from Osijek. Hermes is shown on one [no. 11], as a Greco–Roman deity considered by the Christian–Gnostic sect of the Naassenes to be the guide of souls to eternal judgment.²⁶ A Gnostic content is indicated by a sign similar to the Greek letter "psi" beneath the left arm of the deity. This sign could have been used in place of the word *psihopomp* (conductor of souls), or it could be a magic symbol, or it could be a disguised cross. The symbolism of the letter "psi" is known in the early Christian liturgy of baptism, and the symbol itself is often used in place of a cross.²⁷ Hermes' staff with cross–bands in the form of the letter "x" does not have the appearance of a classical *kerikeiona*, but is in fact rather similar to the scepters with crosses that appear on the coins of Christian rulers in the Middle Ages.²⁸ A second gem from Osijek [no. 10] could be related to the Gnostic sect of Valentinus. Harpokrates–Horus, shown as a boy with a finger on his lips (symbolizing secrecy), occasionally appears together in the above Christian Gnostic sect together with the deity IAW. The sect of the Carpocratians, related to Horus–Harpokrates, could also be considered in relation to this object.²⁹

The inscription on the silver ring from Vinkovci [no. 8] is most probably Gnostic. The integral sense of the symbols making up the inscription has not yet been deciphered. The prevalence, however, of crosses, tripods and the letter Y is indicative, as the latter two symbols also occasionally replaced crosses.³⁰

The golden Gnostic tablet from Vinkovci [no. 7] was discovered in the mouth of a skeleton in a grave not far from the northern cemetery. Although it was not studied by experts in this field, it was classified as Gnostic on the basis of analogies to similar finds from Dacia (Romania).³¹ It in fact belongs to a broader group of Gnostic–magical objects composed of two elements — a row of magical signs, comprehensible only to the initiated,

and a Latin or Greek text requesting something from a certain deity.³² The tablet from Vinkovci should not be classified among ordinary tablets of supplication (*tabelae defixionum*), but rather as a Gnostic religious object. This is indicated by the circumstances of the find, the material (gold), and the Greek text where in several places the vowels I, A and O can be discerned in various combinations. If such an observation is correct, then the content would correspond to the Gnostic philosophic system of the Basilidians [cf. no. 9]. The fact that the tablet was discovered in the mouth of a deceased individual lessens the possibilities that it was placed subsequently, as commonly occurred with magical texts of supplication. The circumstances are reminiscent of the text in the Apocalypse of St John (10, 9–10), where John the Evangelist swallows the Book of the Mysteries of God, as a symbol of having conquered its secret messages. As magical votive texts were regularly written on papyrus, pottery or lead, the gold on which the Vinkovci tablet was recorded would indicate a religious–Gnostic nature of its contents.³³

3. The Jewish Faith

Although there were certain conflicts with Christianity, the Jewish monotheistic religion was in fact the most widespread environment in which the first Christian communities originated.³⁴ The presence of a Jewish community is attested only at Mursa (Osijek) by finds indicating the existence of religious structures. An inscription honoring the emperor Septimius Severus, dated to the beginning of the 3rd century [no. 12], is the most important evidence. Although various possibilities exist for reading and interpreting this damaged text, it is difficult to find solid objections to the hypothesis that the remains of the word ...*seucham* would represent the expression *proseucha* — a term for a Jewish community but also for a synagogue.³⁵ Another find is a votive altar with the inscription DEO AETERNO (= Eternal God) [no. 13]. This votive inscription could refer to a number of deities, and particularly to Mithras, but in this case it most likely refers to the Jewish God, as such a supplication is also known on an inscription from Dunaújváros (Intercisa) in Hungary.³⁶ In fact, not a single reliable inscription to Mithras entitled *Eternal God* is known from this region.³⁷ Inscriptions dedicated to Mithras most often contain the name of the god, while Jewish religious dogma requires that God be addressed metaphorically.³⁸ The third Jewish object from Mursa is a brick with the last three Hebrew letters of the word (*ti*)*SHRI*, meaning a specific month (September–October) [no. 14]. This might be part of an inscription written on bricks at a synagogue or a grave structure. The data about the circumstances of the discovery of the above objects are not sufficient to allow the religious centre of the Jewish community in Mursa to be located, but they indicate a position in the area outside the city walls (Fig. 1, no. 1).³⁹

4. Objects with Possible Christian Symbolism

A discussion of Christian symbolism cannot be separated from the problem of archaeological context. Not a single individual Christian motif, including the cross, was a creation of Christian artistic–symbolical conceptions. Everything had already been used in the classical Roman repertory, and the cross motif itself — the symbol of life and happiness — was known from the prehistoric period in Oriental milieus.⁴⁰ Thus the recognition and classification of early Christian objects, particularly if the symbolism is not entirely typical, depends upon the archaeological context more than the material of any other period. As data about the circumstances of the finds are mostly lacking, especially in the large cities (Siscia, Mursa, Cibalae), in the choice and classification of the material, I felt free to distinguish a large number of objects as probable or even possible early Christian. I shall consider them as an illustration of this period with possible religious connotations, in the hope that future excavation will result in comparative material that will then permit them to be placed in a more reliable archaeological and cultural context. Such comments apply to the conditionally named pre-Christian group of exponents from the 2nd–3rd century, as well as to those objects which formally and chronologically belong to the early Christian period from the 4th century onwards but are insufficiently characteristic. Considering that

the 3rd century is a transitional period for any formal chronology, individual finds with this date have been classified to the early Christian period, especially if a more precise dating is uncertain.

Disguised professions of faith appear in Christian art in the 2nd century, and contemporaneous Christian authors write of them, particularly Justin (†165/166 AD) and Tertullian (ca. 160 to after 220). Tertullian transmits the legend that the emperor Tiberius (14–37 AD) intended to place Christ among the Roman pantheon, but this was frustrated by the Senate.⁴¹ The general development of Christianity indicates that in the 2nd century there must have been Christians in Pannonia, although not necessarily Christian communities, which are known only after the mid 3rd century.⁴² The silence of the sources can make certain phenomena seem more or less likely, but it cannot document them absolutely in either a positive or negative sense. A hypothesis was once suggested that Siscia was an episcopal see as early as the 2nd century.⁴³ The theory is unlikely, but both the general and local historical circumstances that created the conditions for such a manner of reflection also stimulated attempts to "recognize" traces in the archaeological material of a possible early Christian presence in this region. Other than the previously mentioned solar pendants [nos. 2–4], motifs that the Christian authors considered suitable for the expression of Christian messages either because of neutral symbolism or certain other characteristics are also included in this group. These consist of pastoral scenes with a tree and birds [nos. 15a, 37], and motifs of fish [nos. 16–19], palm trees [nos. 20a–b], and anchors [nos. 15d, 21], and various geometrical or floral stylized cross or Christogram forms [nos. 22–36].⁴⁴

The enamelled fibula in the form of a fish [no. 17] probably did not have an original Christian purpose, although it could have served as such. The pendant of thin gilded sheet-metal in the form of a fish [no. 18] was most probably a votive-cult object, but the nature of this cult cannot be established without an archaeological context. This is also true for the lead tablet with a motif of two dolphins next to a tripod [no. 19], as this was both a pagan and Christian symbol.⁴⁵ A Christian significance is more probable in this case, since the staff between the dolphins is formed like a cross, and both a dolphin and a tripod symbolize Christ or rather the faithful in the crypto-Christian language.⁴⁶ Of two anchor-shaped fibulae, the one from Novačka [no. 15d], conceived as a combination of an anchor and the letter "S", is particularly interesting. The anchor is a relatively insignificant concept in pagan symbolism, but it appears quite often in that of Christianity with various meanings — salvation, reason and especially hope (*spes*).⁴⁷ As the word hope (*spes*) occasionally appears on Christian tombstone inscriptions alongside an anchor, it can be hypothesized that the fibula from Novačka was conceived as an object with a double symbolism of Christian hope. It was found in a cremation grave together with small glass perfume bottles [nos. 15b–c], a sigillata bowl [no. 15a], and a large quantity of various pottery vessels.⁴⁸ Although *balsamarii* (the small bottles) are known from Christian burial rituals, and the motifs of a tree and a rosette on the bowl also fit into Christian symbolical conceptions, it cannot definitely be stated that this was a Christian grave.⁴⁹ The possibility, however, should not be excluded. This also provides an opportunity to warn about the error of considering that inhumation (skeletal burial) was the exclusive characteristic and stipulation of Christian burial. It is true that Christians mostly favored inhumation, but less because of obligations towards religious convictions and more under the influence of general spiritual trends and fashions of the period. Individual Christian writers were occupied by the problem of the fate of the dead body in connection with resurrection and eternal life (Minucius Felix, Tertullian, Augustine), but Tertullian was alone in his conviction that the physical integrity of the body (ignoring the process of decay!) was a condition for the fulfillment of the highest Christian dogma. The other writers support the more reasonable attitude that the providence of God will take care of these details.⁵⁰ Were Tertullian to be right, what fate would St Pollio, the martyr from Cibalae burned at the stake, have faced?

The symbolism of the palm is similar in pagan, Jewish and Christian religions, but it is an almost unavoidable motif on early Christian tombstone inscriptions.⁵¹ The symbolic meaning of the palm motifs on rivets from Sisak [no. 20], if symbolism was intended, cannot be deciphered. A century or two later this motif, considerably stylized and applied variously on clay lamps [nos. 77a–b, 78b–d, 80, 132–133], would much more

convincingly indicate an early Christian context. On the sigillata vessel with images of trees, flowers, vines and birds [nos. 15a, 37] echoes, or rather, prefigurations of the Christian motif of the Garden of Eden are discernible.⁵²

Added to this section on material with possibly Christian symbolism are objects reminiscent of cross shapes or which bear such decoration, and thus perhaps have possible symbolic meaning [nos. 22–36]. The triple levels of significance of a shape refer to the individual who invents it, the person who wears it, and finally the people who see it or rather interpret it symbolically. The archaeological context is sometimes sufficient to confirm that an object was conceived as a Christian symbol, but was worn in such a manner that the symbolism remained hidden or distorted.⁵³ The reverse situation is not difficult to demonstrate, especially since it is attested to in literary sources. The Christian writer Justin in the 2nd century, and others afterwards, claimed that the everyday activities of Christians were permeated with the symbolism of the cross. Ardent believers saw this sign even in the transverse beam of a mast, a plow, the position of eyes and nose on the human face, the spread arms of a supplicant, the wings of a bird in flight, or other similar images.⁵⁴ Thus it is difficult to reject the hypothesis that individuals, depending on the religious culture and faith to which they belonged, perceived a corresponding symbolism in objects reminiscent of a cross or Christogram in form or decoration. This is the main reason for including such material, even though it is chronologically prior to the classical early Christian period.

III. The Early Christian Phase (3rd–4th Centuries to the 7th Century)

1. Urbanism and Architecture

It is hypothesized that every settlement of an urban type (*civitas*) in Pannonia to the mid 4th century had a bishopric.⁵⁵ However, in the region of continental Croatia, the only bishoprics mentioned in the literature are Sisak (Siscia), Vinkovci (Cibalae), Osijek (Mursa) and Ludbreg (Iovia?). The majority of the early Christian material comes from the above cities, with the exception of Ludbreg. Significant finds were also discovered at Veliki Bastaji [nos. 170–171], Daruvar [Aquae Balissae, nos. 145–146], Varaždinske Toplice [Aquae Iasae, nos. 139–141], and Budrovci near Đakovo [Certissa, nos. 155–163]. The remaining sites had either coins with Christian symbols or mainly "neutral" finds of the late Roman period, which would only conditionally indicate an early Christian environment.

Although significant early Christian structures must have been located at least in the episcopal centers (Siscia, Cibalae, Mursa, Iovia), not a single original early Christian church has been discovered in the region of continental Croatia. The only element that can presently be documented (Varaždinske Toplice) or suggested (Ludbreg), is the adaptation of secular public buildings into Christian religious structures. Evidence of Christian churches is indirectly indicated by remains of architecture and furnishings at Kamenica near Vinkovci, and at Daruvar. With the aid of earlier literature, recent (mainly rescue) excavations, and chance finds, it is possible to acquire certain knowledge about the early Christian urbanism of Pannonian cities in Croatia. Considering the lack of research into the early Christian period in this region, it need not be emphasized that this refers primarily to hypotheses that require future confirmation and less to actual discoveries.

Roman Siscia (Sisak) is an example of an archaeological site intolerably neglected in comparison to its importance and representation in classical sources.⁵⁶ It is nonetheless possible, with the help of early data and new discoveries, to determine the certain, probable, or hypothesized positions of early Christian finds. (Fig. 2). Two apsidal structures were discovered during construction work in the 1950s. One of them, with an apse on the northern side (Fig. 2:1), was subsequently considered to be the basilica described in the mid 19th century as a "large church" by the historian Kukuljević.⁵⁷ This site, however, remains questionable, as it cannot be established reliably whether this refers to the same building, or whether it was in fact early Christian. The second of the two mentioned apsidal structures was oriented east–west (Fig. 2:2), which would make a hypothesis of religious

use more convincing.⁵⁸ I consider that the most probable location for an early Christian site within the city would be at its southeastern corner, in the vicinity of the modern parish church ("Stari Sisak") [Fig. 2:3]. This was the site where the early Christian sarcophagi of Severilla [no. 39] and Felicissima (Fig. 3) were found. I would hypothesize that they were found in the original positions and had not been brought from elsewhere, as is indicated by a pagan sarcophagus excavated at the same site.⁵⁹ A luxuriously furnished late Roman dwelling or merchant structure was partially excavated at the northern edge of this section of the city (hatched on the plan, Fig. 2:3).⁶⁰ It thus cannot be excluded that in Siscia, like so many other early Christian cities, the nucleus of the Christian community originated around the first private buildings that were transformed into "*domus ecclesiae*".⁶¹ A religious continuity to the present day can be perceived, as in this part of the city the parish church from the 19th century had been built at the site of an earlier church, and it was surrounded by a graveyard until half a century ago.⁶²

The early Christian topography of Siscia outside of the city is characterized by a mixture of pagan and Christian burials, or the continuation of a Christian cemetery at a previously pagan one. At the northwestern Roman cemetery (Fig. 2:4), where the baroque chapel of St Quirinus was demolished during construction work in the 1970s, early Christian graves of various form had been discovered during the last century.⁶³ In the more recent period, a metal lamp in the shape of the Lamb of God was discovered there [no. 76]. Christian burials were also noted in the northern section of the southern cemetery (Fig. 2:5). A ring with a Christogram, subsequently lost, was discovered there.⁶⁴ A late Roman cemetery was discovered at the site of Pogorelec (Fig. 2:6) on the right bank of the Kupa River, and fragments of marble tombstone inscriptions were found, some possibly early Christian such as one with the expression "*domus aeterna*".⁶⁵ In terms of the dating (4th–5th cent.) and the spiritual connotations of this expression, this was more probably either a Jewish or Christian, rather than pagan inscription.⁶⁶

Thanks to one exceptional historical document, more is known about the spiritual ambiance of early Christian Cibalae (Vinkovci) than any other city. This is an apologia (speech in defense), made by the lector of the church there, Pollio, in front of the civil authorities, disclosing the dogma and ethics of the Christians then being persecuted in this section of Pannonia.⁶⁷ Unfortunately, it does not mention the structure in which the Christian community gathered. A. Ulman has no doubt that the episcopal complex of the city was located approximately in the center, in the vicinity of the present main square and parish church.⁶⁸ This location should, however, be considered merely a "working hypothesis", as it was derived exclusively on the basis of theoretical considerations of a geomorphologic and urban nature, as well as general historical parameters about the placement of early Christian structures, and as such is lacking any archaeological argument. My opinion is that two possible early Christian sites exist in the city. One is in the vicinity of the present Orthodox church (Fig. 5:1), where a fragment of an early Christian tombstone inscription was excavated in the mid 19th century [no. 97]. The foundations of a late Roman structure were discovered immediately within the northern city wall (Fig. 5:2), with fragments of broken statues of pagan gods built into the walls.⁶⁹ The destruction of a temple could be hypothesized to have occurred here, in preparation for the construction of a Christian church.⁷⁰ This possibility is also indicated by the regularity of early Christian urbanism, where each church within a city had a corresponding cemetery at the nearest or most suitable location outside the city.⁷¹ One cemetery of Cibalae extends along the road to Mursa immediately north of the site of the destroyed temple (Fig. 5:4), and significant early Christian material was discovered here — a sarcophagus and a tombstone [nos. 95, 96]. The Gnostic tablet with nearly Christian contents discussed previously was also discovered here [no. 7].⁷²

The most important early Christian site at Vinkovci, if not in the entire region of continental Croatia, is the memorial–cemetery complex at Kamenica (Fig. 5:3), ca. 1.5 km from the eastern wall of the city along the road to Sirmium (Srijemska Mitrovica). It continues in the same direction as the eastern cemetery of Cibalae, but it is divided or separated from the latter in terms of finds, although this has not been confirmed archaeologically in a final form. A grave was found within the eastern cemetery with extremely rich grave goods: three bronze vessels, fragments of glass, and two objects exhibited here — a gold ring and a silver fibula [nos. 105a–b], which approximate

Christian contents in certain details.⁷³ Excavations at Kamenica in 1968 uncovered two above-ground grave vaults — each with two graves — united, according to the hypotheses of the excavators, with a construction in the form of a mausoleum.⁷⁴ The remains of marble transennas (perforated sections of windows or altar partitions) [nos. 103a–c] and multicolored marble slabs for facing [nos. 104a–f] were attributed to this structure. The fragments of marble inscriptive tablets [nos. 98–101] were probably, considering the thickness (2–4 cm), also parts of the wall lining of the mausoleum, or grave chapel. The size of the capital [no. 102] that was acquired at the end of the last century for the present Archaeological Museum would indicate, however, that more monumental architecture could be expected at Kamenica, such as a basilica. According to the paleography of the inscriptions [nos. 98–101], the entire complex can be dated to the 4th–5th centuries. The earliest finds give an impression that the Christian environment evolved in the framework or on the site of a private estate from the 3rd century.⁷⁵ The distance from Kamenica to the city perimeter of Cibalae (ca. 1.5 km) corresponds to data from the "*Acta sancti Pollionis*", where it is written that the martyr Pollio was burnt at a site one Roman mile (= 1478.5 meters) from the city. The hypothesis relating Kamenica to the cited historical data is entirely convincing.⁷⁶ It is truly shameful that this site, only superficially excavated, has been lost for many years as it is located in the war zone. A systematic archaeological excavation of this site would offer priceless knowledge about early Christianity in the Croatian section of Pannonia.

Prior to the discoveries at Kamenica, Meraja — located immediately outside the city walls — was often mentioned as a possible early Christian site (Fig. 5:5).⁷⁷ A mediaeval Christian center with a church of St Ilias originated in the proximity of luxurious Roman structures and other contemporaneous finds, but there is no archaeological confirmation that an early Christian phase existed at this site.⁷⁸

Among Pannonian cities in Croatia only Mursa (Osijek) can pride itself on an original historical document about the existence of a martyrium.⁷⁹ However, neither this nor any other early Christian structure, or religious center of a Christian (Arian!) community, can be established with certainty. It has been hypothesized that the "*basilica Martyrum*" could be identified with the remains of architecture beyond the southwestern city wall (Fig. 1:2), near the proposed site of the amphitheater. On the basis of data from 18th century finds and the results of recent rescue excavations, D. Pinterović "identified" the martyrial basilica of Mursa as a small circular structure with a rectangular addition (Fig. 6).⁸⁰ The hypothesis that the described building had been the nucleus of some major and never completed religious complex is not sufficiently convincing.⁸¹ The term basilica, as is used by Sulpicius Severus, as well as the fact that during the combat against Magnentius, the emperor Constantius had taken shelter here, would indicate a larger structure. It is hypothesized that it was constructed at the above or some other location, but no traces have been found. As the provenience of the early Christian tombstone inscriptions from Osijek [nos. 114–118] is unknown, it would be fruitless to guess about the Christian burials within the cemeteries of Mursa. The hypothesis about the above memorial–cemeterial complex would remain valid, but would be convincing only if a Roman cemetery had truly existed at this site. It is interesting that in the vicinity, but within the city walls, a lead sarcophagus containing a gem with an engraved pastoral scene, probably of the Good Shepherd [no. 127], was discovered among the late Roman burials. The concentration of finds at the position of the wharves in the lower town to the north of the Roman ramparts (Fig. 1:3) would also indicate an early Christian site. Objects both from the early Christian period [nos. 134, 199b]⁸² and from the pre-Christian phase [nos. 31, 35, 37] were found here. Considering that a sarcophagus (T. I:1) with grave goods indicating a Christian burial ritual [nos. 120a–d] was found some three hundred meters distant (Fig. 1:4), it is possible that early Christian finds could be expected throughout this entire area.⁸³

A basilica structure with an apse on the western side, dated to the 4th century, was partially excavated within the city near the northwestern corner (Fig. 1:5; Fig. 7).⁸⁴ An early Christian fibula was found at this site [no. 122]. The hypothesis that this was the residential basilica of Emperor Valens is not sufficiently convincing. The position at the edge of the city would more likely indicate an early Christian religious building, particularly since the imperial residences in Pannonian cities were primarily located in their centers.⁸⁵

A certain grouping of possible early Christian finds can be noted in the southeastern section of the city (Fig. 1:6). Other than a marble vessel [no. 119a] and the figurine of a lamb [no. 128], a fragment of a fresco with the image of a fish enclosed in a medallion was discovered here.⁸⁶

The thermal complex at Varaždinske Toplice (*Aquae Iasae*) had a mainly medicinal character with emphasized religious contents up to the beginning of the 4th century. This urban complex was spatially and functionally renovated in the period of Constantine (306–337), and the emphasis on medicinal treatment was redirected, first to the development of a luxurious center and later to economic production.⁸⁷ Details that reflect the emperor's monotheistic (Christian?) inclination can be perceived even at this time. During renovation of the capitol, originally a symmetrical tripartite area, the central temple was emphasized, and in Constantine's inscription about the restoration of the baths [no. 139] the introduction of fairs on Sundays is mentioned (*nundinae die Solis*). I would hypothesize that in his religious wavering, the emperor "honored" Sol and Christ equally with this decree, but I nonetheless perceive a Christian component in this and the renovation of the settlement. Constantine declared a law in 321 making Sunday, the Christian holiday, an official day of rest throughout the entire Empire.⁸⁸ The gradual Christianization was finally made meaningful in the second half of the 4th century with the adaptation of the basilica of the baths into a Christian church.⁸⁹ A room similar to a narthex was added onto the southern wall of the basilica, which probably united the various functions of auxiliary basilical areas such as the narthex, baptistery and catechumenon (Fig. 9). The interior surface of its southern wall was painted with geometrical stylized images of a heavenly fence in the form of a network of St Andrew's crosses in red on a background of yellow with greenish nuances [no. 141]. A small section of this fresco is poorly preserved at the site itself (T. I:2).⁹⁰ In the central room of the basilica, a fragment of a ceiling fresco was found with the head of a saint with a beard and aureole [no. 140].

The only fact that remains unexplained is that during twenty years of systematic excavation, beginning in 1953, no non-architectural early Christian finds came to light.

The early Christian urban settlement of *Aquae Iasae* has certain similarities with nearby Ludbreg, which has been suggested in the recent period as the site of the bishopric of Iovia.⁹¹ Iovia would thus be the religious-administrative center (i.e. diocese) for the settlement at Varaždinske Toplice. The lack of early Christian finds at Ludbreg is also puzzling, considering that rescue excavations (1968–1979) confirmed the settlement of the town from the 1st to 6th centuries.⁹² The similarities between the two towns can also be seen in the architecture. It is hypothesized that the first Christian church in Iovia was remodeled in the area of the baths at the end of the 4th century. On this occasion, one of the three apsidal pools was removed and replaced with an arcade. The newly created religious structure (Fig. 10) is hypothesized to have had a plan in the form of a double apsed structure with a lateral gallery.⁹³ Although this was an urban settlement, and probably an episcopal see, no traces of an early Christian cemetery have been found. A possibly Christian burial with grave goods of a sword and glass beaker [nos. 142a–b] was discovered inside the town near the baths and later church, while sarcophagi without any specific Christian characteristics were discovered at a cemetery southeast of the town, along the road to Varaždinske Toplice.⁹⁴

The urban development of Iovia is particularly characterized by the orientation of the architecture. Earlier structures were oriented along a north-south axis, while late Roman buildings used east-west.⁹⁵ This phenomenon was probably caused by the introduction of Christian elements into the urban structure. In other words, the late Roman structures probably followed the orientation of the baths altered into a church, or even a correspondingly oriented episcopal basilica of Iovia (it is hypothesized that this was located at some other site). The location of the present parish church of the Holy Trinity in the far northwestern corner of the town is indicative in this sense. This church is also oriented east-west, raised on the site of a mediaeval church constructed directly above the late Roman wall.⁹⁶ Modifications in the orientation of the urban fabric have also been otherwise noted in the late Roman phase at Mursa, but this has neither been researched in detail nor explained.⁹⁷

The city perimeter of Roman Daruvar (*Aquae Balissae*) has not been determined in a reliable form, and the city itself, despite the fact that chance finds indicate the presence of an

exceptional archaeological site, is almost entirely unresearched (Fig. 12).⁹⁸ The site of the Roman *thermae* and a temple to *Silvanus* is currently occupied by a hotel–spa complex. It is most likely that two objects decorated with extraordinary relief sculpture [nos. 145–146] were discovered at this site during construction in the 1950s. The inventory book of the Municipal Museum in Bjelovar notes that the management of the spa at Daruvar had donated a column and base [no. 146] to that museum in 1950. Considering the similarity of the stylized floral decoration on a cylindrical vessel [no. 145] and the base of the column, as well as the identical stone from which they were carved, it can be hypothesized that both objects were part of the common inventory of one room, and also that they must have arrived in the Bjelovar Museum on the same occasion. Although their dating and purpose have not been determined in a final form, their shape and decoration would indicate a religious structure from the 6th or 7th centuries, probably remodeled from the Roman baths. Similar phenomena documented at *Varaždinske Toplice* and hypothesized for *Ludbreg* would lead to a conclusion that the renovation of Roman *thermae* into Christian religious structures was the general form of early Christian urbanism in continental Croatia. Indeed, this is a common phenomenon in other regions.⁹⁹

The form of the stone vessel from Daruvar, as well as the symbolism of the relief images on its outside, would indicate a font used for baptism. The column could have functioned as a base for an altar or as part of a baldachin. The form is rare, but not entirely unknown in the classical period.¹⁰⁰ The floral motif is unique (fanned pointed leaves with floral calyces like grape bunches) and covers it like a carpet, which is otherwise the usual stylistic approach to the decoration of early Christian equipment and structural elements.¹⁰¹ The scenes on the vessel — doves and peacocks next to a deep bowl or chalice, and rabbits next to a stylized plant (the tree of life?), fit entirely within the iconographic–stylistic forms used to show baptism in the early Christian period.¹⁰² Thus I consider this stone vessel to have been a baptismal font. Early Christian *piscinae* were as a rule dug into the ground, but movable recipients of smaller dimensions were also known in this period, suitable for the baptismal immersion of children or baptism of adults by pouring.¹⁰³ Additionally, large vessels with handles, most often of marble, are generally found at early Christian sites [cf. nos. 41, 119a–b]. They most probably served as fonts for holy water, but possibly also as transportable *piscinae*.¹⁰⁴ The relief scenes from Daruvar exhibit late Roman iconographic conceptions and a "barbarized" style of production. The latter is particularly apparent in the technique of flat carving, the accumulation of scenes, the choice of unusual forms (bowls or chalices in place of a *kantharos*, a "chain" as the lower border of the vessel, the floral motif on the column), and an unequal quality of carving in individual details. All of the above, including the circumstances of the find, would indicate a date in the framework of the 6th and 7th centuries. As close analogies are lacking, it appears that these are unique examples announcing a transition to mediaeval forms of liturgical fittings. The possibility nonetheless exists that these objects could have been produced in a later mediaeval period, but it should be emphasized that their iconographic models must have been classical.

In addition to the above urban contexts, early Christian presence should be expected in rural areas at agricultural estates (*villae rusticae*) with a late Roman phase (such as *Drenje*, *Jalžabet*, *Petrijanec*).¹⁰⁵ Christian symbolism would have been known to the Roman inhabitants of *Drenje* at least through imperial propaganda on the coins, if not in other manners.¹⁰⁶ The excavators of the above sites otherwise did not note any specifically Christian remains.

The far western section of continental Croatia is closely related in terms of natural and geographical conditions with the Alpine area of neighboring Slovenia, where there is an entire early Christian landscape characterized by a series of fortifications with corresponding religious complexes.¹⁰⁷ The single (partially excavated) similar site in Croatia is *Ozalj*. Although the remains of material from the early Christian phase are scarce [nos. 147–148], late Roman walls were discovered under the foundations and in the immediate vicinity of the Romanesque church. They were correctly hypothesized by the director of the excavations to represent an early Christian structure.¹⁰⁸

Similar but more modest refugium settlements can be perceived at *Kuzelin* and *Okić*. Despite the relatively large dimensions of the settlement at *Donja Glavnica* in *Kuzelin* (200 x 40 m) and the excavations regularly undertaken there since 1981, in which continuity

from the 1st to the 6th centuries has been confirmed, religious architecture has not been found.¹⁰⁹ A Christian environment is barely attested to by small finds [nos. 149, 154].

Test excavations in 1990 confirmed the refugium character of an otherwise uninvestigated prehistoric hillfort and late Roman fortification of Sveta Marija at Okić. A late Roman cemetery at the base of this hill, at a site called Popov Dol, from which many objects were sent to the Archaeological Museum in Zagreb at the beginning of the century [nos. 175–176], was also sought.¹¹⁰

Original early Christian architecture has not been reliably confirmed anywhere in continental Croatia, and the same is true of liturgical elements. Other than the disputable objects from Daruvar [nos. 145–146], remains of architectural elements and liturgical fittings have been found only at Kamenica near Vinkovci [nos. 102–104]. The category of liturgical equipment could conditionally include the large marble vessels with four oval or rectangular handles, one of which had a groove or mouth for pouring liquid [nos. 41, 119a–b]. These objects, however, are not originally early Christian. They come from 3rd and 4th century sites, and are considered to have been used for secular purposes in ordinary households.¹¹¹ Considering the imposing dimensions and expensive material (marble), the vessels from Sisak [no. 41] and Osijek [nos. 119a–b] could have been used for pre-Christian cult purposes. At the same time, such vessels are extremely common at early Christian sites, and it is hypothesized that they served as transportable baptismal fonts or vessels for holy water.¹¹² They are also abundant at sites in Dalmatia in the form of variants with two handles.¹¹³ The complete vessel with four handles from Sisak [no. 41] and another from an unknown site in Baranja (T. II:1) should probably be used as models for the reconstruction of the fragmentary example from Osijek.

2. Cemeteries and Individual Grave Finds

The special attitude of Christians towards questions of life and death (where a righteous life would only be achieved after death), and the legal insecurity in which the first Christian communities evolved, meant that cemeteries were always the most popular location for gatherings, and the cult of burial was the most evident form of early Christian religious ritual.¹¹⁴ The late Roman cemeteries in continental Croatia are poorly researched and insufficiently studied, and hence the recognition of Christian elements is a toilsome and not always rewarded labor. The only definite Christian elements are the graves at Kamenica near Vinkovci (see the text on Cibalae), and two small cemeteries at the site of Štrbinci at Budrovci near Đakovo. Late Roman grave vaults were discovered at this site at the end of the last century, near a late Roman structure decorated with frescoes and mosaics.¹¹⁵ An early Christian tombstone inscription comes from the same site [no. 155]. Unfortunately, it is no longer possible to determine exactly the site of discovery of these objects in relation to the two early Christian cemeteries found more recently. During rescue excavations at a construction site in 1966, two graves from the 4th century were investigated.¹¹⁶ The exhibited material from these graves [nos. 156a–b, 157a–b], as well as objects temporarily inaccessible, have no Christian symbolism. However, the religious attribution of the deceased is shown by the plan of both graves in the form of the Latin cross (Fig. 16). Considering that such an appearance has no particular technical or construction reasons, the director of the excavations justifiably concluded that a Christian symbolic conception should be seen in this. This was further extended to the grave goods, jugs of glazed pottery and small glass perfume bottles.¹¹⁷ This data provides an opportunity to discuss the problem of the placement of pottery vessels, usually glazed, and particularly glass vessels in Christian graves.

Glass vessels decorated with Christian symbols have not been discovered in this region. The closest would be the base of a shallow plate, formed from two glass surfaces enclosing gold foil bearing the image of a married couple and the inscription FLORENTES [no. 160]. A large quantity of such objects, often with Christian inscriptions, has been found at Roman period cemeteries.¹¹⁸ The shallow plate from Štrbinci, however, has no particular Christian characteristics, and it has been suggested that it is a find from a

settlement rather than a grave.¹¹⁹ The dating (4th century) and its provenience from a site where early Christian remains were discovered would lead to a hypothesis that the inscription FLORENTES (= *may they bloom*) had an unwritten continuation of IN DEO, which would impart a Christian meaning to it.

The relatively large number of glass vessels in the exhibit [nos. 120a–c, 142b, 164b, 165a–b, 168, 173b, 175–176] has a specific purpose — an attempt to demonstrate the influence of the Christian philosophy in the framework of the late Roman phase. I wished to present the hypothesis that a bowl, jug and glass in various combinations or individually in graves of the 4th and 5th centuries would symbolize an Eucharistic banquet or a Christian burial feast, as attested by Christian literature, grave paintings, and inscriptions.¹²⁰ The possible Eucharistic symbolism of glass vessels in graves is indicated by the phenomenon, noted at early Christian sites in Dalmatia, in which the same forms of glass vessels are found in graves and at sites with remains of religious architecture.¹²¹ St Augustine (354–430 AD) described the disappointment of his mother, an ardent Christian, when the religious authorities in Milan disapproved of her African custom of taking porridge, bread and wine to graves; she did this from Christian piety and not because of any superstition.¹²² The hypothesis of a Christian symbolism of placing vessels in a grave could also be extended to pottery, particularly glazed vessels [nos. 156a–b, 163], as these could be considered to copy glass better than the metal vessels that are usually suggested in this context.¹²³ Considering that the placement of vessels in graves could not possibly have had any other purpose than as a ritual, the fact that most of the glass objects exhibited are dated to the second half of the 4th century and the first half of the 5th century would support a hypothesis about a Christian custom. In this sense, it is significant that glass had preference over clay in the Christian conception, since its creation requires breath (indirectly: spirit, soul), and it thus had an almost cult status.¹²⁴ The small perfume bottles [nos. 157a–b, 167] could be seen in the same light, as their utilization is an important part of the Christian burial ritual.¹²⁵

Let us return to the site of Štrbinci. At a distance of approximately one kilometer from the two graves with the cruciform plan, an early Christian grave vault with a fresco [no. 158] was discovered (and, unfortunately, destroyed) during excavation of military trenches in 1991.¹²⁶ The fresco was painted on the gable element of the grave vault, which was constructed of bricks and stone slabs in the form of a chamber with a simple bipartite sloping roof (T. II:2). It was taken to the museum in Đakovo in a fairly damaged state and has been restored by the Archaeological Museum in Zagreb for this exhibit about early Christianity in continental Croatia. In a simple linear stylization of red on a yellowish background one of the most recognizable motifs of early Christian iconography is presented, full of symbolism in each individual detail. Two peacocks next to a vase are the faithful drinking from the spring of life, as they, thanks to the sacrifice of Christ, have conquered death, as is shown by the Christogram in the symbolically and visually most emphasized upper section of the scene. The hatched border is a symbol for the heavenly fence, within which a rayed sun and stars stylized as Christograms symbolize the Christian universe. Scenes with peacocks next to a spring have a long pre-Christian tradition in Pannonia, perhaps even more extensive than in other regions.¹²⁷ The Štrbinci fresco was produced in a simple linear style, which has analogies in the somewhat later Christian grave painting in the nearby center of Sopianae (Pécs in Hungary).¹²⁸ According to information from the curator of the museum in Đakovo, I. Pavlović, who was responsible for saving the fresco, remains of grave goods were discovered at the site of the destroyed grave vault [nos. 159a–e]. Although its entire contents will remain unknown, it is interesting that not a single remaining object is characterized by Christian symbolism. In fact, the female buried in the grave wore a bracelet with terminals in the form of a snake head and tail [no. 159c], thus with marked magical–apotropaic characteristics. Further attention will be given to such elements in relation to Christian burials elsewhere in the text.

In the immediate vicinity of the described grave vault (called Grave Vault A), some ten graves were found during rescue excavations in 1993, dated to the mid 4th century by a coin find.¹²⁹ In terms of the proximity of the decorated grave vault, the excavators considered them to be early Christian.¹³⁰ The hypothesis is convincing, but it should be documented through more extensive research. Other than the proximity of the Christian grave vault, the positioning of the deceased with their heads to the west would support this

hypothesis. Literary sources note the Christian custom of burial with the head to the west and a "view" to the east.¹³¹ The problem, however, is that it cannot be reliably proven that this would be a placement that non-Christians, and particularly worshippers of Sol, would avoid. Certain Hungarian archaeologists are convinced that the position of the body is a definite element in the recognition of a Christian burial. Experience in the field, however, has shown that this must be further examined in each specific case.¹³² Thus no mistake can be made if it is stated that at the site of Štrbinci, in the vicinity of grave vault A, there was a cemetery where Christians were buried, and along with them individuals who were either sympathetic or at the least indifferent to this religion. A selection of material (in general meager) from several graves (1, 6, and 7) would indicate contents close to a Christian ambient. Glazed pottery [no. 163] has already been discussed as a possible symbol of the Eucharist or Christian burial feasts. The tongue element for a belt [no. 161] is decorated with a cruciform arrangement of circular depressions. The weaving tablet [no. 162] should be treated separately. Such an object, just like a spindle-whorl, in the sense of confirming a certain occupation, would belong exclusively to females. Grave 1, however, contained a male skeleton, and analysis of the skeletal remains would not suggest lengthy periods spent at a loom, in fact quite the opposite.¹³³ Thus I believe that in this case the weaving tablet was a symbolic grave good. Objects related to weaving in Christian conceptions would symbolize the threads of life, or the celestial attire of immortality, achieved through the sacrifice of Christ.¹³⁴

A late Roman cemetery with ca. 100 graves was systematically investigated (1026 m² excavated) from 1972 to 1981 at the site of Gradina at Treštanovci near Požega.¹³⁵ A relatively large quantity of coins with Christian symbolism was found in the area between individual graves [no. 169]. The graves themselves (grave vaults and simple burials without structures) contained no material with religious connotations, but a possible Christian nature of the cemetery is nonetheless indicated by several facts. A grave chapel (3.15 x 2.44 meters) stood in its southwestern section, with an entrance on the east and a single grave adjacent to the eastern wall (Fig. 14).¹³⁶ As this structure lacked an apse, one can only with great caution consider it a Christian *memoria* or chapel. Nonetheless, such buildings were more characteristic of early Christian rather than non-Christian communities in Pannonia.¹³⁷ The placement of the majority of the deceased (with heads to the west) would support such a suggestion, as well as the fact that some had crossed arms, and that the most common grave goods were glass vessels [nos. 164b, 165a-b, 167, 168].¹³⁸ This cemetery nonetheless had a different aspect, as expressed by items characterized with the apotropaic motifs of snake heads or the letter "x" [no. 164a]. Since many objects in the exhibition have such decoration [nos. 2c, 11, 19, 54, 60, 62-63, 66, 70, 105b, 141, 148-149, 152-153, 164a, 185], this phenomenon obviously requires further discussion.

Two obliquely drawn lines may represent the letter "x", but this sign may also be called by its true iconographic or symbolic name — the *crux decussata* or the cross of St Andrew. It would be difficult to say that such a sign would be placed accidentally or merely as a decoration on any of the above objects. This mark was permeated with symbolism, first that of magical-apotropaic beliefs, and later that of religious faiths, both Jewish and Christian.¹³⁹ It is represented on various objects that additionally in and of themselves have powerful symbolical and protective significance (bracelets, belts, fibulae, rings, keys).¹⁴⁰ The most illustrative example of the magical symbolism of this sign is the ring from Sisak [no. 60], where the circular area within a serpentine animal body is filled with the letter "x". Most similarly marked objects have no particular Christian denotation, nor do the circumstances of their discovery (mostly unknown) indicate such a provenience. The motif of crosses of St Andrew, however, appears on the frescoes of a religious structure at Varaždinske Toplice [no. 141], as well as on the reverse of a pendant [no. 70] with a Christogram decoration on the front. In such examples the Christian symbolism of the letter "x" is clear, while elsewhere it probably represents insufficiently explicated magical-apotropaic and religious perceptions. The fact that Orthodox Christianity fought against superstition through many condemnations and prohibitions, as witnessed by institutions for exorcism and so forth, but nonetheless finally included certain poorly assimilated or hidden "magical" elements, would support such a suggestion.¹⁴¹ In the same manner, the powerful magical-apotropaic force of the so-called Christogram of Constantine did not fade

even after this symbol "descended" from the *labarum* and helm not merely into various objects of Christian religious ritual but also everyday life.¹⁴² Certain details can also be noted at the cemetery of Treštanovci that indicate the presence of pagan and magical elements. One grave good was a nail, obviously without any actual purpose, and an open area with traces of animal sacrifice and burial feasts was also identified within the framework of the cemetery.¹⁴³ The religious authorities tried to contest against Christian funeral feasts, but they continued in various manners and with modified contents deep into the mediaeval period, if not further.¹⁴⁴ I would hypothesize that the site of Gradina at Treštanovci was the cemetery of a community that knew of and probably partially also accepted Christianity, but still had not rejected pagan customs. This characteristic would entirely fit into the conditions of the late Roman phase in Pannonia, at least as much as this refers to grave goods at cemeteries.¹⁴⁵ The same could be applied to the site of Štrbinci (see above), and probably to the cemetery at Sladojevci near Podravska Slatina [no. 205]. At the latter site, a section of a cemetery from the mid 4th century was excavated in 1966.¹⁴⁶ Other than the placement of the dead with heads towards the west, and large quantities of coins with Christian symbols, there were no items among the otherwise extremely modest grave goods that would corroborate the Christian character of this cemetery.

Two late Roman graves were excavated at Prozor, but it was not established whether they belonged to a larger cemetery.¹⁴⁷ The exhibited part of the grave goods [no. 173] would place one of them in a possible early Christian environment,¹⁴⁸ while the other was probably Christian [no. 172]. As there are no anthropological data available, the sex of the individuals buried cannot be ascertained, but they were probably female. This would be indicated by a pair of pins or hair-pins, and a medallion-pendant of a type usually worn by women in the early Christian period. The third grave good (a spindle) need not necessarily have merely a symbolic, but also practical and illustrative purpose.¹⁴⁹ The religious affiliation is more clearly shown by the gilded medallion decorated with a swastika motif [no. 172a]. This ancient symbol of life appeared as early as the 1st century in Roman civilization and in its border regions, especially among the Germanic peoples, as a magical, apotropaic and religious symbol.¹⁵⁰ Depending on the period and circumstances, the swastika was utilized in early Christian art from the 2nd to 6th centuries as a replacement, hidden or stylized, for a sign and symbol of a cross.¹⁵¹ If other elements are missing, it is virtually impossible to determine the religious affiliation of an amulet with motifs used by both pagans and Christians.¹⁵² I nonetheless believe that in this case the object indicates a Christian grave, as judging by the shape of the pins or hair pins, a Roman, rather than a Germanic, woman was buried there.¹⁵³ Thus, the swastika would be a true Christian cross in this case, but it still had not lost its original magical-apotropaic symbolism. This is indicated by the fact that it decorated a medallion-amulet, in which some kind of relic was preserved. The Christians adopted the custom of wearing apotropaic amulets from paganism. They did not always ensure that such objects were decorated with Christian symbols, rather they often borrowed motifs along with shape and purpose, simply giving them a new meaning.¹⁵⁴

Sarcophagi and tombstones are everywhere the most numerous and most dependable documented category of early Christian finds. They are relatively scarce in continental Croatia, and the circumstances of their discoveries are often either unknown or insufficiently explained. Only three certain early Christian sarcophagi are known from this region, two of which are in museum collections [nos. 39, 95], while all trace has been lost of the third (*CIL* III 3996a; Fig. 3 in this text). An elongated sarcophagus of the so-called Asia Minor type [no. 95] comes from Vinkovci, with an empty inscription field between ansae decorated with rosettes. It was modified secondarily for Christian burial.¹⁵⁵ Motifs of fish, wavyly stylized plants or crabs, and schematized rosettes (Eucharistic loaves?) were then carved onto the sides. The unmistakable but nonetheless secret Christian symbols indicate that this was a burial prior to 313. The second sarcophagus was of the Christian Severilla from Siscia, as is written in an inscription on the front field between ansae [no. 39]. It is possible that this also was a sarcophagus later adapted for Christian burial. The scenes which fill the available section of the frontal side in the "*horror vacui*" style, consisting of vases, grape leaves, grains, birds, a dog and a rabbit, are characteristic of mystery cults, and only the expression "*famula Christi*" on the

inscription and the Christograms in place of rosettes on the stunted ansae give a symbolic meaning of the Garden of Heaven.¹⁵⁶ Only a copy of the text remains from the third inscription, also from Sisak (*CIL* III 3996a), from which one can discern that Dominus (lord?) Victorinus had it made for his wife Felicissima, with whom he lived for 13 years, and for Sacmeneun (son?). It appears that the sarcophagus had no decoration other than two Christograms on the frontal side. These, together with the word DEO at the end of the inscription, show that this was a Christian couple. As the paleography of the inscription is not documented, it can only be generally dated to after 313 AD.

The most attractive and one of the most interesting (in terms of the analysis of the circumstances of the find) possibly early Christian sarcophagi in continental Croatia comes from Veliki Bastaji near Daruvar [no. 170]. It was published as being from the early Christian period, although it has no direct Christian characteristics and even the symbolism of its scenes (basically Dionysian) would not specifically support such a classification. This sarcophagus, together with another whose location is unknown, was found in the last century in an underground grave chamber that most probably also contained the limestone slab with a carved metric inscription [no. 171]. This slab is currently walled into the Janković mansion in Daruvar.¹⁵⁷ The paleographic characteristics of the inscription allow it to be dated from the end of the 3rd century to the 5th century, and it is even more difficult to classify in terms of content.¹⁵⁸ A dogma of original sin and the sacrifice of Christ the Redeemer is expressed in insignificantly distorted hexameters and a style of complete immersion into secretive and allegorical images. A Gnostic or magical atmosphere could be considered as a fairly marked component of Pannonian Christianity, as is indicated by certain other elements. This refers to objects concealing Gnostic contents [nos. 7–11], and those marked with the apotropaic or religious sign of "X" (discussed in the section about the cemetery at Treštanovci). Questions about the origin of this liturgical hymn, adjusted to the symbolism of the site it decorated (grave chamber — death — resurrection through Christ), would lead to the following: an unknown composer expressed a Christian dogma according to some prose model of verses, or the person that commissioned this work chose a liturgical poem from the literature available to him or her. However it actually occurred, an exceptionally wealthy (a luxurious marble sarcophagus) and religiously educated individual with sophisticated requirements was involved. No original text or analogous epigraphic monument could be located. This slab, together with fragments of other similar inscriptions discovered at the site, was probably walled into the grave chamber where the sarcophagus was discovered [no. 170]. Although the sarcophagus might have been used secondarily for a Christian burial, the cited circumstances of the find would indicate that the Dionysian symbolism of its scenes could be interpreted in a Christian sense. In this case, the trees and vines with grape-bunches would evoke heavenly regions, and the panthers next to the kantharos along with vines and fruit, with their heads "penitently" bowed would symbolize vanquished evil, or rather converted sinners who eat the fruit of eternal life.¹⁵⁹ The possibility of such an interpretation is indicated by a motif on the coins of the emperor Constantine minted after the Council of Nicaea in 325, where the defeat of paganism was symbolically denoted by the figure of a panther with a bowed head.¹⁶⁰ The fact that systematic archaeological excavations have never been undertaken either at Veliki Bastaji or nearby Daruvar speaks for itself.

The remaining tombstones are primarily simple slabs, decorated with the standard motif of a Christogram, and dated to the 4th and 5th centuries according to the paleographic characteristics of the inscriptions [nos. 40, 96–101, 114–118]. These inscriptions mostly contain the usual schema of religious phrases, and are often too fragmentary to offer data about the social and organization elements of early Christian communities or about certain special forms of public and private piety. In this sense, the tombstone of Flavius Maurus [no. 155] is exceptional, as the inscription mentions the colleagues who erected it in his honor. These were probably the members of a humanitarian-religious or professional-religious association. This is a concept that has appeared in an almost unchanged form from the classical to the modern periods.¹⁶¹ However, epigraphic confirmation of early Christian collegia is not known even from Dalmatia, which has abundant inscriptions from this period, and certainly not in the region of continental Croatia. The metrical inscription of Paulinus, son of Lucerinus [no. 40], is of interest because of other characteristics, particularly literary. Unfortunately, it is too fragmentary for

a detailed analysis, but the last line probably contained the typical formula of Orthodox Christianity "*Deo gratias*", and the expressions "*benedictio*" or "*benedictus*". Although it is one of the most common concepts of the Christian vocabulary in general, it less commonly appears on epigraphic monuments. Two Christians from Cibalae, Venatorinus and Martoria, were referred to by the typical early Christian expression "*innocentes*" on their tombstone inscription [no. 96]. These could have been ordinary members of the church, but the manner in which the inscription is composed — without the date of death, their age, and data about those who erected the monument to them, would indicate a possibility that Martoria and Venatorinus had been well known in their religious community. In other words, they may have been martyrs or witnesses (*confessores*), for whom a community would have erected a monument only in the second half of the 4th century for certain reasons. They could theoretically have been martyred in this period, i.e. during the reign of the emperor Julian (361–363), the eradicator of the "perversity of the past period" — Christianity [cf. no. 113], or during the conflicts of Arian and Orthodox beliefs. As such martyrdoms were in fact quite rare, it would seem more likely that, if they were even martyrs at all, this inscription represented a subsequent discovery and reburial of their relics.¹⁶² The name Martoria, otherwise unknown, which is reminiscent of the word *martyr* would suggest such a line of reasoning about possible martyrdom.¹⁶³

The majority of tombstones had Christograms carved on them. This appeared in the early Christian period in various places and on various objects as an apotropaic and also triumphal sign, and particularly on tombstones as a symbol of victory over death.¹⁶⁴ After the mid 4th century, it was often accompanied by the letters *alpha* and *omega*, as an emphasis of its basic symbolism, adding to it the main conception of Orthodox Christianity where Christ was both the source and objective of life. This idea was particularly emphasized as a contrast to the Arian conception of the doctrine of the person of Christ.¹⁶⁵ A brick from an unknown site in northern Croatia, decorated with a Christogram and apocalyptic letters as above, probably served as a covering slab for a grave or was an item placed in it.¹⁶⁶

The systematic excavations of the site of Rudina near Požega uncovered the remains of a mediaeval Benedictine monastery and numerous sculptural elements from that period, as well as structural remains from a Roman phase.¹⁶⁷ The fragment of a sarcophagus with the carved image of a fish [no. 177], probably used secondarily as the cover of a mediaeval grave, would attest to an early Christian phase at this site. The choice of motif and the manner of its execution are the primary elements for such a hypothesis, particularly since the Romanesque sculpture at Rudina has an entirely different appearance.

3. Objects of artistic craftwork (metal, pottery, glass and bone)

The term "early Christian" displaces "late Roman" from the second half of the 4th century. One of the reasons is that the second term is more specific in meaning and is more suitable as a historical-artistic period, while the first has deeper social and religious connotations.¹⁶⁸ Additionally, at the end of the 4th century, all of Roman civilization officially became Christian, and Christianity, despite resistance, was transformed from a faith into an attitude towards the world.

Mixed among the material of the period conditionally called pre-Christian [nos. 1–38] and the definitely early Christian period from the 4th century onwards, material exists that can be classified to a syncretic phase during the 3rd and 4th centuries. Christian communities and dioceses already existed in Pannonia in that period, but they were occasionally persecuted.¹⁶⁹ Thus the symbolic language of Christianity even then was still hidden, or rather immersed in the syncretic artistic trends of the age.¹⁷⁰ However, Christianity in its legal form was not always represented symbolically with the classic motif of the cross, but rather with various stylized versions resulting from a specific relationship to artistic expression. The material from the 3rd century and the first half of the 4th is united with that undoubtedly belonging to the early Christian period, with the note that these are only probable or even merely possible Christian objects. A justification for such an approach might be seen in the fact that the period of the 3rd–4th centuries is already

entirely on the threshold of the classical early Christian phase, and that finds from the 5th and 6th centuries noted in Christian contexts do not always have specific religious characteristics.

Small objects of utilitarian, decorative or a combined purpose make up the most numerous group of material exhibited, which is an expression of the fact that Christianity, in contrast to all previous faiths, in the majority of phenomena and events of everyday life perceived a corresponding symbolism. Ardent believers would apply this with exaggerated care to various, mostly secular objects — fibulae, jewellery, belt fittings, and even horse equipment, vessels, keys, etc.

Crossbow fibulae, which are dated from the end of the 3rd century to the first half of the 5th century, are exceptionally numerous at late Roman sites in Pannonia [nos. 42, 106–107, 120d, 122–123, 143, 150–151, 166, 173a, 184, 186–189].¹⁷¹ Only one among the exhibited examples is decorated with Christian symbols [no. 122]. Although in Croatian literature the expression "bulb-shaped fibula" or in German *Zwiebelknopffibel* is used, I consider the previously utilized term — "cross fibula", which is still sometimes used, to have been more exact, although perhaps insufficiently specific, unlike the term in English, i.e. "crossbow fibula".¹⁷² None of the literature about such material offers any consideration of the symbol represented by its form, although the recognizable appearance of a Latin cross probably contained a corresponding symbolism. Although it cannot be claimed that such an object would denote a Christian owner in every circumstance, it is likely that the impulse to create such a form was derived from religious symbolism. Additionally, considering that this was an element of attire characteristic almost exclusively of members of the civil administration, each such fibula from the second half of the 4th century would have been the property of the representative of an official, thus Christian government.¹⁷³

Christian symbolism on small utilitarian or decorative metal objects (clasps, belt mounts, buckles, pendants, keys, etc.) was expressed through classic motifs of crosses and Christograms [nos. 49, 52, 55, 67–68, 70–73, 75, 122, 124, 147, 182; Fig. 15], inscriptions [no. 69], or in a hidden or indirect manner. The latter would refer to zoomorphic objects or objects decorated with animal images — eagles, peacocks, doves, butterflies, horses, and fish [nos. 43–46, 50–51, 56–57, 74, 121, 144],¹⁷⁴ and also to those with geometrically stylized cruciform shapes [nos. 47–48, 53, 65a–b, 121, 129, 172a]. On certain examples the symbolism was emphasized by the uniting of two elements, such as a swastika and horse [no. 121], an eagle and depressions placed in the form of a cross [nos. 50–51], and a cross and depressions placed in the form of a cross [no. 49].

Fibulae and pins in the forms of eagles, and particularly peacocks and doves, would theoretically contain Christian symbolism in the period encompassing the 4th–6th centuries, but the extent of this on such objects can be explained only through archaeological contexts. Pins with terminals in the form of birds (doves?) were found at Sisak [nos. 56–57], Ludbreg [no. 144] and Vinkovci.¹⁷⁵ A similar bronze staff [no. 58] was interpreted as a Germanic cult object, and a similar object, but apparently without the grip in the lower section, was shown stuck into a kantharos on an early Christian pluteus from Trier.¹⁷⁶

The cruciform shape of the Lombard decorative mount from horse equipment [no. 55] was not coincidental or a mere technical detail, as animals in general were often decorated with religious symbols in early Christian art and conceptions.¹⁷⁷ The motif of multiple crosses in a perforated technique [no. 182] is reminiscent of the mediaeval form of the so-called cross of Jerusalem.¹⁷⁸ A lead pendant with an imitation of a "*crux gemmata*" [no. 68] is especially interesting if compared to a solar pendant [no. 2a], as an almost direct iconographic and possibly contextual transition is apparent from solar to Christian symbolism. The pendant with a Christogram and a butterfly delineates in a similar manner the borrowing of pagan iconography, but also an almost unchanged symbolism. Added to the pagan symbol of the soul and the indestructibility of life on this object was a symbol of the resurrection in Christ as emphasized by a Christogram.¹⁷⁹ The exceptional triangular pendant of thin silver sheet metal [no. 67] is included in the group of votive objects that are elsewhere usually decorated with Christograms.¹⁸⁰ The example from Sisak is unique for its anthropomorphic form and impressive demonstration of the manner

in which Christians decorated necklaces with cruciform pendants. The fish shaped pendant of gilded bronze sheet metal [no. 18] could also belong to this group. However, neither this pendant nor the lead tablet with dolphin images [no. 19] can be dated reliably, and thus a definite religious-symbolic meaning cannot be assumed. The same is true of the stone object in the form of a fish [no. 130]. The magical-*apotropaic* "x" on the buckle [no. 54] could very well have a religious symbolism considering the dating (5th century). This would also be the case for the fibula decorated with a meandering cross [no. 48]. The meander decoration was most commonly executed in the early Christian period as an unbroken swastika, with which it thus shares symbolism. It was used to decorate not merely small artistic crafted objects, but also mosaic floors and liturgical fittings in early Christian churches.¹⁸¹

The abbreviation of the name of Jesus on early Christian objects was resorted to for practical reasons, but also through a belief in the protective and magical power of letters, modified in this manner into a symbol [cf. no. 154].¹⁸² From the same incentive the inscription IN DEO SPES SEMPER EST on the pendant from Sisak [no. 69] was stamped so that the groups of letters interpenetrated each other. Considering the content of the text and the motif of a wreath, this may have been an amulet related to Christian martyrdom.¹⁸³

A ring with a Christogram was found at the eastern (Roman) cemetery of Sisak.¹⁸⁴ Since this has been lost in the meantime, an almost identical ring from Srijemska Mitrovica has been exhibited (Fig. 4).¹⁸⁵ The ring from Sirmium was chosen as an example of the final phase of the development of the symbolic solar-Christian motif, which from an upright or oblique cross [nos. 61–62] evolved into a Christogram design [nos. 63, 190], and subsequently into a true Christogram [no. 64; Fig. 4 and 16]. The ring with an inscription EVSEBI was most probably also Christian [no. 125], regardless of whether the inscription is interpreted as EVSEBEI (= *be devout!*),¹⁸⁶ or as the name of the owner in the genitive case, as a characteristic of the Christian onomasticon or vocabulary.¹⁸⁷ A unique example among the rings comes from Samobor [no. 191], considering the convincing interpretation of its symbolic "architectural" form, which would imitate early Christian circular buildings with columns and a cupola.¹⁸⁸

The inscription VTR/AVG/FEL (= *utere/auge/feliciter*) on the gold ring from Osijek [no. 126] would express a desire for a happy life, the wish being intended for the owner. Neither the date (3rd cent.) nor any other element would classify this object as definitely early Christian. Similarly expressed wishes (such as VIVAS, PIE ZESES) also appear on other artistically crafted objects. Although it is encountered sporadically prior to this, the concept is intrinsic to the late Roman period, as a philosophical-religious thought preoccupied with the idea of felicity. Happiness as a victory over a comparatively brutal reality on the one hand, and on the other, happiness in the sense of eternity, which for the Christian section of the late Roman population meant eternal life with Christ.¹⁸⁹ The wish VTERE (FELIX) does not have an exclusively Christian sense, although certain authors have attempted to recognize it as such, but it is entirely close. Such expressions often end with the phrase IN DEO, IN CHRISTO, and so forth, on objects which both because of this and also the context of the finds belong to a Christian milieu.¹⁹⁰ Thus the wish without a Christian "suffix" is occasionally considered an abbreviation of these wishes with religious content, which cannot be considered to be the rule, but should not be ignored as a possibility. Confirmation for this might be seen in a fibula from Köln on which the inscription VTERE FELIX was executed in a perforated technique in such a manner that the last letter — "x" — remained separate in a special frame, undoubtedly symbolizing a cross.¹⁹¹ Among the objects exhibited with the inscription VTERE FELIX [nos. 59, 105a, 123, 126, 135, 187], two were discovered in graves [nos. 105a, 187], while the others lack provenience. It is significant in relation to this that glasses with the inscriptions VTERE FELIX, VIVAS, PIE ZESES (IN DEO) as a rule are found at places of burial where they are interpreted as traces of Christian feasting.¹⁹² In general, it seems to me that one would place an object with the inscription VTERE in a grave only if there was hope of an eternal life.

The silver spoon from Sisak [no. 75] belongs to a group of objects whose liturgical purpose is doubted by many authors, but their Christian symbolism (decorations of crosses, Christograms, etc.) is not denied.¹⁹³ A related but nonetheless different

example from Sisak [no. 74] is a part of a tin spoon. The handle is missing, and the bowl is flattened to an almost level shape. As the decorative motif of three fishes cannot be considered an actual mark for a certain type of food, its symbolism is evidently direct, and most probably was related to the Holy Trinity.¹⁹⁴ A lost silver spoon from Vinkovci, discovered in a grave at the northern cemetery where other early Christian finds were present, might have shared some of these characteristics.¹⁹⁵

The flame of lamps symbolizes eternal life in Christianity, which makes them, other than their practical purposes, exceptionally characteristic objects of both public and private Christian buildings.¹⁹⁶

Clay oil-burning lamps from continental Croatia [nos. 77–80, 108, 131–133] mainly belong to specific types, called "African", "Mediterranean" or "Early Christian", classified either according to where they were produced and used or the predominant decorative forms. The majority are decorated with cruciform or Christogram motifs, and floral and geometric images functioning as Christian symbols. Produced in Africa, they were exported throughout the Empire, but they were also imitated in local workshops, to which poorly produced examples may be attributed [cf. nos. 78c–d from Sisak].¹⁹⁷ Several examples among the lamps here stand out from the otherwise formally and decoratively standardized products in that the Christian symbolism is disguised. A lamp from Sisak [no. 77a] has a cross in the form of five little balls, and one from Osijek [no. 131] has a stylized four-leafed rosette. The branches on the preserved bases of lamps from Osijek [nos. 132–133] could perhaps represent symbolic palms, while the cross on an example from Sisak [no. 77b] was placed on the underside.

Most of the exhibited clay lamps are dated to the 5th or even 6th centuries. Given the entirety of problems of the early Christian period in continental Croatia, this is the most important data in relation to this category of archaeological material.¹⁹⁸

In contrast, the metal lamps from Zagreb [no. 179] and Sisak [no. 76] are unique examples of this type of material. They symbolize the Christological motif of the Lamb of God, the Redeemer of Sinners, probably derived from the Revelation of St John (21.23), where the Lamb (Christ) is called the one that shines in place of the sun and moon. Zoomorphic lamps, but of an entirely different shape, are not rare in early Christian craft production in metal.¹⁹⁹ The only two analogous examples to the ones exhibited here come from Hungary, indicating a production centre in Pannonia (Sisak?).²⁰⁰ Despite great similarities, the four Pannonian lamps in the shape of the Lamb of God differ in small details, and were thus perhaps the creations of a single author, or were produced according to a single model. A bronze figurine of a lamb [no. 128] from Osijek approaches them in possible symbolism, but it could be classified as early Christian only if more data were available about the circumstances of the find.²⁰¹ The metal lamps are similar in purpose to a bronze Christogram from an unknown site [no. 193]. The manner in which it is attached to its chain is evidence that it was part of a censer or (more likely) a multiple armed candelabrum, a find that is fairly rare at early Christian sites in general, and which would be exceptional in continental Croatia.

Pottery vessels were also decorated with motifs and scenes of clear and direct Christian symbolism [nos. 81–86, 109, 134–135, 148]. This would refer to so-called African sigillata produced in several Mediterranean centers and exported throughout the entire Empire, but simultaneously imitated everywhere.²⁰² A unique example of imitation of African sigillata was found in Osijek [no. 134]. It is decorated with a geometrically stylized cruciform motif in a radial "Christogram" form. The motif on a fragment of African sigillata from Sisak [no. 86] may have been conceived in a similar manner and with identical symbolism. The most interesting example among figurally decorated examples of African pottery has a scene of Christian martyrdom (*datio ad bestias*) and comes from Sisak [no. 85]. Such an image on an object of everyday use in a city where there had been so well known a martyr as St Quirinus (at the beginning of the 4th century) would certainly have provoked significant memories even in the 5th century.²⁰³ The remaining examples merely belong to the early Christian phase chronologically, but nevertheless all the scenes and images presented on them have a place in the system of Christian symbolism. This would represent the fundamental idea of Christian civilization in which the world and all creation originated from the thoughts of God the Creator, and thus symbolize His creative power.²⁰⁴ In this sense, the image of a fish [no. 83] would represent both Christ and

the faithful, images of Oceanus [no. 82] and sea monsters [no. 81] would denote the power of God over the waters, and the hunting scene [no. 84] would symbolize the battle against sin and evil in general.²⁰⁵ A fragment of a coarse local imitation of sigillata pottery was subsequently marked with a carelessly drawn cross on the interior side of the base [no. 109]. Analogies for such a private declaration of religious faith are common everywhere on all types of objects.²⁰⁶ The base of a pottery vessel from Ozalj [no. 148] has a cross incised on the outside of the base. Ignoring the possibly relevant technical problem of how to mark the centre of a base while producing pottery on a wheel, there is no doubt that the cross on the vessel from Ozalj contained a symbolic message. This is indicated by the various crosses on mediaeval pottery, often in relief, and, as a rule, clearly formed.²⁰⁷ The cross scratched on the exterior side of a bronze jug from Kuzelin [no. 149] should thus be interpreted as a symbolic sign, particularly since there is no need for any technical marks in the production of metal vessels.

It appears that the Christians of the early period in Pannonia did not have any particular partiality to wearing gems decorated with religious symbolism. The rich gem collection of the Archaeological Museum in Zagreb does not contain a single definitely early Christian example. A gem from Osijek [no. 127] could be Christian; it was found in a lead sarcophagus in the southern part of the city. The image of a shepherd with a staff and a flock is included in the group of common late Roman pastoral scenes, and only a precise dating or provenience can determine its specific symbolism.²⁰⁸ As it was poorly crafted, the gem from Osijek cannot be precisely dated and it must remain merely a hypothesis that the bucolic scene would conceal a symbol of the Good Shepherd.

Coinage, as a special category of archaeological material with political, economic, artistic-stylistic and religious significance, also has an important position in the early Christian phase. This fact, however, is often forgotten, and the relationship of Christianity to coinage is interpreted in the wrong manner. The early Christian religious and moralistic attitude towards money was more marked than that of previous periods, and it is referred to in literature in a language of symbols and metaphors. Thus, for instance, religious doctrine or the Word of God is compared to a spiritual coinage with which one earns heaven.²⁰⁹ Although Christian authors of the early period do not write specifically about the placement of coins in graves, the above thought is in fact associated with burial and cult relationships to coinage. In terms of this, the entrenched archaeological "fact" that coins were not placed in early Christian graves should be taken with great caution and always examined anew.²¹⁰ It can be proven to be true at individual sites, but it is not at all a rule predicated on a religious attitude. This is shown by finds of coins at early Christian cemeteries everywhere, including the region under consideration (Kamenica near Vinkovci, Štrbinici, and probably Treštanovci).²¹¹ Christian literature emphasizes that true coinage should be considered only that which has the image of the ruler on the obverse.²¹² Given that from the second half of the 4th century coins often have Christian symbols on the reverse, this was interpreted as the sign of a union of earthly and heavenly empires, whether it appeared in a grave or elsewhere. At the same time, coinage is a material and trade category with a utilized value, and not everyone who held a coin would consider its symbolic meaning. Despite this, the circulation of coinage was the simplest and most convincing form of spreading Christian symbolical messages throughout all corners of the Roman state. These reasons would justify presenting a relatively large quantity of numismatic material at an exhibit about early Christianity. Coinage has a multiple role in the presentation of the early Christian period. Individual examples are reminders of rulers who were particularly significant for the Christian world in general, and also for the region of continental Croatia, to which they are connected through military campaigns or similar political events (Constantine the Great, Constans, Constantius II, Vetranio, Magnentius, Valentinian I, Valens, Theodosius I). Coins are represented at sites at which there are no other or only sporadic early Christian finds (Zagreb, Sotin, Aljmaš, Batina, Čovići, Dalj, Gaboš, Gornji Kosinj, Kneževi Vinogradi, Kupčina, Orešac, Peklenica, Popovac, Sladojevci, Srb, Studenci, Šćitarjevo, Vranić, Vukovar-Rača, Zmajevac) [nos. 180-181, 183, 194-213]. Coinage of rulers of the 5th and 6th centuries is also represented, i.e. Arcadius, Honorius, Johannes, Valentinian III, Anthemius, Romulus Augustulus, Theodoric the Great, Anastasius, Justinian I, Justin II, and Phocas [nos. 92-94, 112,

137–138, 174, 180–181, 196, 200, 208], but this has a special purpose. Evidence of life in this phase should be emphasized, as it is often considered (especially in comparison with northern Pannonia) as a period of civilizational stagnation and archaeological emptiness.²¹³ This is contested by the numismatic finds and other types of material (small metal objects, pottery vessels, clay lamps, and stone monuments), and also by literary sources about events in the 5th and 6th centuries (data about the conflicts of Byzantium and the Ostrogoths over Pannonia and the Gothic rule in this region, about the functioning of the bishopric of Siscia, about Justinian's supposed deeds of donation to the Benedictines where Cibalae is mentioned, and so forth).²¹⁴

Prior to Constantine (306–337) no Roman coin had Christian symbolism. However, it appears that the emperor Gallienus (253–268) showed more than religious tolerance to Christians when after the death of his wife Salonina he minted a coin in her name with the legend AVGVSTA IN PACE [no. 38].²¹⁵ The religious vacillation of the emperor Constantine was discussed in the chapter about the cult of the god Sol, as well as the mixture of pagan and Christian elements in art, including numismatics, and the gradual introduction of coins with Christian symbolism.²¹⁶ The most positive act of this ruler in the field of early Christian numismatic iconography was the introduction of the symbol of Christian victory, the Christogram, onto coins [no. 136]. In the decades after Constantine this symbolism was taken to absurd lengths, as Roman emperors fought not merely against the barbarians but against each other under the sign of the Christogram. This region saw battles between Constantine and Licinius, and Constantius II and the (Christian!) usurpers Vetranio [nos. 195, 206] and Magnentius [nos. 194, 213].²¹⁷ Constantius II is remembered as the ruler who passed laws in 341 and 342 about measures to eradicate paganism.²¹⁸ The period of religious toleration and political cooperation between Constantius II in the East and his brother Constans in the West was noted in an honorary inscription on a marble slab discovered near Beli Manastir [no. 178]. A conflict arose after 343 between the "Orthodox" Constans and the Arian inclined Constantius. Despite this, both rulers marked their coins with the victorious motif of the Christogram [nos. 87, 169, 199, 201, 209–210, 212]. A large number of coins of the emperors Valens and Valentinian I circulated in the region of continental Croatia. They are interesting first as brothers born in Cibalae, and also as the combative representatives of two religious branches, Arianism (Valens) and Orthodoxy (Valentinian). Despite the fact that Valentinian is called the most Christian ruler (*christianissimus imperator*) in the holy acts of the martyr St Pollio, while his brother in this sense would be almost a heretic, the reverses of the coins of both emperors are decorated with Christograms [nos. 110–111, 183, 197–198, 203–204].²¹⁹ The militancy of Christian rulers is indicated by the legends on the reverses, such as: CONCORDIA MILITVM (= concord among the soldiers) [no. 195], HOC SIGNO VICTOR ERIS (= with this sign you will conquer) [no. 199], VIRTVS EXERCITVM (= the bravery of the army) [no. 206], VICTORIA AVGVSTORVM (= the victory of the Augusts) [nos. 174, 200, 207–208, 211], GLORIA EXERCITVS (= the glory of the army) [no. 209]. I would say that early Christian civilization as expressed on this group of coins is reflected in an aesthetically attractive but spiritually less acceptable light. Luckily, such an impression is palliated by examples with legends that in a more neutral manner, but always in the name of the new religion, express a hope for the return of happier times and Roman glory. This is shown by the legends SALVS REI PVBLICAE [nos. 89–90], GLORIA NOVI SAECVLI [no. 202], GLORIA ROMANORVM [nos. 88, 110–111, 137, 183, 198, 203–205], FELICIVM TEMPORVM REPARATIO [nos. 87, 169, 194, 201, 210].

At the end of this review of the early Christian phase in continental Croatia, which has evolved from work on the exhibit on the same theme, it must be affirmed that the archaeological material is somewhat more abundant than had previously been thought, but insufficient considering the archaeological and historical facts. Individual places have been shown to be promising early Christian sites (at Đakovo and Daruvar), while the large cities (Sisak, Osijek, Vinkovci) need no special citation. I believe that such a prediction could be applied to the area of eastern Slavonia and Baranja as a whole. The late Roman period is attested in this region at many sites (Lug, Popovac, Sotin, Dalj, Ilok, Vukovar, Kneževi Vinogradi, Beli Manastir) through other finds in addition to early Christian coins.²²⁰ However, the political situation has not permitted clearer knowledge of the conditions in the

field and at these sites, which would supplement the image of the early Christian period throughout the entire region of continental Croatia.

According to historical records, Christianity in the Croatian section of Pannonia was subject either in various periods or even contemporaneously to influences from the east (Sirmium), the west (Aquileia), and the south (Salona) — (see maps 1 and 2 on pages 21 and 33).²²¹ Considering the insufficient quantity of archaeological material, and particularly architecture, it is not advisable to speculate about a reflection of historical conditions in the nature of the material remains. Onomastic data from written and epigraphic sources, however, would indicate that the region of continental Croatia was mainly under the influence of the western section of the Empire in the period of the 4th to 7th centuries. This is indicated by the names of religious authorities — Quirinus, Constantius, and Constantinus (bishops of Siscia),²²² Amantius (bishop of Iovia),²²³ Valens (bishop of Mursa),²²⁴ Pollio (lector from Cibalae)²²⁵ — and the names of the faithful — Severilla [no. 39], Felicissima (Fig. 3), Paulinus, son of Lucerinus [no. 40], Venatorinus and Martoria [no. 96], and Flavius Maurus [no. 155]. An exception would be the bishop of Cibalae with a Greek name, Eusebius.²²⁶ Considering that names given according to saints are universal, it would be difficult to classify onomastically the Siscian bishops Mark and John, especially since a name in and of itself cannot be considered an unconditional indicator of origin.²²⁷ The fact, however, that all epigraphic monuments in this region were written in the Latin language and alphabet would support a hypothesis that the Roman names listed above were related to specific origins. It is interesting that even the Greek word EVSEBIO or EVSEBEI on the ring from Osijek [no. 125] was written with Latin letters.

IV. Concluding Remarks

The study of archaeological material of the early Christian period should understandably lead to knowledge of the spiritual component in Christian civilization. Considering the lack of research or excavation, we are presently in a position to discuss merely individual characteristics in this sense. The relations between pagans and Christians in the period of the dynasty of Constantine are illustrated by two different examples. Religious toleration, intrinsic to the reign of Constantine, is shown by the fact that the statue of Minerva at Varaždinske Toplice remained in its place even after the remodelling of the basilica of the baths into a church.²²⁸ On the other hand, the demolition of the pagan temple and the inclusion of fragments of broken statues of gods into the foundations of a late Roman structure (religious?) in Cibalae would correspond to the period of religious intolerance under the sons of Constantine.²²⁹ The fundamental spiritual, although no less political, preoccupation of the Pannonian Christians during the 4th century was directed to the battle between the Arian heresy and Orthodoxy.²³⁰ Despite attempts to attribute individual forms of architecture to the Arian Goths, Arian Christianity did not create any special world of symbolism or art in general. Arianism, in fact, was not inclined to artistic and symbolic displays of religious feeling and ritual.²³¹ Considering that a large section of Croatian Pannonia in the 4th century was under the influence of Arian Christianity, which was particularly powerful in the region of eastern Slavonia with a center at Mursa, it is a question as to whether the exceptionally small number of objects with Christian symbolism could be attributed at least partially to this. Such a hypothesis would be supported by the fact that the majority of objects with Christian symbolism come from Sisak — a bishopric that succeeded in resisting the Arian domination.²³² This is, however, a hypothesis that requires investigation and proof in the form of solid archaeological documentation, as would the suggestion according to which the Christogram sign on various objects would symbolize the victory over Arianism. This otherwise established hypothesis would be questionable inasmuch as Arian emperors placed Christograms on the reverse of their coins.²³³

The presence of elements of pagan superstition in the graves of the early Christian period in continental Croatia have been discussed above, as well as the phenomena that relate sites here (particularly Treštanovci, Štrbinci, and Veliki Bastiji) with conditions in the broader region of Pannonia.²³⁴ I do not see a manner in which to discern the true meaning of doubtful grave goods at such cemeteries. Were, for example, the vessels offered, particularly when they were of glass, in the pagan sense of travelling provisions for the soul of the deceased, or should one see in them symbolism of the Eucharist and a belief in resurrection? The answers most probably vary from object to object. The image of the spiritual atmosphere of early Christianity in continental Croatia is completed by data about secret and allegorical elements, which should probably be related to Gnostic magic [nos. 7–11, 170–171]. It appears that this was an atmosphere somewhat modified or stimulated spiritually by Christian convictions, which is otherwise referred to by classical writers in the 3rd century, mentioning the famous Pannonian soothsayers.²³⁵

In several places more questions have been presented than answered in relation to the early Christian period in continental Croatia. This exhibit on such a theme, or rather the study of archaeological material related to it, has shown that the investigation of the early Christian period is just beginning, but that it does not lack prospects.

Sv. Kvirin zaštitnik je krčke biskupije i bečke metropolije. U zagrebačkoj nadbiskupiji, nasljednici sisačke biskupije, te u đakovačkoj i srijemskoj slavi se uvijek na 4. lipnja.

St. Quirinus is the patron saint of the Bishopric of Krk and the Metropolitan of Vienna. He is additionally worshipped in the Archbishopric of Zagreb, as the heir to the Siscian diocese, and in the episcopal sees of Đakovo and Srijemska Mitrovica. His saint's day is the 4th of June.

Kip sv. Kvirina s pročelja kapele sv. Martina u Vlaškoj ulici u Zagrebu
(kapela podignuta 1691. godine)
*A statue of St Quirinus on the facade of the Chapel of St Martin in
Vlaška St. in Zagreb (the chapel was built in 1691)*

(fotografija nastala marom prim. dr. sci. Nikole Šipuća, Zagreb)

